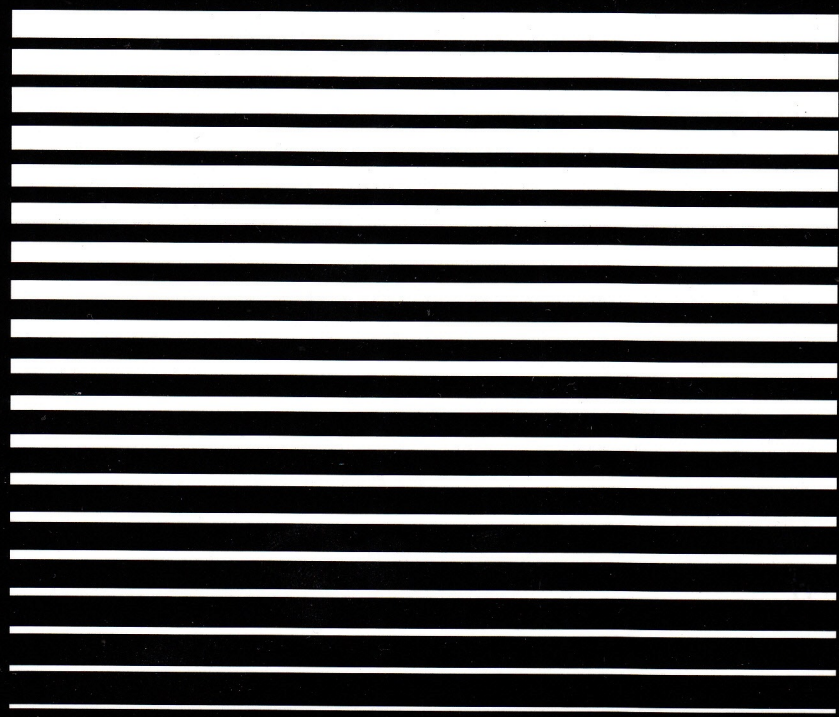

MODERNÍ *dějiny*

22

2014

1

MODERNÍ DĚJINY
Časopis pro dějiny 19. a 20. století

MODERN HISTORY

Journal for the History of the 19th and 20th Century

Redakce / Editor's Office:

Vedoucí redaktor / Editor-in-chief: Jan NĚMEČEK

Výkonní redaktoři / Managing Editors: Petr PROKŠ, Jan HÁJEK

Vědecká rada časopisu / Academic Council of the Journal:

Jana Burešová, Jan Gebhart, Josef Harna, Milan Hlavačka,
Drahomír Jančík, Jiří Lach, Michal Pehr, Luboš Velek

Vydává Historický ústav AV ČR, v v. i. / Publisher by the Institute of History, Prague

Časopis vychází dvakrát ročně / The journal is published twice a year

Adresa / Address: Prosecká 76, 190 00 Praha 9 – Nový Prosek

Tel.: +420 286 882 121/244

E-mail: proks@hiu.cas.cz

<http://www.hiu.cas.cz/nakladatelstvi/periodika/moderni-dejiny.ep>

ISSN 1210-6860

STUDIE

Petr Prokš

100. výročí vypuknutí „První světové války“

V letošním roce si připomínáme 100. výročí vypuknutí první světové nebo také „Velké války“, jak byla původně nazývána. Byl to nejstrašlivější válečný konflikt, jaký do tehdejší doby lidská civilizace ještě nezažila. Zároveň byla zásadním přelomem v moderních dějinách, protože v tomto válečném střetnutí vyvrcholily předcházející vývojové tendence a střetly se nakupené problémy tehdejšího světa. Tento apokalyptický konflikt odstartoval další převratné změny ve vývoji lidské civilizace, které výrazně poznamenaly dějiny celého 20. století takovým způsobem, že dodnes se musíme vyrovnávat s jejich následky.¹

Od počátku 20. století se velice nebezpečně vyhrocovaly mezinárodní rozpory mezi velmocemi. V podstatě se jednalo o zatím „latentní“ a tudíž v dané době ještě nedostatečně poznány a pochopený protiklad mezi již tehdy započatou „globalizací“ světa a vyhraněnou „státně-nacionalistickou“ politikou jednotlivých moc-

¹ Eric J. HOBSBAWN, *The Age of Empire, 1875–1914*, London 1994; Eric J. HOBSBAWN, *Národy a nacionalismus od roku 1780: Program, mýtus, realita*, Brno 2000; Eric J. HOBSBAWN, *Věk extrémů: Krátké 20. století 1914–1991*, Praha 1998; Eric J. HOBSBAWN, *Globalizace, demokracie a terorismus*, Praha 2009; Vladimír NÁLEVKA, *Světová politika ve 20. století*, Praha 2000; Vladimír NÁLEVKA, *Koncert Velmocí. Mezinárodní vztahy v letech 1871–1914*, Praha 2006; Milan ŘEPA (ed.), *19. století v nás. Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly*, Praha 2008; Milan HLAVAČKA a kolektiv, *České země v 19. století. Proměny společnosti v moderní době*, Praha 2014.

ností s cílem vyřešit kupíci se problémy ve prospěch jedné nebo vyhraněného seskupení několika velmocí na úkor ostatních protivníků. Výsledkem byl právě nečekaně strašlivý výbuch první světové války. V tomto válečném konfliktu vyústily dlouhodobé spory velmocí, seskupených do dvou nepřátelských koalic. Proti sobě bojovaly na jedné straně Centrální mocnosti – Německo a Rakousko-Uhersko.² Jejich spojenci se v průběhu války staly Bulharsko a Osmanská říše. Na druhé straně stály velmoci Dohody – Velká Británie, Francie a Rusko.³ K nim se v průběhu války postupně připojily Japonsko, Itálie, Spojené státy a další země.

Po vleklých bojích válka skončila naprostým vítězstvím západních mocností – Spojených států, Francie a Velké Británie s jejich spojenci nad Německem, Rakousko-Uherskem, Bulharskem a Osmanskou říší.⁴ Součástí války byla také zákušná „tajná diplomacie“, v které se válčící strany snažily samozřejmě prosazovat vlastní zájmy a zároveň nalézt pro sebe přijatelné východisko z válečného běsnění.⁵

Válka převratně změnila také osud českého národa. Na jejím konci se pod náporom vyhrocení hospodářských, sociálních, národnostních, politických i státoprávních problémů a zároveň v důsledku válečné porážky rozpadlo Rakousko-Uhersko na jednotlivé „nástupnické“ státy.⁶ Český národ tak po tři sta letech habs-

² Aleš SKŘIVAN, *Císařská politika. Rakousko-Uhersko a Německo v evropské politice v letech 1906–1914*. Praha 1996; Milan HLAVÁČKA – Marek PEČENKA, *Trojspolek. Německá, rakousko-uherská a italská zahraniční politika před první světovou válkou*, Praha 1999; Jürgen ANGELOW, *Kalkül und Prestige. Der Zweibund am Vorabend des Ersten Weltkrieges*, Köln–Weimar–Wien 2000; Holger AFFLERBACH, *Der Dreibund. Europäische Großmacht- und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*, Wien–Köln–Weimar 2002.

³ William J. PHILPOTT, *The Making of the Military Entente, 1904–1914: France, the British Army, and the Prospect of War*, *English Historical Review*, Vol. CXXVIII, No. 534, 2013, s. 1155–1185; zde je také uvedena základní literatura k celkovému formování Dohody.

⁴ Jaroslav KŘÍŽEK a kolektiv, *První světová válka*, Praha 1968; Zdeněk JINDRA, *První světová válka*, Praha 1984; Miroslav a Hana HONZÍKOVÍ, *1914–1918. Léta zkázy a naděje*, Praha 1984; Jay M. WINTER, *První světová válka*, Praha 1995.; Philip WARNER, *První světová válka*, Ostrava 1997; John KEEGAN, *The First World War*, New York 1999; Basil H. LIDDEL HART, *Historie první světové války*, Brno 2001; Ian WESTWELL, *První světová válka den po dni*, Praha 2004; Martin GILBERT, *První světová válka. Úplná historie*, Praha 2005; Hedley P. WILLMOTT, *První světová válka*, Praha 2005; Yvette HEŘTOVÁ, *Zákopová válka*, Praha 2008. Viz také: Ivan ŠEDIVÝ, *Velká válka 1914–1918. (Pokus o rekapitulaci)*, *Český časopis historický*, 96, 1998, č. 1, s. 1–25.

⁵ Wolfram W. GOTTLIEB, *Studies in secret diplomacy during the First World War*, London 1957; Walther HUBATSCH, *Germany and the Central Powers in the World War 1914–1918*, Lawrence 1963; Jacques de LAUNAY, *Secrets diplomatiques 1914–1918*, Bruxelles 1963; Zbyněk A. B. ZEMAN, *A Diplomatic History of the First World War*, London 1971; Stuart R. TOMPKINS, *The Secret War 1914–1918*, Victoria 1981, Jurij A. PISAREV, *Tajny pervoj mirovoj vojny. Rossija i Serbija v 1914–1915 gg.*, Moskva 1990.

⁶ Jan OPOČENSKÝ, *Konec monarchie Rakousko-Uherské*, Praha 1928; Zbyněk A. B. ZEMAN, *The Break-Up of Habsburg Empire 1914–1918. A study in national and social*

burské nadvlády opět obnovil svoji státní samostatnost ve spojení se slovenským národem v Československé republice.⁷ Zásadním výsledkem války byl rozpad čtyř „tradičních“ říší – habsburské, hohenzollernské, romanovské a osmanské, které do té doby hrály významnou úlohu ve světové politice.⁸ Dvě z nich se však opětovně „obnovily“ v totalitní podobě jako sovětské Rusko a nacistické Německo.

Zásadním způsobem vyřešit výsledky války a nastolit nové uspořádání poměrů v Evropě měla v letech 1919–1920 mírová konference v Paříži, na které však zcela převládly nároky vítězů. Dnes s odstupem již dlouhého času se na první pohled sice může postup vítězů jevit jako „diktát“ vůči poraženým, avšak je třeba si uvědomit, že po strašlivých zkušenostech války a miliónových obětech na bojištích a strádání dalších desítek miliónů v zázemí, převládla snaha „potrestat“ viníky tohoto válečného běsnění a hrůz. Střízlivější hlasy o velkorysejším přístupu s ohledem na budoucnost zanikly ve všeobecném přesvědčení o správnosti tvrdého postupu vůči poraženým. Podle toho byly také vypracovány mírové smlouvy, které vítězové – Spojené státy americké, Velká Británie, Francie, Itálie, Japonsko, Belgie, Československo, Čína, Království Srbů-Chorvatů-Slovinců, Kuba, Nikaragua, Panama, Polsko, Portugalsko, Rumunsko, Řecko a Siam – podepsali postupně dne 28. června 1919 ve Versailles s Německem; dne 10. září 1919 v Saint-Germain-en-Laye s Rakouskem; dne 27. listopadu 1919 v Neuilly-sur-Seine s Bulharskem; dne

revolution, London–New York–Toronto 1961; Henryk BATOWSKI, *Rozpad Austro-Węgier 1914–1918. (Sprawy narodowościowe i działania dyplomatyczne)*, Kraków 1982; Leo VALIANI, *The End of Austria-Hungary*, New York 1973; Edward CRANKSHAW, *The Fall of the House of Habsburg*, London 1987; Manfred RAUCHENSTEINER, *Der Tod der Doppeladler. Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*, Graz 1993; Bernard MICHEL, *Smrt dvouhlavého orla. Rakousko-Uhersko 1916–1918*, Praha 1994; Aland SKED, *Úpadek a pád habsburské říše*, Praha 1995; Helmut RUMPLER, *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*, Wien 1997; Francois FEJTÖ, *Rekviem za mrtvou říši. O zkáze Rakousko-Uherska*, Praha 1998; Alan J. P. TAILOR, *Poslední století habsburské monarchie. Rakousko a rakousko-Uhersko v letech 1809–1918*, Brno 1998; Johannes SACHSLEHNER, *Der Infarkt Österreich-Ungarn am 28. Oktober 1918*, Wien 2005.

⁷ Jan GALANDAUER, *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*; Praha 1988; Petr PROKŠ, *Politikové a vznik republiky 1914–1918*, Praha 1998; Ivan ŠEDIVÝ, *Češi, české země a Velká válka 1914–1918*, Praha 2001; Robert KVAČEK, *První světová válka a česká otázka*, Praha 2003; Marián HRONSKÝ – Miroslav PEKNÍK, *Martinská deklarácia. Cesta Slovenskej politiky k vzniku Česko-Slovenska*, Bratislava 2008; Lucie KOSTRBOVÁ – Jana MALÍNSKÁ a kolektiv, *1918. Model komplexního transformačního procesu?*, Praha 2010; Petr PROKŠ, *Habsburkové a Velká válka 1914–1918. První světová válka a rozpad Rakousko-Uherska 1914–1918*, Praha 2011.

⁸ Alan SKED, *Úpadek a pád habsburské říše*, Praha 1995; Alan W. PALMER, *Úpadek a pád Osmanské říše*, Praha 1996; Petr PROKŠ, *Konec říše Habsburků. Střední Evropa v politice a vztazích Německa a Rakousko-Uherska (1867/1871–1918)*, Praha 2004; Hans-Christian HUF, *Vzestup a pád mocných říší. Čínské císařství, Carské Rusko, Osmanská říše, Německá říše*, Frýdek-Místek 2008; Petr PROKŠ, *Konec říše Hohenzollernů. Politika císařského Německa vůči carskému a sovětskému Rusku (1914 až 1917/1918)*, Praha 2010.

4. června 1920 v Trianonu s Maďarskem; a dne 10. srpna 1920 v Sèvres s Tureckem, nahrazená později 24. července 1923 smlouvou v Lausanne. Samotné střední Evropy se přitom bezprostředně týkaly mírové smlouvy s Německem, Rakouskem a Maďarskem.⁹

Zmíněnému výročí je věnováno předkládané číslo časopisu *Moderní dějiny*, avšak nejedná se o monotematický obsah. Redakce se snažila přinést širší historicko-civilizační pohled na první světovou válku a její následky. Proto jsou jednotlivé studie jsou věnovány řešení národnostní otázky, československým legiím v Rusku, válečné diplomacii, péči o válečné invalidy, majetkoprávním změnám po první světové válce, otázkám společenských poměrů v českých zemích a odboje za druhé světové války, aktivitám „třetího“ zahraničního odboje v období studené války, a radikálními změnami v sociálním postavení šlechty, která byla před první světovou válkou ještě považována za elitní společenskou vrstvu, avšak po první světové válce se musela vyrovnávat s výraznou demokratizací společenských poměrů i náporem obou totalitních režimů, fašistického a komunistického. Všechna zmíněná témata v podstatě souvisejí s příčinami, průběhem a následky první světové války. Redakce proto doufá, že z tohoto hlediska budou čtenáři přistupovat k uvedenému číslu *Moderních dějin*.

⁹ Ferdinand CZERNIN, *Die Friedensstifter. Männer und Mächte um den Versailles Vertrag*, Bern–München–Wien 1964; Karl BOSL (ed.), *Versailles – St. Germain – Trianon. Umbruch in Europa vor fünfzig Jahren*, München–Wien 1971; Michael L. DOCKRILL – John FISHER (eds.), *The Paris Peace Conference: Peace without Victory?*, New York 2001; Manfred F. BOEMEKE – Gerald D. FELDMAN – Elisabeth GLASER (eds.), *The Treaty of Versailles: A Reassessment after 75 Years*, Cambridge 1998; Margaret MACMILLANOVÁ, *Mírotvorci. Pařížská mírová konference 1919*, Praha 2004; Karel SCHELLE, *Paris Peace Conference (1919–1920) and its influence*, Brno 2009; Nick SHEPLEY, *Britain, France and Germany and the Treaty of Versailles: How Allies Built a Flawed Peace*, Andrew 2011; Norman A. GRAEBNER – Edward M. BENNETT (eds.), *The Versailles Treaty and Its Legacy: The Failure of Wilsonian Vision*, New York 2011; Jindřich DEJMEK a kolektiv, *Zrod nové Evropy. Versailles, Saint Germain, Trianon a dotváření poválečného mírového systému*, Praha 2011.

Petr Prokš

Einhundert Jahre seit dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs

Zusammenfassung

Dieses Jahr gedenken wir des hundertsten Jahrestags des Ausbruchs des Ersten Weltkriegs, bzw. des Großen Kriegs, wie er zunächst bekannt war. Es handelte sich um den schrecklichsten Konflikt den die menschliche Zivilisation je erlebt hatte. Der Krieg stellte auch einen fundamentalen Umbruch in der modernen Geschichte dar, in dem die früheren Entwicklungstendenzen kulminierten und die angehäuften Probleme der damaligen Welt aufeinander stießen. Der apokalyptische Konflikt löste auch weitere Umwälzungen in der Entwicklung der menschlichen Zivilisation aus, welche die gesamte Geschichte des 20. Jahrhunderts so stark gekennzeichnet haben, dass wir uns bis heute mit deren Auswirkungen auseinandersetzen müssen. Es handelte sich im Wesentlichen um einen „latenten“ und dadurch in jener Zeit auch ungenügend wahrgenommenen und aufgefassten Gegensatz zwischen der bereits begonnenen „Globalisierung“ der Welt und der ausgeprägten „staatsnationalistischen“ Politik der einzelnen Großmächte mit dem Ziel, die zunehmenden Probleme zu Gunsten einer Weltmacht, bzw. einer Weltmachtgruppierung zum Nachteil ihrer Gegner zu lösen. Das vorliegende Heft der Zeitschrift *Moderní dějiny* ist dem erwähnten Jahrestag gewidmet, obwohl es nicht monothematisch ist. Die Redaktion bemühte sich eine breitere zivilisationshistorische Ansicht des Ersten Weltkriegs und dessen Auswirkungen zu bieten. Die einzelnen Abhandlungen sind deshalb verschiedenen, mit dem Hauptthema verbundenen Fragen gewidmet, wie Lösung der Nationalfrage, tschechoslowakische Legionen in Russland, Kriegsdiplomatie, Sorge für Kriegsinvaliden, vermögensrechtliche Änderungen nach dem Ersten Weltkrieg, gesellschaftliche Verhältnisse in den böhmischen Ländern und des Widerstandes während des Zweiten Weltkriegs, und Aktivitäten der „dritten“ Widerstandsbewegung im Ausland zur Zeit des Kalten Krieges. In einem besonderen Teil wird auf die radikalen Änderungen in der Position des Adels eingegangen, der sich vor dem Ersten Weltkrieg für eine Elitenschicht der Gesellschaft gehalten hatte, der sich aber nach dem Kriegsende mit starker Demokratisierung der gesellschaftlichen Verhältnisse sowie mit Angriffen der beiden totalitären Systeme, des faschistischen und des kommunistischen, auseinandersetzen musste. Alle erwähnten Themen sind mit den Ursachen, dem Verlauf und den Auswirkungen des Ersten Weltkriegs irgendwie verbunden und die Redaktion hofft, dass der Leser das vorliegende Heft von *Moderní dějiny* in diesem Sinne auch verstehen wird.

Petr Prokš

100th Anniversary of the Outbreak of World War I

Summary

This year we mark a centenary of the outbreak of the First World War, or the “Great War” as it was initially referred to. It was the worst military conflict that human civilization had ever witnessed. It also constituted a dramatic milestone in modern history as the previous development trends that had culminated and the problems that had accumulated in the world exploded in the conflict. The apocalyptic war triggered additional revolutionary changes in human civilization that marked the history of the whole 20th century so strongly that even now we have to cope with their consequences. These included a “latent” and therefore insufficiently comprehended contradiction between the already beginning “globalization” of the world and the unambiguous “state-nationalistic” policy of particular powers trying to solve the growing problems in favor of a grouping of several powers at the expense of their enemies. The present volume of the journal *Moderní dějiny* is dedicated to the above anniversary, but its contents are not monothematic. The editors endeavored to present a broader historical, civilization-related view of the First World War and its consequences. Therefore, the particular studies deal with such questions as solution to nationalist problems, Czechoslovak legions in Russia, wartime diplomacy, social conditions in the Bohemian Lands and the resistance in World War II, and activities of the “third” foreign resistance movement during the Cold War. A specific part deals with the radical changes in the position of nobility in society, which had been considered an elite social group prior to the war, but which had to cope after the war with the strong democratization of social conditions and with the pressure of the two totalitarian regimes, fascist and communist. All the topics discussed here are related to the causes, the course of events and the consequences of the First World War, and the Editors therefore hope that the readers will kindly approve of this specific approach to the present volume of *Moderní dějiny*.

Pavel Kladiwa

Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v českých zemích 1880–1914

Ethnic Classification and Institutional Position of Nationalities in the Bohemian Lands 1880-1914

The ethnic (nationalist) classification and institutional position of nationalities in Cisleithania strongly reflected also the state's interest. The state authorities had to take into consideration, in particular, the trends of social and political development, such as the rising significance of national identity and the interconnection of national and civil rights. It should be noted here that in Cisleithania most of the populations of different nationality enjoyed favorable conditions to develop their national life. The main motive of the Taaffe Government's decision to include the questionable category of communication language instead of the mother tongue or family language in the 1880 census consisted in the legal possibility of assimilation, i.e., preventing a nationality closure and, last but not least, protecting the integrity of the state. The whole period of 1880-1914 demonstrated the significance of independent judicial power. The Administrative Court and the Imperial Court of Cisleithania played an important role in establishing the nationalist principle in public life where the nationalist and the civil principles intertwined.

Keywords: History, 19th and 20th century, Austria-Hungary, Cisleithania, Bohemian Lands, nationalist question, census

Část I. Předlitavské období¹

V průběhu 19. století se v evropském prostředí prosadila národní myšlenka jako nová vůdčí forma kolektivní identity. Ruku v ruce s ní rostla i váha demokratického principu, jenž získal na významu nejen v rámci rozšiřování volebního práva, nýbrž i kvůli etnickému (národnostnímu) principu – demografické vyčíslení etnicity (národnosti)² představovalo výchozí bod jazykově-národnostní regulace.³

S národní myšlenkou souvisela otázka etnického přisuzování – odpověď na otázku kdo je v českých zemích Čech, kdo Němec či kdo Polák⁴ nebyla zdaleka tak

¹ Studie vznikla v rámci řešení grantu GAČR 13-00790S *Národnost ve sčítáních lidu v českých zemích 1880–1930 (spory, polemiky, konflikty)*. Za podnětné připomínky zapracované do finální verze studie děkuji Jeremy Kingovi.

² Při koncipování studie jsem opakovaně narážel na problém terminologické přesnosti při operování s pojmy národ, národnost, národní, národní identita, národní příslušnost, respektive etnikum, etnicita, etnický, etnická identita, etnická příslušnost. Zdá se mi, že výklad těchto pojmů v odborné literatuře značně kolísá, a to nejen mezioborově, ale i mezi historiky. Proto považuji za nutné vysvětlit mé chápání těchto pojmů.

V této studii zcela rezignuji na západoevropský pojem *ethnicity* znamenající v kontextu pojetí *ius soli* etnickou národnost na rozdíl od *nationality*, tj. politické národnosti neboli státní příslušnosti.

Etnicitu chápu jako souhrn znaků vymezujících etnickou skupinu, což je historicky vzniklá sociální skupina vyznačující se společnými rysy (především jazykovými, kulturními, náboženskými). Již etnická skupina se vyznačuje určitým vědomím sounáležitosti, tj etnickou identitou, nicméně toto vědomí je slabší než u příslušníků národa. Etnická skupina tedy má sdílenou kulturní identitu, jež je charakteristická již pro přednacionální společnosti.

Národ pojímám jako vědomé kulturní a politické (ve smyslu vlastního státu či alespoň autonomního vývoje) společenství, jehož členové sdílejí společné vědomí o příslušnosti k národu. Národ je tedy mnohem sebeuvědomělejším společenstvím než etnická skupina. Mnozí autoři píší doslova, že moderní národ vzniká až působením národotvorných procesů na etnickou skupinu. Hlavně z posledně uvedeného důvodu pramenily mé pochybnosti, kdy psát ještě o etniku a etnické identitě a kdy už o národu a národní identitě, neboť proces národní identifikace nebyl ještě před první světovou válkou zdaleka ukončen ve všech sociálních skupinách a vykazoval i značné teritoriální rozdíly.

Své pojetí opírám o to, jak jsem pochopil studie Miroslava Hrocha (zde především *Národy nejsou jen dílem náhody* a *From ethnic group toward the modern nation: the Czech case*), Adriana Hastingse (*The construction of nationhood: ethnicity, religion and nationalism*), Petera Krügera (*Ethnicity and nationalism: case studies in their intrinsic tension and political dynamics*) či Rogerse Brubakera (*Staats-Bürger. Frankreich und Deutschland im historischen Vergleich*).

³ Emil BRIX, *Die Erhebungen der Umgangssprache im zisleithanischen Österreich (1880–1910)*, MIÖG 87, 1979, s. 363–439, zde s. 364.

⁴ Židovství bylo v předlitavském období jak ve sčítáních lidu, tak institucionálně bráno pouze jako náboženství, ne jako etnická příslušnost. Podle sčítání lidu 1910 žilo v českých zemích asi 134 000 židů, z nichž udalo 84 000 německou obcovací řeč a 50 000 českou obcovací řeč.

triviální, jak se na první pohled může zdát. U části obyvatelstva docházelo k interetnickým sňatkům (řečeno slovy dnešního pozorovatele; je otázkou, do jaké míry to tak vnímali současníci) a ve druhé polovině 19. století se v masovém měřítku objevil fenomén pracovních (zvláště průmyslových) migrací, které v Čechách přivedly českojazyčné dělníky do německojazyčných oblastí a na Moravě a ve východním Slezsku německojazyčné podnikatelské, technické a úřednické elity do slovanského prostředí.

První institucionální krok směrem k etnickému přisuzování byl zřejmě podniknut v návrhu kroměřížské ústavy na počátku roku 1849, v jehož § 21 se objevila formulace o rovnoprávnosti národních kmenů: „*Jeder Volksstamm hat ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität überhaupt und seiner Sprache insbesondere. Die Gleichberechtigung aller landesüblichen Sprachen in Schule, Amt und öffentlichem Leben wird vom Staate gewährleistet*“. Přes nástup neoabsolutistického režimu Františka Josefa I. bylo jen otázkou času, kdy se národní princip prosadí. V poněkud oslabeném znění jej reflektoval i § 5 oktrojované březnové ústavy 1849: „*Alle Volksstämme sind gleichberechtigt und jeder Volksstamm hat ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität und Sprache*.“ Březnová ústava však, stejně jako ústava kroměřížská, nikdy nevstoupila v platnost.

Po pádu neoabsolutismu na konci 50. let se císař František Josef I. pokusil zachránit co nejvíce ze své moci a zavést jen jakýsi pseudoparlamentarismus, avšak po další vojenské porážce v roce 1866 už neměl na vybranou. Prosincovou ústavou se z Předlitavska stala konstituční monarchie garantující občanská práva a svobody, mezi které patřila i národnostní práva. Často citovaný je v tomto ohledu článek 19 státního základního zákona o všeobecných právech předlitavských občanů z 21. prosince 1867:

„*Alle Volksstämme des Staates sind gleichberechtigt, und jeder Volksstamm hat ein unverletzliches Recht auf Wahrung und Pflege seiner Nationalität und Sprache.*

Die Gleichberechtigung aller landesüblichen Sprachen in Schule, Amt und öffentlichem Leben wird vom Staate anerkannt.

In den Ländern, in welchen mehrere Volksstämme wohnen, sollen die öffentlichen Unterrichtsanstalten derart eingerichtet sein, dass ohne Anwendung eines Zwanges zur Erlernung einer zweiten Sprache jeder dieser Volksstämme die erforderlichen Mittel zur Ausbildung in seiner Sprache erhält.“

Tento devatenáctý paragraf kodifikoval rovnoprávnost všech národních kmenů, přitom byl zařazen do zákona, jenž se týkal všeobecných práv státních občanů, tedy individuálních práv. Rakouské centrální zákonodárství neznalo až do konce existence monarchie termín *Nationalität*, nýbrž operovalo s označením *Volksstamm*. V zemském zákonodárství se oproti tomu termín *národnost* objevil, a to jak v Čechách (zákon o školdozorcích z roku 1873), tak na Moravě (tzv. Moravský pakt z roku 1905).

Tak či onak, důležitou roli hrála i otázka početnosti národních kmenů v jednotlivých korunních zemích. Od roku 1880 stát v periodických sčítáních lidu zjišťoval i Umgangssprache, tedy obcovací řeč. Tato zjišťovaná skutečnost začala prakticky od počátku suplovat národnost – všechna národní hnutí nejpozději od sčítání lidu v roce 1900 ztotožňovala obcovací řeč s národností. Ve chvíli, kdy stát začal zjišťovat obcovací řeč, přispěl výrazně k vymezení národa jako jazykového společenství. Už předmoderní stát prováděl čas od času ohodnocení vlastní populace za účelem stanovení daní a konskripce, nicméně byl lhostejný ke zjišťování kulturních identit populace. Výsledkem byla absence sociálního tlaku na obyvatelstvo, aby určilo svou identitu – identity se překrývaly. Oproti tomu tvůrci moderního státu nejen popsali, pozorovali a mapovali, nýbrž i usilovali o formování lidí, aby odpovídali jejich technikám pozorování. Lidé byli ve sčítání lidu připsáni jediné kategorii, a proto konceptualizováni jako jedinci sdílející společnou kolektivní identitu s určitým počtem jiných jedinců. Toto je následně povzbuzovalo k tomu, aby viděli svět jako složeninu odlišných skupin lidí.⁵

Sčítání lidu a sociální statistiky však nebyly pouze prostředkem státní dominance, nýbrž se jich zmocňovaly i nevládnoucí politické síly s účelem vytvořit vlastní konstrukt sociální reality. Sčítání lidu není vědeckým podnikem vyňatým z politického rámce, je spíše politickým bitevním polem, kde spolu bojují protichůdné představy „reálných“ identit. Odměnou je kategorie ve sčítání, která „vědecky“ legitimizuje existenci sociálně představitelného společenství.⁶ Jinými slovy, definice etnicity (národnosti, obcovací řeči atd.) ve sčítání lidu nám říká více o konstrukci etnických kategorií v rámci politických ideologií než o realitě etnického dělení.⁷

Předlitavská Statistická ústřední komise už v roce 1869 zvažovala zavedení rubriky „rodinná řeč“ (Familiensprache), kvůli napjatým politickým poměrům se rozhodla pro odklad k dalšímu sčítání lidu. O tři roky později uznal mezinárodní statistický kongres v Petrohradě jazyk za nepřímé kritérium národnosti a připojil ho k povinným sledovaným údajům ve sčítání lidu. Měl být zjišťován tzv. langue parlée. Statistická ústřední komise ve Vídni schválila 17. dubna 1880 záměr, že do příštího sčítání lidu má být integrována rubrika „rodinná řeč“. Tento podnět byl

⁵ David I. KERTZER – Dominique AREL, *Censuses, identity formativ and the struggle for political power*, in: David I. Kertzer – Dominique Arel (eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, Cambridge University Press 2002, s. 1–42, zde s. 2–6.

⁶ Jacqueline URLA, *Cultural Politics in an Age of Statistics: Numbers, Nations, and the Making of Basque Identity*, *American Ethnologist* 20, 1993, č. 4, s. 818–843, zde s. 837.

⁷ Calvin GOLDSCHIEDER, *Ethnic categorizations in censuses: comparative observations from Israel, Canada, and the United States*, In: D. I. Kertzer – D. Arel (eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, Cambridge University Press 2002, s. 71–91, zde s. 72.

zaslán ministerstvu vnitra. K překvapení členů komise i parlamentu rozhodlo ministerstvo vnitra o zavedení rubriky „obcovací řeč“ (Umgangssprache) – takto ministerstvo interpretovalo termín *langue parlée*. Proč? Zvýhodňování německojazyčného obyvatelstva není vyloučeno, ale hlavním důvodem bylo pravděpodobně úsilí o nastolení pokud možno objektivního kritéria, aniž by byly vyvolány nacionální konflikty, jež by vyvolalo zjišťování početní síly jednotlivých národů.

Vláda zůstala až do konce existence monarchie na konceptu „zaznamenávání objektivní jazykové struktury“ a bránila se změnám z obav z podnícení konfliktu. Toto pojetí vyhovovalo německé straně, neboť její ekonomická a kulturní váha stále povzbuzovala německou akulturaci, což zvyšovalo statistickou viditelnost Němců.⁸ Ani statistikové nechtěli až do roku 1918 zjišťovat národnost. Jejich základní argument byl striktně statistický, totiž že census může zjišťovat pouze kontrolovatelná fakta, zatímco otázka týkající se národnosti by spadala do kategorie nekontrolovatelné spřízněnosti. Taková otázka by nutila občany, aby dávali hlas svému nejvnitřnějšímu přesvědčení a v tom případě, kdy nemají žádné přesvědčení o své národnosti, by vládní instituce typu sčítání lidu v nich takové přesvědčení teprve vytvářela a musela by být považována za pochybnou z hlediska zájmů státu.⁹ Prezident Statistické ústřední komise Karl Theodor von Inama-Sternegg byl toho názoru, že formulace obcovací řeči se hodí k tomu, aby objektivním způsobem osvětlila otázku jazykového rozdělení, pokud přichází v úvahu pro veřejný život. Zákodárství a správa mají brát při posuzování jazykových poměrů v první řadě ohled na společenskou potřebu, a jazyk, kterým hovoří obyvatelstvo jednotlivých osad a obcí, je produktem právě takové společenské potřeby. Také je dotaz na obcovací řeč natolik jednoduchý a jasně srozumitelný a jeho zodpovězení je snadné i snadno kontrolovatelné, neboť se jedná o objektivní, všeobecně známou skutečnost a ne o subjektivní rozhodnutí (Urteil).¹⁰

Argument statistiků částečně zpochybnil ve své inaugurační přednášce v roce 1910 nový rektor vídeňské univerzity, Edmund Bernatzik, profesí právník a člen Říšského soudu. Jedinci bez národnosti by nemuseli udat žádnou národnost a pro účely jazykově-správních reforem by byli jednoduše připočtení k majoritnímu obyvatelstvu.¹¹ Navíc, i sčítání obcovací řeči značně pomohlo národním hnutím snaží-

⁸ Češi tento koncept odmítali, neboť podle jejich názoru vykazoval jako německojazyčné i oblasti, které takové ve skutečnosti nebyly.

⁹ Ulrike von HIRSCHHAUSEN, *People that Count. The Imperial Census in Nineteenth and Early Twentieth-Century Europe and India*, in: Jörn Leonhard – Ulrike von Hirschhausen (eds.), *Comparing Empires. Encounters and Transfers in the Long Nineteenth Century*, Göttingen 2011, s. 145–170, zde s. 152–153.

¹⁰ Karl Theodor von INAMA-STERNEGG, *Die nächste Volkszählung*, Statistische Monatschrift 1900, s. 455.

¹¹ Edmund BERNATZIK, *Über Nationale Matriken. Inaugurationsrede*, Wien 1910, s. 35.

cím se o vytvoření etnojazykového národa, neboť sčítací komisaři byli instruováni, aby si nevšímalí dialektů a fenoménu bilingvismu či multilingvismu. Sčítaná osoba si musela zvolit jeden ze standardizovaných psaných jazyků.¹² Oproti tomu v Belgii, Skotsku a Irsku se již koncem 19. století připouštělo udání více obcovacích řečí, takže odvozování národnosti nebylo možné. V Belgii se statistikové ptali po znalosti všech tří v zemi obvyklých jazyků, ve Skotsku zjišťovali vedle angličtiny i znalost gaelštiny, v Irsku bylo zjišťováno, zdali osoba mluví pouze irsky nebo irsky i anglicky.

Šetření obcovací řeči v Předlitavsku mezi lety 1880 a 1910 sloužilo státním orgánům jako podklad pro stále palčivější problém soužití národností, k integraci národnosti jako státonosného principu. Státní správa potřebovala informace o jazykových a národnostních poměrech v říši jako podklady pro administrativní úkoly. Vláda navenek úzkostlivě rozlišovala mezi národností a obcovací řečí, což nebránilo tomu, aby všechny národnosti v monarchii nepovažovaly Umgangssprache za referendum o národnosti.¹³

„Nevládající národy“ (přesněji řečeno jejich politické elity) se cítily poškozeny tím, že ústava garantuje rovnoprávnost národních kmenů, ale při konkrétních požadavcích narážejí na to, že se neposuzuje národnost, nýbrž obcovací řeč (z jejich pohledu manipulovaná¹⁴). Podle nich měla být ve sčítáních zjišťována národnost, neboť na základě podkladů ze sčítání se prováděla konkrétní opatření (schvalování nových škol, správní a volební reformy, ustanovování úřednictva, ustanovování úřední řeči státních úřadů atd.). Uvědomovaly si, k čemu vládě údaje získané o početnosti jednotlivých národností (byť pod rouškou obcovací řeči) a jejich teritoriálním rozvrstvení slouží.¹⁵

Jazyk sice nebyl ztotožňován s národností, byl však, pod podmínkou „obvyklosti v zemi“ (a taky v okrese), podmínkou k uplatnění národnostních práv. Například Gautschova jazyková nařízení pro Království české z 24. února 1898 definovala jazykově smíšené okresy jako ty, v nichž alespoň čtvrtina přítomného obyvatelstva užívá jiný zemský jazyk. Na základě punktací (1890) mělo dojít v Če-

¹² Tomasz KAMUSELLA, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, New York 2009, s. 49.

¹³ E. BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation: die Sprachenstatistik und die zisleithanischen Volkszählungen 1880–1910*, Wien–Köln–Graz 1982, s. 14–17, 109, 422–423.

¹⁴ Manipulovaná skutečně byla, což však nebyl primárně problém zjišťované materie. To se ukázalo i za sčítání lidu v ČSR, v nichž se sice zjišťovala národnost, avšak stát dokázal v prováděcích předpisech definovat národnost tak, aby omezil možnost svobodné volby jiné než československé národnosti. Podstata věci tkví v tom, že ve státním zájmu bylo užití takových sčítacích metod, jež přinesly co nejlepší výsledky pro dominantní jazyk (jazyk „československý“ v ČSR, němčina v Předlitavsku).

¹⁵ E. BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich*, s. 39–41.

chách k reorganizaci obvodů soudních okresů podle národnosti na co nejvíce jednojazyčných a minimum smíšených. Na základě toho měla být revidována i Stremayrova jazyková nařízení. Jedním z důležitých ukazatelů měla být obcovací řeč ve sčítání lidu 1890.

Premiér Koerber zveřejnil v březnu 1903 svůj návrh na zavedení krajů v Čechách, jenž byl koncipován jako administrativní reforma i jako nový pokus k řešení jazykové otázky v Čechách. Krajské vlády měly spočívat na kombinaci elementů personálního principu (ve smíšených krajích) a teritoriálního principu (v jednojazyčných krajích). Konečné stanovení hranic krajů mělo být provedeno až po sčítání lidu 1910. Krajů mělo být pět českých, tři německé a dva smíšené. Iniciativa premiéra Richarda Bienertha z ledna 1909 byla podobná – předložil parlamentu dva návrhy zákonů týkající se Čech: zřízení krajských vlád a regulace užívaných jazyků u státních úřadů – měly být vytvořeny pokud možno jednojazyčné kraje a okresy na základě výsledků posledního sčítání lidu, u většiny okresů by se úřední záležitosti vyřizovaly jen v jednom jazyce. Bylo by vytvořeno dvacet krajských vlád, Praha by byla podřízena přímo místodržitelství.¹⁶

Česká strana opakovaně protestovala proti jakékoliv regulaci soudních okresů v Čechách s odůvodněním, že zjišťování obcovací řeči není relevantní pro zjištění skutečných národnostních poměrů. Odmítala i Koerberovy a Bienerthovy návrhy: „*Koerberovy návrhy – jež činěny jsou na základě sčítání dle obcovací řeči z roku 1890 – nemají žádného spravedlivého podkladu, ano jimi uzákoněno býti má namnoze i vyložené bezpráví*“ ... „*Protestujeme již předem proti výsledkům letošního sčítání dle jazyka obcovacího, neboť víme, že v příštích letech zase bude podkladem různých návrhů zákonných a nařízeních*“. Podle českých aktivistů by vše vypadalo jinak, kdyby sčítání probíhalo na základě mateřského jazyka a bez vnějšího nátlaku.¹⁷ Proti Bienerthovým vládním předlohám argumentovali mj. s pomocí dat soukromého sčítání lidu, která se rozcházela s oficiálním sčítáním obcovací řeči.¹⁸

Podle českých aktivistů kategorie obcovací řeč podhodnocovala početnost českého národa. Pravdu měli v tom, že výklad pojmu „obcovací řeč“ a způsob shromažďování dat při sčítání lidu působily v oblasti Sudet nátlakově na imigranty z českojazyčných oblastí. České nacionální stanovisko však vůbec neakceptovalo ideu, že někdo pocházející z českojazyčného prostředí se může stát Němcem dobrovolně, a tento typ jazykové reidentifikace automaticky považovalo za vynucený, vyplývající z nespravedlivé politiky imperiálního státu, a v zásadě nelegitimní.

¹⁶ Peter HASLINGER, *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*, München 2010 (Veröffentlichung des Collegium Carolinum, Bd. 117), s. 130, 187–189, 200–201.

¹⁷ František JOKLÍK – Antonín HUBKA, *Vládní předlohy jazykové. Vládní předloha o krajských vládách*, Praha 1900, s. 83, 87.

¹⁸ *Posudek Národní rady české o vládní osnově Bienerthově*, Praha 1909, s. 76.

Jazyková asimilace je však normálním jevem, hlavně v případě etnik se sociálně méně prestižním jazykem – jazyky spjaté s vyšším sociálním prostředím přitahují pozornost jednotlivců či rodin na vzestupu, lidí, kteří se stěhují z venkova do měst v očekávání lepšího života, mladých lidí hledajících dobrou kariéru, rodičů chtějících dopřát svým dětem sociální a ekonomický pokrok.

Tyto asimilační trendy byly rozhořčeně potírány národními organizacemi, jež jako správné statistické zobrazení národa vnímali takové, jež se ohlíželo zpět (backward-looking), tzn. zohledňovalo jazyk rodičů a předků. I když jedinec aktuálně neutilizoval jazyka předků či ho dokonce pořádně neznal, bylo to považováno jako dočasná odchylka, způsobená politikou státu, jež bude napravena poté, co národ získá autonomii.¹⁹ Říšská byrokracie to viděla jinak – rozšířený fenomén kulturní asimilace k rozdílné etnické skupině, hlavně německé, mohl být brán v úvahu pouze prostřednictvím kategorie obcovací řeč. Oproti tomu národnost připadala úředníkům c. k. ministerstva vnitra jako vysoce subjektivní kritérium, které navrhuje nacionální aktivisté jenom proto, aby zvýšili svou statistickou viditelnost a podnítili etnický konflikt.²⁰ Navíc, jak zdůraznil prezident Statistické ústřední komise Robert Meyer ve své zprávě ministru vnitra v roce 1910, kořeny jazykového sporu netkvěly ve způsobu dotazování, nýbrž v rozporech mezi reprezentanty různých národností. Tyto rozpory by nebyly zmírněny, natož odstraněny, ani při jiném způsobu dotazování.²¹

Kritika českých národních agitátorů byla tedy v některých ohledech oprávněná jen částečně či vůbec ne. Povšimněme si však i těch aspektů sčítání obcovací řeči v Předlitavsku, které byly zcela jistě problematické, do čehož se promítla i snaha státu (přes oficiální proklamace rovnoprávnosti všech národních kmenů) docílit co nejlepších výsledků u německé obcovací řeči, tj. udržet si sympatie politicky i hospodářsky nejvýznamnější etnické skupiny. Začít musíme už u definice, či spíše „ne-definice“ obcovací řeči, kterou úřady pojímaly jako řeč, již osoba užívá obvykle v obcování. Tím, že centrální místa nevydala bližší prováděcí předpisy ke sčítání, umožnila různý výklad termínu obcovací řeč – němečtí politikové a národní pracovníci pojímali obcovací řeč jako jazyk, který člověk používá, aby se v daném místě uplatnil v zaměstnání (podle tohoto pojetí by obcovací řeč v „uzavřeném

¹⁹ Gerald STOURZH, *The Ethnicizing of Politics and „National Indifference“ in Late Imperial Austria*, in: Týž, *Der Umfang der österreichischen Geschichte. Ausgewählte Studien 1990–2010*, Wien–Köln–Graz 2011, s. 287–288; D. I. KERTZER. – D. AREL, *Censuses, identity formativ*, s. 26; Dominique AREL, *Language categories in censuses: backward- or forward-looking?*, in: D. I. Kertzer – D. Arel (eds.), *Census and Identity. The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses*, Cambridge University Press 2002, s. 92–120, zde s. 93 a 99. Podle Dominique Arel refletovala většina údajů o obcovací řeči v rakouských censech skutečnou jazykovou asimilaci.

²⁰ U. HIRSCHHAUSEN, *People that Count*, s. 150.

²¹ E. BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich*, s. 103–104.

německém území mohla být pouze německá a museli by s ní být zapsáni i tam usedlí Češi²²), kdežto čeští představitelé interpretovali obcovací řeč jako jazyk, jímž daná osoba hovoří nejraději, tj. v domácnosti (tedy v podstatě jako mateřský jazyk).

Státní moc od sčítání lidu 1900 odmítla německé pojetí, ale de facto pouze interně, v oběžnících ministerstva vnitra jednotlivým místodržitelstvím, aniž by doplnila strohou definici v prováděcích předpisech ke sčítání lidu. České místodržitelství na to zareagovalo těsně před sčítáním 1900 výnosem, podle něhož neměli sčítací komisaři měnit výpovědi osob o obcovací řeči.²³ Pokud se jedinec v německojazyčné oblasti nebál existenčních následků (nebo byl v nezávislém postavení) a přes nepříznivé stanovisko lokálních sčítacích orgánů hájil své právo na zápis jiné než německé obcovací řeči, státní moc se za něj postavila. Dokládá to i poměrně netypický příklad Čecha žijícího v ryze německém prostředí. Soudní adjunkt JUDr. Emil Březina působící v obci Spitz v Dolních Rakousech se ve sčítání lidu 1900 přihlásil k české obcovací řeči. Okresní hejtmanství v Kremži proti němu zahájilo trestní řízení pro provinění proti § 30 zákona o sčítání lidu (uvádění nepravdivých údajů). Argumentovalo tím, že Březina se v ryze německé obci nemůže hlásit k české obcovací řeči. Ministerstvo vnitra však mělo jiný názor a nařídilo trestní řízení zastavit: okresní hejtmanství má podle § 27 předpisu o sčítání lidu povinnost přezkoumat sčítací operáty doručené obcemi, toto přezkoumání se může v uvedeném případě týkat jen toho, jestli zápis obcovací řeči byl proveden ve shodě s výpovědí sčítané osoby. Přezkoumávání údajů ve věcném ohledu je zcela vyloučeno, neboť jinak by byl předpis § 19 poučení k vyplnění popisného archu vzhledem k dotazování sčítané osoby zcela iluzorní. Nejméně může být konstruováno překročení § 30 předpisu o sčítání lidu, neboť svobodné přihlášení se k obcovací řeči je zaručeno dle stávajících poměrů každému, a za svobodný výkon tohoto práva nemůže být nikdo volán k zodpovědnosti.²⁴

České straně šlo hlavně o to, aby obcovací řeč sčítaná u služebnictva a dělnictva byla zcela nezávislá na obcovací řeči zaměstnavatele. S tím velmi úzce souvisel další sporný aspekt sčítání obcovací řeči, a sice jakým způsobem je zjišťována u těch osob žijících v domácnosti, jež nebyly součástí rodiny majitele bytu. Jednalo se o služky, podnájemníky, nádeníky apod. Rovněž jim měla být podle interních pokynů státních orgánů ponechána plná svoboda při udávání obcovací řeči. Až v roce 1910 se toto stanovisko dostalo i do poučení k rubrice XIII. popisného archu: „Aby bylo zjištěno, která z těchto řečí má býti zapsána za obcovací řeč sčítaných osob, sčítací komisař podle poukazu v 1. odstavci daného má otázati se hlav

²² Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv (dále AVA), fond Innenministerium-Allgemein (dále Mdi-Allgem.), sign. 33/1 in spezie, kart. 2356, spis č. 9662/1901, pokyny Nordmarky pro vyplnění formulářů sčítání „Die Volkszählung von 1901 und ihre Bedeutung für das Deutschtum in Österreichisch-Schlesien“.

²³ E. BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich*, s. 270.

²⁴ Viz AVA, Mdi-Allgem., sign. 33/1 in spezie, kart. 2356, spis č. 6481/1901.

rodinných nebo samostatně žijících jednotlivých osob a zdržeti se všelikého uvádění v omyl způsobem kladení otázky a vlivu na odpověď k této otázce.“ Paralelně k tomu se v poučení k vyplňování oznamovacích lístků z roku 1910 uvádělo, že si majitel bytu při vyplňování údajů má vyžádat údaje, jež mají být zapsány, a to zejména od těch, kteří nepatří k jeho vlastní rodině.²⁵ Z poučení k předcházejícím sčítáním lidu vyplývalo jen to, že majitel bytu zapisuje či nahlašuje údaje za všechny osoby v bytě žijící, tedy za rodinné i nerodinné příslušníky.

Princip samosčítání prostřednictvím oznamovacích lístků (Anzeigezettel) vyplňovaných majiteli bytů byl realizován jen v některých velkých městech,²⁶ jinak bylo sčítání kvůli stále se vyskytující negramotnosti či nízké vzdělanostní úrovni části obyvatelstva prováděno sčítacími komisaři, jež vyplňovali tzv. popisný arch (Aufnahmsbogen), což dávalo mnohem větší prostor k machinacím. Sčítací komisaři byli totiž jmenováni obecními samosprávami. Jmenování do funkce sice muselo být potvrzeno příslušným okresním hejtmánstvím, které mělo dokonce právo upřednostnit vlastní kandidáty, takový zásah se však děl jen občas, a to v některých jazykově smíšených obcích, v nichž se očekávaly konflikty z toho důvodu, že by se na posty komisařů dostali neobjektivní národní agitátoři. Kvantifikace je prakticky nemožná, nicméně se mi zdá, že okresní hejtmánství častěji zasahovala proti sčítacím komisařům jmenovaným českými radnicemi než německými radnicemi etnicky smíšených obcí.

Stížnosti proti aktivitě obecních orgánů při zjišťování obcovací řeči se týkaly hlavně Čech, Moravy a magistrátů Vídně a Terstu.²⁷ Čeští aktivisté podali řadu stížností na postup sčítacích orgánů při sčítání lidu ve Vídni v roce 1910. Dolnorakouské místodržitelství provedlo šetření, s jehož výsledky následně seznámilo ministerstvo vnitra. Zpráva je podle mého názoru v určitém ohledu unikátní – na rozdíl od zpráv shrnujících jiná provedená šetření (viz dále) je vyhýbavá, navenek popírá nezákonné postupy, avšak mezi řádky vysvítá něco jiného: Podle stížnosti došlo např. při sčítání lidu ve XX. vídeňském okrese v domě na Kosterneuburgstrasse 84 k tomu, že se dvě třetiny domácností přihlásily k české obcovací řeči, která jim byla následně přeškrtnuta a nahrazena německou, a to domovníky. Reakce místodržitelství: „*V uvedeném domě udalo českou obcovací řeč ze 164 osob 48, přičemž části z nich byla změněna na německou s jejich souhlasem*“ („... wurden die gegenständlichen Änderungen im vollem Einverständnis mit den Ankunftspersonen vorgenommen.“) Dále například (podstata stížnosti – výsledek šetření): „*Rampersdorffergasse 36. Bei allen Parteien wurde böhmisch und slovakisch gestrichen*“ – „*Die grössere Anzahl der Eintragungen blieb unberührt. Bei einzelnen Personen*

²⁵ Viz nařízení ministerstva vnitra č. 148 z 20. 8. 1910 o sčítání lidu roku 1910.

²⁶ Primárně bylo samosčítání určeno hlavně pro zemská hlavní města a další velká města. Rozhodovaly politické úřady po zvážení místních poměrů. V Čechách se v roce 1900 sčítalo formou samosčítání ve 240 obcích (3 %), na Moravě v 73 obcích (2,5 %).

²⁷ E. BRIX, *Die Erhebungen der Umgangssprache* s. 395.

wurde die Änderung nach Aufklärung über den Begriff Umgangssprache im Einvernehmen mit den Censiten durchgeführt [...] Webgasse 6. Bei der Schwester und dem Dienstmädchen des Prokuristen wurde böhmisch gestrichen, obwohl die Genannten angaben, dass sie gar nicht deutsch können“ – „Im Einvernehmen mit der Auskunftsperson [...] Mühlgasse 50. Bei 7 Personen wurde böhmisch in deutsch abgeändert.“ – „Von 78 Personen dieses Hauses gaben 48 deutsch an. Bei 7 Parteien sind die Anzeigezettel mit ein und derselben Handschrift ausgefüllt und gefertigt (Komenskyverein). Mit Wissen und Willen der Auskunftspersonen wurden den tatsächlichen Verhältnissen entsprechende Änderungen vorgenommen.“ Typické argumenty uváděné dolnorakouským místodržitelstvím v reakci na stížnosti na přepisování české obcovací řeči („Änderungen wurden nach Aufklärung über den Begriff der Umgangssprache nur mit Zustimmung der Parteien vorgenommen“, anebo „mehrere Parteien stimmten nach Erklärung des Begriffes Umgangssprache der Änderung zu“) nevyznívají zrovna věrohodně.²⁸

Vrátíme-li se do oblasti českých zemí, postup státních orgánů při prošetřování stížností se jeví jako mnohem nestrannější. Uvedme si několik příkladů ze sčítání lidu v roce 1900. V Lovosicích požádalo několik Čechů o vyslání okresního úředníka, neboť české strany jsou ve sčítání proti své vůli zapisovány s německou obcovací řečí. Litoměřické okresní hejtmanství vyhovělo a poslalo svého úředníka k revizi; ten potvrdil oprávněnost stížnosti. V Liberci byly na popud české strany prošetřeny konkrétní případy nezákonného nátlaku na uvádění německé obcovací řeči. U některých lidí byl následně zápis úředně změněn na českou obcovací řeč. V Mostu a v Litoměřicích si několik Čechů stěžovalo na dopis od starostenského úřadu, jenž jim byl doručen poté, co ve sčítání uvedli českou obcovací řeč. Obsahem dopisu bylo sdělení, že jejich obcovací řeč je ve skutečnosti německá a že zápis bude v tomto duchu změněn, pokud do tří dnů nepotvrdí své původní stanovisko. Okresní hejtmanství v Mostu a Litoměřicích zastavila podobné aktivity místních radnic a zakázala korekci údajů.²⁹

V Královských Vinohradech protestoval známý statistik Heinrich Rauchberg proti svévolným změnám údaje o obcovací řeči služebnictva prováděným městskými revizory sčítání (česká radnice opravovala údaje u služek zaměstnaných v německých rodinách). Svévolné změny byly nařízením dozorujícího státního úřadu zastaveny a k dalším změnám mohlo dojít výlučně na základě výsledku dotyčných osob.³⁰

Ve slezských obcích Radvanice a Heřmanice, jež jsou dnes součástí Ostravy, si někteří polští obyvatelé stěžovali na to, že byli českým obecním zastupitelstvem zapsáni s českou obcovací řečí. Protože některé stížnosti vypadaly jako oprávněné,

²⁸ AVA, MdI-Allgem., sign. 33/1 in spezie, kart. 2368, spis č. 13213/1911.

²⁹ AVA, MdI-Allgem., sign. 33/1 in spezie, kart. 2357, spis č. 10205/1901, seznam stížností podaných u příležitosti sčítání lidu k jednotlivým místodržitelstvím, zpráva z 19. 3. 1901.

³⁰ Tamtéž.

nařídila zemská vláda úplnou revizi sčítání v obou obcích. Na základě revize byla v Heřmanicích změněna u 185 osob obcovací řeč z české na polskou, u 5 osob z polské na českou a u jedné osoby z české na německou, v Radvanicích u 284 osob z české na polskou, u 73 osob z polské na českou a u 8 osob z české nebo polské na německou.³¹

Odlišné české a německé stanovisko ke sčítání obcovací řeči vysvětluje i z anket z roku 1911, v níž se měly radnice vyjádřit k účelnosti tiskopisů ke sčítání lidu. Česká obecní rada Kroměříže napsala moravskému místodržitelství, že rubrika 13 (obcovací řeč) oznamovacího lístku je bezúčelná a měla by být nahrazena kolonkou národnost, protože obcovací řeči se nic nezjistí. Například jediný Ital bydlící v Kroměříži se nemůže přihlásit k italské obcovací řeči, protože nikdo jiný italsky nemluví. Německá obecní rada Olomouce se vyjádřila v tom smyslu, že vnímání rubriky 13 dalo v nacionálním ohledu podnět k mnoha neporozuměním a nesprávným záznamům, proto by mělo být při příštím sčítání doplněno do nadpisu kolonky: „*nezaměňovat s mateřskou řečí nebo s národností*“. Rovněž německý starosten-ský úřad města Opava napsal slezské zemské vládě, že pro nezaujatého je prý defi-nice obcovací řeči plně dostačující a vyplnění této kolonky bylo ve většině případů odpovídající. Bohužel však státem schválené poučení k této rubrice nenašlo vše-obecné pochopení. Ne nepodstatná část obyvatelstva nepochopila rozdíl mezi ma-teřskou řečí a obcovací řečí, případně mezi národností a obcovací řečí. „*In gewissenhafter Ausführung des ihnen anvertrauten Amtes wendeten die Revisoren den Eintragungen in der Rubrik 'Umgangssprache' die erforderliche Aufmerksamkeit zu und bewirkten, wo dies in den Umständen und Tatsachen gerechtfertigt war, die bezüglichlichen Richtigstellungen.*“

Zcela věcný postoj zaujal frýdecký magistrát (mající zkušenost s trojjazyč-ným prostředím), jenž se slezské zemské vládě vyjádřil v tom smyslu, že kolonka obcovací řeč se v jazykově smíšených oblastech má účelem, hlavně ve smíšených obcích. Jazyk používaný v rodině a domácnosti se tam může lišit od jazyka užíva-ného v zaměstnání a veřejném styku. Řada osob může podle libosti vybrat ten či onen jazyk a je vlastně otázkou, kterou řeč by měly uvést. Úřední přezkoušení je v těchto případech bezvýsledné. Řada lidí ve Frýdku zná tři jazyky, děti českých rodičů navštěvují německé školy a mluví na rodiče německy a ti jim odpovídají česky.³²

Ingerence znacionalizovaných obecních samospráv byla zřejmě největším problémem předlitavských sčítání obcovací řeči. Na obecní autonomní orgány totiž stát delegoval značné pravomoci při sčítání lidu, mnohem větší než třeba v soused-

³¹ AVA, MdI-Allgem., sign. 33/1 in spezie, kart. 2356, spis č. 8641/1901, kart. 2357, spis č. 12892/1901.

³² AVA, MdI-Allgem., sign. 33/1 allgem., kart. 2350, spis č. 32532/1911 (účelnost tisko-pisů ke sčítání lidu).

ním Prusku/Německu.³³ Podle zákona o sčítání lidu z 29. března 1869 měl v obci, v níž se sčítání provádělo oznamovacími lístky vyplňovanými majiteli bytů (především se jednalo o zemská hlavní města a další statutární města), její starosta za úkol přebrat oznamovací lístky, zkontrolovat úplnost a správnost jejich vyplnění a následně vyhotovit místní, případně (pokud se obec skládala z více osad) obecní přehled, a ten poskytnout okresnímu hejtmanství k vyhotovení sčítací knihy (§§ 21 a 22). I v případě, že se sčítání realizovalo formou popisných archů vyplňovaných sčítacími komisaři, mohl politický úřad delegovat na obec vyhotovení místního a obecního přehledu (§ 25), což se odehrávalo často, byť okresní hejtmanství mělo právo zabezpečit celou sčítací akci samo, a to včetně sčítacích komisařů a vyhotovení přehledů (§ 28). Třetí forma sčítání formou popisných archů spočívala v tom, že obec zabezpečila provedení sčítání, ale okresní hejtmanství jí nesvěřilo vyhotovení místního a obecního přehledu³⁴ (§ 12).

Největším prohřeškem státní moci podle mého názoru bylo, že její, většinou vskutku nadnárodní, postoj se sice promítl do vyřizování konkrétních stížností proti národnostnímu útlaku při sčítání lidu, avšak nestanovila takové mechanismy sčítání lidu, které by obyvatelstvo před tímto tlakem účinně bránily, anebo by ho alespoň významně znesnadňovaly. Útlak se ve větší míře promítl od druhého sčítání obcovací řeči v roce 1890 (v roce 1880 ještě ne) a státní moc na něj nezareagovala s dostatečnou účinností (tj. řešila pouze přehmaty, aniž by změnila mechanismy), zřejmě s ohledem na to, že hlavní „viníci“ by se našli v řadách německojazyčných vrstev, jež představovaly základní oporu státního systému. Pokud tlak ze strany obecní samosprávy, zaměstnavatele či pána domu nepřiměl postiženou osobu k podání stížnosti, ale vedl k jejímu podřízení a neupřímnému zápisu obcovací řeči (tj. k nedobrovolné „asimilaci“), ve většině případů na to nikdo nepřišel. Je pravděpodobné, že tato alternativa nastala mnohem častěji než vyšetřování iniciované stížností. Nátlak sčítacích komisařů přiměl řadu lidí k formálně dobrovolnému zápisu „nesprávné“ obcovací řeči (především německé u Čechů a Poláků, méně často české u Poláků či polské u Čechů; varianta zápisu české obcovací řeči u Němců byla pravděpodobně mnohem řidší). Je však třeba rozlišit variantu (zřejmě méně častou) zápisu „nesprávné“ obcovací řeči u člověka s vyhraněným národním vědomím od ovlivňování jedince s nevyhraněnou identitou, jenž navenek vykazuje znaky příslušníka toho či onoho národa.

³³ Srov. Morgane LABBÉ, *Institutionalizing the Statistics of Nationality in Prussia in the 19th Century (from local bureaucracy to state-level census of population)*, in: *Centaurus* 49, 2007, s. 289–306, zde především s. 293–294.

³⁴ Tato forma sčítání byla použita v roce 1900 například v Třebenicích na Litoměřicku, kde působil známý dr. J. W. Titta. Okresní hejtmanství mělo pochybnosti o objektivitě sčítání obcovací řeči v této obci se znacionalizovanou německou radnicí, proto se samo postaralo o vytvoření místního přehledu. Navíc byl k přezkoumávání operátů vyslán přímo do Třebenic státní úředník, přičemž se ukázala nutnost provedení vícero korektur v zanesené obcovací řeči.

Vzhledem k nedostatečným kontrolním mechanismům (revize popisných archů vyplňovaných sčítacími komisaři se konaly jen namátkově) docházelo i k tomu, že člověk byl zapsán s jinou obcovací řečí, než jako nahlásil sčítacímu komisaři. K falšování či přeškrtávání docházelo jak v popisných arších, tak při přepisu údajů do sčítacích knih. Extrémní případ nesprávného zaznamenání řeči se odehrál v obci Janoušov na Zábřežsku (Morava) při sčítání lidu 1900. Došlo ke svévolným a protizákonným změnám obcovací řeči z české na německou, případně ne všichni lidé zapsaní s českou obcovací řečí byli takto zaneseni i do místních přehledů. Nebylo zjištěno, kdo je vinen, na případ upozornil až v roce 1906 ministr Pacák.³⁵

Limity objektivitý zápisu obcovací řeči ve sčítání lidu si uvědomovala i vládní místa, z politických důvodů (ohled na zájmy Němců jako nejsilnějšího etnika) však jednala dosti pasivně. O postoji vládních míst vypovídá mj. referát „*Zur politischen Seite der Abänderung der Sprachenrubrik für die nächste Volkszählung*“ vypracovaný ministerstvem vnitra v roce 1906. Domnívám se, že je velmi výstižný. Tvrdí, že k majorizaci národnostních menšin v českém pohraničí dochází, byť ne v takové míře, jakou udává česká strana. Jsou jí vystaveny především závislé vrstvy stěhující se do průmyslového pohraničí. Naprostá většina velkopřemyslu se nachází v německých rukou. Český dělník pak uvádí německou obcovací řeč částečně kvůli ovlivňování ze strany zaměstnavatele, částečně vlivem národnostní lhostejnosti. Trochu jiná situace panuje u služek – ty alespoň neuvádějí nepravdu při udání německé obcovací řeči. Majorizace minorit s sebou přináší i propouštění vzdorujících jedinců a hospodářský bojkot. K masovým propouštěním ale nedošlo, organizované dělnictvo by na to umělo reagovat. Česká strana si na tyto záležitosti stěžuje a je zajisté v právu, nesmí ale zapomínat, že totéž činí na svém etnickém území (zdůrazněn je hlavně hospodářský bojkot).

Podle autora referátu (referent ministerstva vnitra) by nejlepším řešením byl doplňkový dotaz při příštím sčítání lidu, jaké jiné domácí jazyky ještě jedinec ovládá. Česká strana by s takovým řešením nesouhlasila, neboť těžiště by jednoznačně leželo na první rubrice (obcovací řeč), zatímco ta druhá je vlastně jen ventilem pro odvedení vášní. Navíc by tato rubrika neukázala plnou sílu národnostních minorit ve smyslu českých aspirací. Zcela rozhodně by se proti takovému řešení postavila německá strana, neboť na stávající rubrice obcovací řeči má postaven celý systém tzv. uzavřeného německého jazykového území a usiluje na základě tohoto systému o jazykové rozhraničení. Kdyby byla zavedena ještě druhá jazyková rubrika, podle opodstatněných obav by se z německého jazykového území stalo smíšené území. Požadavky minorit v řadě míst by pak bylo těžké ignorovat (Češi v Brně a ve Vídni, Němci v Praze atd.). Je však otázkou, zdali by vlivem agitace byla tato druhá rubrika vyplněna správně a úplně. Z politického hlediska by bylo nejlepší setrvat na

³⁵ AVA, MdI-Allgem., sign. 33/1 in spezie, kart. 2364, spis č. 8379/1910 (Zusammenstellung I: Anregungen zur Abänderung der Rubrik „Umgangssprache“ und Beschwerden aus Anlass der Durchführung der Volkszählung vom Jahre 1900).

stávající praxi sčítání obcovací řeči, česká i německá strana, jak se zdá, počítají s tím, že k žádné změně nedojde.³⁶

Předlitavsko vsutku až do svého zániku zůstalo u původní praxe, tj. u sčítání obcovací řeči. Přesto se neobešlo bez přesnějšího vymezení národnosti, což je poněkud paradoxní, když ji nezjišťovalo ve sčítání lidu. Příčinou byl princip rovnoprávnosti národností (národních kmenů) zakotvený v ústavě, jenž brzy překročil obvyklý princip znalosti jazyka (kvůli jazykové rovnoprávnosti u úřadů) a národnostní právo tak vstoupilo do nové fáze. Národnostní princip začal být uplatňován v obecném a měšťanském školství, ve složení místních, okresních a zemských školních rad, zemských zemědělských rad a nakonec na Moravě po uzavření Moravského paktu v roce 1905 i ve volbách do říšské rady a zemského sněmu. Gerald Stourzh pojmenoval situaci na Moravě po roce 1905 jako povinnou etnickou klasifikaci osob. Příslušnost k etnické skupině podle něj zvítězila nad občanstvím, občan státu (Staatsbürger) uvolnil místo národnímu příslušníkovi (Volksbürger).³⁷

Vznikl rozpor – příslušné zákony předpokládaly možnost určení národnosti, avšak rakouské právo individuální pojem národnosti neznalo. Mezeru musely vyplnit svými judikáty nejvyšší soudy. Prvním takovým zákonem byl zákon o školních dozorcích v Čechách z 24. února 1873, který nařizoval ve smíšených oblastech, v nichž byly české i německé školy a kde nebylo možné teritoriální oddělení, zřízení školní rady pro každou národnost zvlášť. Poprvé se tak objevila otázka etnické příslušnosti osob pověřených určitým úřadem, předtím se řešila jen otázka oficiálního užívání jazyků. Člen příslušné školní rady měl mít odpovídající národnost, aby mohl v české či německé školní radě zastupovat zájmy svých soukmenovců. Jakým způsobem mohla být verifikována „správná“ národnost člena školní rady v případě pochybností? Správní soudní dvůr (Verwaltungsgerichtshof, dále VGH) jako nejvyšší autorita dával dlouho přednost sebedeklaračnímu principu před objektivními kritérii (řeč, zvyky apod.). Jinými slovy, národní příslušnost pokládal za otázku vědomí a pocitu dotyčné osoby.

Důležité rozhodnutí padlo v roce 1881. VGH rozhodoval o stížnosti německé minority v Plzni proti postupu tamního obecního zastupitelstva, které zvolilo do německé místní školní rady jistého Aloise Formanka, kterého plzeňští Němci považovali za vyhraněného Čecha. Formanek při výslechu u okresního hejtmanství udal, že mluví oběma zemskými jazyky, žil v německých obcích a své dítě posílá do německé školy. Nevyjádřil se však přímo v tom smyslu, že je německé národnosti. Okresní hejtmanství přesto potvrdilo Formankovo jmenování. VGH toto rozhodnutí zrušil a nařídil provedení nového šetření, neboť jmenování Formanka členem

³⁶ AVA, MdI-Allgem., sign. 33/1 allgem., kart. 2347, spis č. 44391/1906.

³⁷ Gerald STOURZH, *Ethnic Attribution in Late Imperial Austria: Good Intentions, Evil Consequences*, in: *The Habsburg Legacy. National Identity in Historical Perspective*, Austrian Studies 5, Edinburgh 1994, s. 67–83, zde s. 81.

německé školní rady je v souladu se zákonem pouze v případě, pokud je německé národnosti.

Nejdůležitější z celé kauzy je vyjádření VGH k otázce zjišťování národnosti. Soud konstatoval, že přináležitost k národnosti je v zásadě záležitostí svědomí a cítění. Příslušník národnosti by měl hovořit jejím jazykem a sdílet její zvyky. Pokládal však za jisté, že znalost daného jazyka a zvyků se může vyskytovat i u lidí zvenčí. Tyto znaky proto považoval za nedostatečné pro stanovení národnosti. Právě proto je zapotřebí, pokud je národnost jedince v konkrétním případě sporná a chybí vnější projevy národního přesvědčení, zeptat se tohoto člověka na jeho národnost a považovat ho za příslušníka té národnosti, ke které se přihlásí.

Zmínkou o vnějších projevech národního přesvědčení soud naznačil, že pokud vnější znaky odporují výpovědi dotyčné osoby, pak snad může být taková sebedeclarace zamítnuta. Jinými slovy, podle tohoto výkladu mohla být za jistých okolností podrobena verifikaci.³⁸

Podobných rozhodnutí a zdůvodnění zaznělo více. Případ podobný plzeňskému se odehrál v Prachaticích, byť v „opačném gardu“. Německá obecní samospráva zvolila v roce 1898 členem české místní školní rady jakéhosi Jakoba Liebla, o kterém česká strana tvrdila, že je Němec a úřad proto zastává proti zákonu. Jmenovaný při prvním výslechu sice uvedl, že náleží k českému národu, nicméně při druhém výslechu udal, že se narodil v Budějovicích německým rodičům, navštěvoval německou školu, své děti posílá do německé školy a při sčítání lidu se přihlásil k německému národu. VGH v dubnu 1900 konstatoval: „*Wenn auch die letztere Angabe nicht ganz genau ist, da bei der Volkszählung nicht die Zugehörigkeit zu einer bestimmten Nation, sondern nur die Umgangssprache festzustellen ist, so zeigt dieselbe doch unter allen Umständen, dass sich Jakob Liebl selbst zur deutschen Nation bekennen wolle.*“ Neexistoval podle něj žádný moment (původ, mateřská řeč, obcovací řeč), který by Liebla opravňoval tvrdit, že náleží k českému národu. Proto nařídil anulování jeho volby členem české místní školní rady. Zvláště zdůraznil okolnost, že se Liebl při sčítání přihlásil k německé obcovací řeči, což ukazuje za všech okolností, že se chtěl přihlásit k německému národu.

VGH tedy našel rozpor v sebedeclaraci (*Bekennnisprinzip*) dotyčného, jenž podal dvě navzájem si odporující výpovědi, a následně přihlédl k objektivním kritériím. V případě dalších dvou osob jmenovaných prachatickou radnicí do české místní školní rady stížnost neuspěla, protože obě osoby trvaly i při výslechu jednoznačně na původní deklaraci k českému národu (tedy v jejich výpovědích nebyl

³⁸ Jeremy KING, *Who Is Who? Race and Law in Liberal Austria, 1867–1914*. Prozatím nepublikovaný rukopis studie poskytnutý mi autorem, s. 12–13.

rozpor) a podle názoru soudu také jednoznačně pocházely z českých rodičů a měly českou mateřskou řeč.³⁹

Na počátku 20. století se VGH ve své rozhodovací praxi posunul více ke zdůraznění sebedeklaračního principu a téměř eliminoval možnosti úřední verifikace. Wolfgang Steinacker to nazval posunem od limitovaného deklaračního principu k čistému deklaračnímu principu.⁴⁰ V roce 1901 soud rozhodoval v záležitosti jmenování čtyř mužů do české školní rady v Českém Krumlově, o nichž česká strana tvrdila, že jsou Němci. Nález už v tomto případě vůbec nezmínil přítomnost či absenci vnějších projevů národního přesvědčení, jako tomu bylo v roce 1881, a zdůraznil, že pokud je národnostní příslušnost jedince sporná, může rozhodnout jenom jeho protokolární prohlášení. Jelikož se všichni čtyři muži při výslechu přihlásili k německé národnosti, VGH se odmítl zabývat argumenty žalující české strany týkající se jejich původu, obcovací řeči udané při sčítání lidu atd.⁴¹

Ještě v listopadu 1907 rozhodl VGH v kauze týkající se případu české místní školní rady v Čechách opět na základě sebedeklaračního principu. Jednalo se volbu čtyř členů německé místní školní rady v Karlíně českým obecním výborem. Víceru občanů protestovalo proti volbě se zdůvodněním, že dotyční nejsou Němci, a proto nemohou být členy německé místní školní rady. Při výslechu u okresního školního inspektora všichni čtyři uvedli, že jsou německé národnosti. Okresní školní rada iniciovala další šetření o rodinných a domovských poměrech dotyčných. Na základě těchto šetření a zápisů obcovací řeči ve sčítání lidu z roku 1900 navrhl okresní školní komisař na zasedání okresní školní rady, aby zvolené osoby nebyly připuštěny ke slavnostní přísaze. Okresní školní rada návrh inspektora odmítla. Zemská školní rada však volbu nepotvrdila se zdůvodněním, že podle šetření čtyři dotyční zástupci obce nejsou příslušníky německého národa. Obecní zastupitelstvo Karlína podalo spolu se čtyřmi dotyčnými odvolání proti tomuto rozhodnutí k ministerstvu kultu a vyučování. Ministerstvo potvrdilo rozhodnutí zemské školní rady, načež se obec a jí zvolení členové místní školní rady obrátili na VGH. Ten shledal rozhodnutí protizákonným, neboť podle jeho názoru je v otázce národní příslušnosti určité osoby směrodatné pouze její vyjádření. Neexistuje zákonný předpis určující charakteristické znaky národnosti. Příslušnost k národu je věcí pocitu a vědomí.

³⁹ AVA, MdI-Allgem., kart. 2347, sign. 33/1 allgem., spis č. 44391/1906; G. STOURZH, *Die Gleichberechtigung der Nationalitäten*, s. 206–207; E. BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich*, s. 50–51.

⁴⁰ Wolfgang Steinacker, *Der Begriff der Volkszugehörigkeit und die Praxis der Volkszugehörigkeitsbestimmung im altösterreichischen Nationalitätenrecht*, Innsbruck 1932, s. 10. Cit. podle J. KING, *Who Is Who? Race and Law*, s. 14.

⁴¹ Nález Správního soudního dvora (VGH) č. 193 z 12. 1. 1901, in: Rudolf ALTER (ed.), *Budwińskis Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes, XXV. Jahrgang 1901. Administrativrechtlicher Teil*, Wien 1901, s. 47–49 (Budwiński 27A). Interpretace posunu ve výkladové praxi VGH viz J. KING, *Who Is Who? Race and Law*, s. 14–15.

Vyšetřování přinášející důkazy o české národnosti dotyčných osob (původ, obcovací řeč uváděná v censech, jazyk denní komunikace, umístění dětí do škol, spolkové aktivity atd.), odmítl brát v potaz se zdůvodněním, že takové vyšetřování nemůže přinést přesvědčivé závěry ve vztahu k národnosti vyšetřovaného. Argumentoval mj. tím, že obcovací řeč uvedená ve sčítání lidu není určující v otázce národnosti, neboť národnost jako taková netvoří předmět sčítání lidu.⁴² Zdůvodnění bylo tedy stejné jako v roce 1901.

Po přijetí Moravského paktu vstoupily na Moravě v platnost zásady etnického rozdělení, což musel zohlednit i VGH. V roce 1910 rozhodoval o třebíčské kauze. Třebíčská radnice ovládaná Čechy zvolila v létě 1907 zástupce obce do německé místní školní rady. Řada německých občanů protestovala se zdůvodněním, že zvolené osoby jsou Češi a ne Němci. Okresní školní rada volbu na základě protestů volbu zrušila. Obec proti tomu protestovala u zemské školní rady a navíc v opakované volbě v srpnu 1907 zvolila tytéž zástupce. Nakonec se kauza po třech letech dostala až k nejvyšší instanci. VGH konstatoval, že pokud je v otázce národní příslušnosti spor o upřímnost a věrohodnost prohlášení dotyčné osoby, má být národní příslušnost zjištěna na základě přesvědčivých znaků a je přípustné za tím účelem zkoumat také takové skutky z privátního, sociálního a veřejného života, které se ukazují jako věrohodné a seriózní projevy národní příslušnosti.⁴³ Sebedeclarace se tedy stala objektem verifikace, a to nejen v případě rozporů ve výpovědích dotyčné osoby.

Vedle národnosti školních dozorců začal být národnostní princip uplatňován i v obecném a měšťanském školství. Podle školského zákona z roku 1869 byla národní škola rozdělena na dva stupně: obecnou a měšťanskou školu. Veřejná škola měla být dle § 59 tohoto zákona zřízena všude tam, kde v jedné osadě nebo v několika osadách položených v obvodu jedné hodiny pěší chůze bylo v pětiletém průměru více než čtyřicet školou povinných dětí, které musely navštěvovat školu přes čtyři kilometry vzdálenou. Každé veřejné národní škole byl přikázán školní obvod. Přesným vymezením obvodu se zaručovalo pravidelné zjišťování žactva, a tím i povinnost zřizovat potřebné školy. O vyučovacím jazyku rozhodovala podle zákona zemská školní rada, přičemž měla zohlednit názor vydržovatele školy. Zřizovateli národních škol byly v naprosté většině případů obce, čímž se dostáváme k jádru problému. Školský zákon si hlídal kvalifikaci učitelů i dostupnost základního vzdělání pro veškeré občany, v národnostně smíšených oblastech jim ale sám o sobě nedokázal zaručit vzdělání v mateřském jazyce. Státní základní zákon o všeobecných

⁴² Nález Správního soudního dvora (VGH) č. 10203 z 14. 11. 1907, in: Rudolf ALTER (ed.), *Budwińskis Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes, XXXI. Jahrgang 1907. Administrativrechtlicher Teil*, Wien 1907, s. 1065–1067 (Budwiński 5492A).

⁴³ Nález VGH č. 11019 z 30. 12. 1907, in: August RITTER von POPELKA (ed.), *Budwińskis Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes, XXXIV. Jahrgang 1910. Administrativrechtlicher Teil*, Wien 1911, s. 1748–1753 (Budwiński 7846A).

právech předlitavských občanů z 21. prosince 1867 přitom deklaroval, že stát uznává rovnoprávnost všech v zemi obvyklých jazyků ve škole a dále také v úřadě i ve veřejném životě.

Pokud autonomní školský orgán (školní rada) sám o sobě zohlednil etnické složení školského obvodu a rozhodl o zřízení veřejné menšinové školy, státní moc prostřednictvím soudních výroků ochránila takový záměr před případnou nevolí obecní samosprávy ovládané většinovým etnikem. VGH například v roce 1877 zamítl stížnost převážně české obce Žižkov (tehdy součást Vinohrad) proti rozhodnutí školských úřadů o zřízení německé obecné školy. Obec argumentovala tím, že mnoho dětí, jež dosud navštěvovaly německé školy v sousedních obcích, nejsou německé, nýbrž české národnosti. Soud tuto argumentaci nepřijal se zdůvodněním, že neexistují žádné zákonné předpisy, jež by definovaly národnost.⁴⁴ Stejného zdůvodnění použil soud i o rok později ve věci stížnosti Prahy proti zřízení druhé německé veřejné školy v Novém Městě Pražském.⁴⁵

Častější byla situace v opačném gardu, tj. česká menšina domáhající se národní školy v obci ovládané německou radnicí, a navíc pasivita školských orgánů, které neiniciovaly zřízení menšinové školy. Pokud se znacionalizovaná radnice národnostně smíšené obce bránila zřízení obecné školy pro menšinovou národnost, která přitom splňovala onen zákonem stanovený požadavek čtyřiceti školou povinných dětí ve školském obvodu, mohla se národnostní menšina domoci svého práva u nejvyššího správního soudu. Ten svými výnosy v roce 1884 zavedl a následně precizoval praxi propojující § 59 říšského školského zákona se třetím odstavcem článku 19 státního základního zákona z roku 1867 garantujícího každému národu možnost vzdělávat se ve své řeči.⁴⁶ Menšina mohla podle tohoto principu podat žádost zemské školní radě o zřízení národnostní školy nákladem veřejným. K žádosti připojila seznam školou povinných dětí, jejichž rodiče či poručníci žádají o zřízení národnostní školy. Tuto žádost poté poslala zemská školní rada předsedovi příslušné okresní školní rady. Předseda vykonal šetření – zjistil státní občanství a národnost žadatelů (směrodatné bylo výlučně jejich osobní prohlášení, neboť sčítání lidu vyhodnocovala jen obcovací řeč a ne národnost) a školní povinnost dětí. Poté svolal komisi jednání, k němuž byli předvoláni všichni žadatelé. Děti těch žadatelů, kteří se dostavili a protokolárně stvrdili, že žádají zřízení národnostní školy, byly zaevidovány. Zástupci obcí mohli během komisního jednání podávat různé námítky a připomínky, totéž platilo pro místní školní radu. Komise měla také zjistit vzdále-

⁴⁴ Nález VGH č. 70 z 27. 4. 1877, viz Hannelore BURGER, *Sprachenrecht und Sprachgerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*, Wien 1995, s. 64.

⁴⁵ Nález VGH č. 228 z 9. 3. 1878, viz tamtéž.

⁴⁶ „In den Ländern, in welchen mehrere Volksstämme wohnen, sollen die öffentlichen Unterrichtsanstalten derart eingerichtet sein, dass ohne Anwendung eines Zwanges zur Erlernung einer zweiten Sprache jeder dieser Volksstämme die erforderlichen Mittel zur Ausbildung in seiner Sprache erhält.“ H. BURGER, *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit*, s. 100–102.

nost obce, v níž se uvažovalo o zřízení školy, od nejbližší školy dané národnosti a zeptat se tamní místní školní rady, jestli nemůže přijmout děti žadatelů do své školy. O výsledcích jednání sepsala komise protokol a ten byl zaslán zemské školní radě ke konečnému rozhodnutí.⁴⁷

Pokud zemská školní rada rozhodla o zřízení menšinové školy a obecní samospráva příslušné obce, která měla nést náklady, odmítla rozhodnutí akceptovat, VGH zasahoval podobně jako v uvedených případech Žižkova a Nového Města Pražského. Jeden z prvních případů řešil na počátku roku 1885, kdy zamítl stížnost Liberce proti rozhodnutí ministerstva kultu a vyučování o zřízení veřejné obecné školy s českým vyučovacím jazykem v Liberci. Úřední šetření prokázalo přítomnost 219 dětí žádajících vyučování v češtině a 177 školou povinných dětí české národnosti dle pětiletého průměru. Tím byly podle názoru soudu zcela splněny předpoklady k povinnosti školní obce zřídit veřejnou obecnou školu s určitým vyučovacím jazykem.⁴⁸

Této výkladové linie se nejvyšší soudní instance držela dlouhá léta. Za směrodatné považovala pouze protokolární vyjádření rodičů školou povinných dětí o jejich národnosti a odmítala vyvozovat národnost z jakýchkoliv vnějších, „objektivně zjistitelných“, znaků. VGH opakovaně odmítal argumentaci obcí protestujících proti zřízení menšinové školy, že do potřebného počtu rodičů žádajících pro své děti českou (německou) školu, byli započítáni i rodiče, kteří při předchozím sčítání lidu uvedli německou (českou) obcovací řeč. Držel se stanoviska, že obcovací řeč udávaná ve sčítání lidu nestojí v žádném vztahu k národní příslušnosti.⁴⁹

Do roku 1905 měli rodiče v celých českých zemích, pokud se v jejich bydlišti či blízkém okolí nalézaly obecné školy dvou či tří vyučovacích jazyků, právo volby (alespoň teoreticky, v praxi mohli být vystaveni tlaku zaměstnavatele, obce apod.). Po roce 1905 bylo na Moravě právo volby omezeno. VGH totiž v prosinci 1910 doplnil ustanovení čtvrtého zákona (lex Perek) Moravského vyrovnání z roku 1905, že děti mají zpravidla navštěvovat školu, jejíž vyučovacím jazykem ovládají. Přesně definoval jazykové předpoklady nutné k přijetí na školu – být zběhlý v jazyce znamená ovládat jazyk natolik, že může být použit ve společenském styku jako jazyk komunikace, neboť dítě je v něm schopno vyjádřit své myšlenky a představy. Výslovně uvedl, že pro přijetí dítěte do obecné školy je rozhodující jeho národnost, jejímž zákonným znakem je znalost vyučovacího jazyka. Uznal místní školní radu za národní orgán, pověřený uplatnit zákonný nárok svého národa a zajistit, že děti

⁴⁷ Zdeněk V. TOBOLKA (ed.), *Česká politika*. Díl pátý: *Kulturní, zvláště školské úkoly české politiky*, Praha 1913, s. 350–358.

⁴⁸ Nález VGH č. 65 z 8. 1. 1885, in: Adam FREIHERR von BUDWIŇSKI (ed.), *Erkenntnis des k. k. Verwaltungsgerichtshofes, IX. Jahrgang 1885*, Wien 1911, s. 15 (Budwiński 2356).

⁴⁹ VGH s tímto odůvodněním odmítl např. stížnost Litoměřic v roce 1889 a Terezína v roce 1895, v obou případech proti zřízení české menšinové školy. Viz E. BRIX, *Die Umgangssprachen in Altösterreich*, s. 48–49.

přináležející podle zákona do školy daného národa z ní nebudou vzaty (zástupci místní školní rady se účastnili zápisu dětí do školy, jehož součástí bylo i ověřování jazykových znalostí). Rodičům zůstalo právo volby pouze v případě bilingvnosti dítěte (příslušná školní rada jej v té chvíli nemohla reklamovat ze školy se zdůvodněním, že je jiné národnosti). Soud dále zavedl možnost návštěvy příslušné školy navzdory neznalosti jazyka – ale jen v případě, že dítě náleží dané národnosti (např. po otci ve smíšeném manželství).⁵⁰

Na Moravě byli od roku 1905 etnicky rozděleni rovněž voliči do poslanecké sněmovny říšské rady a do zemského sněmu. Na základě ujednání Moravského paktu měly oba zemské národy, tedy Češi a Němci, vyhrazeny stanovený počet mandátů a ve volbách mezi sebou nesoutěžily. Oprávnění voliči (pro volby do říšské rady všichni dospělí muži s rakouským státním občanstvím; k volbám do zemského sněmu opravňovala především platba přímých daní) byli na základě úsudku starosty obce v místě svého bydliště zapsáni buď do českého, anebo do německého volebního sboru. Jedinec, jenž nesouhlasil se svým zařazením, se mohl nechat přepsat mezi voliče druhé národnosti (na základě přísěžného prohlášení), a měl rovněž právo úředně reklamovat zařazení dalších voličů, pokud se domníval, že nepatří mezi voliče dané národnosti. Toto reklamační právo však mohl uplatnit jen ve svém volebním sboru a ne v kurii druhé národnosti.

V květnu 1906 vydal moravský místodržitelství úřad instrukce, jak mají okresní hejtmanství postupovat v případě těchto reklamací. Mělo být provedeno úřední šetření, jehož cílem bylo zjistit voličovy osobní, domácí a rodinné poměry, a to v rozsahu, jenž byl účelný pro určení jeho národní příslušnosti. Místodržitelství úřad doporučil následující otázky, jež měl volič zodpovědět: 1) místo narození; 2) domovské právo; 3) národnost rodičů; 4) vyučovací jazyk navštěvovaných škol; 5) obcovací řeč zapsaná při sčítání lidu v roce 1900; 6) jazyk komunikace v rodině; 7) vyučovací jazyk škol navštěvovaných dětmi. Pokud odpovědi nevytvořily dostatečnou základnu pro prisouzení národní příslušnosti, měl být volič dotázán rovněž na svou účast ve spolkovém životě a zdali a jakým způsobem manifestuje navenek svou národní orientaci.⁵¹

V lednu 1907 vypukla při vytváření národních kurií pro volby do vídeňského parlamentu brněnská kauza. Určitý počet brněnských Čechů se dostal do německé kurie, čímž získal právo reklamovat národnostní příslušnost svých spoluvoličů. Následně se Češi zapsaní v německé kurii pokusili vyreklamovat 3000 voličů (z celkových 18 000 v německém volebním sboru) do české kurie. Mezi nimi byli i Karel

⁵⁰ Nález VGH č. 6727 z 11. 12. 1910, in: August Ritter von Popelka (ed.), *Budwińskis Sammlung der Erkenntnisse des k. k. Verwaltungsgerichtshofes, XXXIV. Jahrgang 1910. Administrativrechtlicher Teil*, Wien 1911, s. 1734–1746 (Budwiński 7843A); Tara ZAHRA, *Kidnapped souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948*, Ithaca–London 2008, s. 37–39.

⁵¹ Jeremy KING, *Who Is Who? Race and Law*, s. 36.

Hausner, Ladislav Doležal a Václav Diwišek, kteří vznesli dohromady 204 reklamací žádajících vyloučení osoby z volební listiny z důvodu, že není německé národnosti. Moravské místodržitelství se drželo sebedeklaračního principu a vyzvalo dotyčné osoby, ať se vyjádří. Z nich se 89 osob před brněnskou městskou radou ústně přihlásilo k německé národnosti, 115 osob nereagovalo. Na základě toho místodržitelství zamítlo reklamace se zdůvodněním, že nelze zjistit, že dotyčné osoby nenáleží německé národnosti. Zástupci Čechů proti tomu protestovali a žádali, aby byly vzaty v úvahu věcné momenty národnostní příslušnosti. V říjnu 1907 Říšský soud (Reichsgericht) rozhodl v jejich prospěch – ve sporných případech má šetření ve věci charakteristiky národnostní příslušnosti přednost před sebedeklaračním principem. Poněkud zarážející je skutečnost, že Říšský soud v sedmistránkovém rozhodnutí vůbec nedefinoval, co má být šetřeno, jinými slovy nedefinoval, co je národnost. Česká strana v průběhu pře otevřeně vyhrožovala, že pokud bude upřednostněn sebedeklarační princip, využije toho a vpadne do německého elektorátu těch volebních obvodů, kde má dostatečnou převahu k ovládnutí voleb.⁵²

Moravský místodržitelství úřad připomněl v dubnu 1911, v souvislosti s blížícími se parlamentními volbami, okresním hejtmánstvím rozhodnutí Říšského soudu z října 1907 a nařídil jim, aby aplikovaly principy v něm vyjádřené. V případě námitek proti zařazení voliče do národní kurie mělo být provedeno šetření objektivních faktorů, z nichž mohl být vyvozen závěr ve věci jeho národní příslušnosti. Úřad však provedl zvláštní věc. Do zdůvodnění přidal větu „*za tím účelem je přípustné přihlédnout k takovým činům ze soukromého, společenského a veřejného života, jež se zdají být věrohodným a upřímným vyjádřením národní příslušnosti*“, jež přitom nepochází z nálezů Říšského soudu z října 1907, nýbrž z výše uvedeného nálezů VGH z 30. 12. 1907 (Budwiński 7846A) týkajícího se národnosti členů místních školních rad. Tento zdroj byl přitom zamlčen. Zdá se, že místodržitelství úřad chtěl akceptovat formulačně opatrnější nález VGH připouštějící přihlédnutí k objektivním znakům národní příslušnosti raději než radikálnější nález Říšského soudu požadující šetření ve věci objektivních znaků. Šetření mělo být provedeno co nejrychleji s pomocí dotazníků. Volič měl být dotázán na národní příslušnost, národní příslušnost rodičů, užívaný jazyk, vzdělání, členství ve spolcích, angažovanost v národním politickém životě a na registraci v národní kurii v předcházejících parlamentních volbách. V nejednoznačných případech měla být největší váha přikládána odpovědi na první otázku. Tímto způsobem správní úřady uváděly principy vyjádřené nejvyššími soudy v praxi.

⁵² Nález Říšského soudu č. 505 z 15. 10. 1907, in: Karl HUGELMANN (ed.), *Sammlung der nach gepflogener mündlicher Verhandlung geschöpften Erkenntnisse des k. k. Reichsgerichtes, XIV. Teil, 1. Heft, Jahrgang 1907*, Wien, 1912, s. 433–440 (Hye-Hugelmann 1531); J. KING, *Who Is Who? Race and Law*, s. 38–44.

Podobné dotazníky byly použity i v roce 1911 i při zjišťování národní příslušnosti rodičů v souvislosti se zápisem dětí do škol.⁵³

Nejdůležitější aspekty etnické klasifikace a institucionálního zakotvení národnosti v Předlitavsku by se daly shrnout následovně:

Na rozdíl od následujícího období po první světové válce nebyl národnostní princip základním principem státního zřízení. Habsburská monarchie vstoupila do éry liberalizace a demokratizace jako supranacionální říše s kulturní, sociální a ekonomickou převahou německojazyčných elit. V okamžiku, kdy se jako součást modernizačních procesů prosadila i idea národní rovnoprávnosti a národní identita se drala do pozice nejdůležitější formy kolektivní identity, musela tomu mnohonárodnostní monarchie uzpůsobit své zřízení. Nastal proces vybalancování zájmů různých etnických skupin transformujících se v moderní národy, přičemž státní moc přihlížela k jejich politické síle, aniž by se s některou z nich zcela ztotožnila.

Zřejmě rozhodujícím motivem Taaffeho vlády pro zavedení kategorie obcovací řeči a ne mateřského jazyka nebo rodinného jazyka do sčítání lidu v roce 1880 bylo právní uznání možnosti asimilace, tedy zabránění uzavření národností a v konečném důsledku zachování státní jednoty. Zjišťování národnostních poměrů formou sčítání obcovací řeči tedy odpovídalo státnímu zájmu; skutečnost, že bylo nejvýhodnější pro Němce, je v tomto ohledu až sekundární.

Nedíváme-li se na celý problém z pozic vyhraněného českého nacionalismu, zřejmě připustíme, že základní argument rakouských statistiků proti přímému zjišťování národnosti měl něco do sebe. Tvrdili, že taková otázka by nutila občany, aby dávali hlas svému nejnvtirnějšímu přesvědčení a v tom případě, kdy nemají žádné přesvědčení o své národnosti, by vládní instituce typu sčítání lidu v nich takové přesvědčení teprve vytvářela a musela by být považována za pochybnou z hlediska zájmů státu. Zájem státu nebyla podpora ani českého, ani německého, ani polského nacionalismu. Národy se v posledních letech existence monarchie stávaly stále více základní složkou Předlitavska a jeho ústavního systému. Předlitavsko se nacionalizovalo z donucení, tlakem společenského vývoje, avšak takovým způsobem, že státní režim jako celek zůstal multinacionální a tedy, svým specifickým způsobem, nenacionální.⁵⁴

Stát pomohl k pevnějšímu zakotvení etnické a národní identity obyvatel statistickým zjišťováním být „jen“ obcovací řeči, a to ze dvou důvodů: každý jedinec mohl uvést jen jednu obcovací řeč a vlivem národní agitace začala záhy nemalá část populace (zřejmě většina) ztotožňovat obcovací řeč s národností. Tento trend neunikl ani nejvyšším soudům, které považovaly zápis obcovací řeči za důležitý, byť ne výlučný znak národnosti.

⁵³ J. King, *Who Is Who? Race and Law*, s. 64–65.

⁵⁴ Tento trend vynikajícím způsobem charakterizoval J. King. Viz Jeremy KING, *Budweisers into Czechs and Germans: a local history of Bohemian politics, 1848–1948*, Princeton 2002, s. 114–115.

Největším problémem předlitavských sčítání obcovací řeči byla ingerence znacionalizovaných obecních samospráv. Stát přenesl na obecní autonomní orgány značné pravomoci při sčítání lidu, a v některých obcích toho zneužily k nátlaku na sčítané osoby a dokonce i k falšování výsledků. Proč tak znacionalizované radnice jednaly, je zřejmé. Chtěly, aby prostor jejich obce byl spojován pouze s jejich národností.⁵⁵ Bylo to důležité i pro národní vůdce na celozemské úrovni, hlavně v Čechách – němečtí chtěli potvrdit platnost teze o existenci uzavřeného německého jazykového území (a následně toto území oddělit správně od zbytku království), zatímco čeští chtěli tuto tezi vyvrátit.

V národnostně smíšených obcích „vládnoucí národnost“ nezřídka využívala svého postavení a ignorovala národnostní nároky minority (hlavně ve školství), i když byly tyto nároky zakotveny v ústavě. Tam zasahovaly státní orgány. Mnoho žádostí na zřízení minoritní školy přišlo ze severozápadních Čech.⁵⁶

Lex Perek přišel v roce 1905 pro Moravu s tím, že zpravidla mohou být děti přijímány jen do školy, jejíž vyučovací jazyk ovládají. Moravský pakt se tím dostal do rozporu se článkem 18 Státního základního zákona č. 142 z roku 1867, jenž garantoval individuální práva, neboť odebíral rodičům sebedeklaratorní princip za jejich děti. Na Moravě byli přitom rodiče, kteří dobrovolně nechávali své děti zapsat do německé školy, aby jim dali lepší šanci do života. Lex Perek zkonstruoval „právo národa na své děti“. Byl mířen proti „nehodným“ rodičům. Čeští vůdcové sice říkali: ano, prosazujeme, aby rodiče měli právo určit, jak a kde se jejich děti budou vzdělávat. K tomu však dodávali: ale zaměstnavatel, chlebodárce, nemá právo nutit a terorizovat rodiče, takže ti nakonec nemají jinou možnost než dát své dítě do německé školy.⁵⁷

Skupinová práva vytvořená v Předlitavsku po roce 1905 vyžadovala formální klasifikaci a tak vyvstalo dilema klasifikační procedury. Bylo třeba určit, precizním a legálním způsobem, kdo je Čech a kdo je Němec. Proč dilema? Rozdílné klasifikační procedury mohly vygenerovat rozdílné odpovědi na otázku, kdo je kdo.⁵⁸ Poté, co Říšský soud upřednostnil ve sporných případech šetření ve věci charakteristiky národnostní příslušnosti před sebedeklaračním principem, soudce Edmund Bernatzik, rektor Vídeňské univerzity, vyjádřil svůj nesouhlas: „*V sázce je zjišťování přesvědčení! ... Osoba může být úřadem či soudem odsouzena k příslušnosti či*

⁵⁵ K tomu se hodí Haslingerův koncept „imagined territory“, tedy „představitelný prostor“ ve smyslu „náš-prostor“, pevné spojení Andersonova „imagined communities“ s prostorem. Viz Peter HASLINGER, *Nation und Territorium im tschechischen politischen Diskurs 1880–1938*, München 2010 (Veröffentlichung des Collegium Carolinum, Bd. 117).

⁵⁶ G. STOURZH, *The Ethnicizing of Politics*, s. 289, 290.

⁵⁷ Jeremy KING, *Who Is Who? Group Rights in Liberal Austria and the Dilemma of Classificatory Procedure*. Prozatím nepublikovaný rukopis studie poskytnutý mi autorem, s. 13, 16.

⁵⁸ J. KING, *Who Is Who? Race and Law*, s. 2.

*nepříslušnosti k určitému národu. To je absurdní, a bylo by to ještě absurdnější, pokud by rozhodnutí padlo na základě několika navzájem neslučitelných posudků, což je docela možné.”*⁵⁹ Do dalšího řešení národnostní otázky ve střední Evropě pak pronikavě zasáhla první světová válka, rozpad Rakousko-Uherska a vznik Československé republiky.

⁵⁹ Edmund BERNATZIK, *Über nationale Matriken*, Wien–Mainz 1910, s. 29–30. Cit. dle J. KING, *Who Is Who? Separate but Equal*, s. 49.

Pavel Kladiwa

Ethnische Klassifikation und institutionelle Verankerung der in böhmischen Ländern lebenden Nationalitäten 1880–1914

Zusammenfassung

Die ethnische (nationale) Klassifikation und institutionelle Verankerung einzelner Nationalitäten in Zisleithanien spiegelte ziemlich stark das Staatsinteresse wider. Die Staatsmacht musste dabei den gesellschaftlichen und politischen Entwicklungstrend berücksichtigen, wie zunehmende Bedeutung der Nationalidentität und Verflechtung von nationalen und bürgerlichen Rechten. In Zisleithanien erfreute sich die meiste Bevölkerung verschiedenster Nationalitäten solider Bedingungen für die Entwicklung ihres Nationallebens, trotz der politischen Opposition und der Nationalagitatoren, welche das Gegenteil behaupteten. Im Leben des gemeinen Menschen spielte zwar die Nationalidentifikation bereits gewisse Rolle (im Gegensatz zu der früheren Zeitperiode); wir sind jedoch geneigt, diese eher zu überschätzen als zu unterschätzen unter dem Einfluss der zeitgenössischen Publizistik und Literatur, welche ziemlich oft eher den erwünschten Stand als die Realität ausdrückte. Für die meiste Bevölkerung, insbesondere für deren niedrigere Schichten, war im täglichen Leben von besonderer Bedeutung die soziale Frage, die sich mit der nationalen Problematik nur teilweise überschneidet. Die Nationalpolitik in Zisleithanien war auf solidem Niveau. Die Staatsverwaltung hatte das Nationalprinzip anerkannt und die Regeln für Zusammenleben verschiedener Nationalitäten festgelegt. Der wichtigste Grund, warum die von Taaffe geleitete Regierung die diskutabile Kategorie von Umgangssprache und nicht Mutter- bzw. Familiensprache in der Volkszählung 1880 eingeführt hatte, war die rechtliche Anerkennung der Assimilationsmöglichkeit mit dem Ziel, eine Verschließung einzelner Nationalitäten zu verhindern und letzten Endes die Staatseinheit zu bewahren. Der Grundpfeiler der Staatsordnung war nicht das Nationalprinzip. Taaffes Entscheidung war also im Einklang mit dem Staatsinteresse, das gewisses Gleichgewicht erforderte. Der niedrigere demographische Zuwachs der Deutschen gegenüber den Tschechen wurde gewissermaßen von dem Assimilationspotential der Industriegebiete in Sudetenland ausgeglichen. Die angewendete Form von ethnischer Klassifikation förderte offensichtlich diese Klassifikation. Ihre größte Schwäche bestand darin, dass weder Zwangsangabe der deutschen Umgangssprache noch Betrug verhindert werden konnte, denn mit der Durchführung der Volkszählung wurden die Gemeindegemeinschaften beauftragt. Der gesamte Zeitabschnitt 1880-1914 zeigt eindeutig, wie groß die Bedeutung einer unabhängigen Justiz war. Der Verwaltungsgerichtshof und das Reichsgericht in Zisleithanien spielten eine bedeutende Rolle bei der Etablierung des Nationalprinzips im öffentlichen Leben und Verflechtung des ethnischen (nationalen) und des bürgerlichen Prinzips.

Pavel Kladiwa

Ethnic Classification and Institutional Position of Nationalities in the Bohemian Lands 1880–1914

Summary

The ethnic (nationalist) classification and institutional position of nationalities in Cisleithania strongly reflected also the state's interest. The state authorities had to take into consideration, in particular, the trends of social and political development, such as the rising significance of national identity and the interconnection of national and civil rights. It should be noted that in Cisleithania most of the populations of different nationality enjoyed favorable conditions to develop their national life, although the representatives of political opposition and, in particular, the nationalist agitators were denying it. National identification already played some role in the life of common people (unlike the previous period of time), but we mostly tend to overestimate that trend which was largely influenced by contemporary journalism and literature and which often expressed rather a desired goal than the real situation. Most parts of society, namely the lower classes, were concerned in their everyday life rather with the social question, which only partly overlapped with the nationalist problem. The level of nationalist policy in Cisleithania was quite satisfactory. The state authorities recognized the national principle and set rules of coexistence for the nationalities. The main motive of the Taaffe Government's decision to include the questionable category of communication language instead of the mother tongue or family language in the 1880 census consisted in the legal possibility of assimilation, i.e., preventing a nationality closure and, last but not least, protecting the integrity of the state. The nationalist principle did not constitute the main pillar of the constitutional system in the state. Taaffe's decision reflected the state interest which required some balance. The lower demographic growth of Germans compared to the Czechs was mostly set off by the assimilation potential of Sudetengerman industrial regions. The method of ethnic classification apparently supported this assimilation. Its weakest point consisted in not being able to prevent forced indication of German communication language or using tricks as the local self-governments were entrusted with the census counting operations. The whole period of 1880–1914 demonstrated the significance of independent judicial power. The Administrative Court and the Imperial Court of Cisleithania played an important role in establishing the nationalist principle in public life where the nationalist and the civil principles intertwined.

Josef Tomeš

Česká strana státoprávně pokroková v předvečer první světové války na jaře 1914¹

Czech Constitutional Progressive Party on the Eve of World War I in Spring 1914

The political activities of the Czech Progressive Constitutional Party, largely differing from the major part of the Czech political arena, in the last months before the outbreak of World War I are explained. A description of the Party's general profile, which continued the tradition of Czech progressionist movement of the 1890s and constituted a specific platform of modern Czech nationalism, is followed by the Party's foreign political ideas expecting a global Paneuropean military conflict in the near future and relying on it as a way to solve the Czech question, i.e., to restore an independent Czech state based on the Czech historical constitutional right. The author follows and assesses the foreign political activities of the Czech Progressive Constitutional Party in spring 1914 and shows that it was the only party in the Czech political arena that was systematically preparing to the outbreak of a European war and linking the international solution to the Czech question to the Entente Powers, and thus anticipated the ways of anti-Austrian resistance movement during the war.

Keywords: History, 20th century, Czech policy, Constitutional Progressive Party, World War I, Czechoslovak resistance movement 1914–1918

¹ Tato studie vznikla s podporou dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace: RVO 67985921.

První světová válka, od jejíhož vypuknutí uplyne letos sto let, osudově znamenala dějinného směřování evropských národů a států. Významnou roli sehrála i v našich dějinách: v jejím průběhu se završil politicko-emancipační proces moderního českého národa, vyústivší v domácím i zahraničním odboji proti Rakousko-Uhersku a vrcholící vznikem samostatného československého státu.

Osu českého národního zápasu ve druhé polovině 19. a na počátku 20. století představovaly snahy o faktickou obnovu českého státu v rámci habsburské monarchie, které opakovaně ztroskotávaly především na odporu početného německého obyvatelstva českých zemí. Přes rozčarování z neúspěchu svého úsilí považovala většina české politické reprezentace až do roku 1914 rakousko-uherské mocnářství za v daných podmínkách nejlepší základnu pro další dynamický rozvoj a všestranné uplatnění českého národa i pro jeho obranu před agresivním pangermanismem, hrozícím ze sousední Německé říše a nalézajícím nadšené sympatie mezi českými Němci. Převládajícím ideálem české předválečné politiky tak zůstávala národnostně spravedlivá, plně demokratizovaná a modernizovaná podunajská monarchie, poskytující dostatečný prostor pro aspirace českého národa, byť se naplnění tohoto ideálu jevílo stále více iluzorním. Národně politické požadavky přitom stále více oslabovaly a relativizovaly naléhavé úkoly aktuální každodenní politiky, hospodářské a sociální zájmy jednotlivých společenských vrstev, zaštiťované výrazně silícími stavovskými stranami.

V různé míře věnovali čeští politici pozornost vývoji mezinárodní situace i hrozbě globálního evropského válečného konfliktu, jež se v posledních letech před rokem 1914 opakovaně projevila velmi bezprostředně. Ve své převážné většině však věřili, že k válce vbrzku nedorazí. Jejich názor souzněl s míněním převážné části české společnosti, jež si myšlenku na válku nechtěla připustit a v obavách ji vytěsňovala. Válka by ostatně ohrozila i dílčí výdobytky české politiky z předcházejících desetiletí a především by přerušila nebývalý rozvoj českého národa od konce 19. století, charakterizovaný hospodářskou prosperitou, velkorysou výstavbou v Praze i v mnoha dalších městech, všestranným vzepětím české vědy, umělecké tvorby a ediční produkce. Skoro exotickou výjimku v tomto kontextu představovali jen státoprávní pokrokaři, kteří celoevropský válečný konflikt nejen po léta očekávali a ohlašovali, ale spojovali s ním naději na pozitivní řešení české otázky.

Česká strana státoprávně pokroková představuje v mnohém jedinečný subjekt české politiky posledních let před první světovou válkou i následující dramatické doby válečné. Přestože nepatřila k velkým a vlivným stranám, výrazně se uplatňovala na dobové politické scéně, kde většinou hrála roli samotáře, reprezentována četnými vyhraněnými individualitami. Působila pouze deset let, z toho šest let ve standardních mírových poměrech, ale v období převratných historických

událostí a zkoušek, v němž se opakovaně zásadním způsobem zapsala do českých dějin 20. století.²

Vznikla v dubnu 1908 sloučením dosavadních stran radikálně pokrokové a státoprávně radikální, ustavených v samém závěru 19. století v důsledku rozpadu a postupné ideové a politické diferenciaci pokrokového hnutí devadesátých let. Na „pokrokářský“ odkaz navazovala v nových podmínkách důsledně uplatňovaným požadavkem obnovy samostatného českého státu na základě českého historického státního práva, politické demokratizace i sociálních reforem, radikální opozice proti vládě i dynastii a především nezávislé, aktivní české zahraniční politiky, přesahující horizont rakousko-uherského soustátí. V řadách svých členů a stoupenců sdružovala část nacionalisticky a přitom demokraticky orientovaných středních vrstev, především inteligence, kterou zde vedle četných učitelů, právníků a lékařů reprezentovali mnozí významní představitelé české vědy a kultury. Nepočteně byla zastoupena v poslanecké sněmovně předlitavské říšské rady (většinou dvěma poslanci) a v českém zemském sněmu (do jeho rozpuštění roku 1913); na širší veřejnost působila zejména prostřednictvím svého centrálního deníku *Samostatnost*. Po celou dobu své existence zápasila s nedostatkem financí a nemohla si udržovat profesionální aparát; její činnost byla z velké části založena na entusiasmu členů a subvencích několika zámožných mecenášů.

Zvláštní pozornost věnovala vývoji mezinárodní situace a zdůrazňovala potřebu uvést českou otázku na evropské a světové fórum. Předpovídala brzké vypuknutí globálního válečného konfliktu a doporučovala využít jej pro mezinárodní řešení české otázky s pomocí velmocenských soupeřů rakousko-uherské monarchie. V posledních letech před první světovou válkou proto vyvíjela samostatnou zahraničně politickou aktivitu, kulminující vždy ve chvílích zvýšeného mezinárodního napětí, kdy předzvěsti a příznaky blížícího se evropského válečného střetnutí nabývaly reálných výhledů.

Hlavním tvůrcem státoprávně pokrokářské zahraniční politiky a nejvýznamnějším jejím publicistickým mluvčím byl novinář a filozofický esejista dr. Lev Borský,³ který již v době několikaměsíčního napětí v Evropě po rakousko-uherské

² Celkový přehled historie státoprávně pokrokové strany viz Martin KUČERA, *Česká strana státoprávně pokroková (1908–1918)*, in: Jiří Malíř – Pavel Marek a kolektiv, *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*. I. díl. Období 1861–1938, Brno 2005, s. 333–340; její soustavné monografické zpracování viz Josef TOMEŠ, *Česká strana státoprávně pokroková (1908–1918)*, disertační práce – Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, 2013, rukopis (zde též podrobný soupis pramenů a literatury); ke specifickému místu a roli státoprávních pokrokářů v dobové české politice srov. studii Josef TOMEŠ, *Za samostatný český stát. Fenomén České strany státoprávně pokrokové (1908–1914)*, *Střed. Časopis pro mezioborová studia Střední Evropy 19. a 20. století*, 1, 2009, č. 2, s. 23–62.

³ *Lev Borský*, vlastním jménem Leo Bondy (1883–1944), pocházel z kolínského českožidovské velkoobchodnické rodiny. Vystudoval filozofii, psychologii a historii postupně na filozofické fakultě vídeňské univerzity a filozofické fakultě české univerzity v Praze. V letech 1908–1914

anexi Bosny a Hercegoviny počátkem října 1908 (tzv. bosenská či „anekční“ krize, podzim 1908 – jaro 1909) veřejně prezentoval zahraničně politickou linii strany a zároveň v jejích intencích vyvinul i konkrétní diplomatickou iniciativu. V souladu se svým zásadním přesvědčením, že český národ nemůže za „normálních“ poměrů klidu a mezinárodně politické konsolidace dosáhnout v rámci habsburského impéria faktické, tj. o restituci českého státního práva opřené samostatnosti, snažil se působit na českou veřejnost ve smyslu dvou základních postulátů svého „osvobozenického“ programu: požadavku radikální, nekompromisně státoprávní opozice české politické reprezentace proti Vídni a požadavku vlastní české zahraniční politiky, jež by se snažila na české otázky zainteresovat mocnosti dohodového tábora. Český národ se měl zbavit komplexu „malosti“, zocelit se v odhodlaném zápase s vídeňskou vládou i českými Němci, radikálně opozičním postojem oslabit monarchii a současně demonstrovat před Evropou – a zejména před Dohodou – svou vůli ke svobodě i svoji „státotvornost“, připravit se na rozhodnou chvíli vypuknutí očekávaného válečného požáru a navázat hned vzájemně výhodnou spolupráci s nepřáteli ústředních mocností. Borský nezůstal přitom u pouhých apelů k českému politickému táboru, ale v duchu svých zásad se pokusil v napjatém čase bosenské krize se souhlasem vedení své strany navázat kontakty v Anglii a zejména v Rusku a získat zde v určitých kruzích spojence „české věci“.

V říjnu 1908 vychází v Pokrokové revui Borského úvaha *Pohádka o „malém“ národu*,⁴ pranýřující v návaznosti na aktuální události údajný český národní komplex méněcennosti, vykládaný jako důsledek česko-bratrské tradice. Zde se poprvé setkáváme s argumenty, jež se potom opakují ve většině jeho článků až do

byl vůdčím představitelem, ideologem a publicistickým mluvčím České strany státoprávně pokrokové, redaktorem jejího kulturně politického měsíčníku *Pokroková revue* a politickým komentátorem, 1912–1914 parlamentním zpravodajem jejího ústředního deníku *Samostatnost*. Zásadním způsobem se podílel na formulaci zahraničně politické koncepce strany, kterou obhajoval a propagoval ve svých člancích. Za první světové války působil v domácím odboji. Na jaře 1915 byl povolán jako záložní důstojník do rakousko-uherské armády a poslán na haličskou frontu; roku 1916 byl těžce raněn a superarbitrován; poté působil jako redaktor agrárního listu *Večer*. V lednu 1918 odešel do Holandska a odtud červnu 1918 do Francie, kde se zapojil do činnosti Národní rady československé a převzal redakci časopisu *Československá samostatnost*; od 14. října 1918 do 31. prosince 1919 první československý diplomatický zástupce v Itálii. V letech 1920–1939 zahraničně politický redaktor *Národní politiky*, 1927–1935 profesor Svobodné školy politických nauk v Praze. Významný představitel radikálního českého nacionalismu, odpůrce Masarykovy humanitní filozofie českých dějin, v meziválečném období kritik „Hradu“ a oficiálního výkladu prvního odboje. Autor monografie o Friedrichu Nietzschevi (*Bedřich Nietzsche. Vývoj jeho filosofie*, 1912). Pod Nietzscheovým a Spenglerovým vlivem formuloval ve 30. letech v díle *Vůdcové lidstva a jeho svůdci* (1934) tzv. biosofii (biologickou dějinnou filosofii), kritizující moderní civilizaci a demokracii a propagující návrat k přírodě, spartánskou askezi, militarismus a autoritativní způsoby vlády. Za německé okupace byl pro svůj židovský původ roku 1942 deportován do Terezína a odtud v říjnu 1944 do Osvětimi, kde zahynul.

⁴ Tato a všechny následující stati Lva Borského jsou publikovány ve výboru: Lev BORSKÝ, *Před válkou o válce*, Praha 1920, na nějž bude dále odkazováno.

vypuknutí světové války a jež měly posílit národní sebevědomí a zároveň tak říkajíc inzerovat v táboře dohodových mocností úlohu, kterou by mohl český národ v jejich prospěch případně sehrát. Borský totiž dokazuje, že přes zafixované mínění o neudržitelnosti samostatného českého státu, by byl takový stát rozhodně, kromě velmocí, třetím státem v Evropě co do počtu obyvatel – za ním by teprve stály Švédsko, Holandsko, Srbsko a další.⁵ Tendence článku pak vrcholí v několika řečnických otázkách: „Žijí-li všechny tyto země (tj. Švédsko, Srbsko atd. – poznámka J. T.) vlastním svým státním životem, proč by jim nemohla žít země větší počtem obyvatelstva a ergo vojáků? A žijí-li, jak se někdy tvrdívá, v závislosti hospodářské, není-liž lépe žítí v závislosti jen hospodářské, než v závislosti hospodářské i státní? Jest jejich geografická poloha tak příznivější naší?“⁶

V listopadu 1908 obhajuje Borský v recenzi druhého vydání Masarykovy *České otázky* „státnickou politiku“, směřující bojovně a odhodlaně k dosažení národní samostatnosti, a odmítá masarykovskou politiku „drobné práce“ a „malých cílů“.⁷ V prosincovém čísle Pokrokové revue z téhož roku informuje české čtenáře o knize Scota Viatora (R. W. Seton-Watsona) *Budoucnost Rakousko-Uherska a stanovisko velmocí*; v závěru recenze klade otázky: „Může se udržeti dynastický stát v době států národnostních? Může se udržeti stát z poloviny slovanský a z velké části německý ve století, jež bude jevištěm zápasů Slovanstva s Němectvem? Může se udržeti stát, z jehož zániku by měli výhodu všichni – třeba jenom – sousedé?“⁸

Když v lednu 1909 vyšla v Pokrokové revui Borského obhajoba radikálně státoprávní politiky,⁹ byla už v proudu jeho další akce, požehnaná vedením státoprávně pokrokové strany.¹⁰ Prostřednictvím hraběte Františka Lützowa a spisovatele Václava Hladíka se do redakce londýnské *National Review* dostal článek Lva Borského *Proti dogmatu o nutnosti Rakouska pro Anglii*,¹¹ snažící se přesvědčit anglickou veřejnost o zisku, který by britské říši přinesl rozpad podunajské monarchie. Článek konstatoval, že Rakousko-Uhersko může sledovat jen dvojí zahraničně politický kurs: zůstane-li státem s politickou hegemonií německého a maďarského živlu, zůstane i spojencem Německa, zvítězí-li zde slovanská většina, stane se spojencem Ruska; v každém případě však bude spojencem nepřítele

⁵ Lev BORSKÝ, *Před válkou o válce*, s. 18–19.

⁶ Tamtéž, s. 19.

⁷ Tamtéž, s. 21–25 (článek *Po čtrnácti letech*).

⁸ Tamtéž, s. 31 (článek *Budoucnost Rakousko-Uherska*). – Pojmu „stát národnostní“ používá Borský ve smyslu dnes ustáleného pojmu „stát národní“.

⁹ Tamtéž, s. 39–43 (článek *Psychologické předpoklady české politiky*).

¹⁰ K tomu viz: Lev BORSKÝ, *Znovudobytí samostatnosti*, Praha 1928, s. 17–18; Jan HEIDLER, *Předmluva k výboru článků Lva BORSKÉHO Před válkou o válce*, Praha 1920, s. 10.

¹¹ L. BORSKÝ, *Před válkou o válce*, s. 32–38.

nebo soupeře (byť i momentálního spojence) Anglie.¹² Přitom dále hrozí i reálná možnost, že by posléze byla rakousko-uherská monarchie rozbita a její území pohlceno tak či onak Ruskem a Německem, což by ovšem znamenalo „*přímo zničení světového postavení Anglie*“.¹³ A tak Borský nabádá britskou velmocenskou politiku, aby podpořila národně osvobozené tendence malých národů střední a jihovýchodní Evropy a přistoupila k aplikaci „principu malých států bariérových“ v této oblasti, kde stávající mocnářství už ztratilo „raison d’être“.¹⁴ Článek končí příznačně: „*Nechť Anglie uváží, čím by pro ni byl stát český jen se šesti miliony obyvatelů a s půl milionem nejlepších vojáků rakouské armády! Jaká by to byla pro ni posila v boji, který neodvratně vypukne mezi ní a Německem?*“¹⁵

Borského příspěvek však v *National Review* otištěn nebyl. Šéfredaktor sir Rolland Blennerhesset jej odmítl s poukazem na jeho rozpor s momentální tendencí britské politiky.¹⁶ Ale dr. Borský se nevzdal. Vypracoval pro svou stranu *Memorandum o zahraniční situaci a politice*¹⁷ a v únoru 1909 (kdy se v *Pokrokové revui* objevila jeho značně „vybílená“ stať *Nutnost zahraniční politiky české*¹⁸) se vypravil z pověření strany, nicméně na vlastní náklady do Ruska.¹⁹ Počítaje s brzkým vypuknutím války mezi Rakousko-Uherskem a Ruskem (čemuž vývoj situace skutečně nasvědčoval), chtěl zde zahájit propagandu pro samostatný český stát. Vešel v kontakt s novinářem D. N. Vergunem a s jeho podporou začal připravovat publicistickou kampaň v listě *Novoje Vremja*.

Právě v den, kdy pominula válečná hrozba, měl být v tomto listě uveřejněn jeho článek *Rusko a Rakousko* (podepsaný „Ruský Čech“),²⁰ v němž se snažil zainteresovat Rusko na osudech rakousko-uherských Slovanů a na rozbití habsburské říše. Sugestivně zde kladl otázku, proč Rusko nejeví zájem o další osud více než dvaceti milionů rakouských Slovanů, zatímco se staví za Srbsko a Bulharsko: „*A proč nemá zájmu na zřízení slovanských států západních, které by byly hrází jeho proti ostatní Evropě?*“²¹ Dále ve zjevném rozporu s realitou konstatoval, že v Čechách je pro ruské osvobození vše připraveno, leč „*rakouští Slované nemohou*

¹² Tamtéž, s. 34.

¹³ Tamtéž, s. 36.

¹⁴ Tamtéž, s. 37.

¹⁵ Tamtéž, s. 38.

¹⁶ „*Tendence směřuje k mírnění se a zcela určitě ... proti rozbití císařství rakouského.*“ L. BORSKÝ, *Znovudobytí samostatnosti*, s. 18.

¹⁷ J. HEIDLER, *Předmluva*, in: L. Borský, *Před válkou o válce*, s. 10.

¹⁸ L. BORSKÝ, *Před válkou o válce*, s. 43–47.

¹⁹ Tamtéž, s. 47–48 (poznámka); Milada PAULOVÁ, *Dějiny Maffie I*, Praha 1937, s. 122.

²⁰ L. BORSKÝ, *Před válkou o válce*, s. 47–53.

²¹ Tamtéž, s. 50.

dělat politiku hazardní, která by vypovídala válku, aniž by si byla jista spojenci“.²² Zajímavé je pak srovnání tendence tohoto článku se smyslem stati, napsané několik týdnů předtím pro britský časopis: svědčí o Borského machivellistickém taktizování v politice, podřízeném jen a jen vizi samostatného českého státu, jež po léta představovala jeho „*ceterum autem censeo*“.

Přestože aktivita Lva Borského v době anekční krize byla záležitostí úzkého kruhu zasvěcenců ve vedení strany, souzněla v zásadě s oficiální státoprávně pokrokářskou zahraničně politickou koncepcí. Shrňme-li tedy výše nastíněné názory Lva Borského jako *sui generis* formulace zásadního stanoviska jeho strany, pak musíme konstatovat, že státoprávní pokrokáři byli první českou politickou stranou, jež akceptovala ideu samostatného českého státu i mimo rámec monarchie, jež počítala s rozpadem Rakousko-Uherska za nastávající mezinárodní krize (v době, kdy například Edvard Beneš o něm silně pochyboval²³) a chtěla tomuto rozpadu podle svých možností napomáhat, spojujíc přitom český osvobozenecký zápas se zájmy dohodových mocností. Zároveň je ovšem třeba podotknout, že zahraniční politika strany – přes objektivně realistické hodnocení mezinárodní situace jako předehty nevyhnutelného válečného střetnutí v nejbližším období – nevycházela z realistického odhadu momentálních trendů v anglické ani ruské velmocenské politice a z nich vyplývajících postojů těchto mocností k české otázce.

Pominutí válečné hrozby na jaře 1909 nikterak nevyvolalo rezignaci státoprávních pokrokářů na „katastrofální“ (dobový termín pro „katastrofickou“) zahraničně politickou linii. K další konfrontaci stranické doktríny se zostřenou mezinárodní situací došlo pak za balkánských válek v letech 1912–1913. Specifické stanovisko strany k tehdejším událostem lapidárně vysvětlila brožura Viktora Dyka *O Balkánu a o nás*, napsaná na podzim 1912, v prosinci téhož roku konfiskovaná a posléze vydaná v únoru 1913 po interpelaci poslance Antonína Kaliny v parlamentě.²⁴

Spisek začíná působivým podobenstvím o dvou vlcích, vezoucích vojáky do boje. První z nich veze vojáky jedoucí bojovat za věc vlastního národa, druhý veze „zachmuřené lidi“, jedoucí bojovat proti svým bratrům – za „věc cizí“. Toto srovnání situace jihoslovanských bojovníků v balkánských válkách s postavením Čechů v potenciálním rakousko-srbském konfliktu je potom rozvíjeno v tom smyslu, že český národ si má vzít příklad ze svých jihoslovanských příbuzných a hrdě se po-

²² Tamtéž, s. 51.

²³ Ve své francouzské disertaci *Le problème autrichien et la question tchèque* z roku 1908 napsal: „Často se mluvilo o rozboření Rakouska. Nevěřím v ně vůbec. Svazky historické a hospodářské, které navzájem poutají národy, jsou příliš mocné, než aby rozbití Rakouska mohlo být provedeno.“ Citováno podle: L. BORSKÝ, *Znovudobytí samostatnosti*, s. 14.

²⁴ Viktor DYK, *O Balkánu a o nás*, Praha 1913; též in: Viktor DYK, *Vzpomínky a komentáře I*, s. 225–236.

stavit do boje za svou vlastní věc. V souvislosti s tím je podána nemilosrdná kritika dobové české skutečnosti:

„Žijeme v hanbě; přejde-li den, aniž by ji rozmnožil, tážeme se mdle: Cože se to stalo? Válíme se ve svých prázdných heslech jako vepři v kalu. [...] Odvážili jsme se radovat z úspěchu Jihoslovanů. Ale čeho jsme se naučili z Balkánu?“²⁵

Podle Dykova názoru by měly balkánské války vyburcovat českou politiku, aby napravila, co zameškala, a řídila se napříště vědomím následujících skutečností:

„Především, že není statu quo v životě národů, ale že o něm platí slova řeckého filosofa: Vše plyne!

Dále, že národ, třeba malý počtem, může se státi mezinárodním významným faktorem, ví-li, co chce, a zná-li najíti svou chvíli.

Dále, že národem zcela malým nejsme a že naše slabost [...] je důsledkem nedostatku pevného cíle a špatné cesty, na niž jsme zabloudili. [...]

Dále, že naše slevování z programu státoprávní samostatnosti nepřivedlo nás ani o krok dále. [...]

Dále, že ani relativní úspěchy pozitivní politiky při zachování zahraniční politiky říše neznamenaají pro nás jistoty a bezpečnosti, poněvadž usnadňující úspěch německého imperialismu, usnadňujeme konečné své zdolání.

A posléze, že máme pro sebe všechny výhody, stane-li se naše otázka evropskou.“²⁶

V téže době vedl poslanec Antonín Kalina důvěrné rozhovory se starostou České obce sokolské Josefem Scheinerem o branných přípravách národa na eventualitu války a s ní související odbojové akce, v níž měla Sokolu připadnout významná úloha „národní armády“.²⁷

Balkánské války byly předehrou nadcházející války světové. Na rozdíl od období anekční krize a balkánských válek, kdy mraky na evropském politickém nebi našly v českém prostředí dostatečné pozornosti, žila však česká společnost v posledních mírových měsících osudového roku 1914 v jakési netečnosti, alespoň ve vztahu k mezinárodnímu vývoji. Dobovou náladu výstižně charakterizovaly verše Viktora Dyka:

*A všechny síla neznámá dál hnala
k propasti, jež se otvírala,
k propasti, kterou kryly květy,
bzučící motiv z operety.²⁸*

²⁵ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře I*, s. 228–230

²⁶ Tamtéž, s. 234–235.

²⁷ A. S. KALINA, *Vraťme se k 28. říjnu 1918!*, Praha 1938, s. 16.

²⁸ Viktor DYK, *Západ slunce nad Prahou*, in: *Prohrané kampaně*, Praha 1914, s. 30–31.

Co se ovšem týče tehdejší vnitropolitické situace v Čechách, pak nemůže být o nějakém útlumu ani řeči, spíše by ji charakterizoval výraz „dusno před bouří“. Švihova aféra, vypuknuvší počátkem března 1914, rozvášnila totiž všechny složky českého politického tábora i veškerý politický tisk a odhalila vnitřní rozháranost české politiky, stranické rozpory a zášti. Ovzduší podrážděnosti a nedůvěry, aférou vyvolané, nevytvářelo rozhodně předpoklady pro konstruktivní společný přístup české politické reprezentace k závažným časovým problémům a událostem.

V této atmosféře zanikaly stále evidentnější příznaky blížící se konflagrace. Napětí mezi Rakousko-Uherskem a Srbskem, sílící už od anexe Bosny a Hercegoviny, narostlo v souvislosti s balkánskými válkami v létech 1912–1913, kdy vojenské úspěchy a teritoriální zisky Srbska posílily pozici tohoto slovanského království na Balkáně a nadto umocnily jeho prestiž u rakousko-uherských Jihoslovanů, jejichž nacionální hnutí a národně osvobozené snahy představovaly stále vážnější vnitropolitický problém mocnářství. „Válečná strana“ v generálním štábu a ministerstvu zahraničí podunajské říše obhajovala plán válečného zákroku proti Srbsku, jímž by byla odstraněna hlavní překážka rakousko-uherské expanze na Balkán a zároveň vytvořena situace pro vnitřní upevnění soustátí. Tato politika byla podporována a podněcována říšskoněmeckým imperialismem, který se snažil optimálně propojit své zájmy a plány se záměry vládnoucí německo-maďarské garnitury v Rakousko-Uhersku, slibující si od vítězné války po boku Německa zastavení vzrůstající národně politické aktivizace slovanského živlu v monarchii a posílení svého hegemónního postavení. Vyhrocená krizová situace ve střední a jihovýchodní Evropě poutala přirozeně pozornost Ruska i jeho západoevropských dohodových partnerů, připravujících se na dozrávající konflikt. Tyto přípravy sledovaly zase bedlivě německé militaristické kruhy a u vědomí, že válka bude pro Německo výhodná jen tehdy, zaskočí-li soupeře nedozbrojeného, hledaly záminku k otevřenému střetnutí.

Nelze tvrdit, že kromě státoprávních pokrokářů všechny české strany ignorovaly zahraničně politický horizont a zcela vyloučily hrozbu války ze svých úvah. Podobně jako Lev Borský a jeho straničtí druhové měl své plány a své – ve srovnání se státoprávně pokrokářskými předáky mnohem významnější – zahraniční kontakty i vůdce národních sociálů Václav Klofáč,²⁹ i radikály tolik napadaný symbol

²⁹ Srov. Milada PAULOVÁ, *Dějiny Maffie*, I, Praha 1937, s. 28–40; Bohuslav ŠANTRŮČEK, *Václav Klofáč*, Praha 1928, s. 124–126 a 144–145. Klofáčova jednání s ruským ministrem zahraničí Sazonovem a náčelníkem generálního štábu generálem Žilinským při jeho návštěvě Petrohradu v lednu 1914 i později prostřednictvím ruského konsula v Praze Žukovského se koncentrovala především na otázku budování proruské „páté kolony“ v českých zemích pro případ rusko-rakousko-uherského válečného střetnutí (organizace rusofilské a panslovanské propagandy, sabotáží, zpravodajské sítě atd.), a to pod praporem národně sociální strany. Tyto kontakty a plány znamenaly sice projev samostatné české zahraničně politické aktivity, sledující konec konců „nastolení českého problému na mezinárodním fóru“ a spojující se za tím účelem s mocí Vídní nepřátelskou, avšak konkrétní návrhy a zásadní propozice, týkající se řešení české otázky

„pozitivní politiky“ dr. Karel Kramář.³⁰ Avšak zákulisní přípravy a sondáže těchto politiků byly povýtce jejich osobní záležitostí, aktivitou jednotlivých politických osobností, nemající souvztažnost k oficiálnímu politickému postoji jejich stran ani zcela jasné koncepčnosti, kdežto státoprávní pokrokáři své programové stanovisko k očekávaným převratným událostem pregnantně formulovali za účasti široké stranické obce a dokonce je publikovali ve formě manifestu, adresovaného české i – a vlastně především – evropské veřejnosti, především pak reprezentaci dohodových velmocí. Stalo se tak na sjezdu stranických důvěrníků 17. května 1914, v atmosféře vrcholící Švihovy aféry i ve stínu těžké finanční krize, v níž se idealistická stranička ocitla, – a která jí ovšem nemohla zabránit v rozvíjení velkorysých plánů na poli státnické politiky.³¹

Jednání květnového sjezdu a zde přijatý historický dokument nutno posuzovat v širším rámci čilé stranické aktivity na zahraničně politickém poli, jež začala již brzy na jaře 1914 ustavením zvláštní zahraniční komise strany a poté i zahájením tiskové kampaně dr. Lva Borského, znovu aktualizující požadavky, propagované už v období „anekční krize“. Se souhlasem předsednictva strany navázali jeho členové – poslanec Antonín Kalina³² a dr. Vítězslav Štěpánek³³ – kontakty s rus-

během války či po eventuálním vítězství Ruska, nebyly v této souvislosti vzneseny, ani rámcově dotčeny.

³⁰ Srov. M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie*, I, s. 41–69; též Karel HERMAN – Zdeněk SLÁDEK, *Slovanská politika Karla Kramáře*, Praha 1971, s. 38 sq. Na rozdíl od Klofáče nezabýval se dr. Kramář určitými plány české rezistenční akce na podporu Rusů v případě války, zato měl pro válečnou eventualitu připraven osobitý projekt řešení české otázky v rámci konstrukce mohutné slovanské říše pod hegemonií Ruska, vycházející ovšem z předpokladu ruského vítězství a konsekventního rozpadu Rakousko-Uherska. Se svým pečlivě utajovaným konceptem možného poválečného řešení poměrů ve střední a jihovýchodní Evropě seznámil dr. Kramář též ruské oficiální kruhy. Nutno však podtrhnout, že tyto návrhy mladočeského vůdce nechtěly být ničím větším než projektem do zásoby, jedním z příspěvků do diskuse pro případ událostí, jež dr. Kramář v brzké době neočekával, a proto zatím pokračoval v dosavadní linii své *pozitivní* politiky, jsa jejím *upřímným* (ne pouze taktickým) hlasatelem *pro mírové období*. Skutečnost jeho „druhé železí“ a jeho zahraničně politických sondáží na prahu světové války (současníkům samozřejmě neznámých) dává ovšem obrazu „pozitivní politiky“, jak jej známe ze soudobé státoprávně-pokroářské kritické publicistiky, nový odstín.

³¹ „... nemohu bez pohnutí vzpomenout na ony měsíce roku čtrnáctého: v této době, kdy hrozilo zhroucení strany a hmotná zkáza všem zúčastněným, strana neutonula v těchto svých existenčních starostech, nýbrž šla směleji než kdy jindy za svým velikým cílem. V této době svrchované tísně rozvinula nejkrásnější prapor samostatnosti“. – V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, Praha 1927, s. 305–306.

³² *Antonín Kalina* (1870–1922), politik, novinář a diplomat. Vystudoval práva na české univerzitě v Praze; od roku 1894 působil jako tajemník okresního výboru v Blatné a stal se předním činitelem regionální samosprávy, sokolským a menšinovým pracovníkem na Prácheňsku. V letech 1897–1908 vedoucí představitel radikálně pokrokové, 1908–18 státoprávně pokrokové strany, 1901–1913 poslanec českého zemského sněmu, 1907–1918 rakouské říšské rady, 1911–1914 jednatel neodvislého klubu, 1917–18 státoprávního klubu českých poslanců na říšské radě.

kým konzulem v Praze Vladimírem Grigorjevičem Žukovským,³⁴ jenž byl zároveň přes Václava Klofáče i ve spojení s národními sociály. Státoprávní pokrokaři nabídeli Rusku svou pomoc pro případ jeho válečného konfliktu s Rakousko-Uherskem, avšak konzul se k jejich nabídce postavil odmítavě a „prohlásil výslovně poslanci Kalinovi, že Rusko nepočítá s revolucí u nás, jež by byla bezúčelnou vzhledem k válečnému plánu ruskému, podle něhož ruské vojsko nemá dojít na území české“.³⁵

Tento postoj Žukovského vůči státoprávním pokrokařům do jisté míry byl v rozporu s jeho současně rozvíjeným projektem sabotážních akcí v Čechách po eventuálním vypuknutí války, v němž bylo čítáno s aktivní pomocí národně sociální strany. Konzulova rezervovanost vůči státoprávně pokrokové straně vycházela patrně z úvahy o malém vlivu, nepočetnosti členstva a vratké hmotné pozici této strany, jejíž možnosti nebyly samozřejmě srovnatelné s možnostmi národních sociálů.³⁶ Při poradách s poslancem Kalinou a dr. Štěpánkem Žukovskij nepopíral pravděpodobnost válečného střetnutí, ale s vypuknutím války nepočítal dříve, než v roce 1915, čímž částečně ovlivnil i další postup strany, přihlížející k této prognóze.³⁷

Za první světové války aktivní účastník domácího odboje; při obnovení činnosti říšské rady 30. května 1917 pronesl jménem své strany radikální státoprávní deklaraci, požadující ustavení samostatného českého státu bez ohledu na habsbursko-lotrinskou dynastii a celek rakousko-uherské říše a odsuzující vinu Centrálních mocností na rozpoutání světové války. Od července do listopadu 1918 člen Národního výboru československého, koncem října 1918 se zúčastnil ženevských jednání mezi představiteli domácího a zahraničního odboje. Počátkem roku 1918 se podílel na vzniku České státoprávní demokracie, od listopadu 1918 do května 1919 byl předsedou jejího poslaneckého klubu v Revolučním národním shromáždění. Od května 1919 do své smrti první československý vyslanec v Jugoslávii.

³³ Vítězslav Štěpánek (1886–1960), filolog-rusista, překladatel a politický publicista. Povoláním středoškolský profesor v Praze; autor několika rusko-českých a česko-ruských slovníků a monografií *V. G. Bělinický a F. M. Dostojevský* (1911). V letech 1908–1914 člen předsednictva státoprávně pokrokové strany a stálý spolupracovník jejího tisku (pod svým jménem i pod pseudonymem Sila Samsonyč); propagátor slovanské vzájemnosti a česko-ruské spolupráce. Autor textu tzv. *Manifestu k Evropě* z května 1914. V prosinci 1914 emigroval do Švýcarska, kde se podílel na formování zahraničního odboje; v letech 1916–1918 působil v Rusku jako hlavní spolupracovník Josefa Düricha. V meziválečné ČSR stál v čele konzervativní Všeslovanské jednoty a politicky se exponoval na pravici Československé národní demokracie. Za německé okupace se účastnil domácího odboje a byl vězněn v nacistických žalářích. Od roku 1932 do své smrti byl jednatelem Spolku pro zřízení pamětní desky a pomníku Viktoru Dykovi.

³⁴ Srov. tamtéž, s. 306; dále: L. BORSKÝ, *Znovudobytí samostatnosti*, Praha 1928, s. 18; a Vítězslav ŠTĚPÁNEK, *Vratme se k všeslovanským základům našeho státu*, Praha 1926, s. 6.

³⁵ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, s. 314 (poznámka).

³⁶ Srov. M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie*, I, s. 26–27 a 37–40.

³⁷ Srov.: V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, s. 313–314; *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 17–18. Diskutabilní je názor, rozvíjený například Lvem BORSKÝM ve *Znovudobytí samostatnosti*, s. 16, že šlo o záměrné klamání státoprávních pokrokařů ruským konsulem v otázce přibližného data počátku války. Borský uvádí tento názor v souvislosti s rozborem ruských plánů

Počátkem dubna zahajuje dr. Lev Borský tiskovou kampaň v *Samostatnosti*.³⁸ V obsáhlém článku *Zahraniční situace a český národ*, publikovaném 11. dubna 1914,³⁹ objevují se opět jeho charakteristické vývody, známé už z let 1908 a 1909: „A přece přes to vše, že ze vždy loyálních Čech jistě nevyšla propaganda za zřízení českého státu, je to v plánech a rozpočtech Trojdohody. Z jakých důvodů zajímá se tato o zřízení českého státu?“⁴⁰ [...] Jistý anglický státník došel totiž k zvláštnímu výpočtu..., že by samostatný český stát mohl v nejhorším případě postavit armádu půl milionu vojáků. Od tohoto výpočtu byl už jen krok k uvědomění si, co by hlavně pro Anglii i Francii, ale také pro Rusko znamenal český spojenec s půl milionem vojáků v týle... Německa.“⁴¹ – V závěru článku volá Borský po „nové orientaci“ české politiky a končí přímo prorocky: „Mezinárodní situace jest pro český národ tak příznivou, jak toho nemohl očekávati žádný český politik. Den vzkříšení není daleký...“⁴²

Stejně vyznívají i další články Lva Borského, uveřejněné postupně v dubnu a květnu 1914.⁴³ Zajímavá je pak zejména jeho polemika s názory dr. Dobroslava Krejčího,⁴⁴ publikovanými v časopisu *Přehled* dne 1. května 1914. Uvažuje o dal-

válečného řešení středoevropské, respektive rakousko-uherské otázky, rozbití monarchie a obnovení samostatného Českého království, neladících s desinteresem oficiálních ruských činitelů ve vztahu k eventualitě české válečné pomoci, tlumočeným některým českým politickým exponen-tům. Celou problematiku nutno ovšem posuzovat v kontextu jednotlivých směrů a proudů v tehdejší ruské zahraniční politice.

³⁸ Jednotlivé články citujeme v dalším textu podle edice: Lev BORSKÝ, *Před válkou o válce*, Praha 1920.

³⁹ L. BORSKÝ, *Před válkou o válce*, Praha 1920, s. 69–74. Stať byla vlastně výňatkem z připravované Borského knihy *Nové cesty české politiky*, která ovšem nebyla v důsledku vypuknutí války dokončena.

⁴⁰ Borský zde naráží na tzv. „odhalení Nového Vremene“ o jednáních bývalého ruského ministerského předsedy s německým císařem, při nichž ruská strana údajně vystoupila s plánem na rozbití Rakousko-Uherska a vytvoření samostatného státu českého a uherského. Kolem otázky se rozšířila tisková kampaň v zainteresovaných zemích – v Čechách byla příznačně zahájena *Samostatností*. Do rámce této kampaně spadá i právě citovaný článek, oponující mimo jiné názorům některých českých listů, že „odhalení“ je důkazem o plánech rozdělení monarchie mezi Rusko a Německo, a snažící se naopak dokázat zájem Ruska na vytvoření samostatného českého státu („*Odbylý plán byl uveřejněn proto, aby si uvědomili ti, jichž se týkal, že je o ně postaráno.*“).

⁴¹ L. BORSKÝ, *Před válkou o válce*, s. 72 Zmíněný „jistý anglický státník“ je ovšem fiktivní osobou, jejíž „autorita“ měla vzbudit u českých politiků zájem o Borského argumenty.

⁴² Tamtéž, s. 74.

⁴³ Srov. tamtéž, s. 75 sq.

⁴⁴ *Dobroslav Krejčí* (1869–1936), právník, statistik a národohospodář. Od roku 1898 úředník, v letech 1904–1918 zástupce přednosty Zemské statistické kanceláře Království českého, kterou od roku 1906 fakticky řídil; v lednu 1919 zakladatel a od ledna do srpna 1919 první

ších cestách rozvoje českého národního společenství, spatřoval dr. Krejčí perspektivy ve federalizaci monarchie buď na historických, nebo národnostních základech, přičemž odmítl jako nereálnou a pro zájmy národa vlastně škodlivou „třetí cestu“, tj. možnost utvoření samostatného českého státu. Borský naopak vystoupil s názorem, že „každému pozorovateli evropské situace musí se jeviti tato třetí cesta jako nejpravděpodobnější ze všech...“, neboť „jsou-li první dvě cesty cestami pro doby normální, pak jest nyní na řadě nejpravděpodobnější a nejsprávnější cesta třetí...“⁴⁵ Přitom vyvracel i vžitý a Krejčím zastávaný názor o útočišti, jež nalézá český národ v monarchii před velkoněmeckou rozpínavostí, a polemizoval s názorem, že by samostatný český stát byl hříčkou v rukou mocných sousedů: „O osudu českého národa může býti rozhodováno jen po světové válce. A tu jsou dány dvě možnosti. Zvítězí-li Trojdohoda, jest vyloučeno, aby poražené Německo bylo zesíleno takovým státem, jaký by byl stát český. Zvítězí-li Trojspolek, jest vyloučeno, aby Německo zabralo svému spojenci... nejcennější jeho území.“⁴⁶

Mnohé ze svých argumentů, v této polemice uplatněných, rozvinul pak dr. Borský i v článku *Význam malých států*, uveřejněném v *Samostatnosti* dne 10. května 1914: „... přišla doba malých států. Poptávka po nich začala býti více než živou, vypukly hotové závody v předplácení jich, čili získávání jich pro jednu neb druhou skupinu velmocí... V tomto závodění vyšla iniciativa ze strany Trojdohody. Zvláště ruská diplomacie pochopila hned význam malých států...“⁴⁷

Postoje, propagované ve stranickém tisku, odpovídaly stanovisku výkonného výboru strany. Srovnajme výše zmíněné názory Lva Borského například s publikovaným projevem plenární schůze výkonného výboru strany, konané 19. dubna 1914. Projev se obrací na zástupce českých opozičních stran v rakousko-uherských delegacích, aby na tomto fóru tlumočili protest českého národa proti zahraniční politice monarchie a rozvinuli českou otázku: „Tam... nutno projeviti slyšitelně pro Evropu nespokojenost národa se stávajícími poměry, tam nutno proklamovati jeho názory, jeho touhy po vlastním státu, jehož důležitost a význam hraje už nyní roli v budoucích kombinacích v Evropě.“⁴⁸ Podobné názory zaznívaly i na četných schůzích a veřejných přednáškách, stranou tehdy organizovaných.⁴⁹

prezident Státního úřadu statistického ČSR. Od roku 1920 profesor statistiky na Právnické fakultě Masarykovy univerzity v Brně, v letech 1935–1936 rektor této univerzity. Autor spisů (mj.) *O rakouské správě* (1907), *Nynější ústava zemská království a zemí na říšské radě zastoupených* (1907), *Základy statistiky* (1920).

⁴⁵ L. BORSKÝ, *O základy české politiky*, *Samostatnost*, 3. 5. 1914, s. 1. – viz in: L. BORSKÝ, *Před válkou o válce*, s. 79.

⁴⁶ Srov. L. BORSKÝ, *Před válkou o válce*, s. 79–80.

⁴⁷ L. BORSKÝ, *Před válkou o válce*, s. 81 sq.

⁴⁸ *Samostatnost*, 20. 4. 1914, s. 1.

⁴⁹ Srov. V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, s. 308.

Budiž ovšem znovu připomenuto, že nastíněná stranická kampaň probíhala paralelně s vyhocením Švihovy aféry, jež poutala plně pozornost české veřejnosti a jednotlivých politických stran, takže hlas státoprávně pokrokové strany, stavící uprostřed vášnivých vnitropolitických bojů na první místo pozornost zahraničně politickému aspektu české otázky, došel jen minimálního ohlasu. Chování strany ve vztahu k aféře je pak dosti typické: odsuzuje Švihů, ale poukazuje v souvislosti s tím i na nutnost boje proti systému, který „špicly“ najímá; zároveň kritizuje i mladočechy za jejich několikaleté „mlčení a přechovávačství“.⁵⁰ Dá se říci, že strana si udržela jistý odstup od hysterie, vyvolané kolem aféry; přitom se však výrazně angažovala v ostrém volebním boji o mandát, uprázdněný Švihovou rezignací, stavíc zde svého vlastního kandidáta – profesora Josefa Felixe.⁵¹

Za těchto okolností probíhaly přípravy ke sjezdu stranických důvěrníků, který se měl jednak zabývat kritickou hmotnou situací strany a jejího deníku, jednak přijmout zásadní projev k mezinárodní situaci a jejím důsledkům pro český národ. Příslušnému výboru strany došly dva návrhy takového projevu: návrh dr. Lva Borského a dr. Vítězslava Štěpánka.

Návrh dr. Borského byl velmi radikální a formulačně otevřený a bylo předem jasno, že by byl konfiskován. Borský koncipoval jej přímo se záměrem vyvolat v souvislosti s jeho přijetím sjezdem perzekuci strany, a to „za dvojím účelem: jednak vzbuditi touto persekucí český národ, jednak vynutiti zájem Dohody na české otázce“, přičemž byl ochoten nésti všechny důsledky svého autorství. Protože však převládal názor, že válka vypukne až na jaře 1915, byl návrh Borského nakonec odmítnut s poukazem na nebezpečí předčasného vyvolání persekuce.⁵² Sjezdu byl pak předložen návrh dr. Štěpánka, na určitém místě doplněný výňatkem z návrhu dr. Borského.⁵³ Tak byl připraven text „Projevu důvěrnického sjezdu strany státoprávně pokrokové“, jehož přijetí měl plénu stranických důvěrníků doporučit a zdůvodnit i hlavní sjezdový referát, který připadlo pronést poslanci Antonínu Kalinovi. Populární politik, jehož vystoupení mělo sjezdu a zde přijatému projevu dodat větší

⁵⁰ Srov. tamtéž, s. 294–295; dále: L. BORSKÝ, *Před válkou o válce*, s. 85 (článek *Účtování Švihovy aféry*, *Samostatnost* 17. 5. 1914). Charakteristické je rovněž polemické vystoupení stranického kandidáta na uprázdněný Švihův mandát, profesora Josefa Felixe, proti dr. Kramářovi na předvolební schůzi v Žamberku 14. května 1914: „*Dr. Kramář žádá boj proti zradě národní, avšak boj ten není dokonalý, jelikož ostře bychom musili bojovati proti těm, kdo ty špicly najímají, proti vládě a Němcům...*“ – *Národní listy*, 18. 5. 1914.

⁵¹ O historii této kandidatury a jejích smutných konsekvencích pro další osud kandidátův srov. V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, s. 295–305.

⁵² Srov. tamtéž, s. 309. – Návrh Borského se nezachoval, jeho text byl zničen jako „přítěžující“ kompromitující materiál v době persekuce za první světové války.

⁵³ Z návrhu Borského byl převzat pasus o české „půlmilionové armádě pro Slovanstvo nebo Němectvo“, a to na přání dr. Antonína Hajna, tehdy těžce nemocného, jemuž byly oba návrhy posílány do Vinohradské nemocnice k posouzení. – Srov. ANM, f. Antonín Hajn, k. 124, sl. 3590.

váhy před českou veřejností, připravil svou řeč na základě podkladů dr. Borského, jenž byl ustanoven jeho koreferentem.⁵⁴

Sjezd, konaný v Národním domě na Smíchově, byl zahájen v sobotu večer 16. května 1914,⁵⁵ v den, kdy všechny noviny ohlašovaly palcovými titulky vynesení rozsudku v procesu „Šviha contra Národní listy“. Paralelně se sjezdem státoprávně pokrokové strany probíhala shodou okolností i sněmování dalších stran: mladočeské, křesťansko-sociální a sociálně demokratické. Po temperamentním zahajovacím proslovu místopředsedy strany dr. Antonína Novotného a zvolení sjezdového předsednictva v čele s jilemnickým notářem Jiřím Kloubkem, referoval člen předsednictva strany, básník Viktor Dyk o vnitrostranických, organizačních a tiskových záležitostech. Hlavní těžiště jednání spočinulo ovšem na druhém dnu sjezdu, zahájeném v neděli o desáté hodině dopolední. Po zaslání pozdravů vážně nemocným stranickým představitelům, předsedovi dr. Antonínu Sobotkovi a místopředsedovi dr. Antonínu Hajnovi, se ujal slova Antonín Kalina a přednesl hlavní sjezdový referát *O české otázce a jejím významu mezinárodním*.

Duch Kalinovy řeči byl bojovný a zněl ozvěnou článků Lva Borského. Řečník si předně stěžoval, že český národ nedělá žádnou *vlastní* zahraniční politiku. „*Na jedné straně naši lidé poslední dobou chtěli dělat zahraniční politiku. Byl všeslovanský sjezd, dělali jsme slovanskou politiku, ale takovou, která za žádnou cenu nesmí urazit Rakousko... Za hranicemi dělali naši lidé Slované... a místo aby vyvozovali konsekvence z toho, co se za hranicemi připínalo k jejich projevům, prováděli doma něco docela jiného... Miliardy peněz, statisíce nových lidských životů klidně povolovali (rakouské) zahraniční politice...*“⁵⁶ Potom přistoupil k analýze současné mezinárodní konstelace, poukazuje na blízkost válečného střetnutí a nastiňuje možnosti české zahraniční politiky za této situace: „*Snad měsíce jen dělí nás od světodějných událostí. Co bude? Naše strana byla a jest v tomto směru živým svědomím národa... Rozpory mezi Trojspolkem a Trojdohodou se stále více přiostrhují; úsilí obou jest připnouti ke skupině co nejvíce sil. Mluvit o nějakém smíru je vyloučeno... Dnes má přátelství malých států převelikou cenu...*“⁵⁷ Podtrhnuv, že „*poměry jsou vždy takové, jaké sami si vytvoříme*“, uzavřel posléze své vystoupení programatickou výzvou: „*Budeme sloužit také jednou sobě. Je nutno provést revisi svého svědomí a navrátiti se k víře, že musíme mít svůj vlastní stát.*“⁵⁸

⁵⁴ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, s. 309.

⁵⁵ Údaje, týkající se průběhu sjezdu, a referáty o sjezdových projevech, respektive citace těchto projevů viz: Samostatnost 17., 18. a 19. 5. 1914. Různé materiály k přípravě sjezdu a jeho průběhu: ANM, f. Antonín Hajn, k. 124, sl. 3590, 3591.

⁵⁶ Samostatnost, 18. 5. 1914, s. 1.

⁵⁷ Tamtéž. – V této části Kalinova projevu je výrazně patrna inspirace Lvem Borským.

⁵⁸ Tamtéž, s. 2.

Po referátu poslance Kaliny přijal sjezd dokument, tradovaný potom v literatuře jako *Manifest k Evropě*.⁵⁹ Toto prohlášení, formulující stanovisko strany k současnosti i blízké budoucnosti, shrnovalo známé, stranickými mluvčími stále připomínané argumenty o mezinárodním významu české otázky, o nutnosti jejího přenesení na mezinárodní fórum za nastalé vhodné situace, kdy se blíží nevyhnutelné střetnutí mezi Němci a Slovany: „Česká otázka... není otázkou jen vnitřní již ze stanoviska historického a mezinárodního práva státního a přestává jí býti též fakticky v době, kdy do problému česko-rakouského zasahovati počíná dnešní mezinárodní konstelace o boj Slovanstva s Němectvem, nedávno i z oficiálního Německa předpověděný.“⁶⁰

Idea samostatného českého státu, prostupující celou deklarácí, je uvedena v souvislost se zásadním odmítnutím jakékoliv participace české politiky na trojspolkové orientaci monarchie, slovanským zájmům objektivně nepřátelské, a s vyjádřením proruských a prodohodových sympatií: „Převraty 19. století způsobily, že nejen poslání protiturecké, nýbrž i stará habsburská myšlenka o vůdcovství katolického Němectva vyprchaly a na místo nich se nedostavilo než sloužení Drangu nach Osten... My nemůžeme zraditi ani své minulosti, ani slovanské myšlenky a důtklivě varujeme ty Slovany, kteří snad počítají dnes dokonce s rakousko-německou kombinací protiruskou a proti Trojdohodě. My jsme proti trojspolkové politice a Evropa i Německo vědí, že obnovení českého státu znamená úplný pád této politiky...“⁶¹

Hlavním cílem prohlášení bylo vzbudit v dohodovém táboře pozornost vůči české otázce a možnosti jejího využití v blížícím se velmocenském střetnutí – proto je zde opět inzerována „nejméně půlmilionová armáda“, již Čechy mohou postavit „pro Slovanstvo nebo Němectvo, pro Trojspolek nebo Trojdohodu“.⁶² Manifest měl být „apelem na Dohodu, kterým dávala státoprávně pokroková strana najevo, že za Rakouska a od Rakouska už nečeká ničeho“,⁶³ a měl tak připravit půdu pro českou zahraniční akci v táboře monarchii nepřátelském pro případ vbrzku očekávané války,⁶⁴ v níž byla spatřována z hlediska „české věci“ nadějná perspektiva: „... nebojí-

⁵⁹ Srov. L. BORSKÝ, *Znovudobytí samostatnosti*, s. 20; M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie*, I, s. 25. Nejde ovšem o přesný titul prohlášení, jež bylo v české verzi publikováno pod titulem *Projev důvěrnického sjezdu strany státoprávně-pokrokové*, ve francouzské jako *Manifeste du parti de l'indépendance Tchèque*.

⁶⁰ *Projev důvěrnického sjezdu strany státoprávně-pokrokové*, Samostatnost 20. 5. 1914, s. 1. – Úplný text Manifestu viz v příloze na konci této stati.

⁶¹ Tamtéž.

⁶² Tamtéž (pasus, převzatý z návrhu Lva Borského).

⁶³ ANM, f. Antonín Hajn, k. 125, sl. 3592. Záznam z projevu Antonína Hajna na vzpomínkovém večeru k desátému výročí manifestu, konaném 17. května 1924.

⁶⁴ Srov. M. PAULOVÁ, *Dějiny Maffie*, I, s. 25.

me se, že by česká otázka řešena byla nespravedlivěji válkou, než se řešila dosud v míru“.⁶⁵

Úplný text Manifestu byl pak – bez jakéhokoliv cenzurního zásahu – otištěn v *Samostatnosti* dne 20. května 1914 jako *Projev důvěrnického sjezdu strany státoprávně-pokrokové*; pod stejnou hlavičkou byl znovu publikován v nedělní příloze *Samostatnosti* ze dne 24. května 1914 spolu s francouzským a ruským překladem, jež zaslány rovněž do ciziny.⁶⁶ Plánovaný anglický překlad Manifestu nemohl už být pro rychlý spád událostí vydán, stejně jako sešlo z ohlášené publikace sjezdového referátu Antonína Kaliny formou zvláštní brožurky.⁶⁷

Schválením Manifestu sjezd státoprávních pokrokářů sice vyvrcholil, ale neskončil. Odpolední jednání druhého sjezdového dne (17. května 1914) bylo věnováno vnitropolitickým problémům. O situaci v českém politickém táboře promluvil dr. Antonín Novotný, jenž ostře vystoupil proti Kramářově pozitivní politice, která vede k „*lhostejnosti a úpadku občanského a demokratického vědomí*“ v české veřejnosti.⁶⁸ Po projevu Viktora Dyka, osvětlujícím stanovisko strany ve Švihově aféře,⁶⁹ navrhl redaktor Karel Polícar projev k vnitropolitické situaci, který je možno považovat za určitý protějšek Manifestu, byť významem, který mu byl přikládán, stojí samozřejmě daleko za „zlatým hřebem“ sjezdu. Tento projev hovořil o „*životní neschopnosti centralistického Rakouska*“ a „*krachu protislovanského dualistického systému*“ – a zároveň nepřímou apeloval na dynastii: „*Sjezd konstatuje, že je v zájmu dynastie především, aby provedla státoprávní vyrovnání s českým národem.*“⁷⁰

Pod zorným úhlem tohoto projevu vynikne pak i ona stránka Manifestu, kterou při „prvním čtení“ (mimo jiné pod dojmem znalosti následujícího vývoje i pozdějších výkladů) pravděpodobně pomineme. Státoprávní pokrokáři se svým Manifestem, který ovšem z pochopitelných důvodů vnějších nehovoří vždy zcela jednoznačně a jasně, zásadně distancovali od vnitřní i zahraniční politiky monarchie a vyjádřili svou nevíru ve změnu rakousko-uherských poměrů za stávající situace, a přece ještě naposled varovali vládnoucí kruhy mocnářství: „*Není v naší moci*

⁶⁵ *Projev důvěrnického sjezdu strany státoprávně-pokrokové*, *Samostatnost*, 20. 5. 1914, s. 1.

⁶⁶ Do francouzštiny přeložil text Manifestu známý propagátor česko-francouzských kulturních styků Hanuš Jelínek, ruský překlad, pořízený dr. Vítězslavem Štěpánkem, redigoval sám konsul Žukovský, jenž přes výše zmíněnou vlnivost ke státoprávně pokrokové straně zařídil uveřejnění dokumentu v časopisu *Novoje vremja* i v jiných ruských listech. – Srov. ANM, f. Antonín Hajn, k. 125, sl. 3592. Záznam projevu dr. Vítězslava Štěpánka na vzpomínkovém večeru 17. května 1924.

⁶⁷ Srov. tamtéž a dále V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, s. 312.

⁶⁸ Referát o průběhu sjezdu: *Samostatnost*, 19. 5. 1914.

⁶⁹ „*Bylo naší snahou, aby pravda, ale celá pravda, ne její kus, vyšla najevo.*“ – Tamtéž.

⁷⁰ Tamtéž.

předejíti následkům zvláště dnešní zahraniční politiky rakousko-uherské, nechceme nésti aspoň spoluzodpovědnost za velikou katastrofu, jež se touto politikou pro celou Evropu blíží. Nevyvoláme ji (podtrhl J. T.), *vždyť stojíme v ohni obou zápasících stran ...*⁷¹

V této souvislosti se také nabízí otázka, jakou představu měli státoprávní pokrokaři, respektive jejich vůdčí představitelé *v této době* o kýženém a požadovaném samostatném českém státě a o konkrétním způsobu jeho dosažení, či – ve státoprávníké dikci – obnovení.⁷² Mnohé bychom se asi dozvěděli z protokolů předsjezdových diskusí, jenomže ty se nezachovaly a vzpomínky účastníků buď zcela vybledly nebo i smíšením s pozdějšími zkušenostmi a subjektivně tendenčními výklady pozbývají autentické hodnoty. Když v roce 1934 připravoval Antonín Hajn vzpomínkový večer u příležitosti dvacátého výročí „památného květnového sjezdu“ a požádal o písemnou vzpomínku někdejšího předsedu tohoto sjezdu, jilemnického notáře Jiřího Kloubka, dostal tuto odpověď: „*Já už, velevážený pane poslanče, na všechno zapomněl a jen matně vzpomínám na tehdejší moji funkci, na referát Kalinův..., ale to všechno už je jako v podvědomí.*“⁷³

⁷¹ *Projev důvěrnického sjezdu strany státoprávně-pokrokové, Samostatnost, 20. 5. 1914, s. 1. – Srov. v této souvislosti i obsah konfiskovaného úvodníku Samostatnosti ze dne 23. 7. 1914 (Varujeme!), jímž se orgán strany, učinivší jinak základem své politické linie orientaci na válečnou konflagraci, příkře ohrazuje proti válečným náladám Vídně, německo-maďarskému militarismu a oficiální apologetice řešení problémů „krví a železem“: „Pravíme..., že ten tisk vídeňský a budapeštský, jenž vypotřeboval již tolik tiskařské černi, aby vzbudil dojem válečného nadšení, i ty osobnosti, které stojí za ním, pokládají pro sebe... za lehčí úděl nasaditi cizí životy a cizí jmění. Avšak otevřeně jako vždy varujeme před podniky, za které odpovědnost bere před obyvatelstvem i dějinami nepatrná koterie. Varujeme, aby nerozpoutaly se bouře, nad něž nebylo snad v dějinách světových obrovitějších. Že zavalily by též tu malou koterii, bylo by malou útěchou... útěchou pro hrůzy a bídu ostatních!“ Národní archiv, PM 1911/20 – 8/4/19/10 – k. 5291.*

⁷² Jak již podotknuto, nevyjadřovala se stranická prohlášení v této otázce zcela jasně, což souvisí především s ožehavostí problému. Jisté je, že strana již v této době ztělesňovala ideál samostatného českého státu i mimo rámec monarchie, jehož realizaci chtěla v očekávaných pohnutých dobách všestranně napomáhat. Celá její aktivita měla směřovat k probuzení zájmu trojdohodových mocností o českou otázku, avšak jak se tyto mocnosti k myšlence samostatného českého státu postaví a jak se mezinárodní konstelace posléze vyvine – to nebylo možno zatím předvídat. Závěry stranické publicistiky, zdůrazňující výhodnost situace pro český národ, byly často záměrně nadsazené, aby vzbudily aktivitu národa, kterou by pak bylo možno operovat na mezinárodním fóru. Strana měla sice svůj ideál, ale cesty k jeho dosažení se ukazovaly teprve vývojem událostí a zatím je nebylo možno předvídat, přičemž problém organizace odboje byl bezprecedentní... – Zajímavé by rovněž bylo porovnání roviny politického uvažování stranických mluvčích typu Lva Borského, Viktora Dyka či Vítězslava Štěpánka a řadových členů strany, například řemeslníků a obchodníků z venkovských měst.

⁷³ ANM, f. Antonín Hajn, k. 125, sl. 3597. Dopis Jiřího Kloubka Antonínu Hajnovi z 10. dubna 1934. – Bývalí státoprávní pokrokaři vzpomněli desátého i dvacátého výročí květnového sjezdu 1914 a vydání Manifestu slavnostním večerem – poprvé 17. května 1924, podruhé – opožděně – až 30. března 1935.

V analogické situaci se ocitáme, chceme-li zjistit stanovisko úředních míst ke sjezdu a Manifestu. Jak už bylo výše poznamenáno, prošel text Manifestu cenzurou bez jakýchkoli obtíží. Nakolik byly úřady o sjezdu a okolnostech vzniku jeho deklarace informovány a zda svým benevolentním postupem sledovaly nějaký konkrétní záměr, či celou záležitost prostě přešly jako bezvýznamnou, nelze dokumentárně zjistit, protože se nedochovaly žádné materiály pražského policejního ředitelství, jež by se vztahovaly k činnosti státoprávně pokrokové strany v roce 1914. Zachovalé materiály z let předcházejících svědčí pak o malém zájmu policejních orgánů a místodržitelství o tuto politickou stranu – pravděpodobně v souvislosti s jejím minimálním vlivem v české veřejnosti. Podle slov Viktora Dyka: „... *katastrofální politikové jeví se blázny, bohudík neškodnými.*“⁷⁴

Není celkem divu, že rakouské úřady nevzrušil Manifest, který převážná část listů českých politických stran – včetně národně sociálního Českého slova a realistického Času – *ani nezaznamenala*. Národní listy uveřejnily pouze stručnou informativní zprávu o sjezdu, aniž k němu zaujaly určité stanovisko.⁷⁵ Jediné Právo lidu věnovalo sjezdu jistý stručný komentář, v němž ovšem s přezíravou ironií kvalifikuje postoj státoprávních pokrokářů jako politický naivismus. Glosa ústředního orgánu sociálně demokratické strany přitom vyjadřovala určitý *obecný* názor české politické veřejnosti na státoprávně pokrokovou politiku a je zároveň zajímavým dokladem jisté krátkozraké netečnosti, dominující české předválečné politice, pokud šlo o blížící se válečnou katastrofu:

*„Na sjezdu promluvil také poslanec Kalina... Mezi jiným si stěžoval, že snad jen měsíce dělí nás od světodějných událostí... Ukazuje se tu stará lutristická víra státoprávníků ve veliký poprask, který nastane v Rakousku, snad již za pár měsíců. S takovými naivnostmi mohou počítat věru jenom politické děti... Co bylo ostatně řečeno na sjezdu státoprávně-pokrokové strany, nedokazuje věru, že by měla nějakou novou, úrodnou politickou myšlenku a rozumné právo na samostatnou existenci. Kdyby pro zjednodušení politických poměrů splynula s kýmkoliv, bylo by to pro český národ jen ziskem...“*⁷⁶

⁷⁴ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 12.

⁷⁵ Národní listy, 18. 5. 1914, s. 2.

⁷⁶ Právo lidu, 19. 5. 1914, s. 5 – rubrika *Různé zprávy*. – Stanovisko Práva lidu vyplývalo z celkového poměru sociálně demokratické strany ke státoprávním pokrokářům. Plány českých nacionálních radikálů, postavené na historicko-státoprávním hledisku, a patrná orientace na rozpad Rakousko-Uherska srážely se jistě s platformou československé sociální demokracie, zdůrazněnou na jejím sjezdu roku 1913. Zásadní rozpor dlužno pak spatřovat v přístupu obou stran k eventualitě válečného konfliktu. Sociální demokracie si podobně jako státoprávně pokroková strana možnost evropské konflagrace uvědomovala a snažila se zaujmout k ní v posledních předválečných letech zásadní stanovisko. Avšak zatímco sociálně demokratické hnutí odmítalo válku, vystupujíc se sui generis pacifistickými projevy, státoprávní pokrokáři válku očekávali s jistými nadějemi a orientovali na ni svou politiku, odvozující od ní pozitivní řešení české otázky. Zdálo se, jako by si vystoupení typu „májového sjezdu“ a „Manifestu k Evropě“ jaksi zahrávala

Tak psalo Právo lidu – dva měsíce před vypuknutím světové války. Zdá se však, jako by zlehčující a optimistický tón tohoto a podobných článků chtěl přehlušit přece jen se mimoděk vtírající obavu ze stále slyšitelnějšího hřmění a jakousi „pštroší taktikou“ oddálit blížící se katastrofu.

Bez odezvy zůstal i sjezdový epilog – článek Lva Borského *Přízraky a příznaky*, který byl uveřejněn v *Samostatnosti* dne 23. května 1914 a který mimo jiné důrazně reagoval na hlasy, zlehčující státoprávně pokrokářské postoje: „*Jest reálnější politikou nezavíratí oči před blížícími se věcmi, které ostatně nezávisejí na souhlasu nebo nesouhlasu, na schválení nebo neschválení českých politiků, než pozitivní slepotou a modernistickým bagatelisováním dáti se překvapiti katastrofou ve stadiu úplné nepřipravenosti jak politické, tak hlavně psychické... Praní špinavého prádla českého jest nutností, ale nesmí býti jedinou starostí národa v dobách, jejichž příznaky a přízraky mluví řečí více než jasnou.*“⁷⁷

Historie Manifestu a celkové stranické aktivity v posledních mírových týdnech roku 1914 poskytuje jistý obraz stavu české politiky a nálady české veřejnosti na prahu války. Posměch, jimž častovala většina české společnosti „politiku lutristek“, totální prohra státoprávně pokrokářského kandidáta Josefa Felixe v doplňovacích volbách v někdejší Švihově volebním okrese krátce po květnovém sjezdu,⁷⁸ duch většiny českých novin, zásadně kontrastující s duchem *Samostatnosti* – to byly symptomy letargie, v níž byla dobová česká společnost ukolébána a v níž byla – nepřipravena – překvapena válkou.⁷⁹ Zůstává ovšem otázkou, nakolik si i sami reprezentanti onoho slabšího, oslyšeného a překřičeného „hlasu doby“, který zazněl 17. května 1914 ve smíchovském Národním domě, dokázali představit události a převraty, jež se tak záhy dostavily...

s válečným požárem. – Zároveň ovšem přístup sociální demokracie obráží její faktickou nepřipravenost postavit se válečnému nebezpečí s nosnou vlastní koncepcí a především uvést tuto koncepci v politickou praxi. – Jistý protějšek k postupu sociálních demokratů možno spatřovat v plánech českých anarchistů-komunistů, kteří se v předvečer války snažili zorganizovat své hnutí v pevnou stranu s určitým programem rozvratu Rakousko-Uherska revoluční cestou – srov.: Vlasta BOREK, *Ze vzpomínek internovaného*, in: *Z doby persekucí a kriminálů*, Praha 1920, s. 35.

⁷⁷ L. BORSKÝ, *Před válkou o válce*, s. 88. – V tomto článku zastává Borský názor, který byl tehdy i názorem stranického vedení, že totiž válka nevypukne před rokem 1915: „*Podle... hodnověrných informací není ani Německo ještě hotovo se svými válečnými přípravami, a proto v tomto roce bude mír ještě zachován. Ale roku 1915, kdy Německo dokončí své přípravy, nutno již počítati s možností preventivní války...*“ – Tamtéž, s. 87.

⁷⁸ Státoprávně pokrokový kandidát získal 664 hlasů proti 2764 hlasům sociálně-demokratického a 2755 hlasům národně sociálního kandidáta. – V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, s. 313.

⁷⁹ „*Byly to hrozné chvíle: vidět blížiti se velkou válku a vidět nic netušící, na nic nepřipravený národ a na nic nepřipravenou českou politiku!*“ – L. BORSKÝ, *Znovudobytí samostatnosti*, s. 24.

Květnový sjezd se svým historickým projevem znamená určitý uzlový moment v politickém vývoji státoprávně pokrokové strany. Jím vyvrcholila její předválečná činnost a jím byly zároveň dány základy jejího dalšího postupu v nové situaci, v nových podmínkách. Zde naposled zaznívá varování protagonistům oficiální politiky monarchie – a zde se strana poprvé veřejně a otevřeně obrací jménem národa na velmoci Trojdohody, naznačující budoucí cesty zahraničního odboje, jehož se posléze ujmou i mnozí z těch, kteří se ještě v tuto chvíli staví rezervovaně nebo přímo odmítavě ke „katastrofální politice“. A tak je „*Manifest k Evropě*“, nepovšimnutý v době svého vydání a po čase oceňovaný jako originální dokument české předválečné politiky, zároveň posledním pozdravem předválečné strany „prohraných kampaní“ i předzvěstí nadcházející nové doby a nové role státoprávních pokrokářů.

Události, vyplňující období mezi vydáním Manifestu a vypuknutím světové války, měly rychlý spád – rychlejší, než předpokládali sami státoprávně pokrokářští předáci, počítající s vypuknutím války až na jaře 1915. Konec května a prakticky celý červen prožila monarchie ještě „v zaběhnutých kolejích“. Od počátku června byla ve Vídni vedena jednání zástupců českých a německých stran o umožnění „dělnosti“ českého zemského sněmu a poslanecké sněmovny; na toto dohadování, skončivší tradičně bezvýsledně, navázaly obnovené česko-německé smířovací konference v Praze, jež rovněž nevedly k žádné dohodě. Vedení státoprávně-pokrokové strany se rozhodlo ze zásadních důvodů neobeslat ani jedno z těchto jednání, která ovšem jinak bedlivě sledovalo. Nemožnost dosažení česko-německého smíru, vyřazení poslanecké sněmovny i českého sněmu ze spoluúčasti na utváření politické reality, vláda pomocí paragrafu 14 atd. vyhovovaly za dané situace jak vídeňské Stürgkhově vládě,⁸⁰ tak Němcům – a zároveň objektivně posloužily i českému osvobozeneckému zápasu.⁸¹

Současně se zostřovalo napětí v mezinárodních vztazích. Evropské nebe potemnělo příznaky blížící se bouře. Koncem května ohlásilo Rusko částečnou mobilizaci, jež se měla uskutečnit na podzim 1914. Počátkem června informoval maďar-

⁸⁰ Vyřazení parlamentu a českého sněmu vyhovovalo vládě s ohledem na mezinárodní situaci. „*Uzavření parlamentu bylo diktováno spíše všeobecnou situací zahraniční než vnitřní... A uvědomí-li si politická veřejnost, že vláda dala velkobankám pokyn, aby vzhledem na hrozivou situaci mezinárodní nevyplácely zlata a uchovaly si je, nabývá Stürgkhův absolutismus pozadí vážnějšího.*“ (L. BORSKÝ, *Po konferenci*, Samostatnost 6. 6. 1914, s. 1; *Před válkou o válce*, s. 91)

⁸¹ Do rozhodujícího období první světové války vstupovala česká politika nezatížena ani pro Čechy nevýhodnou dohodou s Němci (jíž by bývali tehdy Němci docílili za cenu nepatrných ústupků ze své strany), ani spoluúčastí na eventuálních provládních akcích parlamentu v otázce války. Mlčení parlamentu znamenalo i mlčení oficiální české politické reprezentace. „*Mlčení domova umožnilo akci zahraniční. A když i později... došlo k oficiálním projevům proti Wilsonovi a pro Rakousko, události příliš už pokročily... Zmatek už nemohl být způsoben a zahraniční akce zmařena.*“ – V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, s. 330.

ský politik hrabě Karolyi redaktora ruské zahraničně politické revue *Novoje vremja* o vládním pokynu velkobankám, aby vzhledem k „hrozivé situaci mezinárodní“ nevyplácely zlato. Velikou pozornost vzbudila pak schůzka německého císaře Viléma s rakouským následníkem trůnu arcivévodou Františkem Ferdinandem, k níž došlo ve dnech 12.–14. června 1914 na Konopišti; obsah jednání obou mužů zůstal pro současníky a do značné míry i pro potomky zahalen rouškou jisté tajemnosti a senzačního příděchu. Výrazem „závodu o malé státy“ byla též návštěva ruského cara v Rumunsku právě v době konopištské schůzky – a na druhé straně protiruská kampaň ve Švédsku, spojená se snahou strhnout tuto zemi do tábora „Ústředních mocností“. Zatímco Dohoda upevňovala svou pozici v Dánsku a Norsku, rakouská vláda zakročovala proti konání sokolského sletu v Lublani – vzhledem k účasti zahraničních tělocvičných spolků...

Do atmosféry únavných a marných „smiřovaček“ a posledních dozvuků Švihovy aféry přišla šokující zpráva o sarajevském atentátu. Zdálo se, že válka je přede dveřmi. Ale po prvním vzrušení přišlo jisté uklidnění a všeobecně se rozšířil názor, že válečná hrozba je jenom formou nátlaku na Bělehrad. Viktor Dyk vzpomíná, jak shovívavost úřadů a speciálně cenzury, kontrastující s jejich postupem za nedávných balkánských válek, byla brána jako potvrzení názorů, že vbrzku nehrozí žádné nebezpečí; přitom tato skutečnost byla spíše důsledkem taktiky Vídně, snažící se v souvislosti se svými válečnými přípravami uklidnit veřejnost.⁸²

Ani dr. Lev Borský, když počátkem července 1914 jednal v Praze se svým přítelem L. V. Tučkem o blížící se válce a možnostech českého zahraničního odboje, netušil, že „konflagrace“ je už *ante portas*.⁸³ L. V. Tuček, ředitel moskevské filiálky automobilky „Laurin & Klement“, jenž jako dlouholetý funkcionář státoprávně pokrokové strany plnil úlohu určitého jejího emisara v Rusku,⁸⁴ přijel tehdy do Prahy, aby se s Borským poradil o dalším postupu. Po tři večery probírali spolu možnosti „revolučního hnutí“ v českých zemích v případě války i otázku významu českých vojáků, kteří by se postavili do boje po boku Dohody. Přitom Borský nadhodil, že by bylo možno uspořádat sokolský slet například v Bělehradě a obeslat jej velkým počtem mladých českých sokolů, kteří by se odtud už nevrátili a po vypuk-

⁸² Tamtéž, s. 325. – Srov. dále tamtéž, s. 327: „... lidstvo mluvilo ovšem mnoho o válce, ale odvyknuvši si ji, nevěřilo v ní.“ – Výrazem určitých obecnějších nálad v české veřejnosti onoho času byl i tehdejší postoj T. G. Masaryka: „... *Od ultimata jsem byl stále v napětí a doufal jsem, že vojna nebude. Ještě po prohlášení mobilisace jsem svým známým dokazoval, že je to jen strašák... Ani vyhlášení války jsem neuznával za slovo poslední... Ve skutečnosti, v svém nitru jsem válku očekával, a již před atentátem, ale bál jsem se konečného rozhodnutí, že teď svou opozici proti Rakousku a rakušanství budu musít dokázat skutkem!*“ T. G. MASARYK, *Světová revoluce. Za války a ve válce 1914–1918*, Praha 2005, s. 14.

⁸³ Srov. V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 18 a 20–21 (poznámka).

⁸⁴ Tamtéž, s. 19: „... *předpokládám, že šel do Ruska za uvědomělým cílem politickým, ne pouze za kariérou.*“

nutí války vytvořili základ českého zahraničního vojska.⁸⁵ Tuček rovněž zval dr. Borského do Moskvy, aby se zde v případě vypuknutí války mohl ujmout řízení zahraniční akce, jak to měl v úmyslu už na jaře 1909, kdy za tímto účelem přijel do Ruska. Avšak Borský zatím nehodnotil válečné nebezpečí jako akutní a ke všemu musil čítat se svou momentální finanční situací, jež byla nyní horší než v roce 1909 (o možnostech finančního příspěví strany na zahraniční akci musel pochybovat), takže svou cestu zatím odložil...⁸⁶ Vypuknutí světové války ho nakonec zastihlo doma, a tak úloha prvního organizátora odboje v Rusku připadla cele L. V. Tučkovi.

Ale to se už dostáváme k válečné kapitole historie státopravních pokrokářů. Na jejím počátku stojí zklamání potenciálních státopravně pokrokářských odbojářů z většinově loajálního postoje Čechů při mobilizaci. Viktor Dyk, jehož válka zaskočila na dovolené v Navarově, si „vztekle říká veršičky“:

*Oddaně vlak se řítí po kolejích,
oddaně vstoupí do vlaku.
Šmok hovoří cos o velikých dějích.
Vem pušku, střílej, vojáku!*⁸⁷

Mírové poměry měly svou určitou setrvačnost a s podobnou rezervou, s jakou byl ironizován *Manifest k Evropě*, bylo zatím bráno i válečné drama, jež mělo podle mínění mnoha současníků „skončit do švestek“. Leč události dalších týdnů a měsíců vytvořily nebývalou realitu, z jejíchž dramatických peripetií vyšla česká společnost zcela změněna.

Dne 8. srpna 1914 přinesla *Samostatnost* tento komentář Lva Borského k situaci:

„V této chvíli nikdo neuvědomuje si ještě plný dosah událostí valících se na evropské lidstvo, nikdo nedovede si představit konce ohromné krise, která zachvátila Evropu. Není zkušeností, o něž by se mohl opíratí úsudek, není historie, která by mohla na základě analogie poučiti... Generace naše stojí před úplnou originalitou zjevů a událostí... musí sama hledati cestu spásy a vyvážnutí z virů propastí

⁸⁵ Srov. L. BORSKÝ, *Znovudobytí samostatnosti*, s. 21–22: „*Jak patrně, byla si strana státopravně-pokroková plně vědoma zákona dějin, že český stát jako každý jiný může býti obnoven jenom v důsledku války a jenom spoluhojem českého národa ve velké válce...*“

⁸⁶ Srov. V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, II, s. 18. – Borský dlel v posledních dnech před válkou na letním bytě v Bechyni, kde začal psát brožuru, již chtěl – po všech předchozích marných novinářských apelech – naposledy upozornit českou politiku a veřejnost vůbec na blížící se válku a z ní vyplývající možnosti pro českou otázku.

⁸⁷ V. DYK, *Vzpomínky a komentáře*, I, s. 331.

*přítomnosti, v nichž zapadne a utone Evropa dosavadní, aby ustoupila Evropě nové.*⁸⁸

V dramatu první světové války mohli státoprávní pokrokáři dokázat, že jejich předválečný program, postoje a soustavné apely k české veřejnosti nebyly chimérou. Mezi prvními se účastnili vytváření konspiračních zpravodajsko-debatních kroužků i postupného budování ilegální odbojové sítě v českých zemích a jejího ústředí, jež posléze přijalo název „tajný výbor Maffie“. Členové a stoupenci strany, kteří působili již před válkou v zahraničí (například Rudolf Kepl ve Francii nebo L. V. Tuček v Rusku), či po vypuknutí války odešli jako političtí exulanti do neutrální ciziny (Lev Sychrava – první český exulant za první světové války vůbec, Pavel Baráček, Miroslav Plesinger-Božinov a Vítězslav Štěpánek), se stali průkopníky zahraniční odbojové akce a v následujících letech se na ní významně podíleli.⁸⁹

Během války čelila strana nejprve perzekuci (veškerý její tisk byl zastaven), nicméně zásadově vystupovala proti prorakouskému aktivismu nemalé části českého politického tábora a byla kontinuálně zastoupena v centru domácí rezistence. V roce 1917 se při opětovném zahájení činnosti parlamentu prezentovala samostatným radikálně státoprávním prohlášením svých poslanců, koncipovaným fakticky z pozic odboje. Od léta 1917 se aktivně účastnila jednání o koncentraci českého politického stranictví.

V době, kdy se s jejími zásadními programovými principy jako takovými postupně ztotožnily další české politické strany a větší část národa, ztrácela své jedinečné postavení z předválečné doby a stávala se součástí širší fronty domácího odboje. V únoru 1918 splynula s několika dalšími českými občanskými stranami – mladočeskou, moravskou lidovo-pokrokovou, větší částí realistické a staročeské strany – v novou stranu, nazvanou Česká státoprávní demokracie, jež se po vzniku Československé republiky, v březnu 1919, reorganizovala v Československou národní demokracii.⁹⁰

⁸⁸ L. BORSKÝ, *Situační*, Samostatnost 8. 8. 1914, s. 1, in: L. Borský, *Před válkou o válce*, s. 100. – Za měsíc poté byla Samostatnost jako jeden z prvních českých listů zastavena.

⁸⁹ Osudy strany za první světové války a především její významný podíl v protirakouském odboji zachytil podrobně Viktor Dyk ve druhém díle svých memoárů: Viktor DYK, *Vzpomínky a komentáře II*, Praha 1927.

⁹⁰ Nástin historie Československé národní demokracie, respektive Národního sjednocení viz Zdeněk SLÁDEK, *Československá národní demokracie*, in: Jiří Malíř – Pavel Marek a kolektiv, *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*. I. díl: Období 1861–1938, Brno 2005, s. 593–616; k problematice ideového proudění a vnitřních frakcí (včetně bývalých státoprávních pokrokářů) ve straně srov. Jana ČECHUROVÁ, *Česká politická pravice. Mezi převratem a krizí*, Praha 1999, a Josef TOMEŠ, *Nacionalismus a demokracie. Úskalí české nacionální strany v meziválečném Československu*, in: Eva Broklová

Státoprávně pokroková strana brala v úvahu více než ostatní složky dobové české politiky některé tendence světového vývoje na počátku 20. století a snažila se na ně pozitivně reagovat ve svém programu i ve své konkrétní činnosti. Její radikální nacionalismus, inspirovaný v některých rysech nacionalismem velkých národů, obrazil snahu postavit adekvátní protějšek stále agresivnějšímu nacionalismu německému a zároveň v očekávaných mezinárodně politických zvratech ofenzivně prosadit nárok Čechů na samostatnou státní existenci po boku svobodných, sebevědomých evropských národů. V posledních předválečných letech se stala průkopníkem programu, přejatého po vypuknutí první světové války do značné míry domácím a zahraničním odbojem a v dalším průběhu války většinou českého politického tábora. Jako jediná z předválečných českých stran počítala s eventualitou samostatného českého státu i mimo rámec rakousko-uherské monarchie a proti její vůli, a posléze se na ni orientovala, i když ji z taktických důvodů nemohla vytyčit *expressis verbis*.⁹¹ V předvečer světové války více méně otevřeně a veřejně projevila svou podporu dohodovému velmocenskému seskupení, s jehož pomocí počítala při mezinárodním řešení české otázky v nadcházející konflagraci.

Ze strany vídeňské vlády byl této straně přikládán malý význam. Podle již vzpomenutých zachovaných dokumentů nelze určit, jak dalece byly rozhodující kruhy říše informovány o její činnosti a plánech a zda stál nějaký určitý záměr za benevolentním postupem úřadů vůči ní. V každém případě je celkem žádnými zásahy nerušená aktivita státoprávních pokrokářů důkazem o skutečné podobě onoho někdy přehnaně zdůrazňovaného rakouského útisku.⁹²

Strana neměla a nemohla dosáhnout úspěchu v době, kdy společnost ovládala víra ve status quo a momentální hospodářské, stavovské a sociální zájmy, ve své podstatě materiální. Idealistický zápal, fanatismus principu, riskantní odhodlanost a převaha „státnické“ politiky nad politikou „drobné práce“ nenacházejí zpravidla ohlasu v dobách klidu a stability, byť šlo o klid před bouří a stabilitu udržovanou jen setrvačností. Nalézají ovšem uplatnění v obdobích převratných, v nichž naopak politika „sekretariátního“ typu nestačí a její reprezentanti často selhávají.

– Josef Tomeš – Michal Pehr, *Agráři, národní demokraté a lidovci ve druhém poločase první Československé republiky*, Praha 2008, s. 130–213.

⁹¹ V programových dokumentech strany i ve stranické publicistice se vždy mluví o samostatném českém státě na základě českého historického státního práva, aniž se specifikuje, zda v rámci říše – po provedení státoprávního vyrovnání – či mimo ni.

⁹² Nabízí se připomenout v této souvislosti vtipnou poznámku v pamětech někdejšího nacionálního radikála: „*Když si dnes představím, jak jsme za toho Rakouska ‚úpěli‘, pak se ani nedivím, že se rozpadlo.*“ – *Paměti Jaroslava Šaldy, bývalého ředitele a.s. Melantrich*, interní tisk Novinářského studijního ústavu, Praha 1962, s. 60.

Příloha

Projev důvěrnického sjezdu strany státoprávně pokrokové (*Manifest k Evropě*), přijatý 17. května 1914

V dnešní konstelaci evropské, týkající se tak blízko osudu Rakousko-Uherska, důležité místo zaujímá česká otázka. Pravda, že nynější Čechy zachváceny jsou z části společným neduhem říše, než existují ještě lidé a strany, které chápou zájem, s jakým se obrací k Čechům často Slovanstvo a také Evropa.

Jsme si vědomi, jak vážnosti dnešních mezinárodních poměrův evropských, tak vnitřních krisí a problémů, dotýkajících se otázky české. Po válce balkánské, již částečně konsolidovány byly poměry na jihu Evropy – při vzrůstu slovanských státův i založení Albánie – není možno ignorovati zmatků a problémů, jež jinde vystávají, a při nich nelze ani obcházeti Čech, jakožto snad otázky vnitřní.

Zdála-li se ona takovou po řadu let, není otázkou jen vnitřní již ze stanoviska historického a mezinárodního práva státního a přestává jí býti též fakticky v době, kdy do problému česko-rakouského zasahovati počíná dnešní mezinárodní konstelace a boj Slovanstva s Němectvem, nedávno i z oficielního Německa předpověděný. Nechtěla-li česká politika rozmnožení zmatkův a přála-li si upravit poměr českého státu a ostatních zemí říše Rakousko-Uherské dohodou vnitřní v době, kdy česká otázka a „politováníhodné právní zmatky“ byly uznávány s míst nejvyšších – není možno setrávati na tomto stanovisku dnes, kdy vrátili jsme se do dob nejhoršího znásilňování státního práva českého a k oklešťování posledních znaků české samostatnosti absolutismem a kdy do boje našeho proti vládě a německým stranám v říši Rakousko-Uherské zasahovati začaly ony vlivy cizí. Tu třeba se vrátiti k politice Palackého a přenéstí otázku českou na forum mezinárodní, což již učinila česká státoprávní oposice, jak roku 1867 při pouti do Moskvy, tak roku 1870 memorandem podaným od Riegra Napoleonu III., – i státi tak houževnatě na mezinárodní povaze české otázky oproti všem možným kombinacím a událostem.

Dnešní krise rakousko-uherské jsou jenom peripetií celkové krise říše, založené kdysi z příčin rodových a dynastických, podporovaných situací Čech pohusitských a nebezpečím tureckým. Převraty XIX. století způsobily však, že nejen poslání protiturecké, nýbrž i stará habsburská myšlenka o vůdcovství katolického Německa vyprchaly a na místo nich se nedostavilo než sloužení Drangu nach Osten, jak to předvídal již veliký politický myslitel ruský, vůdce slavjanofilstva J. S. Aksakov, první pověděvší, že zcelující centralistické myšlenky rakouské již není a nebude.

To pochopili nejdříve po porážce královéhradecké Maďaři, kteří sice při tom dosud přizpůsobovali se německé politice rakouské, ale ve svých radikálních proudech počítají dnes již s kombinací opačnou.

Otázka české samostatnosti nemůže proto býti rozřešena nijakým cislajtánským ministerstvem, neboť jak praví A. Denis „ministerstva pomíjejí a umělé větší-

ny se rozpadají; záleží vždy jen na tom, obhájití svůj prapor a zachrániti své svědomí“... Jakž by tedy Čechy dnes nedlouho před 500letou památkou upálení Husova měly zapomněti svědomí a cti, aby při kultuře všude ceněné, při bohatství marně vyssávaném, při počtu, který již vojensky znamená nejméně půlmilionovou armádu pro Slovanstvo nebo Němectvo, pro trojspolek nebo trojdohodu, aby při tom všem zapomněly, že s obměnou ruského letopisce Nestora „všeho máme hojnost, jen vlastní samostatnost nám chybí“ – a abychom nepovznesli svého hlasu!

Povznášíme jej a budeme se snažiti, aby na všech místech cele se uplatnil. Český boj historický i dnešní o práva a samostatnost nedotýká se práv nikoho druhého. Neměl nikdy na zřeteli cílů výbojných. Ale svézákonnosti a prvenství v zemích koruny České se nevzdáme a nemůžeme se také vzdáti ani svých historických tradic národních, ani slovanské své kulturní příslušnosti.

A tak dnešní politický a kulturní boj v Rakousko-Uhersku na konec nic jiného neznamená, než zase boj o svobodu svědomí a národnosti, i nutí-li snad Německo spojence svého proti Francii a Anglii, rakousko-uherská vláda naopak přikrývá dnes pomocí Německa svou starou římskou a protislovanskou politiku, – jak proti Čechům, tak haličským Rusům a Jihoslovanům.

My však nemůžeme souhlasiti právě ani s tím, abychom snad cenou své slovanské samostatnosti kulturní vykupovali svou zdánlivou politickou samostatnost od Pruska. My nemůžeme zraditi ani své minulosti, ani slovanské myšlenky a důtklivě varujeme ty Slovany, kteří snad počítají dnes dokonce s rakousko-německou kombinací protiruskou a proti trojdohodě. My jsme proti trojspolkové politice a Evropa i Německo vědí, že obnovení českého státu znamená úplný pád této politiky. Tím však český stát znamená také – záruku evropského míru. Není v naší moci předejítí následkům zvláště dnešní zahraniční politiky rakousko-uherské, nechceme nésti aspoň spoluzodpovědnost za velikou katastrofu, jež se touto politikou pro celou Evropu blíží. Nevyvoláme ji, vždyť stojíme v ohni obou zápasících stran – ale má-li se dostaviti, nebojíme se, že by česká otázka řešena byla nespravedlivěji válkou, než se řešila dosud v míru.

Citováno doslovně podle znění, publikovaného v deníku Samostatnost 20. května 1914, strana 1 (bez jazykových úprav).

Josef Tomeš

Die Tschechische staatsrechtliche Demokratie am Vorabend des Ersten Weltkriegs im Frühling 1914

Zusammenfassung

In der Abhandlung wird die politische Tätigkeit der Tschechischen staatsrechtlichen Fortschrittspartei in den letzten Monaten vor dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs erörtert. Diese Tätigkeit unterscheidet sich wesentlich von den meisten Akteuren auf der tschechischen politischen Szene jener Zeit. Nach einer kurzen Charakteristik der Partei, welche an die Tradition der Fortschrittspartei aus den 80er Jahren des 19. Jahrhunderts anknüpfte und eine besondere Plattform des modernen tschechischen Nationalismus darstellte, wird auf ihre außenpolitischen Ansichten eingegangen; die Partei sah einen baldigen globalen europaweiten Kriegskonflikt voraus und verband mit diesem bevorstehenden Konflikt die internationale Lösung der tschechischen Frage, also die erwünschte Wiederherstellung eines selbständigen tschechischen Staates auf der Grundlage des tschechischen historischen Staatsrechts. Der Verfasser zeigt, wie diese Orientierung in konkreten Schritten der Vertreter und publizistischen Wortführer der Partei bereits zur Zeit der politischen Spannung während der bosnischen Krise an der Jahreswende 1908 und während der balkanischen Kriege 1912–1913 zum Ausdruck kam und wie sie dann im Frühling 1914 gipfelte sowohl auf dem öffentlichen Forum als auch in der Tätigkeit hinter den Kulissen, ja sogar in illegalen Aktivitäten. Es wird die publizistische Kampagne auf Seiten der zentralen Parteizeitung *Samostatnost* im Frühling 1914 dargelegt, insbesondere die Beiträge des führenden außenpolitischen Experten Dr. Lev Borský, welcher auf die bevorstehende europäische „Kriegskonflagration“ deutete und die tschechischen Politiker aufforderte, sich dafür aus der Sicht der tschechischen Nationalinteressen vorzubereiten. Erwähnt sind auch die Geheimgespräche zwischen den führenden Parteivertretern und dem russischen Konsul in Prag W. G. Shukowski über tschechisch-russische konspirative Zusammenarbeit bei der Organisation der Widerstandsbewegung nach dem erwarteten Kriegsausbruch. Aufmerksamkeit wird schließlich auch den Verhandlungen des am 16. und 17. Mai 1914 stattfindenden außerordentlichen Parteitag gewidmet, welcher sich mit der zugespitzten internationalen Lage befasste, und es wird auch die Genesis der auf diesem Kongress angenommenen und unverzüglich ins Tschechische, Russische und Französische übersetzten Kundmachung (*Erklärung des Kongresses der Tschechischen staatsrechtlichen Fortschrittspartei*, die in Literatur als *Manifest an Europa* bekannt ist) dargelegt. Die Erklärung wandte sich an die in- und ausländische Öffentlichkeit und deklarierte im Kriegsfall einen absoluten Bruch der tschechischen Politik mit Österreich-Ungarn. Das Dokument verlangte eine Lösung der tschechischen Frage auf dem internationalen Forum mit Unterstützung der Entente-Mächte. Im Schlussteil der Abhandlung wird eine geringe Reflexion der Kriegsgefahr auf der damaligen tschechischen politischen

Szene konstatiert und es wird auf die spezifische Rolle der Staatsrechtlichen Fortschrittspartei hingewiesen, der einzigen Partei in jener Zeit, welche das Programm von antiösterreichischer Widerstandsbewegung im Ersten Weltkrieg antizipierte und auf einen selbständigen tschechischen Staat außerhalb der österreichisch-ungarischen Monarchie zielte. In der Anlage ist der tschechische Text der Erklärung des Parteitages im Mai 1914 in extenso veröffentlicht.

Josef Tomeš

Czech Constitutional Progressive Party on the Eve of World War I in Spring 1914

Summary

The political activities of the Czech Constitutional Progressive Party, largely differing from the major part of the Czech political arena, in the last months before the outbreak of World War I are explained. A description of the Party's general profile, which continued the tradition of Czech progressionist movement of the 1890s and constituted a specific platform of modern Czech nationalism, is followed by an explanation of the Party's foreign political ideas expecting a global Pan-European military conflict in the near future and relying on it as a way to solve the Czech question, i.e., to restore an independent Czech state based on the Czech historical constitutional right. The author shows how this orientation manifested itself in particular steps taken by representatives and press speakers of the Party already in the period of increased international tension during the Bosnian Crisis at the turn of 1908 and during the Balkan Wars in 1912–1913, and then culminated in spring 1914 both in the public forum and in the behind-the-scene and even illegal activities. The propaganda campaign on the pages of the Party's daily *Samostatnost* (Independence) in spring 1914 is discussed as well as, in particular, the articles by Dr. Lev Borský, the Party's foreign political expert, pointing to the forthcoming Paneuropean military "conflagration" and calling upon the Czech politicians to get prepared for it in view of the Czech national interests. The secret talks of some Party leaders with the Russian consul in Prague V. G. Zhukovsky on Czech-Russian conspiratorial cooperation in organizing the resistance movement after the expected outbreak of war are described. Finally, the proceedings of an extraordinary Party Congress dealing with the worsening international situation and held on 16 and 17 May 1914 are discussed, as well as the story of the declaration approved by the Congress and immediately translated into Russian and French (*Declaration of the Congress of Constitutional Progressive Party Representatives*, later known as the *Manifesto on Europe*) addressing the local and foreign public and demanding in case of war a total separation of the national policy from Austria-Hungary and the Czech question to be resolved at an international forum under the supervision of the Entente Powers. In its final part the study points to the minimum reflection of the war danger in the local Czech political arena and stresses the specific role of the Constitutional Progressive Party, the only one of the Czech political parties at that time that anticipated a program of anti-Austrian resistance movement in World War I and actually suggested an independent Czech state standing outside the Austro-Hungarian Monarchy. In an attachment, the Czech text of the 1914 Party Congress Declaration is in extensor published.

Petr Prokš

Rumunsko na rozcestí. Mezinárodní příčiny přechodu Rumunska na stranu Dohody za „Velké války“ (červenec 1914 – srpen 1916)

Romania at the Crossroads. International Reasons of Romania's Joining the Entente during the "Great War" (July 1914 – August 1916)

Romania was an important state in the Balkans with a strategic position on the Black Sea coast and therefore some "traditional" powers were trying to enter into an alliance with that country. Bucharest preferred first Vienna and signed a secret alliance treaty with Austria-Hungary in 1883. Following the Balkan Wars of 1912–1913 Romania obtained southern Dobrudja at Bulgaria's expense. During the formation of international relations in Europe and the creation of allied coalitions the country took up a rather neutral position; nevertheless, particularly after the attachment of Siebenbürgen, it was believed that its ambitions might eventually be satisfied in the Entente camp as an opponent of Austria-Hungary. When the First World War broke out Romania remained neutral and its diplomacy closely collaborated with the neutral Italy. Both belligerent blocs were trying to lure Romania; this, however, required a satisfaction of its territorial claims. The situation changed dramatically when Turkey, followed by Bulgaria, entered the war on the side of the Central Powers. Romania felt threatened and isolated by these steps, and therefore joined the Entente camp in August 1916 against a promise of territorial acquisitions to the detriment of Austria-Hungary.

Keywords: History, 20th century, First World War, the Balkans, Romania, diplomacy, international relations

Rumunsko obnovilo svoji samostatnost po vymanění se z osmanské nadvlády v průběhu 19. století. Potom usilovalo o získání především Sedmihradska, Bukoviny, Banátu, Dobrudže a Besarábie, které podle svého hlediska Bukurešť považovala za vlastní „historická“ území. Rumunsko se zároveň stalo jedním z významných států Balkánu se strategickým postavením na pobřeží Černého moře.¹ Proto usilovaly o spojení s Bukureští také „tradiční“ velmoci. Jednou z nich bylo carské Rusko, které se snažilo získat Rumunsko, aby společně s Bulharskem vytvořilo spojenecký svazek spřátelených států na jihovýchodním Balkáně a severozápadním pobřeží Černého moře proti Osmanské říši.² Zatím však nebylo úspěšné, protože Bukurešť se přiklonila na stranu Vídně a Berlína.

Rumunský ministr zahraničí Dimitrie A. Sturdza a rakousko-uherský ministr zahraničí Gusztáv Kálnoky podepsali dne 30. října 1883 ve Vídni tajnou spojeneckou smlouvu, pod záštitou Německa, kterou se Rumunsko v podstatě připojilo k Trojspolku, který tvořily Německo, Rakousko-Uhersko a Itálie. Smlouva ukládala povinnost poskytnout si vzájemnou vojenskou pomoc v případě útoku některého „sousedního“ státu na jednu ze smluvních stran. Samozřejmě se tím mělo na mysli Srbsko nebo Rusko.³ Zmíněnému přechodu Rumunska na stranu Německa a Rakousko-Uherska napomáhaly také dynastické vazby. Rumunský král Carol I. Hohenzollern a jeho dvorské okolí otevřeně projevovali germanofilské tendence, které měly samozřejmě výrazný vliv také na zahraniční politiku Bukurešti.⁴ Především pro Rakousko-Uhersko byly důležité dobré vztahy s Bukureští, protože si výhledově činila nárok na „historické“ Sedmihradsko, které bylo součástí habsburské říše, přesněji řečeno Uherska. Přátelství s Rumunskem nacházelo příznivou odezvu u následníka rakouského trůnu arcivévody Františka Ferdinanda d'Este, jak kvůli jeho snahám o státoprávně národnostní reformy habsburského soustátí, tak rovněž pro jeho protimadžarské zaměření, kterým se ostatně nikterak netajil, neboť konzer-

¹ Miroslav TEJCHMAN, *Dějiny Rumunska*, Praha 1997; Kurt W. TREPTOW (ed.), *Dějiny Rumunska*, Praha 2000; Daniela BUŠŤA, *Les relations de la Roumanie avec L'Empire ottoman dans les premières années après la conquête de l'indépendance*, Revue Roumaine d'Historie, Tome XLVIII, 2010, N°s 3–4, s. 151–155; Dan BERINDEI, *La Roumanie et les Balkans au XIXe siècle et au début du XXe siècle*, Études Danubiennes, Tome XXIX, 2013, Nu. 1–2, s. 73–82.

² Adrian-Bogdan CEOBANU, *La légation de Russie à Bucarest (1880–1886). Représentants et activité*, Revue des Études Sud-Est Européennes, Tome L, 2012, N°s 1–4, s. 295–308.

³ Ion SCURTU, *Istoria românilor în timpul celor patru regi (1866–1947)*. Volumul I. Carol I, București 2004, s. 136–137.

⁴ Aude Ait KACI ALI, *Enter dans l'Alliance: Carol Ier, l'Allemagne et l'Autriche-Hongrie (1880–1905)*, Études Danubiennes, Tome XXVIII, 2012, Nu. 1–2, s. 33–58.

vativně nacionalistické struktury vládnoucích kruhů Uherska představovaly hlavní překážku pro jeho snahy o celkovou reformu Rakousko-Uherska.⁵

Rumunsko mělo také vleklé spory se sousedním Bulharskem o území Dobružde, které znemožňovaly, aby oba zmíněné státy vytvořily spojenecký svazek, ať již pod patronací Petrohradu nebo Berlína a Vídně. Po balkánských válkách v letech 1912–1913 nakonec Rumunsko získalo jižní Dobruždu na úkor Bulharska.⁶ Díky tomu se sice územně rozšířilo, avšak jako ostatní balkánské státy bylo finančně a hospodářsky vyčerpáno. Bukurešť se přitom do určité míry opírala o diplomatickou podporu Vídně a Berlína, které spatřovaly v porážce Bulharska především oslabení jeho potencionálního spojence a svého hlavního protivníka Ruska. Na druhé straně to však znamenalo ochlazení vztahů Rumunska s Ruskem, které přijalo výsledky balkánských válek jako vypuzení Osmanské říše z Balkánu, avšak zároveň jako posílení vlivu Německa a zejména Rakousko-Uherska na Balkáně.⁷ Rumunsko si potom nadále činilo naděje na další územní expanzi. Při vyhraňování mezinárodních vztahů v Evropě a vytváření spojeneckých koalic si zatím zachovávalo určité neutrální postavení, avšak jeho touha, zejména po připojení Sedmihradska, naznačovala, že výhledově může spatřovat naplnění svých nároků v táboře Dohody jako protivníka Rakousko-Uherska a jeho poručníka Německa.⁸

Výrazně tomu napomáhala také tradiční orientace Rumunska na „románský“ spřízněnou Francii, která zase cílevědomě prosazovala francouzský vliv v této části Balkánu, kulturně, finančními investicemi a snahami výrazněji se prosadit ve vyzbrojování rumunské armády.⁹ Zmíněný předpoklad se potvrdil po sarajevském atentátu v průběhu „červencové krize“ roku 1914, když rumunská veřejnost se otevřeně postavila na stranu Srbska a proti Rakousko-Uhersku a masově projevovala

⁵ Jean-Paul BLED, *François-Ferdinand et la Roumanie*, Revue Roumaine d'Historie, Tome L, 2011, N°s 1–2, s. 49–54; Catherine HOREL, *Le fédéralisme au secours de l'empire des Habsbourg: un mythe tenace*, Études Danubiennes, Tome XXVII, 2011, Nu. 1–2, s. 25–35; Hélène de LAUZUN, *François-Ferdinand at la „Question d'Autriche“ chez les publicistes et diplomates français (1896–1914)*, Études Danubiennes, Tome XXVII, 2011, Nu. 1–2, s. 67–80.

⁶ Literatura o vztazích Rumunska a Bulharska v první polovině 20. století viz: Constantin IORDAN, *Les chefs de la mission diplomatique de la Roumanie à Sofia pendant l'entre-deux-guerres: Esquisses de portrait*, Revue des Études Sud-Est Européennes, Tome XLIX, 2011, N°s 1–4, s. 275–280. Literatura o problematice Dobružde pod rumunskou správou viz: Tsvetolin NEDKOV, *Stopanskijat život na gradovete v Južna Dobružda (1912–1916)*, Istoricheski pregled, LXVII, 2011, knižka 3–4, s. 70–83.

⁷ Aude Aït KACI ALI, *Carol Ier et les Guerres Balkaniques*, Revue Roumaine d'Historie, Tome L, 2011, N°s 1–2, s. 55–65.

⁸ Anastasie IORDACHE, *Vița politică în România 1910–1914*, București 1972; Anastasie IORDACHE, *Parlamentul României în anii reformelor și ai primului război mondial 1907–1918*, București 2001.

⁹ Ion BULEI, *L'influence Française en Roumanie et la reaction contre cette influence (1870–1900)*, Revue Roumaine d'Historie, Tome L, 2011, N°s 1–2, s. 13–22.

sympatie Dohodě, zejména vůči Francii. Bukurešť zároveň přes diplomatický nátlak Vídně a Berlína zachovala zdrženlivý postoj s předpokladem, že případná válka umožní naplnit územní nároky Rumunska především v záležitosti Sedmihradsko.¹⁰ Po vypuknutí první světové války v červenci 1914 se obě válčící strany snažily získat především Rumunsko, které vedle strategického postavení na Balkáně mělo bohaté zásoby a rozvinutý těžební průmysl velice důležité ropy. Rumunsko, stejně jako sousední Bulharsko, však zachovávalo neutralitu.¹¹ Bukurešť zatím opatrně vyčkávala na další vývoj událostí, aby v příhodnou dobu a za příznivých okolností prosadila výše zmíněné územní nároky na Sedmihradsko a Bukovinu, případně další oblasti jako byly Banát a Besarábie.¹²

Bezprostřední zájem o spojenectví s Rumunskem projevovalo sousední Rusko, které se přitom mohlo spoléhat na podporu Francie a Velké Británie. Ruský velvyslanec v Londýně Alexandr K. Benckendorff ruskému ministru zahraničí Sergeji D. Sazonovovi oznámil 9. července 1914 stanovisko britského ministra zahraničí Edwarda Greye, který potvrdil platnost sblížení Anglie, Francie a Ruska, o čemž informoval také německého velvyslance v Londýně. Zároveň podporuje snahy Petrohradu o spolupráci s Rumunskem.¹³ Jeho vyslanec v Petrohradě Constantin Diamandy zaslal 24. července 1914 předsedovi rumunské vlády Ion Brătianovi dotaz ruského ministra zahraničí S. D. Sazonova, jaký zaujme Rumunsko postoj v případě vypuknutí konfliktu Srbska s Rakousko-Uherskem v důsledku jeho ultimata Bělehradu. Přitom Rusko a Francie očekávají umírněnost Vídně i Bělehra-

¹⁰ Jean-Noël GRANDHOMME, *La France et la Roumanie dans la crise de juillet 1914*, Revue Roumaine d'Historie, Tome L, 2011, N°s 1–2, s. 67–86.

¹¹ Rudolf KISZLING, *Rumäniens und Bulgariens Politik bei Ausbruch des Ersten Weltkrieges*, in: Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantsch zum 70. Geburtstag, Graz–Wien–Köln 1965, s. 441–454.

¹² Dumitru PREDA, *În apărarea României Mari. Campania armatei române din 1918–1919*, București 1994; Radu ECONOMU, *Unirea Bucovinei 1918*, București 1994; Ion CALAFETEANU, *Unirea Basarabiei și a Bucovinei cu România 1917–1918. Documente*, Chișinău 1995; Aurel GALEA, *Formarea și activitatea Marelui sfat național român din Transilvania, Banat, Crișana, Sătmar și Maramureș (1918–1919)*, Târgu Mureș 2000; Volodymyr M. ZAPOLOVSKYJ, *Bukovina v ostannii vijni Avstro-Uhorščyny 1914–1918*, Černivci 2003; Nicolae ENCIU, *L'Union de la Bessarabie à la Roumanie en tant que forme de matérialisation des droits de nations à l'autodétermination*, Transylvanian Review/Revue de Transylvanie, Vol. XXI, 2012, No. 2, s. 3–18; Katja LASCH, *Der Landesrat in Bessarabien. Etnische Zusammensetzung, politischen Orientierung, Sozialisation und Bildungsstand der Abgeordneten*, Transylvanian Review/Revue de Transylvanie, Vol. XXI, 2012, No. 2, s. 19–36; Gábor EGRY, *Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdély Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918 (Regionalism, Transylvaniam, Supremacy. The Transylvanian Association and the Future of Transylvania, 1913–1918)*, Századok, 147, 2013, No. 1, s. 3–31.

¹³ *Meždunarodnyje otnošenija v epochu imperijalizma. Dokumenty iz archivov carskogo i vremennogo pravitel'stv 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom četvertyj. 28. ijunja – 22. ijulja 1914 g.*, Moskva–Leningrad 1931, dok. č. 146, s. 188–194. (Dále citováno MOEI).

du. V této souvislosti se rumunský ministr zahraničí Emanuel Porumbaru následujícího dne vyjádřil, že se jedná výhradně o spor Srbska s Rakousko-Uherskem. Zmíněné stanovisko vedlo potom k závěru, šířenému diplomatickými zprávami z Bukurešti, že podobně jako Bulharsko zřejmě zachová neutralitu.¹⁴ Proto ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov v instrukcích ruskému vyslanci v Bukurešti S. A. Poklevskému-Koziellovi 25. července 1914 zdůraznil, že Srbsko projevuje veškerou možnou umírněnost, pokud je to v souladu s jeho důstojností, tudíž vyslovuje naději v solidaritu zájmů Rumunska se Srbskem. Jestliže totiž dnes Rakousko-Uhersko obviňuje z iredentismu Srbsko, tak zítra může podobně obvinít také Rumunsko, které se tak navždy bude muset zříci naplnění svého národního ideálu. Rád by tudíž věděl, jaké stanovisko zaujme Rumunsko, jestliže konflikt bude nevyhnutelný, a také by chtěl znát jeho postoj k případné snaze Bulharska využít rakousko-srbské střetnutí.¹⁵

Stejně usilovaly o získání Rumunska Centrální mocnosti Německo a Rakousko-Uhersko. Jeho ministr zahraničí hrabě Leopold Berchtold v tajných pokynech vyslanectví v Bukurešti dne 26. července 1914 vyslanci hraběti Ottokaru Czerninovi nařídil, aby rumunskému premiérovi I. Brătianovi sdělil pevné přesvědčení Vídně o zachování přísné neutrality Bulharska, takže o jeho případném útoku na Rumunsko nemůže být ani řeči. Jinak rakousko-uherská vláda okamžitě vyhlásí, že Rumunsko je spojenec Rakousko-Uherska, které nemá žádné egoistické plány vůči Srbsku, pouze se mu jedná o zachování mocenského postavení celého Trojspolku, což má význam také pro spojenecké Rumunsko. Vídeň nepomýšlí na žádné územní zisky a doufá, že válka zůstane lokalizována, proto od spojenecké Bukurešti očekává zachování přísné neutrality. Bere v úvahu zájmy Rumunska a očekává jeho spolupráci proti agresivitě Ruska, které nemůže vyřešit žádnou důležitou otázku prostřednictvím světové války. Jedná se totiž o osud celé střední Evropy, Rakousko-Uherska a Německa, jejichž rozdrčení bude znamenat také úplné podrobení se Rumunska slovanské nadvládě a Rusku.¹⁶

Vyslanec O. Czernin ještě téhož dne 26. července 1914 sdělil do Vídně stanovisko rumunského premiéra I. Brătiana, že v případě útoku Bulharska na Srbsko bude okamžitě vyhlášena mobilizace rumunské armády. I když nyní v Rumunsku přetrvávají silné touhy po válce proti Bulharsku, tak přesto věří v přátelské dorozumění s Bulharskem. Rumunská vláda odmítá jakékoliv dlouhodobé obsazení nebo dokonce anexi území Srbska, podobně jako Rusko, a narušení stávající rovnováhy

¹⁴ Anastasie IORDACHE, *Reorientarea politică a României și neutralitatea armată 1914–1916*, București 1998, s. 85–86.

¹⁵ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom pjatyj. 23. ijulja – 4. avgusta 1914 g., Moskva–Leningrad 1934, dok. č. 85, s. 116.

¹⁶ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914*. 8. Band, 1. Mai bis 1. August 1914, Wien und Leipzig 1930, dok. č. 10720 a 10721, s. 740–741. Dále citováno *ÖUAP*).

na Balkáně, protože ve vztahu Srbska a Bulharska považuje mír z Bukurešti, který potvrdil výsledky balkánských válek, za nedotknutelný.¹⁷

Potom vyslanec O. Czernin zaslal dne 28. července 1914 do Vídně následující výsledky rozhovoru s rumunským králem Carolem I.: 1) v případě války Rakousko-Uherska a Srbska zaručuje přísnou neutralitu Rumunska; 2) v záležitosti požadavku na splnění spojeneckých závazků, dává Jeho Veličenstvo přednost usmíření před válkou; 3) v případě vstupu Ruska do války proti Rakousko-Uhersku je třeba vzít v úvahu těžkou vojenskou situaci Rumunska, takže bohužel nelze počítat s jeho vojenskou podporou, a také možnost, že stávající „austrofilská“ vláda v Sofii přejde na „rusofilskou“ stranu s cílem vytvořit „Velké Bulharsko“ na úkor Srbska, Řecka a Rumunska.¹⁸ Následně dne 29. července 1914 ještě hlásil do Vídně obavy rumunského panovníka Carola I., že v případě vypuknutí války mohou proti Srbsku a Rumunsku společně zaútočit Bulharsko a Turecko, proto bude Rumunsko zachovávat přísnou neutralitu.¹⁹

Červencová krize nakonec vyústila dne 28. července 1914 vyhlášením války Rakousko-Uherska proti Srbsku. Italský vyslanec v Bukurešti Carlo Fasciotti ve zprávě do Říma dne 29. července 1914 oznámil výsledky rokování rumunské vlády o postoji k právě vyhlášené válce: 1) Rumunsko zachová neutralitu, pokud tento konflikt zůstane omezen pouze na válku Rakousko-Uherska proti Srbsku a jestliže Rakousko-Uhersko dodrží závazek, že nebude uplatňovat žádné územní nároky a bude respektovat všeobecný status quo na Balkáně. 2) Rumunsko nyní sice nevyhlásí mobilizaci své armády, avšak povolá zpátky do služby všechny důstojníky z dovolené pro přípravu možné mobilizace. 3) V případě vypuknutí všeobecné války bude Rumunsko hájit vlastní zájmy. Doporučuje novinářům, aby v zájmu Rumunska uvážlivě informovali o demonstracích obyvatelstva proti Rakousko-Uhersku a sympatiích vůči Srbsku.²⁰

Naproti tomu rumunský král Carol I. v telegramu rakouskému císaři Františkovi Josefovi I. ze dne 29. července 1914 vyjádřil osobní pochopení pro důvody, které vedly k vyhlášení války Srbsku v důsledku atentátu v Sarajevu. Rakouský císař František Josef I. v odpovědi ze dne 1. srpna 1914 zdůraznil, že obě země by měly bok po boku společně vystoupit proti Rusku, poněvadž hrozí nastolení slovenské nadvlády na Balkáně. Případné vítězství Ruska bude znamenat také zničení Rumunska, které si může zajistit vlastní bezpečnost pouze ve spojení s Troj-

¹⁷ *ÖUAP*. 8. Band, 1. Mai bis 1. August 1914, Wien und Leipzig 1930, dok. č. 10722–10725, s. 741–744.

¹⁸ *ÖUAP*. 8. Band, 1. Mai bis 1. August 1914, Wien und Leipzig 1930, dok. č. 10876, s. 831–832.

¹⁹ *ÖUAP*. 8. Band, 1. Mai bis 1. August 1914, Wien und Leipzig 1930, dok. č. 10956, s. 866–869.

²⁰ *I Documenti diplomatici italiani*. Quarta serie: 1914–1918. Volume XII (28 giugno – 2 agosto 1914), Roma MCMLXIV, dok. č. 700, s. 431–432. (Dále citováno *DDI*).

spolkem.²¹ Avšak tomu nenasvědčoval ani vnitřní vývoj v Rumunsku. Ruský vyslanec v Bukurešti S. A. Poklevskij-Koziell hlásil 30. července 1914 narůstání nepřátelských nálad a demonstrací v Rumunsku proti Rakousko-Uhersku, s nimž se musí vyrovnávat rumunská vláda, avšak zároveň se nachází pod rostoucím tlakem Vídně.²² Válka zároveň vyhrotila spory germanofilského krále Carola I. s liberálním a nacionálně orientovaným premiérem I. Brătianem, který italskému vyslanci C. Fasciottimu dne 30. července 1914 sdělil svoje stanovisko o dalším postupu v případě války Rakousko-Uherska s Ruskem, bezprostředně se již dotýkající území Rumunska: potom by Rumunsko muselo vznést odpovídající nároky na Sedmihradsko vůči Uhersku, podobně jako by asi Itálie v případě vstupu do války vznesla podobné územní nároky na Tyrolsko vůči Rakousku.²³

Současně ruský vyslanec v Bukurešti S. A. Poklevskij-Koziell zaslal 31. července 1914 do Petrohradu rozbor variant o dalším postupu Rumunska v případě vypuknutí celoevropské války. Rumunský král Carol I. prosazoval spolupráci s Německem, kdežto předseda vlády I. Brătianu s celou vládou byli proti součinnosti s tehdy ještě existujícím Trojspolkem. Panovník, který dokonce pohrozil odstoupením z trůnu kvůli nedodržení závazků vůči Vídni, proto s premiérem zvažovali následující varianty: 1) formální pokračování „obrané“ smlouvy s Rakousko-Uherskem, tedy v podstatě neutralita; 2) nutnost dodržovat osobní závazky rumunského krále vůči německému a rakouskému císaři; 3) okamžité splnění spojenecké smlouvy s Rakousko-Uherskem a vyjasnění vztahů s Německem v budoucí válce; 4) posouzení výhodnosti nebo nevýhodnosti vztahů Rumunska, které nemůže nadlouho zůstat neutrální, s některým z nepřátelských bloků; 5) víra v převahu vojenských sil Trojspolku, který může Rumunsku poskytnout záruky proti Bulharsku. Přitom zvažovali zejména připravenost Ruska k válce a zda do války vstoupí také Anglie. Ruský vyslanec nabídl Brătianovi využít spolupráci s Ruskem pro naplnění rumunského ideálu, tedy získání Sedmihradska a rozdělení si „rakouské“ Bukoviny. Brătianu se přímo ruského vyslance zeptal, jestli by tedy dohodoví spojenci souhlasili s odtržením „jedné rakouské provincie“, avšak obával se snahy Anglie o obnovení předválečného „statu quo“ po skončení celoevropské války. Vyslanec premiéra uklidňoval, že dohodoví spojenci budou muset brát ohled na stanovisko Ruska. Brătianu zase žádal, aby o tomto rozhovoru zachoval mlčení, přičemž není vyloučena možnost součinnosti Rumunska s Ruskem.²⁴

²¹ Anastasie IORDACHE, *Reorientarea politică a României și neutralitatea armată 1914–1916*, București 1998, s. 89.

²² MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom pjatyj. 23. ijulja – 4. avgusta 1914 g., Moskva–Leningrad 1934, dok. č. 318–319, s. 276–277.

²³ DDI. Quaurta serie: 1914–1918. Volume XII (28 giugno – 2 agosto 1914), Roma MCMLXIV, dok. č. 742, s. 452–453.

²⁴ Michajl N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Rumynija*, Leningrad 1925, dok. č. 6, s. 148–149.

O podobné sondáže se však v Bukurešti nadále pokoušely také Vídeň a Berlín. Německý císař Vilém II. se obrátil osobním poselstvím dne 31. července 1914 na rumunského krále Carola I. s výzvou, že civilizovaný stát při ústí Dunaje a hráz proti Slovanům jako Rumunsko bude věrný svým přátelům a splní spojenecké závazky. Potom německý kancléř Theobald von Bethmann-Hollweg přímo požádal 2. srpna 1914 rumunského krále Carola o okamžitou mobilizaci rumunské armády proti Rusku.²⁵ Ruský vyslanec v Bukurešti S. A. Poklevskij-Koziell sdělil 3. srpna 1914 do Petrohradu zprávy o tvrdém nátlaku německé a rakousko-uherské diplomacie na Rumunsko, aby vyhlásilo válku Rusku pod hrozbou, že neutralitu budou považovat za nepřátelský postoj vůči Trojspolku. Naproti tomu mu slibují záruky proti Bulharsku a získání Besarábie po porážce Ruska. Rumunská vláda však nadále trvá na zachování neutrality.²⁶

Nakonec převážilo vyčkávací stanovisko, o kterém rozhodla korunní rada dne 3. srpna 1914 na zámku Peleş v královském horském letovisku Sinaia. Zasedání se zúčastnil král Carol I., předseda vlády I. Brătianu, ministr zahraničí E. Porumbaru a další členové vlády, předseda parlamentu Mihail Pherekyde, bývalí premiéři, a představitelé opozice v čele s předákem konzervativní strany Alexandru Marghilomanem. Carol oznámil překvapeným členům rady existenci tajné spojenecké smlouvy s Rakousko-Uherskem a požadoval dodržení „královského slova“ a tedy splnění „spojenecké“ smlouvy s Trojspolkem. Naprostá většina členů rady v čele s premiérem rozhodně odmítla podílet se na útoku proti Srbsku a požadovala zachování neutrality. Pouze bývalý premiér Petre P. Carp se postavil na stranu panovníka se zdůvodněním, že přece korunní rada v tom nemůže nechat krále samotného, avšak neuspěl.²⁷ Přitom premiér I. Brătianu důrazně namítal, že Centrální mocnosti neinformovaly o svých válečných záměrech Rumunsko, které se přece nemůže podílet na válce pro zničení malého národa jako jsou Srbové, přičemž rumunské národní cítění i veřejné mínění jsou výrazně „protirakouské“. Korunní rada se proto rozhodla posílit vojenská opatření na ochranu hranic Rumunska a vyhlásila jeho neutralitu v právě rozpoutané válce. Panovník potom prohlásil, že jako konstituční monarcha potvrzuje toto rozhodnutí.²⁸ Rumunský ministr zahraničí E. Porumbaru pak osobně ruského vyslance S. A. Poklevského-Koziella ujistil, že Rumunsko ne-

²⁵ I. SCURTU, *Istoria românilor în timpul celor patru regi (1866–1947)*. Volumul I. Carol I, s. 219–220.

²⁶ Michajl N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Rumynija*, dok. č. 13, s. 152.

²⁷ I. SCURTU, *Istoria românilor în timpul celor patru regi (1866–1947)*. Volumul I. Carol I, s. 220–222.

²⁸ A. IORDACHE, *Reorientarea politică a României și neutralitatea armată 1914–1916*, s. 98–118.

má žádný úmysl zaútočit proti Rusku.²⁹ Potom také rumunský vyslanec v Sofii George C. Derussi dne 7. srpna 1914 německému vyslanci Georgovi von Michallemsovi potvrdil neutralitu Rumunska, které nikdy nenapadne Rusko, nedopustí rozšíření Bulharska a nezruší mír z Bukurešti. Pokud se tento mír někdo pokusí narušit, bude mít co do činění s rumunskou armádou.³⁰

Současně postup Rumunska pozorně sledovala také diplomacie zatím neutrální Itálie. Její vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti ve zprávě do Říma dne 4. srpna 1914 oznámil výsledky zasedání korunní rady, která rokovala o případném splnění spojeneckých závazků vůči Trojspolku. Přitom dospěla k závěru, že není důvod ke vstupu Rumunska do války, protože Rakousko-Uhersko vyprovokovalo válku proti Srbsku, když proti tomu král Carol marně vzdoroval. Předseda vlády I. Brătianu však prosadil vlastní názor také s poukázáním na stanovisko Ruska. Přitom obyvatelstvo je sice naladěno proti Rakousko-Uhersku, avšak Rumunsko není na válku připraveno, takže nechce riskovat. Rumunsko a Bulharsko zatím usilují o zachování statu quo na Balkáně, avšak v případě nějakých změn očekávají určité kompenzace, podobně jako Itálie, od Rakousko-Uherska v otázce Albánie.³¹

Rusové se přitom snažili zapojit do řešení ožehavých problémů Balkánu také Francouze a Brity. Ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov poslal ve dnech 6. a 7. srpna 1914 do Paříže a Londýna podrobné informace o dosavadním vyjednávání s Rumunskem za účelem společného vojenského postupu proti Rakousko-Uhersku. Bukurešť však požaduje Sedmihradsko a kolektivní záruky od Anglie a Francie o své územní celistvosti, podobně jako mají Belgie, Holandsko a Norsko.³² Londýn však odmítal nechat se zatáhnout do řešení sporů na nevypočitatelném Balkáně, které z hlediska vlastních zájmů považoval za druhořadé. Britský velvyslanec George W. Buchanan předal 9. srpna 1914 ruskému ministrovi zahraničí S. D. Sazonovovi zásadní nótu britské vlády, která odmítla poskytnout jakékoliv záruky před budoucím napadením jednoho balkánského státu druhým, takže je ochotna pouze přislíbit diplomatickou podporu Rumunsku po skočení války. Téhož dne ruský velvyslanec A. K. Benckendorff zaslal z Londýna shodné vysvětlení, že Anglie sice nemá námitky proti územním změnám na Balkáně, avšak po válce hodlá poskytnout pouze diplomatickou podporu územní celistvosti Rumunska. Podle britského ministra zahraničí E. Greye vstoupila Anglie do války především kvůli hrubému narušení neutrality Belgie. Velvyslanec se přitom neúspěšně

²⁹ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Rumynija*, dok. č. 14, s. 152–153.

³⁰ *Bălgarija v pãrvata svetovna vojna. Germanski diplomatiãeski dokumenty*. Tom I (1913–1915), Sofija 2002, No 137, s. 208–209. (Dále citováno *BPSV – GDD*).

³¹ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 63, s. 35–36.

³² *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1*, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 14 a 22, s. 15 a 20–21.

snažil přesvědčit britského ministra E. Greye k těsnému propojení ruské politiky ve východní Evropě a britské politiky v západní Evropě, aby tedy Londýn převzal podobné závazky jako vůči Belgii také na Východě.³³ Jako odpověď na britské stanovisko ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov v telegramu velvyslanci A. K. Benckendorffovi do Londýna dne 10. srpna 1914 vysvětloval, že nežádal po Britech záruky nezávislosti Rumunska na „věčné časy“, nýbrž pouze po dobu nynější války. Proto doufá, že nyní tedy Británie poskytne požadované záruky Rumunsku.³⁴

Vztahy balkánských států přitom stále více opanovávala vzájemné nedůvěra. Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti zaslal 7. srpna 1914 do Říma souhrnnou zprávu z diplomatických kruhů na Balkáně: Turecko uvažuje o vyhlášení mobilizace, protože bude pro něj obtížné zdržet se účasti ve válce, navzdory postupu Británie. Ostatní se zase obávají mobilizace armády Bulharska, zatímco Rumunsko připravuje armádu na generální mobilizaci, i když pro něj bude velice obtížné se kvůli finančnímu vyčerpání zapojit do války. Rumunský král Carol oznámil vyslancům Rakousko-Uherska a Německa svoji snahu najít soulad mezi neutralitou Rumunska a plněním smluvních závazků, avšak společně se zatím také neutrálním Bulharskem. Znepřátelené balkánské státy však chtějí nadále udržet dosavadní stav na Balkáně.³⁵

Bukurešť byla vystavena velkému tlaku obou válčících uskupení, proto hledala vhodného „spojence“, kterého spatřovala v také neutrální Itálii. Její vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti zaslal 10. srpna 1914 do Říma dotaz předsedy rumunské vlády I. Brătianu, který chtěl vědět, jako dlouho bude trvat italská neutralita a rovněž znát italský názor na postoj Řecka, Turecka a Bulharska. Současně také vyhlídky na případnou námořní spolupráci Itálie a Francie proti Rakousko-Uhersku, které společně s Německem nabízí Rumunsku „koncese“ ohledně rumunského obyvatelstva v Uhersku a Bukovině, jestliže nepovolí přechod nepřátelských vojsk přes rumunské území.³⁶ Potom vyslanec C. Fasciotti zaslal 13. srpna 1914 do Říma další zprávu od premiéra I. Brătianu o nátlaku Rakousko-Uherska a Německa, které požadují od Rumunska spolupráci ve válce za určité ústupky v Uhersku. Brătianu však očekává v případě vítězství Dohody rozbití Rakousko-Uherska, což by však znamenalo uvolnění přístupu Srbska a tím také Ruska k Jaderskému moři. Itálie se tudíž musí rozhodnout mezi vstupem do války a neutralitou, jinak dojde k narušení

³³ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 37 a 43, s. 33 a 38–39.*

³⁴ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 53, s. 47.*

³⁵ *DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 102, s. 56–57.*

³⁶ *DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 163, s. 91.*

rovnováhy na Balkáně, ve Středomoří a na Jaderském moři, a tím také ohrožení podstatných zájmů Itálie, poněvadž pobřeží Albánie, zejména přístav Valona (Vlōre), jsou důležité pro obranu italského území.³⁷

Bukurešť zároveň nemínila vyhrocovat jakékoliv spory s Petrohradem a tím s celou Dohodou. Ruské vyslanectví v Bukurešti zaslalo 17. srpna 1914 do Petrohradu zprávu o obavách generálního štábu rumunské armády z přesunů ruských vojsk z Besarábie na sever k linii Kišiněv – Bendery – Tiraspol jako projev nepřátelství ze strany Ruska. Rumuni ujišťovali Rusy, že rumunská armáda ani národ si nepřejí válku s Ruskem, naopak vyčkávají na první porážky Rakousko-Uherska, aby společně s ruskou armádou zahájili boj proti němu. Do té doby bude Rumunsko zachovávat přísnou neutralitu.³⁸ Londýn současně rozehrál vlastní diplomatickou aktivitu z hlediska zajištění válečných spojenců a poválečné stability na Balkáně. Britský velvyslanec v Petrohradě G. W. Buchanan předal 22. srpna 1914 ruskému ministrovi zahraničí S. D. Sazonovovi memorandum britské vlády o instrukcích, které zaslala britským vyslancům v Bukurešti a Sofii. Bukurešti bylo sděleno rozladění, že územní ústupky, předložené Ruskem ještě neměly žádný vliv na rozhodnutí rumunské vlády, které se zároveň slibovala britská finanční pomoc v případě vstupu do války proti Rakousko-Uhersku a Německu. Sofie byla zase varována před chybným názorem, že je v zájmu Bulharska přejít na stranu Rakousko-Uherska a Německa. Londýn totiž uvažuje o řešení „balkánské otázky“ v podobě vytvoření „balkánské federace“, proto doporučil Řecku a Srbsku předložit Bulharsku dostatečně „výhodné nabídky“. V případě porážky Rakousko-Uherska budou Řecko a Srbsko „odměněny“ až na druhém místě. Balkánské státy sice musejí samy posoudit otázku konečného rozdělení území Balkánu, avšak britská vláda uvažuje o ustavení zmíněné „balkánské federace“, která teprve pak získá finanční podporu Británie.³⁹

Centrální mocnosti zároveň také vystupňovaly úsilí o získání Rumunska. Rakousko-uherský vyslanec v Bukurešti O. Czernin zaslal 26. srpna 1914 do Vídně zprávu o rozhovoru s rumunským ministrem zahraničí E. Porumbaruem, který si stěžoval, že rovnováha na Balkáně se na dlouhou dobu mění v neprospěch Rumunska, které bude „odměněno“ teprve, když rozhodný krok učiní Bulharsko. Czernin však jako na možnou „odměnu“ pro Rumunsko poukázal na Besarábii a východní Srbsko obydlené Rumuny. Porumbaru sdělil úmysl svého krále Carola obrátit se na bulharského cara Ferdinanda s návrhem na obnovení plného přátelství obou monarchií. Bulharsko přitom může počítat s blahovolnou neutralitou Rumunska, které

³⁷ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 228, s. 132–133.

³⁸ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 121, s. 117–116.

³⁹ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 146, s. 138–140.

však nemůže nic písemně potvrdit, protože vyčkává, jak se Bulhaři domluví s Petrohradem.⁴⁰ Potom německý vyslanec v Bukurešti Julius von Waldthausen ve zprávě do Berlína dne 29. srpna 1914 oznámil stanovisko premiéra I. Brătiana, že neutrální Rumunsko si přeje přátelské vztahy s Bulharskem, avšak s podmínkou dodržování všech ustanovení bukurešťského míru, zejména týkajících se vztahů obou zemí. Vyslanec zdůraznil, že vojenská konvence s Bulharskem může být přece zárukou před útokem Ruska po souši i moři proti Rumunsku. Premiér však oponoval, že výhodnější pro Rumunsko bude zachovávat obvyklou neutralitu, která může ochránit také Bulharsko.⁴¹

Bukurešť byla zároveň nadále vystavena neúprosnému nátlaku Dohody. Předseda rumunské vlády I. Brătianu si proto dne 2. září 1914 ruskému vyslanci S. A. Poklevskému-Koziellovi stěžoval na stanovisko Francouzů, kteří naléhají, aby se Bukurešť jasně vyjádřila, zda je pro nebo proti Dohodě. Brătianu namítal, že tak ostré stanovení otázky nemůže nyní vést k žádoucím výsledkům. Rumunsko za dodržování neutrality až do konce války by však žádalo od Ruska, Francie a Británie záruky, že po jejich vítězství ve válce se změny dnešních poměrů na Balkáně nedotknou jeho území, a naopak ještě získá oblasti habsburské říše osídlené Rumuny.⁴² Na základě toho ruský vyslanec v Bukurešti S. A. Poklevskij-Koziell zaslal okamžitě 2. září 1914 do Petrohradu doporučení o dalším postupu vůči Rumunsku: 1) pokud bude u moci Brătianu, tak se lze spoléhat na neutralitu Rumunska; 2) slíbit Rumunsku kompenzace na účet nepřátel Ruska; 3) změna mapy balkánského poloostrova nesmí vyvolat nespokojenost Rumunska; 4) využít všech prostředků, aby se odvrátilo vojenské vystoupení Rumunska proti Rusku.⁴³

Bukurešť se přitom stavěla nejvíce proti Rakousko-Uhersku, neboť si přála především připojení Sedmihradska, a snažila se pro svoje nároky získat také Itálii, která měla podobné požadavky v Tyrolsku. Předseda rumunské vlády I. Brătianu proto v osobním rozhovoru dne 10. září 1914 italskému vyslanci C. Fasciottimu zdůraznil, že nejlepší pro Rumunsko a Itálii bude společně přistoupit k likvidaci Rakousko-Uherska, neboť se obává, že nakonec Rusko samo okupuje Sedmihradsko a Bukovinu, které si pak rozdělí se Srbskem.⁴⁴ Vídeň a Berlín přesto neustávaly v „námluvách“ s Bukureští. Rakouský císař František Josef I. zaslal 21. září 1914 rumunskému králi Carolovi I. návrh na uzavření smlouvy Rumunska s Bulharskem

⁴⁰ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 177, s. 169–172.

⁴¹ BPSV – GDD Tom I (1913–1915), Sofija 2002, № 162, s. 231–232.

⁴² MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 209, s. 203–204.

⁴³ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Rumynija*, dok. č. 25, s. 157.

⁴⁴ Glenn E. TORREY, *The Rumanian – Italian Agreement of 23 September 1914*, *The Slavonic and East European Review*, Vol. XLIV. No. 103, 1966, s. 410.

a Tureckem pro dosažení vítězství ve válce proti Srbsku. Rumunský král Carol I. v odpovědi ze dne 28. srpna 1914 vysvětloval, že k tomu bude třeba také souhlasu předsedy vlády I. Brătiana, který však nesouhlasí s útokem Rakousko-Uherska proti Srbsku. Podobně neuspěl ani německý císař Vilém II., když se dovolával v telegramu ze dne 4. září 1914 historického významu Rumunska na Balkáně, aby se zabránilo „ruské potopě“ v Evropě. V odpovědi ještě téhož dne král Carol poukázal na nepříznivou atmosféru v Rumunsku proti Centrálním mocnostem a zdůraznil problém Sedmihradska ve vztazích s Rakousko-Uherskem i výsledky bukurešťského míru po druhé balkánské válce, které zase brání sblížení s Bulharskem.⁴⁵

Rumunského postoje se pochopitelně snažil využít také Petrohrad. Ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov navrhl 15. září 1914 nabídnout Rumunsku možnost společné vojenské akce v Bukovině, když rumunská armáda obsadí oblasti osídlené Rumuny, zatímco ruská armáda zabere zbývající území Bukoviny. Pokud to odmítne, tak se mu pohrozí, že ruská armáda sama okupuje „rumunské“ oblasti habsburské říše.⁴⁶ Zmíněné nebezpečí si uvědomovala také Vídeň, která podle zprávy ruského vyslance v Bukurešti S. A. Poklevského-Koziella ze dne 22. září 1914 slibovala Rumunsku zvláštní statut pro Rumuny v Sedmihradsku, drobné hraniční ústupky v Bukovině a celou Besarábii s přístavem Oděsa v případě vítězství nad Ruskem, když vstoupí do války na straně Rakousko-Uherska a Německa. Kromě toho Berlín údajně přislíbil do dvaceti let celé Sedmihradsko předat Rumunsku.⁴⁷

Bukurešť proto váhala a snažila se při vyjednávání s oběma válčícími bloky získat pro sebe co nejvíce. Petrohradu se to samozřejmě nezamlouvalo a rozvinul diplomatickou protiofenzívu. Rumunský vyslanec v Petrohradě C. Diamandy v telegramu ministroví zahraničí E. Porumbaruovi ze dne 22. září 1914 zdůraznil, že carská vláda je připravena velkomyslně vyjít vstříc Rumunsku, když opustí neutralitu. Sazonov dokonce prohlásil, že Rusko hodlá bojovat až do uzavření vítězného míru, na kterém se však nebudou podílet státy, které se neúčastnily války.⁴⁸ Potom ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov zaslal 23. září 1914 ruskému vyslanci v Bukurešti S. A. Poklevskému-Koziellovi instrukce, že pokud bude Rumunsko nadále otálet se vstupem do války proti Rakousko-Uhersku, tak Rusko již nebude tak vstřícně souhlasit s připojením Sedmihradska a jižní Bukoviny k Rumunsku.⁴⁹

⁴⁵ Ema NASTOVICI, *România și Puterile Centrale în anii 1914–1916*, București 1979, s. 75–77.

⁴⁶ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 258, s. 252.

⁴⁷ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Rumynija*, dok. č. 39, s. 164.

⁴⁸ A. IORDACHE, *Reorientarea politică a României și neutralitatea armată 1914–1916*, s. 124.

⁴⁹ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 299, s. 293.

Bukurešť však hodlala posílit svou neutrální pozici spoluprací s podobně neutrálním Římem. Předseda rumunské vlády Ion Brătianu a italský velvyslanec Carlo Fasciotti podepsali v Bukurešti 23. září 1914 následující smlouvu Rumunska a Itálie: 1) obě země se zavazují informovat druhou smluvní stranu osm dní předem o případném ukončení své neutrality; 2) udržovat stále vztahy pro průběžné sledování vývoje mezinárodní situace a přijetí nezbytných rozhodnutí; 3) budou si vzájemně vyměňovat zprávy a názory na probíhající válku a společně postupovat pro zachování své neutrality při respektování svých zájmů; 4) budou udržovat v tajnosti tuto dohodu.⁵⁰ Smlouva tak nepřímo do určité míry přikláněla Rumunsko k Centrálním mocnostem, poněvadž Itálie byla alespoň formálně zatím členem Trojspolku. Proto jako protiváhu vůči nabídkám Centrálních mocností ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov zaslal 26. září 1914 do Bukurešti následující návrhy: Rusko se zavazuje uznat právo Rumunska na připojení rumunských oblastí Rakousko-Uherska, získání všech částí Bukoviny s většinou rumunského obyvatelstva, když bude dodržovat „blahovolnou neutralitu“ vůči Rusku.⁵¹

Zmíněná smlouva s Římem poněkud zvýšila sebevědomí Bukurešti, která stále vzdorovala stupňujícímu se nátlaku Petrohradu. Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti zaslal 25. září 1914 do Říma zprávu od předsedy rumunské vlády I. Brătianu, kterému hrozí odvolání z funkce premiéra, pokud nařídí okamžitou vojenskou akci proti Rakousko-Uhersku. Rumunsko proto nadále zůstane neutrální a jeho vláda bude mírnit touhy nacionalistů na válku proti Rakousko-Uhersku.⁵² Brătianu se snažil vzdorovat mezinárodnímu tlaku také utužením spolupráce s podobně neutrálním Bulharskem. Fasciotti zaslal 25. září 1914 do Říma zprávu od Brătianu, který hodlá sladit svůj postup s Bulharskem při zachování neutrality vůči Rakousko-Uhersku, Rusku a Turecku. Zároveň si přeje rovněž dohodu s Ruskem pro případ konečného vítězství, aby mohlo čelit územním aspiracím Bulharska, Srbska a Řecka na Balkáně.⁵³ Petrohrad se zároveň snažil „zatáhnout“ Rumunsko do širší „balkánské koalice“ proti nepřátelskému Berlínu a Vídni, což potvrdil italský vyslanec Fasciotti ve zprávě do Říma dne 30. září 1914 o snahách Ruska přimět Rumunsko a Bulharsko k dohodě o společném vstupu do války proti Rakousko-Uhersku, avšak zatím marně kvůli jejich sporům o územních záležitostech.⁵⁴

⁵⁰ G. E. TORREY, *The Rumanian – Italian Agreement of 23 September 1914*, s. 416–417.

⁵¹ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Rumynija*, dok. č. 41, s. 166.

⁵² *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 797, s. 470–472.

⁵³ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 798, s. 472.

⁵⁴ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume I (2 agosto – 16 ottobre 1914), Roma MCMLIV, dok. č. 848 a 849, s. 504.

Petrohrad potom s podporou Paříže a Londýna vystupňoval diplomatickou ofenzívu vůči Bukurešti. Ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov nejprve 1. října 1914 předal rumunskému vyslanci v Petrohradě C. Diamandymu zásadní memorandum: Rusko se postaví proti všem pokusům o narušení územního statu quo Rumunska; přiznává Rumunsku právo na připojení Rumuny osídlených území Rakousko-Uherska; slibuje podle národního hlediska rozdělení Bukoviny mezi Rusko a Rumunsko; „blahovolná neutralita“ Rumunska bude založena na těchto podmínkách: 1) přátelská součinnost s Ruskem ve všech otázkách války s možností Rumunska vojensky zasáhnout podle svého rozhodnutí; 2) přes rumunské území bude zakázán veškerý tranzit vojensko-technického personálu států, nacházejících se ve válce s Ruskem a jeho spojenci, a rovněž bude zakázán vývoz nebo tranzit vojenského materiálu těmto nepřátelským státům; 3) umožnění veškeré přepravy z Ruska přes rumunské území do Srbska.⁵⁵ Potom ruský ministr zahraničí Sergej D. Sazonov a rumunský velvyslanec C. Diamandy podepsali ještě téhož dne 1. října 1914 tajnou úmluvu s následujícím obsahem: 1) Rusko se postaví proti všem snahám o narušení celistvosti Rumunska ve stávajících hranicích; 2) Rusko se zavazuje uznat právo Rumunska na připojení rumunských oblastí Rakousko-Uherska, získání všech částí Bukoviny s většinou rumunského obyvatelstva; 3) Rumunsko může obsadit tato území, kdykoliv to uzná za vhodné; 4) Rusko se zavazuje získat k tomu souhlas Francie a Británie; 5) Rumunsko bude dodržovat „blahovolnou neutralitu“ vůči Rusku; 6) zmíněná dohoda bude až do připojení zmíněných oblastí k Rumunsku přísně tajná.⁵⁶ Samozřejmě to byl diplomatický úspěch Dohody, které přitom nahrávala také změna na královském trůně v Bukurešti.

Germanofilské tendence královského dvora výrazně oslabilo úmrtí krále Carola I. dne 10. října 1914 a nástup jeho syna Ferdinanda, který byl prodohodově orientovaný, na královský stolec. Tím se zároveň posílila také pozice podobně smýšlejícího premiéra I. Brătianu a zmírnily se dřívější ostré rozepře panovníka a vlády. Bukurešť se však nechtěla vzdát zejména ekonomických výhod všeobecné neutrality, přestože výše zmíněná smlouva v podstatě znamenala výrazný příklon na stranu Dohody. Předseda rumunské vlády I. Brătianu proto 14. října 1914 na ruské výhrady proti neplnění uvedené smlouvy vyhýbavě namítal, že je třeba nejprve upřesnit pojem „blahovolná neutralita“ a ještě projednat konkrétní záležitosti, například omezení vývozu benzínu a kerosínu.⁵⁷ Potom italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti zaslal do Říma dne 27. října 1914 analýzu vnitřních poměrů a mezinárodního postavení Rumunska: Skončily dřívější rozepře panovníka a premiéra Bră-

⁵⁵ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 340 a 341, s. 341–344.

⁵⁶ A. IORDACHE, *Reorientarea politică a Românieni și neutralitatea armată 1914–1916*, s. 128–129.

⁵⁷ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 389, s. 401–403.

tiana, který může snadněji prosazovat snahy o národní jednotu na úkor Rakousko-Uherska. Avšak obává se nastolení ruské hegemonie na Východě po rozpadu dualistické monarchie. Přitom se může opírat o podporu nového krále Ferdinanda I. a královny Marie, kteří jsou stoupenci „protiněmecké a protirakouské politiky“ a naplnění národních aspirací Rumunska válkou proti Rakousko-Uhersku.⁵⁸ Podobně zase rakousko-uherský vyslanec v Bukurešti hrabě O. Czernín v telegramu ministroví zahraničí L. Berchtoldovi do Vídně dne 27. listopadu 1914 informoval o pokračování nepřátelských nálad proti Rakousko-Uhersku a nárůstu sympatií vůči statečně se bránícímu Srbsku. Současně poukázal na protirakouské a protiněmecké postoje krále Ferdinanda i královny Marie, která důrazně prosazuje národní zájmy Rumunska, protože obává, že v případě vítězství Centrálních mocností zmizí Rumunsko z mapy Evropy.⁵⁹

Zásadní změnu do celého vyjednávání vnesl rozhodný postup Ruska, které po ozbrojených „provokacích“ turecké flotily na Černém moři, zřejmě inspirovaných německou vojenskou misí, vyhlásilo 2. listopadu 1914 válku Osmanské říši. Předseda rumunské vlády I. Brătianu při rozhovoru s ruským vyslancem v Bukurešti S. A. Poklevským-Koziellem dne 30. října 1914 vyjádřil údiv nad postupem Turecka, jehož flotila zřejmě zahájila vojenské operace bez předchozího souhlasu turecké vlády. Na vyslancovu otázku o postupu Rumunska v případě útoku Bulharska na Srbsko, odpověděl Brătianu, že potom také Rumunsko nepochybně přijme účast v balkánském konfliktu. Požaduje však souhlas dohodových spojenců s připojením požadovaných území Rakousko-Uherska po skončení války, přičemž odmítá jakékoliv územní ústupky Bulharsku výměnou za jeho neutralitu.⁶⁰

Naproti tomu italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti zaslal do Říma dne 3. listopadu 1914 stanovisko rumunského ministra zahraničí E. Porumbara, který uvažuje o znovuoobnovení „balkánského bloku“ Srbska, Řecka a Rumunska s Bulharskem, jemuž je ochoten učinit určité „územní koncese“ jako odškodnění za předcházející balkánské války. Usiluje o zachování nezávislosti států Balkánu a chce zprostředkovat vyjednávání Řecka s Tureckem a přimět státy Balkánu ke vzájemným ústupkům... „*reciproche concessioni*“ ... podle následujících podmínek: 1) Bulharsko zůstane neutrální; 2) bulharská vláda zajistí shodu všech politických stran o zachování neutrality; 3) Rumunsko nepodnikne žádnou akci proti Bulharsku, kterému předá část Dobrudže; 4) Bulharsko neuzavře žádnou dohodu

⁵⁸ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 46, s. 35.

⁵⁹ E. NASTOVICI, *România și Puterile Centrale în anii 1914–1916*, s. 108–109.

⁶⁰ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Rumynija*, dok. č. 46, s. 168–169.

s Rakousko-Uherskem, Německem a Tureckem; 5) Bulharsko zmírní svoje aspirace vůči Makedonii a Adrianopole (Edirne).⁶¹

Potom předseda rumunské vlády I. Brătianu francouzskému velvyslanci v Bukurešti C. Blondelovi dne 4. listopadu 1914 sdělil připravenost Rumunska v zájmu „balkánské rovnováhy“ válčit pouze proti Bulharsku, aby nemuselo napadnout Rakousko-Uhersko. Za takový postup by však od vítězného Ruska požadoval Sedmihradsko a Bukovinu jako „odměnu“ za vystoupení proti nepříteli Srbska. V případě vítězství Německa, které zatím nevylučuje, by mohl prohlásit, že nevedl válku proti Německu ani jeho spojencům.⁶² Ovšem italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti zaslal do Říma dne 5. listopadu 1914 zase stanovisko premiéra I. Brătiana, který ve shodě s Ruskem usiluje o získání Bukoviny a Sedmihradska válkou proti Rakousko-Uhersku, je ochoten učinit územní ústupky, aby získal Bulharsko jako spojence proti Turecku na Černém moři a pro ochranu přístavu Constanza.⁶³ Poněkud rozdílné pohledy premiéra Brătiana i ministra zahraničí Porumbara na další postup Rumunska byly zřejmě součástí diplomatické hry s cílem ponechat si otevřenou cestu k oběma válčícím blokům a zásadně se vyjádřit, až bude jasné, která strana zvítězí.

Bukurešť se totiž nechtěla nechat zatáhnout do války na Balkáně bez náležitých záruk od případných „spojenců“. Zdejší ruský vyslanec S. A. Poklevskij-Koziell však zaslal 2. prosince 1914 do Petrohradu zprávu o rozhovoru s předsedou rumunské vlády I. Brătianem, který odmítl jeho návrh na vojenskou pomoc Srbsku, poněvadž by to pro Rumunsko, které není připraveno na válku, znamenalo hazardní boj na dvou frontách jenom kvůli tomu, že Srbsko i Řecko bohužel odmítají územní ústupky Bulharsku v Makedonii. Na vyslancovo upozornění, že rakousko-uherská armáda obsadila srbské pobřeží Dunaje, což ohrožuje zásobování Rumunska, tak Brătianu odpověděl, že na jaře bude pro Rumunsko snadnější vydobýt si volnou cestu do makedonského přístavu Soluň (Thessaloniki).⁶⁴ Ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov přesto v telegramu ruskému vyslanci v Bukurešti 16. prosince 1914 zdůraznil, že vojenské vystoupení Bulharska proti Turecku je nadále žádoucí, avšak zřejmě může k němu dojít pouze po nasazení ruských vojsk na Balkáně a ustavení balkánského bloku Bulharska, Řecka a Rumunska. Jeho vytvoření je však nedosaži-

⁶¹ *DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 118 a 119, s. 87–88.*

⁶² *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g., č. 2, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 463, s. 23–24.*

⁶³ *DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume II (17 ottobre 1914 - 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 136, s. 103.*

⁶⁴ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne. Tom 1, Rossija i Rumynija*, dok. č. 52, s. 172.

telné bez územích ústupků Bulharsku, především v Makedonii, a navrácení „nové“ Dobrudže. Proti tomu by se zřejmě postavilo Srbsko i Rumunsko.⁶⁵

Podobné snahy Petrohradu však narážely na neústupnost Srbů. Ruský vyslanec u srbské vlády Jurij N. Trubeckoj sdělil 16. prosince 1914 do Petrohradu stanovisko srbské vlády k vytvoření balkánského bloku za spoluúčasti Bulharska: 1) Srbsko požaduje od velmocí záruky, že dostane Bosnu, Hercegovinu, část Dalmácie, strategické zabezpečení Bělehradu. Za takových podmínek je ochotno ustoupit na hranici s Bulharskem z roku 1912. Žádné jiné ústupky však není ochotno učinit; 2) Bulharsko se vzdá svých nároků na Makedonii; 3) Rumunsko také učiní ústupky Bulharsku; 4) Velmoci musí souhlasit s posunutím bulharské hranice podél linie Midia – Enos.⁶⁶ Bukurešť proto spatřovala východisko spíše ve spolupráci s neutrální Itálií. Její vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti zaslal do Říma dne 30. prosince 1914 stanovisko premiéra Iona Brătianu, který nyní řeší otázku aktuálnosti vstupu Rumunska do války za účelem rozdělení Rakousko-Uherska, přitom hodlá postupovat společně s Itálií, očekává materiální pomoc od Francie a přímou vojenskou pomoc od Ruska, zejména, když nyní Německo a Rakousko-Uhersko mají potíže na bojištích.⁶⁷

Další vývoj na Balkáně byl samozřejmě důležitý také pro Centrální mocnosti, které se nevzdávaly nadějí na získání Rumunska. Pro další postup na Balkáně předložil generální štáb armády císařského Německa nejvyššímu velení dne 1. ledna 1915 zásadní rozbor „*Situace balkánských států*“ s následujícími závěry pro Rumunsko: A) Vojenská situace: Ozbrojené síly v počtu 5 armádních sborů nebyly ještě mobilizovány, avšak činí se veškeré přípravy pro případnou mobilizaci. Je doplňován vojenský materiál a výzbroj. Část objednávek z Německa a Rakousko-Uherska byla dodána, další materiál je získáván od neutrálních států, Švýcarsko a Itálie, a ostatní od Francie. Ministr financí usiluje o válečný úvěr 200 milionů franků. B) Politická situace: Ostré spory Rumunska s Uherskem posilují orientaci na Dohodu. Veřejné mínění je výrazně zaměřené proti Německu a zejména proti Rakousko-Uhersku. Avšak jejich vojenský úspěch může obrátit Rumunsko na stranu Centrálních mocností.⁶⁸

Podle zmíněného dokumentu potom německý velvyslanec ve Vídni Heinrich von Tschirschky předal 4. ledna 1915 rakousko-uherskému ministrovi L. Berchtoldovi zásadní memorandum o názorech Berlína na postup vůči Balkánu: Především je třeba nadále respektovat neutralitu Rumunska, dokud se samo nepřipojí k Cen-

⁶⁵ Michajl N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Bolgarija*, Leningrad 1925, dok. č. 64, s. 98–99.

⁶⁶ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom šestoj, 5. avgusta 1914 g. – 13. janvarja 1915 g.*, č. 2, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 658, s. 226–227.

⁶⁷ *DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915)*, Roma MCMLXXXIV, dok. č. 522, s. 428–430.

⁶⁸ *BPSV – GDD Tom I (1913–1915)*, Sofija 2002, No 202, s. 266.

trálním mocnostem. Přitom nelze opominout zapojit do vojenské konvence proti Srbsku a Černé Hoře také Bulharsko.⁶⁹ Zatím nevypočitatelný postoj Sofie proto vyvolával obavy u ostatních států Balkánu i mocností Dohody. Ruský vyslanec v Bukurešti S. A. Poklevskij-Koziell v telegramu do Petrohradu 14. ledna 1915 zdůraznil obavy rumunského premiéra I. Brătianu z dalšího postupu Bulharska, které kolísá mezi příklonem k Dohodě nebo přechodem na stranu Turecka, Rakousko-Uherska a Německa. Brătianu bude ochoten přejít na stranu Dohody, když její velmoci Rusko, Francie a Británie prosadí ústupky Srbska v Makedonii ve prospěch Bulharska do linie řeky Vardaru.⁷⁰

Podobně o spolupráci s Bulharskem usilovala Itálie, která již měla uzavřenou výše zmíněnou tajnou úmluvu s Rumunskem ze září 1914. V případě úspěchu těchto „námluv“ by tak Itálie získala, když ne spojence, tak alespoň společnými zájmy spřízněné neutrální státy na východě Balkánu, což by výrazně posílilo její vyjednávací pozici s Dohodou. Podle diplomatické zprávy ze dne 16. ledna 1915 italský vyslanec v Sofii Fausto Cucchi-Boasso nabídl předsedovi bulharské vlády Vasilu Radoslavovi spolupráci, aby se oba státy staly sousedy v případě, kdyby Itálie získala Albánii, a potom společně čelily nespokojenosti Srbska.⁷¹ Podobné tendence měly určitou šanci na úspěch, protože Rumunsko a Bulharsko stále váhaly se vstupem do války bez vyjasněných záruk pro naplnění vlastních zájmů. Ruský vyslanec v Bukurešti S. A. Poklevskij-Koziell v telegramu do Petrohradu dne 2. února 1915 proto znovu zdůraznil obavy rumunského premiéra I. Brătianu z případné války Rumunska na dvou frontách, tedy na severní s Rakousko-Uherskem a jižní s Bulharskem.⁷²

Bukurešť se zároveň snažila upevnit svou pozici utužením spolupráce s Římem. Generální sekretář italského ministerstva zahraničních věcí Giacomo De Martino předložil svému ministrovi Sidney Sonninovi dne 27. ledna 1915 zásadní memorandum o vztazích s Rumunskem, které nyní v součinnosti s Itálií hledá pojistku proti nebezpečí separátního míru Ruska s Rakousko-Uherskem. Itálie však nyní musí čelit dvěma možným výsledkům světové války: 1) vítězství německo-rakousko-tureckého bloku; 2) vítězství dohodových spojenců; přitom chce být na straně vítězů. Při vyjednávání o případném separátním míru Dohody s Rakousko-Uherskem proto kvůli prosazení společných zájmů musí Itálie postupovat v souladu

⁶⁹ Gerard E. SILBERSTEIN, *The Central Powers and the Second Turkish Alliance, 1915*, *Slavic Review*, Vol. XXIV, No. 1, 1965, s. 85.

⁷⁰ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom sed'moj, 14. janvarja – 23. maja 1915 g., č. 1*, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 4, s. 6–7.

⁷¹ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne. Tom 1, Rossija i Bolgarija*, dok. č. 65, s. 99.

⁷² *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom sed'moj, 14. janvarja – 23. maja 1915 g., č. 1*, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 122, s. 162–163.

s Rumunskem.⁷³ Na základě přesvědčení o nutnosti spolupráce při prosazování vlastních zájmů vůči habsburské říši předseda rumunské vlády Ion Brătianu a italský velvyslanec Carlo Fasciotti podepsali v Bukurešti dne 6. února 1915 další tajnou smlouvu o vzájemné pomoci Rumunska a Itálie v případě vojenského útoku Rakouska-Uherska.⁷⁴

Prohodové tendence však opět ztratily na váze v důsledku vývoje války proti Osmanské říši. Britové a Francouzi v druhé polovině února a průběhu března 1915 provedli námořní operaci v Dardanelách proti Istanbulu. Po jejím odražení pak následovala v dubnu 1915 opět neúspěšná výsadková operace pozemních vojsk na Gallipoli.⁷⁵ Tento neúspěch měl pochopitelně bezprostřední vliv také na politiku dosud neutrálních států Balkánu, Řecka, Bulharska a samozřejmě také Rumunska.

Pochopitelně se toho opět snažily využít Centrální mocnosti. Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti ve zprávě do Říma ze dne 9. března 1915 o výsledcích návštěvy německého korunního prince Viléma Hohenzollerna v Bukurešti zdůraznil, že rumunský král Ferdinand pevně odolává tvrdému tlaku na vstup Rumunska do války na straně Centrálních mocností nebo alespoň povolení tranzitu vojenských dodávek přes Rumunsko do Turecka. Shodné stanovisko zastává také premiér Brătianu.⁷⁶ Fasciotti potom dne 15. března 1915 informoval Řím o obavách krále Ferdinanda a premiéra I. Brătiana, že nakonec v důsledku vývoje války v Evropě může Itálie opustit neutralitu a přejít na stranu Centrálních mocností – Německa a Rakousko-Uherska. Brătianu proto vedle vyjednávání s Británií, Francií a Ruskem věnuje velkou pozornost postupu Itálie, jestli vstoupí do války v Evropě na straně Dohody. Zatímco ve vztazích s Francií a Ruskem je možná případná shoda, tak největší obavy má z politiky Británie a zároveň také z mimoevropských zájmů všech mocností Dohody například v severní Africe, Dardanelách, vůči Istanbulu a Malé Asii.⁷⁷ Avšak rozhodující pro postup Rumunska byla situace na Balkáně. Rakousko-uherský ministr zahraničí István Burián dne 28. března 1915 náčelníkovi generálního štábu rakousko-uherské armády generálovi Franzi Conradovi von

⁷³ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 722, s. 594–597.

⁷⁴ A. IORDACHE, *Reorientarea politică a României și neutralitatea armată 1914–1916*, s. 125–126. Text smlouvy viz: DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume II (17 ottobre 1914 – 2 marzo 1915), Roma MCMLXXXIV, dok. č. 758, s. 629–630.

⁷⁵ Geoffrey MILLER, *Straits. British Policy towards the Ottoman Empire and the Origins of the Dardanelles Campaign*, Hull 1997; Christopher PUGSLEY, *Gallipoli. The New Zealand Story*, North Shore 2008; Yvette HEŘTOVÁ, *Gallipoli 1915. Místo pro tisíc britských pušek*, Praha 2010.

⁷⁶ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma MCMLXXXV, dok. č. 61, s. 43–44.

⁷⁷ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma MCMLXXXV, dok. č. 108 a 109, s. 84–86.

Hötzenedorfovi písemně zdůraznil, že úspěšná akce proti Srbsku bude mít vliv také na pozici Rumunska, a možná také na domluvu s Itálií.⁷⁸

Rumunský premiér I. Brătianu potom dne 30. března 1915 osobně sdělil italskému vyslanci C. Fasciottimu výhrady britského ministra zahraničí E. Greye vůči územním nárokům Rumunska na Sedmihradsko, protože kromě Rumunů v Sedmihradsku žijí také tisíce Maďarů a přes 200 000 Sasů.⁷⁹ Fasciotti posléze dne 9. dubna 1915 oznámil do Říma pochybnosti premiéra I. Brătiana, že mocnosti Dohody se mohou trvaleji uchytit v Dardanelách nebo Istanbulu a prosadit volný průjezd pro Rusko přes úžiny mezi Černým a Středozezemním mořem. Kromě toho finanční pomoc Londýna ve prospěch Petrohradu naznačuje slábnoucí ekonomickou a tím také politickou sílu Ruska. Problémy jsou také ohledně nároků Bulharska na Makedonii vůči Srbsku a posunutí bulharské hranice na linii Enos – Midia vůči Turecku, když podobně zase Rumunsko má nároky na Banát vůči Srbsku.⁸⁰

Podobné obavy měl také rumunský panovník. Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti zaslal do Říma dne 14. dubna 1915 zprávu o osobním rozhovoru a názorech rumunského krále Ferdinanda I. na politickou a vojenskou situaci: 1) Francie je vyčerpaná, když nařídila odvody mladíků od šestnácti let, finanční situace je špatná, doposud nebyla schopna prorazit německé linie na západní frontě; 2) Británie nyní sama nemůže vyvolat obrat ve válce, proto probíhá vyhocená diskuze o zavedení všeobecné branné povinnosti, když ještě musí čelit nepokojům v Indii a musela zastavit přípravy na vylodění v Egyptě; 3) Ruská ofenzíva na východní frontě byla zastavena, Rusové zbývající síly soustředili pouze na obranu Haliče; 4) Německo čelí nouzi, má nedostatek surovin pro válečnou výrobu, když již nedostává od Ruska měď a obilí; 5) Itálie nezmění svoje snahy nepustit Slovany k Jaderskému moři, stejně jako nepřipustit nadvládu Německa; 6) Turecko má jenom v Evropě 600 000 vojáků, přesto Rumunsko nepovolí tranzit munice pro obranu Dardanel. Závěr: Není tedy v zájmu Rumunska vstoupit do války v Evropě po boku Centrálních mocností.⁸¹

Bukurešť potom zase výrazně povzbudily úspěchy Říma při vyjednávání s Dohodou o územích nárocích Itálie za její vstup do války. Podle sdělení britského velvyslanectví v Petrohradě ze dne 29. dubna 1915 zdejší rumunský vyslanec C. Diamandy požadoval záruky, že řeka Tisa se stane hranicí mezi Rumunskem a Srbskem. Britský ministr zahraničí E. Grey něco takového označil za nemožné,

⁷⁸ Jurij A. PISAREV, *Tajny pervoj mirovoj vojny. Rossija i Serbija v 1914–1915 gg.*, Moskva 1990, s. 176.

⁷⁹ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma MCMLXXXV, dok. č. 224, s. 185–186.

⁸⁰ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma MCMLXXXV, dok. č. 296 a 297, s. 240.

⁸¹ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma MCMLXXXV, dok. č. 329, s. 262–263.

protože žádné územní změny na Balkáně nemohou být dělány za zády Srbska a bez konzultace s Petrohradem a Paříží. Vyslanec připustil, že otázka Bukoviny musí být rozhodnuta v Petrohradě. Grey souhlasil, neboť Londýn nemůže být centrem rozhovorů o úpravě poměrů na Balkáně, které musejí probíhat v Petrohradě.⁸² Ruského vyslance v Bukurešti S. A. Poklevského-Koziella osobně navštívil 1. května 1915 rumunský premiér I. Brătianu, který vysvětloval, že od počátku války se sice tvrdě snažil nepozvednout zbraně proti Trojspolku, avšak na druhé straně rumunská diplomacie usilovala o nastolení situace pro urychlení aktivního vstupu Rumunska do války na straně Dohody. Definitivní vyjasnění pozice Itálie umožní také Rumunsku zapojit se v blízké budoucnosti do války. Avšak rumunská vláda si přeje nejdříve vyjasnit s carskou vládou hranice budoucích zisků Rumunska a uzavřít s Ruskem vojenskou konvenci o spolupráci obou armád, ruské a rumunské. Rumunská vláda si budoucí hranice představuje následovně: Na jihu bude určena řekou Dunaj až k ústí řeky Tisy, bude pokračovat po jejím toku až k bodu 15 kilometrů nad Szegedinem, potom dále opět po jejím toku kolem Debrecena až do soutoku s řekou Szamos a bude pokračovat do Haliče a Bukoviny k řece Prut, která bude tvořit hranici Rumunska s Ruskem. Vyslanec namítal, že taková hranice naruší národnostní princip v Bukovině, Banátě a Uherské (Podkarpatské) Rusi. Brătianu vyslovil ochotu k ústupkům zejména v Uherské (Podkarpatské) Rusi, protože rumunská vláda považuje za prvořadou hranicí na řekách Prut a Tisa, pokud to však Rusové odmítnou, tak nemůže převzít osobní odpovědnost za účast Rumunska ve válce, které potom upřednostní zachování neutrality až do konce války. Vyslanec následně ve zprávě do Petrohradu zdůraznil nutnost zapojit Rumunsko do války, proto doporučil ústupky ve prospěch Bukurešti, na kterou má nesmírný vliv postup Itálie⁸³

Mezitím pokračovalo vyjednávání Petrohradu především s Rumunskem, které se jevilo jako mnohem vstřícnější Dohodě, protože nemělo jako Bulharsko tolik vyhraněné nároky vůči spojeneckému Srbsku, i když si činilo naděje na případné získání Banátu. Italský vyslanec v Paříži Tommaso Tittoni zaslal do Říma dne 21. května 1915 stanovisko francouzského ministra zahraničí Théophile Delcassé, který doporučoval dohodu Ruska, Itálie, Francie a Srbska o nových hranicích Rumunska na úkor Rakousko-Uherska, mimo jiné také s cílem zajistit v budoucnosti volnou plavbu po Dunaji.⁸⁴ V tomto smyslu, podle zprávy italského vyslance v Bukurešti C. Fasciottiho ze dne 26. května 1915, nyní „spojenečtí“ vyslanci Itálie, Ruska, Francie a Británie společně nabídli předsedovi rumunské vlády I. Brătianovi

⁸² *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom sed'moj, 14. janvarja – 23. maja 1915 g., č. 2, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 637, s. 291–292.*

⁸³ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom sed'moj, 14. janvarja – 23. maja 1915 g., č. 2, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 654, s. 313–314.*

⁸⁴ *DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume III (3 marzo – 24 maggio 1915), Roma MCMLXXXV, dok. č. 747, s. 588–589.*

za vstup do války zásadní rozšíření území Rumunska, na severozápadě do Banátu a na severovýchodě až do linie na řece Prut, tedy v podstatě splnění všech územních nároků Rumunska. Brătianu zmíněnou nabídku sice přivítal, avšak podle vyjádření italského vyslance Fasciottiho zvolil v otázce vstupu do války opět zdržovací taktiku se zdůvodněním, že o tom se musí nejprve poradit celá rumunská vláda.⁸⁵

Potom ruský vyslanec v Bukurešti S. A. Poklevskij-Koziell zaslal 27. května 1915 do Petrohradu souhrnnou zprávu o dosavadním vyjednávání s Rumunskem: Předseda jeho vlády I. Brătianu neoblomně trvá na stanovení hranice podél řeky Prut na severovýchodě v Bukovině a řeky Tisa na jihozápadě v Banátě. Vyslanec ovšem varoval před možností osmělujících se Rumunů žádat nejenom část Bukoviny, nýbrž rozšířit svoje nároky také směrem do Moldávie na účet Ruska, které nyní v Bukurešti podněcují Německo a Rakousko-Uhersko. Rumuny přitom povzbuzuje příklad důrazného vyjednávání Itálie a neúspěchy ruské armády v Haliči.⁸⁶ Ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov však 3. června 1915 ke zmíněným požadavkům rumunskému vyslanci v Petrohradě C. Diamandymu namítal, že rumunské nároky dostatečně nerespektují národnostní princip, kterého se Rumuni sami dovolávají ve svých požadavcích.⁸⁷

Bukurešť však stále nechtěla opustit neutralitu. Italský vyslanec v Bukurešti Carlo Fasciotti informoval Řím dne 1. června 1915 o váhavém postoji premiéra I. Brătiana vůči možnost společné války po boku Itálie proti Rakousko-Uhersku. Jednak na jeho stanovisko zapůsobila porážka Ruska na východní frontě a zároveň opětovný nástup vnitřní konzervativní opozice v čele s germanofilsky zaměřeným A. Marghilomanem, která prosazovala zachování přísné neutrality.⁸⁸ K tomu ještě podle zprávy vyslance Fasciottiho ze dne 9. června 1915 na váhavý postoj premiéra I. Brătiana působil odpor Srbů vůči územním nárokům Rumunska v Banátu, neúspěch britsko-francouzské operace v Dardanelách, naproti tomu pokračující úspěchy Německa a Rakousko-Uherska při probíhající ofenzívě v Haliči a Bukovině proti Rusku.⁸⁹ Fasciotti nakonec oznámil do Říma dne 9. června 1915 zásadní rozhodnutí premiéra I. Brătiana o zachování neutrality a neuzavření smlouvy s Dohodou o vstupu do války se zdůvodněním o nevyjasněném stanovisku Británie vůči nárokům Rumunska a výrazných úspěších Německa a Rakousko-Uherska na

⁸⁵ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume IV (25 maggio - 23 ottobre 1915), Roma MCMLXXIII, dok. č. 11, s. 6–7.

⁸⁶ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom vosmoj, 24. maja – 16. oktjabrja 1915 g., č. 1*, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 20, s. 22–27.

⁸⁷ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom vosmoj, 24. maja – 16. oktjabrja 1915 g., č. 1*, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 53, s. 76–77.

⁸⁸ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume IV (25 maggio – 23 ottobre 1915), Roma MCMLXXIII, dok. č. 73, s. 37–39.

⁸⁹ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume IV (25 maggio – 23 ottobre 1915), Roma MCMLXXIII, dok. č. 134, s. 77–78.

východní frontě vůči Rusku.⁹⁰ V dané válečné situaci tedy neutralita Rumunska prospívala především Centrálním mocnostem, které se mohly soustředit na pokračování ofenzivy na východní frontě proti Rusku.

Do složitých poměrů na Balkáně chtěla po vstupu do války přímo zasahovat také Itálie jako další spojenecká mocnost a tvrdě prosazovat vlastní zájmy. Ruský vyslanec v Athénách Elim P. Děmidov v telegramu do Petrohradu 11. června 1915 poukázal na přehnané nároky Itálie, která chce s podporou Rumunska a Bulharska zaujmout na Balkáně dřívější místo Rakousko-Uherska. Z toho vyplývajícími problémům na Balkáně a Středozemním moři se může čelit vytvořením svazku Srbska a zatím neutrálního Řecka a také nabídkou územních ústupků především Bulharsku ve východní Thrákii s ohledem na ruské snahy opanovat Istanbul a Bospor.⁹¹ Tomu však překážela vyhraněná stanoviska příslušných států Balkánu, která si mnohdy zcela protirečila. Ruský ministr zahraničí Sergej D. Sazonov proto předložil francouzskému velvyslanci Mauriceovi Paléologuemu, britskému velvyslanci Georgovi W. Buchananovi a italskému velvyslanci Andrea Carlottimu v Petrohradě 1. července 1915 zásadní memorandum s konstatováním diplomatické krize, protože není možné uspokojit naprosto protikladné požadavky států Balkánu, které nejsou ochotny ke vzájemným ústupkům, což bude mít zásadní vliv na jejich rozhodování o výběru spojenece.⁹²

Rusové se tudíž snažili definitivně získat váhající Rumunsko jako protiváhu vůči neústupnému Bulharsku. Ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov odeslal 10. července 1915 do Bukurešti další nabídku na splnění rumunských požadavků: Odstoupení Bukoviny až k řece Prut, získání uherských oblastí až po řeku Tisu (Sedmihradsko a Partium) a celý Banát za následujících podmínek: 1) po podepsání příslušné dohody Rumunsko vstoupí do války proti Rakousko-Uhersku; 2) okamžitě zastaví tranzit všech dodávek do Turecka; 3) Dobrudžu předá Bulharsku; 4) nebude činit v Banátě žádná opatření ohrožující Bělehrad.⁹³ Zmíněné neúspěchy na východní frontě však výrazně oslabily také možnosti Petrohradu pro vyjednávání s Bukureští. Zdejší ruský vyslanec S. A. Poklevskij-Koziell obratem 10. července 1915 odpověděl, že dokud se ruská vojska nacházela v Bukovině a začala pronikat do Transylvánie, tak rumunský premiér Brătianu byl nakloněn vstupu Rumunska

⁹⁰ *DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume IV (25 maggio – 23 ottobre 1915)*, Roma MCMLXXIII, dok. č. 136, s. 79.

⁹¹ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom vosmoj, 24. maja – 16. oktjabrja 1915 g., č. 1*, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 97, s. 127–133.

⁹² *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom vosmoj, 24. maja – 16. oktjabrja 1915 g., č. 1*, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 219, s. 257–259.

⁹³ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom vosmoj, 24. maja – 16. oktjabrja 1915 g., č. 1*, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 276, s. 356–357.

do války. Avšak ústup ruských vojsk z Bukoviny poněkud „ochladil“ jeho původní vstřícné úvahy o připojení se k Dohodě.⁹⁴

Petrohrad přitom musel čelit nejen válečným nepřátelům, nýbrž také mocenským zájmům britských a italských „spojenců“. Ruský velvyslanec v Londýně A. K. Benckendorff hovořil 11. července 1915 o otázce Banátu se stálým podtajemníkem britského Foreign Office Arthurem Nicolsonem, který zdůraznil, že rumunský premiér Brătianu sice klade velký důraz na vyřešení otázky Banátu, avšak italská vláda sotva bude souhlasit s připojením Chorvatska k Srbsku, kromě toho italský ministr zahraničí Sonnino požaduje, aby tato záležitost zůstala otevřená s ohledem na možnost separátního míru s Uherskem. Benckendorff označil kalkulace na separátní mír s Uherskem za iluzorní, poněvadž Spojenci mu nemohou předložit dostatečně výhodné podmínky, které by mohly posloužit jako „vnadidlo“. Kromě toho bez ohledu na stávající třenice mezi oběma částmi habsburské říše, Uhersko nikdy skutečně nepomýšlelo na odtržení od oslabeného Rakouska. Proto je třeba vyhovět „přání“ Chorvatska na sjednocení se Srbskem.⁹⁵ Dohoda tak zatím nemohla počítat se získáním Rumunska, které nadále vyčkávalo na další vývoj válečných událostí. Ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov proto předal francouzskému velvyslanci M. Paléologuemu, britskému velvyslanci G. W. Buchananovi a italskému velvyslanci A. Carlottimu v Petrohradě 14. července 1915 o dosavadních výsledcích vyjednávání s Bukureští memorandum, v kterém oznámil, že ani po nabídkách velkých územních obětí Ruska v Bukovině a Srbska v Banátu si rumunská vláda nepřeje v žádném případě vázat se nějakou konkrétní lhůtou pro vystoupení proti Rakousko-Uhersku.⁹⁶

Petrohrad si uvědomoval svoji celkové slábnoucí pozici v mezinárodních vztazích. Proto se snažil zmírnit výrazně neblahý dopad porážek na východní frontě pro velmocenskou prestiž Ruska. Ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov rozeslal 29. července 1915 okružní telegram diplomatickým úřadům Ruska s rozborem stávající situace, který měl sloužit jako „oficiální“ výklad stávajícího postavení carského impéria: 1) Vedle části turecké armády na kavkazské frontě je proti Rusku soustředěna „veškerá“ rakousko-uherská armáda, kromě sil vyčleněných proti Itálii, dále 70 německých divizí, posílených veškerou německou kavalérií. Díky rozvinutému průmyslu Německa a částečně Rakousko-Uherska má nepřítel ohromné množství dělostřelectva, kulometů a pušek s velkými zásobami munice. 2) Ruská armáda čelí problémům se zásobováním, proto musela přejít do obrany. 3) Nedostatek technických prostředků však vyrovnává ohromná statečnost ruských vojsk,

⁹⁴ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom vosmoj, 24. maja – 16. oktjabrja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 282, s. 360–362.

⁹⁵ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom vosmoj, 24. maja – 16. oktjabrja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 285, s. 364–365.

⁹⁶ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom vosmoj, 24. maja – 16. oktjabrja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 310, s. 397–398.

takže se podařilo zastavit nepřátelský nápor. 4) Otázka války nespočívá v obsazení určitého území jednou nebo druhou stranou, nýbrž ve střetnutí živé síly, kterou je třeba chránit až do konce. 5) Ruské zdroje jsou nevyčerpatelné, proto Rusko začíná pouze rozvíjet vlastní síly v situaci, kdy německé a rakousko-uherské síly dosahují vrcholu a budou muset klesat. 6) Západní hranice představuje nejslabší stránku strategického postavení Ruska, proto ve vojenských plánech se nepočítalo v první fázi války s udržení oblastí za Vislou. Jako obranná byla tedy vybrána linie od středního Němenu a na jih k Brestu.⁹⁷

Zmíněné situace se pochopitelně znovu pokusily využít Centrální mocnosti pro získání Rumunska. Rakousko-uherský ministr zahraničí I. Burián dne 5. června 1915 náčelníkovi generálního štábu rakousko-uherské armády generálovi F. Conradovi von Hötzendorfovi písemně zdůraznil, že nyní existuje možnost, aby nakonec Rumunsko vystoupilo z neutrality a připojilo se na stranu Centrálních mocností.⁹⁸ Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti informoval Řím dne 21. června 1915 o obnovení nátlaku vyslanců Rakousko-Uherska a Německa na Rumunsko, aby opustilo neutralitu a vstoupilo do války na straně Centrálních mocností, s nabídkou některých územních „kompenzací“ od habsburské říše a výrazných „kompenzací“ na úkor Ruska.⁹⁹ Tomu se samozřejmě Dohoda snažila čelit. Fasciotti zaslal do Říma dne 2. srpna 1915 zprávu tentokrát o nabídkách finanční pomoci ve výši 500 milionů franků od západních mocností Dohody za dodávky pšenice od Rumunska jako vyvážení „konkurence“ Rakousko-Uherska a Německa. Bukurešť však váhá v obavě, aby se takový krok nestal záminkou k vojenskému vpádu Německa a Rakousko-Uherska do Rumunska.¹⁰⁰ K tomu ještě rakousko-uherský ministr zahraničí I. Burián se dne 17. září 1915 poznamenal, že rumunský premiér I. Brătianu není blázen, protože případný útok Rumunska proti Rakousko-Uhersku dopadne jako ruská vojska v Karpatech, a potom bude Rumunsko čekat osud Belgie.¹⁰¹

Dohoda byla zároveň otřesena, když zatím neutrální Bulharsko vyhlásilo 14. října 1915 válku Srbsku a zapojilo se do války na straně Centrálních mocností, což jenom posílilo váhavý postoj Rumunska. Dohodovým spojencům v dané chvíli nezbývalo nic jiného než alespoň potvrdit vzájemnou soudržnost. Britský ministr zahraničí Edward Grey, francouzský velvyslanec Paul Cambon, ruský velvyslanec Alexandr K. Benckendorff, italský velvyslanec Guglielmo Imperiali di Francavilla

⁹⁷ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom vosmoj, 24. maja – 16. oktjabrja 1915 g., č. 1, Moskva–Leningrad 1935, dok. č. 403, s. 519–520.

⁹⁸ E. NASTOVICI, *România și Puterile Centrale în anii 1914–1916*, s. 135.

⁹⁹ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume IV (25 maggio – 23 ottobre 1915), Roma MCMLXXIII, dok. č. 237, s. 140.

¹⁰⁰ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume IV (25 maggio – 23 ottobre 1915), Roma MCMLXXIII, dok. č. 516, s. 316–317.

¹⁰¹ E. NASTOVICI, *România și Puterile Centrale în anii 1914–1916*, s. 191.

a japonský velvyslanec Katšunosuke Inoujé podepsali 30. listopadu 1915 v Londýně společnou deklaraci se závazkem neuzavírat separátní mír s nepřitelem a společně se dohodnout na podmínkách míru. Japonci se přitom připojili k původní spojenecké deklaraci ze dne 5. září 1914 již předtím 19. října 1915.¹⁰²

Především Bukurešť se nyní cítila výrazně ohrožena obratem situace na Balkáně ve prospěch silného bloku Německa, Rakousko-Uherska, Bulharska a Turecka. Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti zaslal do Říma dne 16. října 1915 zásadní stanovisko premiéra I. Brătiana, který jako podmínku vojenské spolupráce s Dohodou požaduje vylovení 200 000 britsko-francouzských vojáků v přístavu Soluň (Thessaloniki) pro posílení srbské fronty, současně Rumunsko bude „demonstrovat“ vlastní vojenskou sílu a vstoupí do akce, samozřejmě Řecko se akce nezúčastní, rumunská armáda společně se spojeneckými vojsky se zapojí do války proti „rakousko-německo-bulharsko-tureckému“ bloku. Brătianu nyní počítá s následujícím rozložením sil na balkánském válčišti: 200 000 tureckých, 350 000 bulharských, 700 000 rakousko-uherských a německých vojáků, tedy nepřátelé na frontě proti Srbsku mají 1 250 000 vojáků, které může posílit ještě 200 000 vojáků a 500 000 vojáků stojí jako rezerva proti Rumunsku. Naproti tomu dohodoví spojenci mohou postavit do pole celkově pouze 950 000 vojáků, 200 000 britsko-francouzských, 250 000 srbských a 500 000 rumunských vojáků. Přitom srbská vojska jsou vyčerpána, britsko-francouzské sbory jsou vázány na Gallipoli, situace ruské armády se stále zhoršuje. Proto je potřeba posílit spojenecké síly na Balkáně, jinak vstup do války ohrozí nezávislost Rumunska.¹⁰³

Bukurešť se ještě pokoušela o diplomatické sondáže v Sofii, aby odvrátila případný útok proti Rumunsku. Jeho chargé d'affaires A. Guranescu hovořil dne 17. října 1915 s bývalým bulharským ministrem války generálem Ivanem I. Fičevem o vzájemných vztazích po vstupu Bulharska do války na straně Centrálních mocností. Guranescu zdůraznil, že obě země by měly společně hájit vlastní zájmy na základě společného a aktivního připojení na stranu Dohody. Rumunsko si přeje Sedmihradsko a Bulharsko zase Makedonii, což jim může zaručit pouze Dohoda. Proto by byla nevyhnutelná spolupráce bulharské armády proti Uhersku. Fičev namítl, že sice není oprávněn k politickým dohodám, avšak předpokladem vzájemného dorozumění je navrácení Dobrudži zpátky Bulharsku. Gurasnescu odvětil, že o tom se může hovořit. Fičev však odmítl aktivní připojení na stranu Dohody, neboť je přesvědčen o vítězství Centrálních mocností, proto podporuje politiku, která nepostaví Bulharsko proti Německu a Rakousko-Uhersku.¹⁰⁴

¹⁰² MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom devjatyj. 17. oktjabrja 1915 – 13. janvarja 1916 g., Moskva–Leningrad 1937, dok. č. 380 s. 391–392.

¹⁰³ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume IV (25 maggio - 23 ottobre 1915), Roma MCMLXXIII, dok. č. 921, s. 579–580.

¹⁰⁴ BPSV – GDD Tom I (1913–1915), Sofija 2002, № 386, s. 476–477.

Rumunsko tudíž nadále zachovávalo neutralitu. Na jeho stanovisko výrazně zapůsobily zejména pokračující porážky ruské armády a úspěchy Centrálních mocností na východní frontě a vstup sousedního Bulharska do války. Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti ve zprávě do Říma dne 16. října 1915 oznámil stanovisko premiéra I. Brătiana: nyní Rumunsko ani Řecko nemohou vstoupit do války, protože by samy musely čelit rakousko-německo-bulharsko-tureckým vojskům, Srbové jsou oslabeni, britsko-francouzské síly jsou vázány na Gallipoli a situace Ruska se zhoršila.¹⁰⁵ Předseda rumunské vlády I. Brătianu podle diplomatické zprávy ze dne 17. října 1915 sdělil britskému vyslanci v Bukurešti Georgemu Barclayovi na výzvy k účasti ve válce na straně Dohody následující odpověď, která byla zcela shodná s již výše uvedeným stanoviskem: 1) Rumunsko zatím nemůže vstoupit do války, dokud trvá situace, že spojenci mu během dvou až tří měsíců budou moci poskytnout pouze demonstrativní podporu, takže Rumunsko bude bojovat bez spojeneckých posil. Jiná situace by nastala kdyby britsko-francouzské síly vstoupily do Soluně (Thessaloniki) a zahájily vojenské operace na Balkáně. 2) Podle dosavadních zpráv, které má k dispozici, Řecko se nyní nezapojí do války společně s Rumunskem. 3) Rumunská armáda není tak početná, aby mohla na sebe strhnout všechny odpovídající síly nepřátel. Na zamýšleném bojišti by totiž musela, s vyloučením sil na poloostrově Gallipoli, sama čelit 1 250 000 protivníkům: 200 000 Turků, 350 000 Bulharů, 700 000 Němců a Rakušanů, kteří mají ještě 200 000 vojáků nasazených proti Srbsku a 500 000 vojáků v záloze. Naproti tomu spojenci by měli pouze 950 000 vojáků: 250 000 Srbů, 200 000 Angličanů a Francouzů a 500 000 Rumunů. Jeho odpověď ovšem neznamená odmítnutí spolupráce, ale pouze její neposkytnutí za daných podmínek. Požaduje tudíž zákrok nejméně 500 000 dohodových spojenců. Barclay rozladěně litoval, že Rumunsko zatím ani palcem nepohnulo pro záchranu Srbska. Brătianu rázně odpověděl, že nestačí pouze palec, ten musí být součástí celé ruky, a tak nebude riskovat naprostou porážku Rumunska, právě s ohledem na nepříznivý průběh bojů na Gallipoli a ruské frontě.¹⁰⁶

Rumunsko přitom očekávalo také přímou vojenskou pomoc od Ruska. Jeho vyslanec v Bukurešti S. A. Poklevskij-Koziell zároveň 17. října 1915 zaslal do Petrohradu aktuální požadavek rumunské vlády o vyslání 300 000 vojáků ruské armády na Balkán. Po jejich příchodu také Rumunsko okamžitě vstoupí do války proti Bulharsku a Turecku. Zároveň rumunská armáda přejde Karpaty a odřízne cestu jednotkám Rakousko-Uherska a Německa bojujícím na frontě proti Srbsku.¹⁰⁷ Pro oslabené a porážkami otřesené Rusko to byl pochopitelně nesplnitelný požada-

¹⁰⁵ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume IV (25 maggio – 23 ottobre 1915), Roma MCMLXXIII, dok. č. 921, s. 579–580.

¹⁰⁶ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom devjatyj. 17. oktjabrja 1915 – 13. janvarja 1916 g.*, Moskva–Leningrad 1937, dok. č. 2, s. 3–5.

¹⁰⁷ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Rumynija*, dok. č. 105, s. 202–203.

vek, čehož si byli dobře vědomi také v Bukurešti, která si tak zřejmě chtěla zajistit zdůvodnění, aby mohla pokračovat stávající neutralita Rumunska. Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti ve zprávě do Říma dne 26. října 1915 oznámil, že obyvatelstvo Rumunska si přeje akci pro sjednocení Sedmihradska, avšak premiér I. Brătianu zatím vyčkává, protože požaduje 300 000 ruských vojáků na frontu proti útoku Bulharska, když zatím Britové a Francouzi jsou zaměstnáni evakuací vlastních jednotek z Gallipoli. Případná pomoc od Itálie se kvůli geografické pozici jeví jako iluzorní, Itálie může pouze demonstrovat sílu proti Rakousko-Uhersku.¹⁰⁸ Potom v další zprávě 29. října 1915 oznámil, že premiér I. Brătianu ještě požaduje vylodění 200 000 britsko-francouzských vojáků v Soluni (Thessaloniki).¹⁰⁹

Pro další vývoj války na Balkáně byla totiž velice důležitá právě vnitřní situace a mezinárodní postavení Ruska. Ředitel diplomatické kanceláře ministerstva zahraničí ve štábu – Stavke – nejvyššího velení ruské armády Nikolaj A. Kudašev vypracoval ve dnech 17. a 18. října 1915 memorandum o mezinárodním postavení Ruska v nepříznivé válečné situaci. Carská vláda a veřejné mínění stále považují za dva hlavní úkoly Ruska v probíhající válce: 1) sjednocení všech Slovanů v zahraničí pod ruskou nadvládou ve spojitosti s řešením polské otázky; 2) získání Istanbulu s průlivy, Bospor a Dardanely. V případě vítězství Německa však Rusko ztratí původní polské oblasti, s čímž se žádný hrdý národ jako jsou Rusové nemůže smířit. Proto nyní je jediným cílem války nedopustit takové ponížení Ruska. Všechny ostatní cíle musejí ustoupit před nevyhnutelností zničit vojenskou moc Německa. Splnění prvního úkolu, sjednocení všech Slovanů, je totiž možné pouze po vojenské porážce Německa. Zatímco druhý úkol, získání Istanbulu a průlivů, je nutné odložit do daleké budoucnosti, zejména po nedávném vstupu Bulharska do války na straně nepřátel. Turecko nyní může poskytnout Německu tolik potřebné potravinářské produkty, suroviny a lidské zdroje. Proto válka s Německem může trvat velice dlouho za nepříznivých podmínek pro Rusko. Z těchto důvodů je třeba usilovat o neutralitu Turecka, aby se uvolnila ruská armáda na Kavkaze pro válku s Německem a otevřela se nerušená cesta k zahraničním dodávkám všeho potřebného pro vedení války. Prostředkem k tomu může být separátní mír s Tureckem, za který je třeba zaplatit vysokou cenu.¹¹⁰

Centrální mocnosti se nyní cítily být pánem situace na Balkáně s cílem rozhodovat o jeho budoucnosti. Německý velvyslanec ve Vídni H. von Tschirschky ve zprávě německému ministerstvu zahraničí v Berlíně 30. října 1915 oznámil stanovisko rakousko-uherského ministra zahraničí I. Buriána, který pomýšlí na obnovení

¹⁰⁸ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume V (24 ottobre 1915 – 17 giugno 1916), Roma MCMLXXXVIII, dok. č. 13, s. 7–8.

¹⁰⁹ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume V (24 ottobre 1915 – 17 giugno 1916), Roma MCMLXXXVIII, dok. č. 25, s. 16–17.

¹¹⁰ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom devjatyj. 17. oktjabrja 1915 – 13. janvarja 1916 g.*, Moskva–Leningrad 1937, dok. č. 13, s. 13–15.

nezávislé Albánie, které Srbsko a Černá Hora navrátí předtím obsazená území, zatímco Řecko si ponechá území jižní Albánie, jak dlouho bude chtít. Albánský stát na pobřeží Jaderského moře je nutný proti rozpínavosti Itálie, podobně jako sjednocení Srbska a Černé Hory, avšak nikoliv pod vládou srbské dynastie Karadjordjevićů, nýbrž černohorské dynastie Petrović-Njegoš, za což Srbsko díky Černé Hoře získá přístup k Jaderskému moři. Habsburská říše však musí hraničit přímo s Albánií.¹¹¹ Německý ministr zahraničí Gottlieb von Jagow obratem 31. října 1915 do Vídně odpověděl, že nyní není na pořadu dne řešení otázky Srbska, které stejně stojí před porážkou, protože Německo by muselo kvůli tomu stáhnout další vojáky z východu i západu. Nyní je nejdůležitější společně s Bulharskem další vojenský postup na Balkáně. Za přístup Srbska k moři by Centrální mocnosti musely zaplatit zvýšením vlivu Ruska na Jadranu, kdežto pozice Rakousko-Uherska vůči Itálii budou dostatečně zajištěny obsazením náhorní planiny Lovćen nad bokou Kotorskou. Pokud se však Srbsko stane námořní mocností, bude to také znamenat potlačení vlivu Rakousko-Uherska na Jadranu.¹¹²

Při řešení budoucnosti Balkánu však Vídeň i Berlín stále narážely na problémy s Uherskem, které prosazovalo vlastní vyhraněné zájmy na Balkáně. Německý konzul v Budapešti Paul von Metternich ve zprávě ministrově zahraničí G. von Jagowovi dne 7. listopadu 1915 oznamoval názory uherského premiéra Istvána Tiszy, který nevidí žádný přínos v uzavření míru se zbytkem Srbska a jeho připuštěním k Jaderskému moři. Stejně jako ve smíření s ještě neutrálními státy Balkánu a tím zmenšením nebezpečí zásahu dohodových velmocí. Rovněž pochybuje, že zmenšené Srbsko na pobřeží Jadranu společně s Řeckem vytvoří diplomatickou frontu proti Itálii na podporu Rakouska. Spíše si Srbsko a Itálie rozdělí sféry vlivu na dalmatském pobřeží proti Rakousku a přes Srbsko na Jadranu se budou rozšiřovat ruské intriky. Srbsko také sotva bude uzavřený mír dodržovat, když jej Dohoda bude vábit zpátky příslibem vysazení svých vojsk na Balkáně. Tisza si tudíž přeje následující: Poražené a zmenšené Srbsko uzavře mírovou smlouvu s Bulharskem. Bělehrad a severozápadní výběžek na Sávě má pouze zdánlivě strategický význam pro Rakousko-Uhersko. Bělehrad jako hlavní město blízko u hranic Uherska zůstane nadále nebezpečným ohniskem. Proto si nepřeje, aby zbytek Srbska připadl Rakousko-Uhersku. Má již dost Slovanů uvnitř říšských hranic. Srbsko a Černá Hora se mohou, když si to budou přát, sjednotit pod jedním králem. Jižní Albánie musí připadnout Řecku a severní Albánie zůstane zatím samostatná. Když albánské kmeny ukončí vzájemné spory, mohou, jestliže si to budou přát, v nějaké

¹¹¹ André SCHERER – Jacques GRUNEWALD (eds.), *L'Allemagne et les problèmes de la paix. Pendant la première guerre mondiale. Documents extraits des archives de l'Office allemand des Affaires étrangères. I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917)*, Paris 1962, dok. č. 151, s. 195. (Dále citováno *APP*).

¹¹² *APP* I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 155, s. 200–203.

formě přistoupit pod svrchovanost Bulharska nebo Řecka. Podobně si nepřeje navrátit sandžak Novi Pazar zpátky Rakousko-Uhersku. Zbytek Srbska a Černé Hory nebude schopný konkurovat uherskému zemědělství, tak se může uzavřít pro Srbsko uspokojivá obchodní smlouva. Po porážce Srbska budou turecká a bulharská vojska na Balkáně natolik silná, že během války nebude hrozit žádné nebezpečí od Řecka ani Rumunska.¹¹³

Rakousko-uherský ministr zahraničí I. Burián podle diplomatické zprávy ze dne 11. listopadu 1915 dospěl k závěru, že Srbsko si žádný mír nepřeje a hodlá bojovat do posledního muže. Kdyby přesto přišla od Srbska nebo Černé Hory nabídka míru, tak Rakousko-Uhersko musí požadovat Bělehrad, Mačvu, Lovćen, hranice s Albánií až na pobřeží Jadranu, sloučení Srbska a Černé Hory pod panstvím dynastie Petrović-Njegoš, a smlouvu o jejich hospodářské spolupráci s Rakousko-Uherskem. Dále obnovení nezávislé Albánie pod vlivem Rakousko-Uherska, zatímco jižní Albánii si ponechá Řecko. Albánii si nesmí přisvojit Srbsko, Černá Hora ani Bulharsko, protože každý z těchto států by mohl spolupracovat s Itálií proti vlivu Rakousko-Uherska na Jadranu.¹¹⁴ Na další osud Srbska mělo však vlastní názor také Bulharsko, na jehož názory nyní musely Vídeň i Berlín brát ohled. Německý konzul v Budapešti P. von Metternich ve zprávě německému kancléři Theobaldu von Bethmann-Hollwegovi 14. listopadu 1915 zdůraznil přání bulharského cara Ferdinanda I. dosáhnout míru se Srbskem s cílem zničit jeho hlavní vojenské síly a tím také oslabit Rumunsko a Rusko. Bulharsko se rozšíří na úkor poraženého Srbska, které tak jako dříve již nebude ohrožovat Rakousko-Uhersko. Srbsko, spojené se zbytkem Černé Hory pod dynastií Petrović-Njegoš, získá přístup k Jadranu a Řecko dostane jižní Albánii, a proto budou muset podporovat Rakousko-Uhersko proti Itálii. Severní Albánii obsadí Rakousko-Uhersko nebo Černá Hora. Bulharsko má zájem o Makedonii a rozšíření západních hranic na severu v sandžaku Novi Pazar a na jihu v Ochridě.¹¹⁵

Rusko a tím zároveň celá Dohoda byly ještě oslabeny odpadnutím Černé Hory. Černoohorský král Nikola Petrović-Njegoš zaslal 13. ledna 1916 osobní poselství s nabídkou příměří a demobilizace černoohorské armády rakouskému císaři Františkovi Josefovi I., který v odpovědi požadoval ještě internaci příslušníků srbských vojsk na území Černé Hory, zavedení rakousko-uherské vojenské správy na černoohorském území na náklady Černé Hory. Pro panovníka to byly pochopitelně naprosto nepřijatelné podmínky, proto král Nikola a předseda vlády

¹¹³ APP I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 163, s. 209–210.

¹¹⁴ APP I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 164, s. 210–211.

¹¹⁵ APP I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 166, s. 215–218.

Lazar Mijušković uprchli do Itálie a nakonec se usídlili ve Francii.¹¹⁶ Ruský velvyslanec v Římě Michail N. Giers hlásil 14. ledna 1916 do Petrohradu obavy černohorského krále Nikoly ze snahy Srbska o zničení Černé Hory a její začlenění do „Velkého Srbska“. Proto uvažuje o vojenské kapitulaci a vyjednávání s Rakousko-Uherskem, které si právě naopak přeje zachování Černé Hory jako protiváhy vůči Srbsku.¹¹⁷ Černohorský král Nikola následujícího dne 15. ledna 1916 osobním dopisem oznámil ruskému carovi Mikuláši II. svoje rozhodnutí požádat rakouského císaře o „čestný mír“, protože jeho země je izolována v boji s mnohanásobnou přesilou, všechny její strategické body i hlavní město jsou obsazeny nepřitelem, armáda je vyhladovělá a postižena epidemiemi. Ovšem nepřítel vedle složení zbraní od černohorské armády požaduje také vydání příslušníků srbských vojsk, která se nacházejí na území Černé Hory. Přesto doufá, že ruský panovník ho za toto rozhodnutí neodsoudí a dovolí mu spoléhat na tradiční náklonnost a záštitu ruského panovníka.¹¹⁸ Potom dne 7. února 1916 v okupované Cetinji kapitulaci podepsali za Černou Horu brigádýr Jovan Berić a za Rakousko-Uhersko generál Viktor von Weber. Srbská armáda se zároveň po strastiplném pochodu přes horské oblasti Albánie a posléze s pomocí Dohody přesunula na ostrov Korfu.¹¹⁹

Dohodě tak jako již jediní potencionální spojenci na Balkáně zbývaly pouze Řecko a Rumunsko. Petrohrad se nyní obával, aby posílení nepřátel nezlákali pro svoje záměry také Řecko. Ruský vyslanec v Athénách kníže E. P. Děmidov varoval již 10. listopadu 1915 nového řeckého premiéra a ministra zahraničí Stephanose Skouloudise před snahami počítat se zničením Srbska pro zájmy Řecka, když na řeckém území již pobývají silná spojenecká vojska, jejichž počet nadále roste. Skouloudis označil za hlavní úkol udržet do poslední chvíle neutralitu Řecka, aby se vyhnulo bojům přímo na svém území, pouze napadení od Bulharů bude znamenat zavlečení Řecka do války.¹²⁰ Dohoda tedy zatím nemohla počítat s připojením Řecka. Jeho král Konstantinos I. podle diplomatické zprávy ze dne 28. prosince 1915 anglickému vyslanci potvrdil snahu o udržení dobrých vztahů Řecka s Tureckem, protože si „nepřeje vidět Rusy v Istanbulu“. Za dodržování neutrality Německo zaručilo Řecku zachování celistvosti jeho držav, včetně egejských ostrovů.

¹¹⁶ Jurij A. PISAREV, *Serbija i Černogorija v prvoj mirovoj vojne*, Moskva 1968, s. 164–165.

¹¹⁷ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom desjatyj. 14. januarja – 13. aprilja 1916 g., Moskva–Leningrad 1938, dok. č. 4-5, s. 3.

¹¹⁸ Tamtéž, dok. č. 14, s. 10–11.

¹¹⁹ J. A. PISAREV, *Serbija i Černogorija v prvoj mirovoj vojne*, s. 165–166; o ústupu srbské armády viz s. 166–175.

¹²⁰ Jevgenij A. ADAMOV (ed.), *Jevropejskije deržavy i Grecija v epochu Mirovoj vojny po sekretnym materialam b. Ministerstva Inostrannyh Del s priloženijem kopij diplomatičeskich dokumentov*, Moskva 1922, dok. č. LII., s. 29.

Pouze při obratu války ve prospěch dohodových spojenců se k nim může Řecko připojit.¹²¹

Ani postoj Bukurešti nevěstil pro Dohodu zatím nic příznivého. Zdejší ruský vyslanec S. A. Poklevskij-Koziell zaslal 15. listopadu 1915 do Petrohradu rozbor dosavadní politiky Rumunska se závěrem či spíše přáním, že předseda jeho vlády I. Brătianu jako dříve, tak i nyní, připravuje vstup Rumunska do války na straně Ruska, poněvadž jako malé zemi, která nemůže sama změnit chod událostí, mu nezbyvá jiná politika, než příznivá Dohodě.¹²² Bukurešť spoléhala především na součinnost s Římem. Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti ve zprávě do Říma dne 8. prosince 1915 oznámil, že král Ferdinand a královna Marie si přejí těsnější spolupráci s Itálií podle následujících zásad: 1) vyjasnit jaké jsou zájmy Itálie na Balkáně; 2) vyjasnit okolnosti, za kterých může Rumunsko vstoupit do války; 3) potom navázat přímou spolupráci Rumunska a Itálie.¹²³ Ruský ministr zahraničí S. D. Sazonov v telegramu velvyslancům Alexandrovi P. Izvolskému do Paříže a A. K. Benckendorffovi do Londýna 20. ledna 1916 oznámil vliv stávajících událostí na Balkáně, zejména kapitulace Černé Hory, na stanovisko Rumunska, které se nyní obává především útoku Bulharska.¹²⁴ Fasciotti v další zprávě dne 22. ledna 1916 oznámil, že premiér I. Brătianu pečlivě sleduje vývoj na frontách, zejména postavení rakousko-německých vojsk v Karpatech, a poměr sil na Balkáně, protože nechce, aby Rumunsko potkal stejný osud jako nepřáteli obsazené Belgie, Srbska a Černé Hory.¹²⁵

Situace se pochopitelně snažily nadále využít Centrální mocnosti. Ruský vyslanec v Bukurešti S. A. Poklevskij-Koziell hlásil 23. ledna 1916 do Petrohradu sílící nápor na Rumunsko ze strany Berlína, který předkládá zásadní ekonomické požadavky, zejména umožnění nákupu rumunské pšenice. Požadavky jsou doprovázeny posílením německých jednotek na rumunsko-bulharské hranici a také vojsk Rakousko-Uherska na okolních hranicích s Rumunskem. Jeho premiér I. Brătianu sice zatím odolává zvýšenému tlaku Berlína, avšak stále více se obává soustředného útoku od severu i jihu na Rumunsko.¹²⁶ Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti ve

¹²¹ Tamtéž, dok. č. CIII., s. 54–55.

¹²² M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carckaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Rumynija*, dok. č. 107, s. 203–207.

¹²³ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume V (24 ottobre 1915 – 17 giugno 1916), Roma MCMLXXXVIII, dok. č. 182, s. 130–131.

¹²⁴ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom desjatyj. 14. janvarja – 13. aprelja 1916 g.*, Moskva–Leningrad 1938, dok. č. 37, s. 38.

¹²⁵ *DDI*. Quinta serie: 1914–1918. Volume V (24 ottobre 1915 – 17 giugno 1916), Roma MCMLXXXVIII, dok. č. 355, s. 250–251.

¹²⁶ *MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom desjatyj. 14. janvarja – 13. aprelja 1916 g.*, Moskva–Leningrad 1938, dok. č. 61, s. 64–66.

zprávě do Říma dne 9. února 1916 oznámil, že vyslanci Německa a Rakousko-Uherska naléhají na vstup Rumunska do války. Nabízejí mu za územní ústupky v Dobrudži kompenzace v Banátu, Sedmihradsku, Bukovině a především na úkor Ruska území Bessarábie, zatímco Bulharsko dostane většinu Makedonie a Rakousko-Uhersko se s podporou Německa stane novou mocností na Jadranu. Především však prosazují souhlas s průvozem vojenského materiálu pro válčící Turecko.¹²⁷

Rumunský vyslanec C. Diamandy při rozhovoru s ředitelem kanceláře ruského ministra zahraničí Mavrikijem F. Šillingem 15. února 1916 informoval o silícím nátlaku Německa na Rumunsko, přesto potvrdil neměnné stanovisko rumunského premiéra I. Brătiana, že nadále v každém případě zůstane věrný dosavadní politice neutrality a nedopustí změnu postoje Rumunska. Šilling ocenil tento postoj jako v dané chvíli velice významný pro Rusko a jeho spojence, avšak jestliže bude Brătianu odvolaný z funkce premiéra, tak v opozici již nebude moci přímo ovlivňovat další politiku Rumunska. Potom hovořil Šilling s italským velvyslancem A. Carlottim, který sdělil informace od italského vyslance z Bukurešti, že Brătianu odolává především proto, aby neztratil možnost pro uskutečnění svého „národního ideálu“, kterým je získání Bukoviny, části Banátu a celého Sedmihradska. Proto za hlavního protivníka stále považuje Rakousko-Uhersko.¹²⁸ Italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti ve zprávě do Říma dne 3. května 1916 oznámil, že premiér I. Brătianu v souvislosti s boji u Verdunu se obává rakousko-německého útoku podél toku Dunaje k Černému moři a potom námořního útoku na ruský přístav Oděsa, což může ohrozit rumunské aspirace na území Besarábie.¹²⁹

V následujících týdnech se zase v důsledku vývoje války pozice Dohody posílily. V únoru až prosinci 1916 útočila německá armáda na francouzskou pevnost Verdun. Berlín očekával rozhodný úspěch s obratem v bojích na západní frontě a následné vítězství v celé válce. Jeho naděje se nesplnily, když německá vojska utrpěla velké ztráty bez výraznějšího úspěchu.¹³⁰ Centrální mocnosti naopak musely stáhnout část vojsk také z balkánské fronty. Současně na východní frontě počátkem června 1916 začala ruská ofenzíva pod velením generála Alexandra A. Brusilova. Ruská vojska prorazila nepřátelské pozice a potom do září 1916 postoupila o 80–150 kilometrů na západ. Současně tím ulehčila těžké postavení spojenců na západní frontě, kteří odráželi německé útoky u Verdunu.¹³¹ Rakousko-uherský vy-

¹²⁷ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume V (24 ottobre 1915 – 17 giugno 1916), Roma MCMLXXXVIII, dok. č. 428, s. 311–312.

¹²⁸ MOEI 1878–1917 gg. Serija III. 1914–1917 gg. Tom desjatyj. 14. januarja – 13. aprelja 1916 g., Moskva–Leningrad 1938, dok. č. 204, s. 207–209.

¹²⁹ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume V (24 ottobre 1915 – 17 giugno 1916), Roma MCMLXXXVIII, dok. č. 767, s. 564–566.

¹³⁰ Julian THOMPSON, 1916. *Verdun a Somma*, Brno 2007.

¹³¹ František MARVAN, *Brusilovova ofensiva roku 1916*, Praha 1937; Timothy C. DOWLING, *The Brusilov offensive*, Bloomington 2008.

slanec v Bukurešti hrabě O. Czernin v telegramu do Vídně dne 1. července 1916 dokonce označil situaci za kritickou. Jestliže se nic neočekávaného nestane, tak během několika týdnů Rumunsko vstoupí do války proti Centrálním mocnostem.¹³² Jejich složitou situaci potvrdil italský vyslanec v Bukurešti C. Fasciotti zprávou do Říma dne 6. srpna 1916, že diplomaté Centrálních mocností požadují alespoň zachování „definitivní“ neutrality Rumunska, kterému nabízejí územní ústupky v Bukovině, Banátu a Sedmihradsku i správní reformy v „habsburské“ části Sedmihradska.¹³³

Dohoda opět chtěla využít dané situace pro konečné získání Rumunska. V této záležitosti náčelník štábu vrchního velení ruské armády generál Michail V. Alexejev v telegramu ruskému vojenskému atašé v Bukurešti dne 30. června 1916 zdůraznil: „*Vystoupení Rumunska bude mít odpovídající hodnotu, nemohu říci, jestli rozhodnutí bude odloženo na neurčitou dobu. Situace však velí Rumunům připojit se k nám nyní nebo nikdy.*“¹³⁴ Rumunsko bylo nyní sice poněkud vstřícnější, avšak důrazně prosazovalo vlastní zájmy. Rumunský premiér I. Brătianu v rozhovoru s italským vyslancem v Bukurešti C. Fasciottim, podle jeho zprávy ze dne 2. července 1916, od dohodových spojenců požadoval vítěznou ruskou ofenzívu na východní frontě pro krytí pravého křídla rumunské armády, všeobecnou ofenzívu spojenců proti nepřátelům a dodávky válečného materiálu.¹³⁵ Brătianu potom 4. července 1916 oznámil francouzskému velvyslanci C. Blondelovi následující podmínky pro vstup Rumunska do války: 1) Rusko a Itálie dodají Rumunsku 300 tun munice; 2) Generální ofenzíva všech spojenců na jejich frontách; 3) Vylepšení pozice ruské armády v Bukovině a Haliči; 4) Záruky pomoci proti případnému útoku Bulharska uzavřením vojenské konvence s Rumunskem. Blondel v odpovědi ze dne 9. července 1916 přislíbil podporovat národní aspirace Rumunů za jejich sjednocení jako bratrského národa.¹³⁶ Naproti tomu náčelník generální štábu ruské armády generál M. V. Alexejev po rumunském premiérovi I. Brătianovi, podle diplomatické zprávy ze dne 10. července 1916, požadoval vyhlášení války Rakousko-Uhersku a Bulharsku a přerušení diplomatických a hospodářských vztahů s Německem. Sliboval vylodění 300 000 spojeneckých vojáků v Soluni (Thessaloniki),

¹³² E. NASTOVICI, *România și Puterile Centrale în anii 1914–1916*, s. 214.

¹³³ *DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume VI (18 giugno – 31 dicembre 1916)*, Roma MCMLXXXVIII, dok. č. 242, s. 165.

¹³⁴ Vladilen N. VINOGRADOV, *Raspad Avstro-Vengriji i Rumynija*, Slavjanovedenije, 2010, No. 1, s. 6.

¹³⁵ *DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume VI (18 giugno – 31 dicembre 1916)*, Roma MCMLXXXVIII, dok. č. 58, s. 35.

¹³⁶ A. IORDACHE, *Reorientarea politică a României și neutralitatea armată 1914–1916*, s. 226–227.

ovšem očekával aktivní účast Rumunska ve válce proti rakousko-německým armádám na Balkáně.¹³⁷

O územních a vojenských zárukách potom obě strany nadále vyjednávaly. Ruský vyslanec v Bukurešti S. A. Poklevskij-Koziell nakonec předal 9. srpna 1916 předsedovi rumunské vlády I. Brătianovi jménem Ruska, Velké Británie, Francie a Itálie následující návrhy podmínek vstupu Rumunska do války: 1) záruky územní celistvosti Rumunska v nynějších hranicích; 2) Rumunsko vyhlásí válku a zaútočí proti Rakousko-Uhersku a přeruší diplomatické styky s nepřáteli čtyř spojeneckých velmocí; 3) čtyři spojenecké mocnosti uznávají právo Rumunska na připojení uvedených území Rakousko-Uherska; 4) jedná se o následující oblasti: Sedmihradsko a Rumuny osídlené části Bukoviny (v návrhu bylo také přesně popsáno vytýčení nových hranic); 5) čtyři mocnosti a Rumunsko se zavazují neuzavírat separátní mír s Rakousko-Uherskem ani s jeho spojenci; 6) Rumunsko bude požívat stejná práva jako čtyři spojenecké mocnosti a jejich spojenci; 7) uvedená dohoda bude tajná až do uzavření všeobecného míru.¹³⁸ Podle těchto podmínek pak předseda rumunské vlády a ministr války Ion Brătianu nakonec 17. srpna 1916 v Bukurešti podepsal s vyslanci Francie, Velké Británie, Ruska a Itálie tajnou „vojenskou konvenci“ o vzájemné spolupráci ve válce proti Rakousko-Uhersku a jeho spojencům Německu, Bulharsku a Turecku.¹³⁹ Další postup projednávala korunní rada dne 27. srpna 1916 v Bukurešti, které se zúčastnil král Ferdinand I., předseda vlády I. Brătianu, ministr zahraničí E. Porumbaru a další členové vlády, předseda parlamentu M. Pherekyde, bývalí premiéři, a představitelé opozice v čele s předákem konzervativní strany A. Marghilomanem. Korunní rada schválila vyhlášení války Rakousko-Uhersku se zdůvodněním, že rozpoutalo válku proti Srbsku, aniž by o tom předem informovalo Rumunsko, tím samo porušilo spojenecké závazky. Rumunsko považuje svoje národní aspirace za legitimní a bude za ně bojovat také proti Rakousko-Uhersku.¹⁴⁰

Tohoto zásadního obratu válečných poměrů na Balkáně se Petrohrad snažil využít také pro získání Řecka. Při rozhovoru s řeckým králem Konstantinosem I. dne 30. srpna 1916 ruský vyslanec v Athénách kníže E. P. Děmidov zdůraznil nevýhodnost nadále se orientovat na Německo. Panovník mu dal své královské slovo, že Řecko neuzavřelo žádnou smlouvu s Německem, Bulharskem ani Tureckem. Nynější vstup Rumunska do války sice změnil situaci na Balkáně, avšak

¹³⁷ DDI. Quinta serie: 1914–1918. Volume VI (18 giugno – 31 dicembre 1916), Roma MCMLXXXVIII, dok. č. 93, s. 60–61.

¹³⁸ M. N. POKROVSKIJ (ed.), *Carskaja Rossija v mirovoj vojne*. Tom 1, *Rossija i Rumynija*, dok. č. 134 a 135, s. 224–225.

¹³⁹ A. IORDACHE, *Reorientarea politică a Româniilor și neutralitatea armată 1914–1916*, s. 162 a 230–231.

¹⁴⁰ Ion SCURTU, *Istoria românilor în timpul celor patru regi (1866–1947)*. Volumul II. Ferdinand I, București 2004, s. 17–20.

před třemi týdny mu Němci sdělili, že již mají připraveno několik armádních sborů k rychlému úderu proti Rumunsku.¹⁴¹

Na strategickou změnu poměrů na Balkáně musely reagovat také Centrální mocnosti. Německý ministr zahraničí G. von Jagow v instrukcích německému vyslanectví v Sofii 7. října 1916 zdůraznil, že po rychlé porážce Rumunska bude třeba s ním rychle uzavřít separátní mír, který velice vojensky pomůže Centrálním mocnostem. Proto je třeba vystavět „zlatý most“ vůči Rumunsku, které asi odstoupí část Dobrudže obydlenou Bulhary, a jako válečnou náhradu poskytne přebytky své úrody a ropu. Avšak nejlepší by bylo připojení Rumunska k Německu a Rakousko-Uhersku.¹⁴² Berlín přitom musel brát ohled také na zájmy Vídně a Sofie. Německý ministr zahraničí G. von Jagow v dopise zástupci ministerstva zahraničí v generálním štábu Kurtu von Grönau 8. října 1916 zdůraznil, že Rakousko-Uhersko uzavřelo již předtím 6. září 1915 tajnou dohodu s Bulharskem, kterému zaručilo získání srbského území východně od řeky Morava přes Dunaj až po soutok bulharské a srbské Moravy. Avšak měnící se vojenské a politické postavení Rakousko-Uherska již neumožňuje plnit důsledně program o územních změnách Srbska, Černé Hory a Albánie. Především se to týká srbského problému s ohledem na případný mír s Ruskem, které se považuje za ochránce Srbska. Vídeň pomýšlí na anexi Lovčena a nastolení autonomie Albánie pod rakouským vlivem, což se týká také Turecka a zejména Bulharska, které zase uvažuje o anexi Albánie. Rusko podporou Srbska sleduje vytvoření příznivých podmínek na Balkáně pro další vedení války. Řešení otázek Balkánu v žádoucím srozumění s Ruskem a případné uzavření míru tudíž nesmí ztroskotat kvůli požadavkům Vídně ani územním nárokům Bulharska vůči Srbsku, Rumunsku a Řecku.¹⁴³ Německý kancléř Th. von Bethmann-Hollweg zase v dopise bulharskému carovi Ferdinandovi I. ze dne 23. října 1916 vysvětloval politiku Berlína vůči Rusku, které zůstává „*nevyzpytatelnou Sfingou*“, znavenou marným bojem. Ruským válečným cílem je získání Istanbulu, jehož dosažení se ztrácí. Poslední zbývající cesta Ruska do Istanbulu je přes Rumunsko. Proto bulharská, německá a rakousko-uherská vojska musejí zaútočit na východní Rumunsko, aby definitivně pohřbily balkánské aspirace Ruska a ukončily tak válku na východě. Rusko musí pochopit nezníčitelnost velké historické mise, kterou s Centrálními mocnostmi nerozlučně spojené Bulharsko završuje na Balkáně pro spojení Výcho-

¹⁴¹ J. A. ADAMOV (ed.), *Jevropejskije deržavy i Grecija v epochu Mirovoj vojny po sekretnym materialam b. Ministerstva Inostrannyh Del s priloženijem kopij diplomatičeskich dokumentov*, dok. č. CXC, s. 98.

¹⁴² APP I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 340, s. 491–492.

¹⁴³ APP I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 342, s. 508–509.

du se Západem.¹⁴⁴ Vídeň přitom počítala s Bulharskem jako v podstatě jediným „slovanským“ spojencem také při řešení vnitřních problémů habsburské říše. Především polské otázky, proto podporovala kontakty a spolupráci prohabsburských kruhů polské politiky s nyní spojeneckým Bulharskem. Teprve po jeho vstupu do války a tím posílení vlastních pozic proti Rusku na Balkáně si nakonec Vídeň a Berlín „troufli řešit“ polskou otázku známou proklamací ze dne 5. listopadu 1916 o obnovení polského státu, která v podstatě vylučovala Rusko z řešení budoucnosti Polska.¹⁴⁵

Centrální mocnosti zároveň dosahovaly vojenských úspěchů proti rumunské armádě, která v podstatě zůstala osamocena proti vojskům Německa, Rakousko-Uherska, Bulharska a Turecka. Německý ministr zahraničí G. von Jagow v dopise veliteli 9. armády nasazené proti Rumunsku generálovi Erichu von Falkenhaynovi dne 26. října 1916 zdůraznil nutnost rychle uzavřít separátní mír s Rumunskem, které to snad samo učiní raději, než by nenásledovalo osudu Srbska, jemuž hrozí rozdělení. Zároveň se tím ulehčí vojenské postavení Centrálních mocností. Jako mírové podmínky se Rumunsku nabídnou: 1) vojenské záruky Rumunska, že již nikdy více nic nepodnikne proti Centrálním mocnostem; 2) odstoupení Bulhary obydlených částí Dobrudži; 3) malé úpravy hranic vůči Uhersku, zejména v Železných vratech na Dunaji; 4) dodávky obilí a ropy za normální ceny, případně jako válečné náhrady.¹⁴⁶ S vítězstvím nad Rumunskem spojovaly Vídeň a Berlín rovněž uspokojení nároků svých spojenců a tím upevnění válečné koalice proti Dohodě. Německý ministr zahraničí G. von Jagow v instrukcích německému vyslanectví v Sofii 20. listopadu 1916 jako mírové podmínky pro Bulharsko navrhoval: 1) získání podle spojenecké úmluvy přislíbeného území Srbska; 2) předání Dobrudže, přičemž přesné vymezení hranic se nebude zatím v dnešní době projednávat s ohledem na budoucí vztahy s Rumunskem.¹⁴⁷ Německý ministr zahraničí G. von Jagow současně v podobných instrukcích německému vyslanectví v Istanbulu dne 20. listopadu 1916 jako mírové podmínky pro Turecko navrhoval: 1) zrušení následků předcházejících válečných kapitulací Osmanské říše; 2) smluvní úprava průjezdu mořskými úžinami pro Rusko; 3) zachování statu quo bude Turecko pravděpodobně podporovat. Je však nejisté jak dalece se to při nynější válečné situaci po-

¹⁴⁴ APP I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 350, s. 521–524.

¹⁴⁵ Jerzy TOMASZEWSKI, *Kwestia polska w politice Bułgarii w latach 1916–1918*, Zeszyty Naukowe INP – 10, Warszawa 1983, s. 7–18.

¹⁴⁶ APP I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 352, s. 531–532.

¹⁴⁷ APP I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917), Paris 1962, dok. č. 386, s. 572.

daří prosadit, zejména ohledně Arménie, Mezopotámie (Iráku) a svrchovanosti nad Egyptem.¹⁴⁸

Německá a rakousko-uherská armáda stále útočila ze severozápadu a německo-bulharsko-turecká vojska od jihu proti Rumunsku, takže nakonec počátkem prosince 1916 obsadily Bukurešť. Rumunská vláda a panovnický dvůr se proto přesunuly na severovýchod do moldavských Jasů. Berlín však, na rozdíl od Vídně a zejména Budapešti, neměl v úmyslu naprosté zničení Rumunska, s kterým výhledově počítal jako s významným spojencem na Balkáně. Bývalý německý vyslanec v Rumunsku a nyní náměstek ministra zahraničí Hilmar von Bussche-Haddenhausen v písemných podkladech 24. ledna 1917 pro svého ministra zdůraznil nevyhnutelnost zachovat Rumunsko jako protiváhu vůči Bulharsku. Proto je nutné Rumunsko připoutat k Německu, s čímž asi nebude souhlasit Uhersko. Bude tudíž třeba ještě pečlivě zvážit následující navržené podmínky separátního míru s Bukureští: 1) Novou Dobrudžu předá Bulharsku; 2) hraniční úpravy ve prospěch Uherska; 3) předání ropných polí německým společností; 4) Constanza se stane svobodným přístavem.¹⁴⁹ Berlínu se totiž jednalo především o získání Rumunska jako spojence a zároveň jako zdroj strategických potravin a ropy, proto se někteří v jeho politickém vedení snažili poněkud zmírnit vyhraněné územní nároky svých spojenců vůči Rumunsku. Jeho vojenská porážka tak paradoxně místo, aby upevnila pozice Německa, Rakousko-Uherska, Bulharska a Turecka na Balkáně, vnesla do jejich vztahů řadu nových sporů a nedůvěru, což se potom projevilo při vyjednávání o uzavření separátního míru s Rumunskem a také v následujícím průběhu války na Balkáně. Rumunsko nakonec podepsalo 9. prosince 1917 příměří a potom 7. května 1918 mírovou smlouvu s Centrálními mocnostmi. V důsledku vývoje na bojištích v závěru války, která vyvrcholila vítězstvím Dohody a jejích spojenců, nakonec Rumunsko opět vyhlásilo 10. listopadu 1918 válku Centrálním mocnostem a znovu se zařadilo do vítězného bloku Spojenců.

¹⁴⁸ *APP I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917)*, Paris 1962, dok. č. 387, s. 573.

¹⁴⁹ *APP I. Des origines a la déclaration de la guerre sous-marine a outrance (août 1914 – 31 janvier 1917)*, Paris 1962, dok. č. 473, s. 681.

Petr Prokš

Rumänien am Scheideweg. Internationale Gründe des Übergangs Rumäniens auf die Entente-Seite im „Großen Krieg“ (Juli 1914 – August 1916)

Zusammenfassung

Rumänien erreichte wieder seine Unabhängigkeit nachdem sich das Land im Laufe des 19. Jahrhunderts von der osmanischen Fremdherrschaft befreit hatte. Es bemühte sich danach seine „historischen“ Gebiete, wie Siebenbürgen, Bukowina, Banat, Dobrudscha und Bessarabien zurückzugewinnen. Rumänien war auch einer der wichtigsten balkanischen Staaten mit einer strategischen Lage am Schwarzen Meer. Deshalb bemühten sich die „traditionellen“ Großmächte ein Bündnis mit diesem Land zu schließen. Eine dieser Großmächte war das zaristische Russland, das beabsichtigte, einen Pakt von befreundeten Staaten, nämlich Rumänien und Bulgarien, im Südostbalkan und an der Nordwestküste des Schwarzen Meers gegen das Osmanische Reich zu schaffen. Das Projekt erwies sich als erfolglos, denn Bukarest neigte sich inzwischen zu Wien und Berlin und 1883 schloss einen geheimen Allianzvertrag mit Österreich-Ungarn unter Deutschlands Schirmherrschaft. Rumänien hatte auch schleppende Streite mit seinem Nachbarn Bulgarien über das Territorium von Dobrudscha, die ein Allianz Bündnis der beiden Länder verhinderten, ohne Rücksicht auf die potentielle Schirmherrschaft: Petersburg oder Berlin und Wien. Nach den Balkankriegen 1912–1913 konnte Rumänien schließlich Süddobrudscha von Bulgarien gewinnen. Dank dieser Akquisition wurde die Staatsfläche zwar größer, jedoch – ähnlich wie die anderen balkanischen Staaten – das Land war ökonomisch und finanziell zugrunde gegangen. Bukarest stützte sich dabei gewissermaßen auf diplomatische Unterstützung Wiens und Berlins. Rumänien hegte dann die Hoffnung auf weitere territoriale Expansion. Während der Konsolidierung der internationalen Beziehungen in Europa und Bildung von Koalitionen nahm das Land vorläufig gewisse neutrale Stellung ein, doch seine Hoffnungen, insbesondere nach dem Anschluss von Siebenbürgen, deuteten an, dass es perspektivisch die Erfüllung seiner Ansprüche eher im Entente-Lager, d.h. Gegner von Österreich-Ungarn und dessen Vormund Deutschland sah. Nach dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs blieb Rumänien neutral und arbeitete diplomatisch mit dem neutralen Italien eng zusammen. Beide kriegsführenden Blöcke erstrebten die Unterstützung Rumäniens, das jedoch seine Sympathie an die Erfüllung seiner territorialen Ansprüche knüpfte. Die Lage hat sich jedoch nach dem Eintritt der Türkei und dann auch Bulgariens in den Krieg auf Seite der Zentralen Mächte wesentlich geändert. Rumänien fühlte sich dadurch bedroht und isoliert und schloss sich deshalb im August 1916 der Entente an gegen die Zusage territorialer Gewinne zum Nachteil von Österreich-Ungarn.

Petr Prokš

Romania at the Crossroads. International Reasons of Romania's Joining the Entente during the "Great War" (July 1914 – August 1916)

Summary

Romania restored its independence after getting rid of the Ottoman domination in the course of the 19th century. Then, it endeavored to regain its "historical" territories, namely Siebenbürgen, Bukovina, the Banat, Dobrudja, and Bessarabia. Romania was also an important Balkan state with a strategic position on the Black Sea coast. Therefore, some "traditional" powers were trying to enter into an alliance with that country. One of those powers was also the tsarist Russia, which was luring Romania hoping to create, together with Bulgaria, an alliance of friendly countries in the southeastern Balkans and on the northwestern Black Sea coast against the Ottoman Empire. The plan failed for the time being as Bucharest preferred Vienna and Berlin by signing a secret alliance treaty with Austria-Hungary in 1883 under the patronage of Germany. Romania had also long-dragging disputes over Dobrudja with Bulgaria, its neighbor, which made any alliance of the two countries impossible, be it under Petersburg's, Berlin's or Vienna's patronage. Following the Balkan Wars 1912–1913 Romania eventually acquired southern Dobrudja at the expense of Bulgaria. Owing to this the country territorially expanded; however, like the other Balkan countries, it was economically and financially ruined. Bucharest could rely to some extent on diplomatic support of Vienna and Berlin. Even then, Romania hoped to further expand. During the formation of international relations in Europe and the creation of allied coalitions the country took up a rather neutral position; nevertheless, particularly after the attachment of Siebenbürgen, it was believed that its ambitions might eventually be satisfied in the Entente camp as an opponent of Austria-Hungary. When the First World War broke out Romania remained neutral and its diplomacy closely collaborated with the neutral Italy. Both belligerent blocs were trying to lure Romania; this, however, demanded a satisfaction of its territorial claims. The situation changed dramatically when Turkey, followed by Bulgaria, entered the war on the side of the Central Powers. Romania felt threatened and isolated by these steps, and therefore joined the Entente camp in August 1916 against a promise of territorial acquisitions to the detriment of Austria-Hungary.

Ferdinand Vrábek

Občianska vojna na Urale a československé vojsko v Rusku – nové ruské pohľady a hodnotenia

The Civil War in the Urals and the Czechoslovak Corps in Russia: New Russian Views and Conclusions

In 1917–1922 the Russians and their neighbors experienced a very painful period of their history – the Civil War. This conflict in Russia had also some impact on the Czechoslovak Army Corps that got trapped in that country in the years 1917–1920 when the Bolsheviks had signed a peace treaty with the Central Powers. Previous historiography of the Soviet era in Russia and that of the socialist era in Czechoslovakia considered those events from the class- and party-based point of view, and Czechoslovak historians, under the pressure of Communist ideology and censorship reproduced the views of Bolshevik leaders, namely V. I. Lenin. Since 1990 new approaches to this period of Russian and our history have appeared. Confidential materials stored in archives as well as prohibited literature and journals have become available to the public and their study provides a better balanced view of the Civil War in Russia. A great contribution to both Czech and Slovak historiography is the large work done by Russian scientists who study the relevant archival materials and present the results of their work at conferences devoted to the First World War and/or the Civil War in Russia. Owing to several scientific institutions in the Perm Region a number of scientific conferences and exhibitions devoted to the Civil War in the Urals have been organized and the very first Civil War Museum has been opened in the village of Kyn containing an exhibition dedicated to the Czechoslovak legions.

Keywords: History, 20th century, First World War, Russia, the Urals, Civil War, Czechoslovak legions, Russian historiography

Občianska vojna v Rusku v rokoch 1917–1922 patrí k najsmutnejším obdobiam v dejinách ruského národa. Pokiaľ ide o roky 1917–1920, ale najmä roky 1918–1919, sa tieto tragické udalosti čiastočne dotýkajú aj československého zahraničného vojska v Rusku – ruských légii. Už pre súčasníkov bola úloha Československého armádneho zboru (ruských légii)¹ v Rusku najmä po „Čel'abinskom incidente“² rozporuplná a hodnotila sa z rôznych hľadísk. Inak sa na toto obdobie a úlohu čs. vojska v Rusku pozerali priami účastníci vtedajších udalostí a ďalší pamätníci z rozdielnych národných spoločenstiev a politických zoskupení, inak nasledujúce generácie a aj historici v rôznych obdobiach, v ktorých sa striedali demokratické a totalitné režimy. Cieľom tejto štúdie je podať stručný prehľad o základných problémoch spojených s hodnotením úlohy Československého armádneho zboru³ v Rusku, oceňovaním jeho úlohy v staršej historiografii a o zmenách, ku ktorým v odbornej komunite, zaoberajúcej sa touto otázkou, dochádza po roku 1989. Autor si pritom ale nekladie za cieľ podať vyčerpávajúci a úplný prehľad ani podrobnú analýzu celej literatúry tejto otázky, jednak pre jej rozsiahlosť a jednak pre zložitost' problematiky, na ktorej celkové spracovanie rozsah jednej štúdie nemôže postačovať.

Československé zahraničné vojsko (légie) začalo vznikáť postupne od prvých dní vojny (v auguste 1914 v Kyjeve Česká Družina a vo Francúzsku Rota Nazdar) a od skromného začiatku niekoľkých dobrovoľníckych rôt sa postupne rozrástlo na skutočnú armádu. To však v ňom už boli aj mnohí bývalí rakúsko-uhorskí vojaci, ktorí sa dostali do zajatia a tam sa rozhodli vstúpiť ako dobrovoľníci do tvoriacich sa jednotiek bojujúcich za vznik samostatného spoločného štátu Čechov a Slovákov.

¹ Pre československé zahraničné vojsko sa neskôr vžil termín légie, ale tento názov sa v čase prvej svetovej vojny nepoužíval. Čs. vojsko v Rusku sa nazývalo Československý armádny zbor, alebo československá revolučná armáda, neskôr po Štefánikových reformách od 1. 2. 1919 Československé vojsko na Rusi a jeho príslušníci dobrovoľníkmi. V tejto štúdii sa však používa aj pojem légie resp. ruské légie ako synonymum čs. vojska v Rusku.

² Dňa 14. 5. 1918 došlo na železničnej stanici v Čel'abinsku k vyprovokovanej zrážke príslušníkov našich jednotiek najprv s rakúsko-uhorskými zajatcami a potom aj s predstaviteľmi sovietskej moci v meste. Materiál z vyšetrovania prvýkrát uverejnil sovietsky historik Klevanskij, ale hodnotil ho z bolševického pohľadu, pretože jeho publikácia vyšla v Moskve v roku 1965. Aleksandr Charitonovič KLEVANSKIJ, *Čechoslovackije internacionalisty i prodannyj korpus. Čechoslovackije političeskije organizacii i vojskije formirovanija v Rossii. 1914–1921 gg.*, Moskva 1965, s. 201–204.

³ Československá jednotka v Rusku začala vznikáť v auguste 1914 pod názvom Česká Družina (tvorili ju väčšinou Česi, ale bolo v nej už v jej začiatkoch aj 16 Slovákov), ktorá sa postupne rozrástla na Čs. strelecký pluk (1916), Čs. brigádu (3 pluky, jar 1917) a 1. čs. divíziu. Po vzniku ďalších štyroch peších plukov v Poltavskej gubernii sa vytvorila aj 2. čs. divízia (5. pluk v Borispoli, 6. pluk v Pirjatine, 7. pluk v Berezani a 8. pluk. v Baryševke) a v októbri 1917 máme v Rusku už Čs. armádny zbor (2 divízie a záložnú brigádu).

O udalostiach Občianskej vojny v Rusku a úlohe légii sa v Československu mohlo objektívne písať len medzi rokmi 1918–1938, potom nastáva dlhé obdobie deformovania historického vedomia u obyvateľstva. Historici v oboch totalitách, hnedej a červenej, pod rôznymi vplyvmi a s rôznou motiváciou, nielen pre ideologický tlak, ale často aj z vlastnej iniciatívy, skresľovali udalosti a úlohu významných osobností podieľajúcich sa na dejinách uvedeného obdobia, niektoré dôležité fakty zamlčovali a iné menej významné nadhodnocovali. Týka sa to napríklad aj úlohy českých a slovenských internacionalistov, ktorí v Rusku bojovali proti čs. légiam, dezercii z légii a vstupovania do červených gárd a podobne. Zveličoval sa aj ich počet, ktorý sa od viac-menej prijateľného čísla 6000 postupne zvyšoval na 8000–10 000, pričom najvyššie číslo dosiahlo počet až 12 000.

Pritom sa však už aj v období prvej republiky, ktorá svoje ozbrojené sily budovala cieľavedome na legionárskych tradíciách, a československé légie v Rusku, Francúzsku a Taliansku sa stali jedným z uholných kameňov ideológie a zakladateľského príbehu Československej republiky, vyskytovali hodnotenia protichodné.⁴ Potvrďuje to vtedajšiu možnosť slobodnej výmeny názorov a demokratický charakter tohto štátneho útvaru.⁵ Na jednej strane sa československé vojsko v zahraničí a jeho skutky, najmä účasť v rôznych bitkách na západnom, južnom aj východnom fronte a potom v Rusku až nekriticky vyzdvihovala, na strane druhej dochádzalo zo strany komunistov a ľavicovo orientovaných príslušníkov légii k deformáciám, skresľovaniu faktov a k preberaniu stranícko-politických pohľadov na légie.⁶ Napriek tomu však prevážila taká tendencia, ako to vo svojom hodnotení výborne vystihol Jan Rychlík, že boj za samostatnosť Československa bol chápaný ako národná a demokratická revolúcia a legionári – často to boli sociálni demokrati s ľavico-

⁴ Jan RYCHLÍK, *Legie a legionári v české a slovenské tradici a historiografii*, Národopisná revue 21, 2011, s. 170–180.

⁵ Ako kuriozita stojí za zmienku aj ten fakt, že jeden z najväčších bolševických nepriateľov československých jednotiek Lev Davydovič Trockij po svojom vypudení zo Sovietskeho Ruska koncom 20. rokov minulého storočia sa pokúsil získať politický azyl aj v Československu, ktoré mu ho však odmietlo udeliť.

⁶ Východiskom tu boli hodnotenia rôznych bolševických vodcov, predovšetkým Lenina. O jeho postoji pozri napríklad Vladimír Iljič LENIN, *Prejav na spoločnom zasadnutí Všeruského ústredného výkonného výboru, Moskovského sovietu, moskovských závodných výborov a odborových zväzov 29. júla 1918*, *Zobrané spisy* 37 (júl – marec 1919), Bratislava 1987, s. 33–52, 33, 34; TENŽE, *Prejav na zhromaždení Varšavského revolučného pluku 2. augusta 1918*, tamže, s. 57–59, 58. TENŽE, *Prejav na zhromaždení v Butyrskom obvode 2. augusta 1918*, tamže, s. 60–63, 61 a ďalšie. Pozri aj Václav KAPLICKÝ, *Gornostaj*, Praha 1955; Jan VODIČKA, *Jak jsme žili a bojovali*, Praha 1957.

vými názormi, boli však medzi nimi aj takí, ktorí sa klonili skôr k pravicovému zmýšľaniu – sa aj sami považovali za revolucionárov.⁷

Ruská historiografia po roku 1990 začala z nových aspektov skúmať nielen otázky prvej svetovej vojny a légii, ale napríklad aj prvú ruskú revolúciu,⁸ vojensko-politické ciele štátov Dohody v období prvej svetovej vojny,⁹ úlohu významných osobností napr. T. G. Masaryka,¹⁰ vzťah histórie a zahraničnej politiky Ruska a mnohé ďalšie. Pre ruských čitateľov sú priamo objavné práce o úlohe Čs. armádneho zboru v Rusku, o pokusoch predstaviteľov „demokratickej kontrarevolúcie“ čeliť bolševikom¹¹ alebo o hrôzach červeného teroru, čo sa predtým takmer celkom zamlčovalo.¹² Pritom nejde o obrat o 180 stupňov v hodnoteniach ruských historikov a o nové zamlčovanie faktov, tentoraz takých, ktoré by hovorili v prospech červených gárd a poukazovali aj na teror bielych vojsk, ako sa to často deje v iných národných historiografiách. Príkladom môže byť francúzsky súbor dokumentov o prvej svetovej vojne¹³ alebo, pokiaľ ide o Českú republiku, vynechávanie niektorých sporných miest napríklad aj v pesničkách Karla Hašlera, napr. v pesničke „*Kampak na nás bolševici...*“¹⁴

Prvá svetová vojna znamenala v prípade porážky Rakúsko-Uhorska a Nemecka pre Slovákov a Čechov možnosť oslobodiť sa z podmienok nerovnoprávneho života v rakúsko-uhorskej monarchii a založiť si vlastný spoločný štát, Česko-

⁷ J. RYCHLÍK, *Legie a legionári*, s. 172. Ale nielen oni, aj memoáre najvýznamnejších predstaviteľom čs. zahraničnej akcie T. G. Masaryka, E. Beneša a mnohých ďalších majú vo svojich názvoch slovo revolúcia alebo revolučný.

⁸ V. I. ŽURAVLEVA, *Revolúcija 1905–1907 godov v vosprijatii amerikanskich „džentl'menov-socialistov“*, in: *Novaja i novejšaja istoria* 63, 2013, s. 63–77.

⁹ A. M. FOMIN, *Vojenno-političeskije celi Velikobritanii na zaveršajhuščem etape Pervoj mirovoj vojny*, in: *Novaja i novejšaja istoria* 62, 2012, s. 72–91.

¹⁰ E. G. ZADOROŽŇUK, *Štrichi k portretu Tomaša Garriga Masarika*, in: *Novaja i novejšaja istoria* 62, 2012, s. 151–164.

¹¹ Svetlana S. DMITRIJEVA, *Srednij Ural v period „demokratičeskij kontrerevolucii“: načalo konca*, Graždanskaja vojna na Urale. Materialy meždunarodnoj naučno-praktičeskij konferencii g. Kungur 7.–8. okt'jabrja 2011 g., Perm 2011. s. 5–8.

¹² Pozri napríklad L. Ju. JELTYŠEVA, *Krasnyj teror v Kungure v gody Graždanskij vojny*, Graždanskaja vojna, s. 17–21; A. L. LITVIN, *Krasnyj i bjelyj teror v Rossii 1918–1922 gg.*, Moskva 2004; B. S. PUŠKAREV, *Dve Rossii XX. veka. Obzor istorii 1917–1993 gg.*, Moskva 2008.

¹³ Podrobnejšie pozri Ferdinand VRÁBEL, *Prvá svetová vojna ako miesto obnovujúcej sa historickej pamäti?* Vojenská história 16, 2012, s. 108–123.

¹⁴ Josef MLEJNEK, jr., *Kam se poděla pátá sloka? Béla Kun a jeho bolševická republika z roku 1919*, Babylon 22, 2013, 20. 5. 2013, s. 4.

slovenskú republiku.¹⁵ To bol aj hlavný motív pre vznik a budovanie československých ozbrojených síl v zahraničí. Tento prvý česko-slovenský odboj sa v minulosti hodnotil tiež z rôznych hľadísk – podľa toho k akému táboru pisateľ patril stranícky či nacionálne. Niekedy sa úloha légii až nekriticky nadhodnocovala, inokedy sa zase prekrúcala a zdôrazňoval sa jej údajný „žoldniersky, imperialistický a intervenčný“ charakter. Aj v niektorých súčasných analýzach sa vyskytujú zbytočné pokusy všetko prehodnocovať a inak vykladať aj také veci, ktoré už dávno nie sú sporné. Napríklad vôbec neobstojí tvrdenie, že sarajevský atentát 28. júna 1914 vyvolal celoeurópsku krízu; to je naozaj veľmi zjednodušené a aj nepravdivé konštatovanie.¹⁶ Je všeobecne známe, že to bola pre Viedeň a najmä pre Berlín len vhodná zámienka na rozpútanie vojny. „*Teraz alebo nikdy!*“ – týmito slovami komentoval sarajevské vraždy nemecký cisár Viliam II. Samotná kríza však dozrievala celé desaťročia a jej prejavom bolo aj horúčkovité zbrojenie, vzrast militarizmu a rozdelenie sveta do dvoch nepriateľských vojensko-politických táborov, Dohody a Ústredných mocností.

Základné hodnotenia vojny v dobe socializmu boli také, že to bola imperialistická vojna, ku ktorej viedli kapitalistické rozpory a boj o nové rozdelenie sveta, ktorý sa vyhrotil v období najvyššieho štádia kapitalizmu – imperialismu.¹⁷ „*Imperialistické rozpory, jež se hromadily celá desetiletí, vyústily nyní v obrovskou srážku dvou vojensko-politických bloků. Hořlavín bylo v mezinárodní politice tolik, že se válečné plameny, jež vyšlehlý koncem července 1914 mezi Rakouskem a Srbškem, rozšířily za několik dní po celé Evropě, rostly dál a nakonec zachvátily celý svět.*“¹⁸ Aj keď toto hodnotenie, založené na marxistickom svetonázore, bude potrebné modifikovať a doplniť o ďalšie aspekty, stále si v mnohom zachováva svoju platnosť. Vojnové ciele oboch skupín – Dohody aj Ústredných mocností boli imperialistické a na jej ďalší priebeh mala zásadný vplyv ako demokratická Februárová revolúcia v Rusku v roku 1917, tak aj Októbrová socialistická (boľševická) revolúcia v tom istom roku ako revolučné východisko z vojny. To sa už nespomínalo, že to bolo východisko len pre boľševikov... Naopak, boľševická revolúcia tým, že vyradila Rusko z vojny a vlastne zlikvidovala východný front, ohrozila víťazstvo Dohody a nesmierne posilnila tábor Ústredných mocností. Čoskoro sa však v Rusku začalo bojovať opäť. Tentoraz už nie proti Nemecku a Rakúsko-Uhorsku, ale Rusi proti Rusom, teda vlastní proti vlastným. V krajine vznikla nesmierne krutá a na

¹⁵ Tento cieľ československého odboja sa zaujímavým spôsobom odrazil aj v názvoch jednotiek a aj vo vojenskej symbolike čs. légii, napr. v husitských a chodských motívoch, heslách – Pravda vítězí, Za tú našu slovenčinu, Sloboda, rovnosť bratstvo a podobne. Imrich PURDEK, *Vojenská symbolika československých légii 1914–1920*, *Vojenská história* 16, 2012, s. 157–180.

¹⁶ Ivan MRVA – Vladimír SEGEŠ, *Dejiny Uhorska a Slováci*, Bratislava 2012, s. 367.

¹⁷ Vladimír Il'jič LENIN, *Imperializmus ako najvyššie štádium kapitalizmu*, Bratislava 1974.

¹⁸ Aleksander Andrejevič GUBER (red.), *Dějiny světa svazek VII*, Praha 1965, s. 511.

veľké obete tragická Občianska vojna trvajúca až do roku 1922. Vplyv konfliktu na zázemie bol v Rusku ešte strašnejší ako na Západe predovšetkým preto, lebo vojna tu trvala o štyri roky dlhšie, ale aj pre krutosť bolševických vojsk a aj časti vojsk bielych. Okrem organizovaných jednotiek, ktoré chceli zachovať ruské demokratické zriadenie resp. ho obnoviť, v regiónoch pôsobili aj rôzne koristnícke skupiny samozvaných miestnych vládcov, atamanov¹⁹ a odštiepeneckých dôstojníkov. Rekvirovanie dobytku, obilia a ďalších komodít bez akejkoľvek náhrady bolo na dennom poriadku až do úplného vyčerpania všetkých zásob. Logickým následkom takéhoto prístupu boli nasledujúce roky hladomoru v Rusku a aj na Ukrajine, predtým svetovej zásobárne obilia.

V Rusku po Februárovej revolúcii existovalo dvojvládie soviетov robotníckych a roľníckych zástupcov a demokratickej (predtým označovanej za buržoáznu, hoci v nej boli aj eseri – sociálni revolucionári, kadeti – konštituční demokrati a ďalšie občianske strany) Dočasnej vlády. Túto situáciu sa snažili využiť bolševici vydaním hesla „*Všetku moc soviетom*“ z ktorých by potom postupne vytlačili ostatné strany – predovšetkým menševikov, eserov a kadetov. Preto Dočasná vláda, uvedomujúc si toto nebezpečenstvo, v júli 1917 zbavila soviety moci. Po tomto kroku začali bolševici intenzívne pripravovať ozbrojené povstanie a zvrhnutie Dočasnej vlády, čo sa im podarilo 7. novembra 1917 (podľa starého kalendára 25. októbra – preto ju bolševici nazvali Veľká októbrová socialistická revolúcia). O ruskej Dočasnej vláde sa v marxistických prácach písalo, že táto buržoázna vláda bola ustanovená po víťazstve Februárovej buržoázno-demokratickej revolúcie v roku 1917. Táto vláda bola vraj len predstaviteľkou buržoázie a statkárov, uskutočňovala prot ľudovú politiku, potlačovala revolučné robotnícke hnutie a pokračovala v imperialistickej vojne.

Po bolševickej revolúcii v novembri 1917 ako vedenie ČSNR (Česko-Slovenská národná rada) v Paríži v osobe jej predsedu Tomáša Garrigue Masaryka, tak aj veliteľ čs. vojsk v Rusku generál Vladimír N. Šokorov vydali čs. vojsku pokyny na zachovanie neutrality vo vnútorruskom spore. Spočiatku sa to aj darilo, ale už čoskoro sa na jednej strane dejú pokusy o zatahnutie čs. jednotiek do boja proti bolševikom (2. pluk v novembri 1917 v Kyjeve) a na Druhé sa v rámci bielej Dobrovoľníckej armády začína tvoriť aj československý pluk.²⁰ Na druhej strane ešte pri Bachmači (východne od Kyjeva) v marci 1918, bojujú československé légie bok po boku s bolševickými jednotkami proti Nemcom. To však bola už posledná priateľská epizóda a čoskoro sa z ruských červených gárd a čs. légii stali nepriatelia na život a na smrť.

O niektorých témach z obdobia prvej svetovej vojny a z nasledujúcich desaťročí sa však v dobe vlády komunistickej strany v Sovietskom zväze a potom aj v Československu nemohlo písať objektívne. Súčasný ruský historik a znalec ob-

¹⁹ Napríklad Grigorij Semjonov, Alexander Dutov a ďalší.

²⁰ Josef KUDELA, *S naším vojskem na Rusi. I. V době příprav*, Praha 1922, s. 8.

čianskej vojny na Urale Alexander Michajlovič Kručinin o tom napísal, že počas sovietskej éry všetky prostriedky propagandy a historici Občianskej vojny pracujúci pod kontrolou straníckych ideológov sa nezastavili pred falzifikáciou a silou-mocou presviedčali spoločnosť o existencii krutého a krvavého „bieleho teroru“. A v súčasnej postsovietskej ére sa dejú pokusy, hoci nemajú žiadnu oporu v prameňoch, klásť červený a biely teror na jednu úroveň a posudzujú ich ako mravne rovnocenné. Pritom sú podľa Kručinina od základov rozdielne. Červený teror bol štátnou politikou zameranou na zastrašenie určitých vrstiev obyvateľstva. Bieli také ciele nemali a ak sovietske knihy opisovali, ako bielogvardejci vraždili robotníkov a roľníkov, zatajovali skutočnosť, že ich nevešali ako predstaviteľov chudoby, ale ako čekistov²¹ a bolševických komisárov, či červených gardistov.²² Krutosť niektorých bielych jednotiek a atamanských bánd sa vysvetľuje nedostatkom kontroly ústrednej vlády snažiacej sa nahradiť bolševikmi odstránenú Dočasnú vládu a svojvôľou miestnych veliteľov.

Občianska vojna v Rusku a príbeh československých légií patrí teda k takým témam, o ktorých sa pred rokom 1989 nemohlo písať objektívne. U nás najmä o légiách ako jednotkách, ktoré vznikali pod vedením ČSNR (T. G. Masaryk, M. R. Štefánik, E. Beneš), jednak ako celku, ale aj práve v súvislosti s udalosťami v Rusku po Októbrovej revolúcii v roku 1917, keď bolševici odstránili Dočasnú vládu a prevzali moc do svojich rúk. Čoskoro sa ukázalo, že sovietsky vodca Vladimír Iljič Lenin a jeho najbližší spolupracovníci uprednostňujú svoj stranícky a triedny záujem pred záujmami celého štátu a ruského národa. Postupne uvoľňovali zväzky so spojencami v Dohode až napokon vystúpili z vojny proti Nemecku a 3. marca 1918 uzavreli pre Rusko nevýhodný a potupný mier v Brest-Litovsku. Podľa dohodnutých podmienok v tejto nemecko-rakúsko-uhorsko-ruskej mierovej zmluve sa výslovne stanovovalo, že Rusko prepustí a repatriuje všetkých nemeckých a rakúsko-uhorských zajatcov a nebude trpieť na svojom území, žiadne vojenské útvary, ktoré bojujú proti Rakúsko-Uhorsku, Nemecku a Turecku. Legionárom teda hrozilo, že v prípade zajatia Nemcami budú vydaní Rakúsko-Uhorsku a tam popravení ako vlastizradcovia a rovnako v prípade odzbrojenia sovietskymi vojskami budú repatriovaní taktiež do Rakúsko-Uhorska. Keďže sa v dohode uznávala aj nezávislosť Ukrajiny, vznikla pre Československý armádny zbor, ktorý sa nachádzal na Ukrajine, zložitá situácia, v ktorej mu hrozilo nebezpečenstvo obkľúčenia nemeckými divíziami. Nemci mali početnú prevahu, preto sa velenie čs. jednotiek spolu s politickým ústredím, Československou národnou radou v Paríži, rozhodli, že čs. jednotky sa z Ukrajiny presunú na východ. Masaryk vyjednal s ukrajinskými a ruskými

²¹ Чрезвычайная комиссия – (skratka Čeka/čeka) bola mimoriadna komisia – úderný a trestný oddiel bolševickej strany.

²² Aleksander M. KRUCININ, *Krasnyj i bjelyj teror v Rossii v 1917–1922 gg.*, Graždanskaja vojna, s. 3–4.

predstaviteľmi²³ evakuáciu légii z Ukrajiny a ich voľný prejazd Ruskom. Týždenník *Slovenské Hlasy*, vychádzajúci v Jekaterinburgu situáciu hodnotil nasledovne: „*My československé vojsko bojujúce za tri roky v radoch vojsk ruských, brestlitovského mieru sme neuznali, ako ho neuznávajú ani starí spoločníci Ruska a ani sami povedomejší a čestnejší Rusi... S nami, československým vojskom, bolo tak, že pojdeme do Francie biť sa ďalej za svobodu. Ísť priamo na Rakúsko-Uhorsko sme nemohli, lebo nie sme taká sila, a dosť tam ešte takých cisársko-kráľovsko-panských otrokov, čo by nás boli vystrieľali a vyvešali. Bolševická vláda nás však, trebárs sme už boli uznani za autonómnu časť francúzskej armády, do Francie za 3 mesiace neprepúšťala, lebo tak jej rozkazovali z Berlína, Viedne a Pešti. K tomu v Nemecku a Rakúsko-Uhorsku vedeli, že tu sú ešte statisíce zajatých Nemcov a Maďarov..., na ktorých predsa ale toľko ešte mohli sa cisár pán a vlády spoliehať, že keď bude treba postavia sa proti nám, ktorí chceme rozdeliť Austriu i Maďarság.*“²⁴

Pri tomto preskupení Čs. armádneho zboru mal významnú úlohu železničný uzol Bachmač, ktorý sa nemecké velenie snažilo obsadiť a odraziť tak cestu čs. jednotkám na východ. Pri prenikaní Nemcov do oblasti Bachmače bojovali naše jednotky dokonca spolu s bolševikmi proti Nemcom. Po úspešnej evakuácii z Ukrajiny sa však vzťah bolševikov a Čs. armádneho zboru začal meniť.²⁵ Keď bolševici zistili, že sa im napriek silnej propagande, do ktorej sa zapojili aj mnohí Česi a Slováci ľavicovej orientácie,²⁶ nepodarí získať väčšinu legionárov aby bojovali za proletársku revolúciu, snažili sa légie najprv odzbrojiť a keď im aj tento plán vyšiel len čiastočne, začali aj nepriateľské bolševické ozbrojené akcie proti légiiam.

Pri odzbrojovacích akciách v Kursku a Penze dochádzalo k nedorozumeniam a situácia sa vyhrotila najmä v máji 1918, keď sa do Čel'abinska schádzali delegáti čs. vojska na predporady, po ktorých mal nasledovať snem alebo zjazd. Aj naše jednotky ako súčasť ruskej armády si po februárovej demokratickej revolúcii rýchlo

²³ V druhej polovici januára 1918 ukrajinská vláda svojím manifestom, tzv. IV. univerzáloom, vyhlásila úplnú samostatnosť Ukrajiny a priateľský pomer ku všetkým susedom. Bolševici dobyli Kyjev, ktorý vláda opustila, a Sovietske Rusko pokračovalo v rokovaniach o mieri v Brest-Litovsku.

²⁴ *S novým číslom!* Slovenské Hlasy 2, 29. 7. 1918, s. 1. Poznámka: Citáty zo Slovenských Hlasov sú v pôvodnom pravopise.

²⁵ Príznačné je, že bolševici obvinili čs. jednotky, že ich zradili a odkryli krídla červených jednotiek, keď odišli z Bachmače. Oni (t. j. bolševici) vraj naďalej chceli bojovať proti Nemcom. Už čoskoro však vyšla pravda najavo, keď sa začali v praxi realizovať ustanovenia mierovej dohody uzavretej medzi Ruskom a Ústrednými mocnosťami v Brest-Litovsku.

²⁶ Napríklad českí komunisti František Beneš a Karel Knoflíček v ruskej Pravde uverejnili už 22. 11. 1917 výzvu k českým zajatcom a dobrovoľníkom, aby nevystupovali proti ruskému národu a ruskej revolúcii a zložili zbrane, hoci museli vedieť o príkazoch na zachovanie neutrality čs. jednotiek. *Klevety*, in: Československý voják. Zvláštní vydání, 23. 11. (6. 12.) 1917, J. KUDELA, *S naším vojskem*, s. 82.

osvojili zmeny v ruskej armáde, zriadili si komitety, volili si delegátov, diskutovali a začali pripravovať snem. „*Naše vojsko plávalo tiež s vlnami ruskej revolúcie.*“²⁷ Je to pochopiteľné, veď po februárovej demokratickej revolúcii v roku 1917 súčasne s výstavbou nášho vojska vznikali aj zajatecké organizácie; členstvo v nich ukladalo svojim členom povinnosť vstúpiť do vojska. Do boľševickej revolúcie mali tieto organizácie často svojich zástupcov aj v sovietskych a komitétach, zúčastňovali sa na schôdzkach a vysielali rečníkov na mítingy.²⁸ Ale na naše vojsko to nemalo až taký zhubný vplyv, ako na vojsko ruské, ostatne zárodoky demokratických inštitúcií v čs. vojsku sa začali tvoriť už dávno pred ruskou demokratickou Februárovou revolúciou v roku 1917. V zajateckých táboroch si dôstojníci a vzdelanejší vojaci uvedomovali cenu organizovanosti a preto si medzi sebou volili dôverníkov, ktorí sa starali o spisovanie a evidenciu zajatcov, o spojenie medzi jednotlivými zajateckými tábormi a podobne. Presviedčali zajatcov s českou a slovenskou národnosťou, aby sa pripravovali na vstup do čs. zahraničného vojska, robili si evidenciu podľa profesií a vzdelania zajatcov a podobne. To sa výborne osvedčilo vtedy, keď boli potrební špecialisti a predstavitelia našich organizácií ich mohli ruskej strane ponúknuť na základe tejto práce zostavovanej evidencie.²⁹

V ruskej politike sa diali stále zmeny, neprestajne sa schôdzovalo a zatiaľ na fronte aj v tyle bujnela boľševická propaganda, ktorá sa presadzovala so svojimi lákavými heslami: robotníkom zárody, roľníkom pôdu a vojacom mier a odchod z frontu domov. „*Vlny rozkladu bijú i do nášeho hnutí, ale rozbíjajú se o tvrdou nacionálnu jednotu.*“³⁰ Zostane jedným z veľkých paradoxov doby, že keď sa boľševickej agitácii s heslami „Mier!“, „Pôdu!“, prípadne „Premeniť imperialistickú vojnu na vojnu občiansku!“, podarilo úplne ochromiť a rozložiť ruskú armádu aj s pomocou demokratizácie pomerov v armáde (volené orgány, komitety, mítingy), po prevzatí moci v revolúcii v októbri 1917 boľševici začali veľmi skoro reorganizovať ozbrojené sily a vo vlastnej, tentoraz už Červenej armáde, upevňovať prísnu disciplínu. A tak vymoženosti ruskej demokratickej revolúcie z februára 1917: volené orgány, predstavenstvá, komitety a hlavne snem či zjazd sa vlastne udržali len v radoch čs. vojska v Rusku a to až do vydania rozkazu č. 588 československým ministrom vojny generálom Milanom Rastislavom Štefánikom 16. januára 1919 a hlavne do jeho realizácie v nasledujúcich mesiacoch.

²⁷ Jozef KUSTRA, *Naše politické vedenie*, in: Slovenské Hlasy 2, č. 2, 6. 8. 1918, s. 1.

²⁸ J. KUDELA, *S naším vojskom*, s. 6.

²⁹ Jan ŠEBA, *Rusko a Malá dohoda*, Praha 1936, s. 346–347.

³⁰ Tamže, s. 7. Treba však dodať že boľševická propaganda mala vplyv aj na niekoľko tisíc Čechov a Slovákov, ktorí neskôr vstúpili do červených „internacionalistických“ jednotiek. Spočiatku sa organizovali v Petrohrade (komunista František Beneš) a neskôr v Kyjeve okolo týždenníka „Svoboda“.

Po známych udalostiach, ku ktorým došlo 14. mája 1918 na železničnej stanici v Čeljabinsku³¹ sa zvolení delegáti na svojom sneme v Omsku (23. júl – 4. august 1918) uzniesli pokračovať ďalej do Vladivostoku „vlastným poriadkom“, to znamená bez dohôd s bolševickými predstaviteľmi a v prípade potreby si uvoľnenie cesty (vtedy, kým vojna trvala, ešte verili, že sa čo najskôr dostanú na front na Západe – do Francúzska) vynútiť so zbraňou v ruke. Súčasne došlo na niekoľkých miestach (Mariinsk, Zlatoust, Irkutsk a ďalšie), k bojovým stretnutiam s bolševikmi, väčšinou z iniciatívy bolševikov, ktorí sa usilovali vyplniť Trockého rozkaz – odzbrojiť príslušníkov čs. jednotiek a internovať ich. A tak sa Čs. armádny zbor dostal v podstate medzi dva ohne, a hoci nebolo v jeho záujme zasahovať do ruských vnútorných záležitostí (ostatne bol tu aj opakovaný Masarykov pokyn, ako hlavy čs. zahraničného odboja, zachovávať prísnu neutralitu a následne aj príslušný rozkaz ruského veliteľa zboru, generála V. N. Šokorova, aby vojsko zachovalo neutralitu). Napriek tomu, že starší český historik, žijúci v emigrácii, Victor M. Fic vo svojej práci o konflikte bolševikov a légii, ktorú podložil aj príslušnými dokumentmi, dospel k záveru, že konflikt úmyselne a po dobrej úvahe vyvolala bolševická vláda, pričom nemalú úlohu zohrali aj informácie od českých a slovenských ľavicových sociálnych demokratov resp. komunistov, ktorí zámerne náladu v čs. légiiach v Rusku skresľovali a sovietskym predstaviteľom tvrdili, že väčšina z legionárov sú stúpenci bolševikov, vo veľkej časti odbornej literatúry ešte stále pretrváva názor, že konflikt vyvolalo československé politické a vojenské vedenie v spolupráci s Francúzskom a Anglickom a tie ho aj financovali.³²

Čs. armádny zbor si musel cestu na východ do Vladivostoku vybojovať za cenu veľkých obetí a svedčia o tom hroby českých a slovenských príslušníkov légii rozsiate po celej transsibírskej magistrále – väčšinou v blízkosti železničných staníc, ale na niektorých miestach aj mimo nich. Presný počet padlých sa nepodarilo nikdy zistiť, odhaduje však, že priamo v bojoch, alebo na následky zranení zomrelo okolo 4112 príslušníkov nášho zboru.

Najintenzívnejšie boje prebiehali v Penze, Samare, Irkutsku, Nižne-Udinsku, Kansku Jenisejskom a na ďalších miestach. Na konci roku 1918 to bola uralská operácia v oblasti miest Kordon, Šumkovo, Kyn, Kungur a Perm. Po 15. januári, keď generál Milan Rastislav Štefánik, ktorý bol práve v tom období na Sibíri, vydal v dohode s prezidentom Masarykom, československou vládou a Spojencami príkaz na stiahnutie čs. jednotiek z frontu sa postupne účasť čs. vojsk na frontových operáciách skončila. Po tomto termíne sa čs. jednotky sústredili hlavne na udržiavanie prevádzky na transsibírskej magistrále, ale dochádzalo aj k „poriadkovým“ výpravám proti štrajkujúcim robotníkom, alebo proti bolševickým partizánskym skupi-

³¹ J. KUDELA, *S naším vojskom*; Aleksander Charitonovič KLEVANSKIJ, *Českoslovenští internacionalisti a legionářský sbor v Rusku*, Praha 1973.

³² Victor M. FIC, *The Bolsheviks and the Czechoslovak legion, The Origin of Their armed conflict March-May 1918*, New Delhi 1978, s. 347.

nám, ktoré robili sabotáže okolo železnice pričom hrozilo, že ak sa im podarí zničiť mosty a tunely, evakuácia našich jednotiek potrvá celé roky a vyžiada si obrovské finančné náklady. Túto úlohu sa legionárom v podstate aj podarilo splniť a bolševici poškodili z vyše 40 tunelov v oblasti Bajkalu len jeden. Niekoľko mostov, ktorých je v regióne tiež veľké množstvo, bolševici, alebo naopak bieli, pri bojoch poškodili, ale čs. vojsko ich opravilo a tak sa mu podarilo celú trasu udržať v prevádzke.³³

Je nepochybné, že dohodové mocnosti sa snažili československé vojsko v Rusku využiť aj proti bolševickej revolúcii a k obnoveniu protinemeckého frontu v Rusku. Z rôznych príčin sa to nepodarilo. Jedným z faktorov pôsobiacich proti týmto plánom Dohody bola aj skutočnosť, že hoci v légiách popri komunistoch a „internacionalistoch“, ktorí rady čs. vojska väčšinou opustili a prešli k červeným, boli aj krajne pravicové skupiny (najmä okolo R. Gajdu), väčšina legionárov proti Rusom bojovať nechcela, a na občiansku vojnu sa pozerala ako na čisto ruskú záležitosť, do ktorej bude lepšie nezasahovať. Aj naši legionári vedeli, že s ich vystúpením sa ich položenie v Rusku a na Sibíri zásadne zmenilo tak, že stoja pred otázkou, či sa ruská armáda reorganizuje, či prídu spojenecké vojská a či sa vytvorí nový protinemecký front a či sa v takom prípade nemajú zrieknuť odchodu na francúzsky front. Až s odstupom času sa ukázalo, že to boli všetko len falošné nádeje, že k žiadnym väčším spojeneckým posilám nedôjde a teda sa na východe ani neotvorí nejaký nový protinemecký front. *„Nechceme ospravedlňovať svoje vystúpenie v Rusku. Ospravedlnily nás samy široké vrstvy ruských i neruských národov, ktoré nenachodia dost' vd'ačných slov za svrhnutie násilnickej vlády, v jej službách bolo a je plno cudzincov, menovite Nemcov a Maďarov... Prosbou – hrozbou, ved' tri mesiace sa náš odchod pre'ahoval a ešte vždy nás bola polovička v Penze – starali sme sa von a preč z Ruska. Vše mali a našli nejaké vykrútky, len aby nás zadržovať a keď sme sa nerozsýpali sami, rozsypať, odzbrojiť nás silou a bude Nemcom a Rakúsku vyhovené... 22. mája zvedeli sme o telegrame, ktorým čel'abinskí bolševici žiadali z Jekaterinburgu pomoc... 25. mája prešli bolševici od hrozby k skutku. Prepadli u Marjanovky pri Omsku náš ešalon a krome ranených zavraždili 28 našich bratov. 26. mája v Irkutsku z pul'ometov... prepadený bol náš ešalon, z ktorého zavraždili nám 15 bratov a ťažko ranili 33. 27. mája v Zlatoústí odťahnutý bol náš ešalon do skalného útesu a prepadnutý strel'bou z pul'ometov a vintoviek. Zavraždené 6 a ranené 30 bratov. Podobné prepadenie stalo sa našim v Penze a Serdobsku.“*³⁴

Konečným precitnutím pre väčšinu legionárov bol prevrat admirála Kolčaka. Ním zvrhnutá akási nová dočasná vláda, „Direktórium“, v Omsku sa vytvorila

³³ Jeden z mostov zničili bolševici napríklad asi 30 kilometrov od Krasnojarska 20. 1. 1919; Maurice JANIN, *Moje účast na československém boji za svobodu*, Praha 1923, s. 210.

³⁴ *Kto druhému jamu kope...*, Slovenské Hlasy 2, č. 2, 6. 8. 1918, s. 3.

s podporou légii z menševikov a eserov a bola považovaná za legálnu predstaviteľku ruského národa a ruskej štátnosti na území, kde bolševici stratili moc.

Ako bolo vyššie uvedené, spoločenské zmeny vo východnej a strednej Európe umožnili nový prístup k téme Občianska vojna v Rusku a československé légie. Aj sami Rusi pociťujú, že je potrebné vyrovnat' sa s touto ťažkou kapitolou ich dejín a zhodnotiť udalosti týchto rokov objektívnejšie. K novým témam v ruskej historiografii patrí nielen účasť čs. zboru v ozbrojených zápasoch rokov 1918–1920 v rôznych častiach Ruska, ale napríklad aj otázka teroru, vojnových zločinov spáchaných už nielen bielymi, ale aj červenými, veľké ekonomické škody, spáchané vraždením produktívnych vrstiev obyvateľstva, podnikateľov, kupcov a inteligencie, zločinné metódy „Čeky“ – Črezvyčajnoj komisii (Mimoriadnej komisie), ktorá má na svedomí najbrutálnejšie činy proti vlastnému civilnému obyvateľstvu a ďalšie.³⁵ Ruskí historici riešia aj neľahké metodické otázky spojené s výskumom Občianskej vojny, napríklad jej periodizáciu, alebo snahy dať medzi biely a červený teror znamienko rovnosti. Jekaterinburský historik a renomovaný znalec problematiky Kručinin zdôrazňuje, že biely a červený teror nemožno klásť mravne na jednu úroveň, lebo majú celkom iné korene. Červený teror predstavoval vlastne štátnu politiku zameranú na potretie alebo zastrašenie určitých zložiek obyvateľstva. Bieli také ciele nemali a keď bolševická propaganda tvrdila, že vešali alebo strieľali robotníkov a roľníkov, zamlčovala, že ich popravovali ako čekistov a komisárov, ktorí mali na svedomí ťažké zločiny voči ostatnému obyvateľstvu. Zločiny, ktorých sa dopúšťali bieli boli výsledkom nedostatku kontroly ústrednej moci, svojvôľou miestnych veliteľov a koristníckymi cieľmi niektorých kozáckych atamanov (najznámejší z nich boli Grigorij Semjovov, Alexander Dutov).³⁶ Jozef Gregor Tajovský to opísal nasledovne: „5. júla. Čím ďalej na západ, tým viac svedkov krasnoarmejského spôsobu boja. Ničia všetko, vrchy by radi zavalili našim v cestu, len by boju sa vyhnúť. Vytrhané koľaje, rozváľané mostíky a na väčších roztrepané vagony, vyšinitá lokomotiva; na 20–30 metrov vysokom moste srazené dva vlaky, ichž lokomotivy stretly sa práve na moste; jedny vozne zhorené, druhé dolámané stoja na koľajach a tretie, odtrhnuté, váľajú sa pod hlbokým brehom... To robia n a j a t c i a zločinci, ktorí v službe Lenina a Trockého nivočia celé Rusko, aby sa nemohlo ešte raz postaviť proti Nemecku, lebo bolo by po germánskej pýche!“³⁷

³⁵ A. M. KRUČININ, *Krasnyj i bjelyj teror*, s. 3–4.

³⁶ A. M. KRUČININ, *Krasnyj i bjelyj teror*, s. 3. Pozri aj Svetlana S. DMITRIJEVA, *Srednij Ural v period „demokratičeskoj kontrrevoljucii“: načalo konca*, Graždanskaja vojna, s. 5–8 a L. Ju. JELTYŠEVA, *Krasnyj teror*, s. 17–21.

³⁷ Jozef GREGOR TAJOVSKÝ, *V ústrety*, Slovenské Hlasy 2, č. 3, 12. 8. 1918, s. 3. Takéto hodnotenia Tajovského si neskôr vzali na mušku takí autori ako napríklad Ján Kvasnička, podľa ktorého bol Tajovský jedným z najreakčnejších príslušníkov čs. légii slovenskej národnosti.

Sovietski, českí a slovenskí historici pod vplyvom triednej a straníckej marxistickej ideológie a tlaku ideológov komunistickej strany nevykladali dejiny Občianskej vojny len jednostranne a neobjektívne, oni často udalosti aj skresľovali, falšovali, popisovali neúplne alebo dokonca otvorene klamali. Takto pristupovali napríklad aj k príčine zrážky légii s bolševikmi, čo jednoznačne interpretovali ako snahu českej buržoázie vystúpiť proti proletárskej revolúcii. Masaryka, Štefánika a Beneša obviňovali z toho, že boli poslušnými nástrojmi západných kapitalistov a interventov a dali dokonca rozkazy na „kontrarevolučné“ vystúpenie légii. Legionári si naopak, veľmi cenili, že k vystúpeniu (u marxistov to bola „vzbura“, ale tí zabúdali, že vzbúriť sa možno len proti legálnej vláde) proti bolševikom v Rusku v máji 1918 nedošlo na základe nejakého vojenského rozkazu, ale na základe uznesenia demokraticky zvolených delegátov na zjazde légii.³⁸ „Keď sme sa v Čelabinsku sišli na predporady, čakal na nás veľký úkol: riešiť otázku, máme-li nechať náš odchod z Ruska na francúzsky front na osud, alebo vezmeme tvorenie tohto osudu sami do svojich rúk. Po klidnom uvážení bolo rozhodnuté, že z tohto ťažkého položenia je len jedno východisko: ísť ku predu silou.“³⁹ Jedným z najvýznamnejších výkonov zjazdu, ktorý „držiac sa pevne demokratického ducha nášho dobrovoľníckeho vojska“, rozhodol vystúpiť so zbraňou „proti Sovietom na záchranu nášho hnutia. Vystúpením naše postavenie sa úplne zmenilo jak v Rusku, tak i pred celým svetom; zvlášte u spojencov sme si týmto získali výhodné polozenie“.⁴⁰

Na zjazde bol schválený aj „zákon o československom revolučnom s n e m e a o d b o č k e Národnej Rady. Nie menej vážné sú zákony a úpravy našej vnútornej organizácie. Tak: otázka dôstojnícka a poddôstojnícka; úprava platov; disciplinárny a súdny poriadok; zaopatrenie invalidov; jazyková otázka.“⁴¹

„Naša politika premenila sa (t. j. upustila od plánu previesť vojsko do Francúzska – pozn. F. V.), keď bolševistická vláda chcela naše vojská rozdvojiť, odzbrojiť, schytať do lágrov a vydať Nemcom na pospas. Vojská vystúpily proti tomuto macošskému zachádzaniu. Chcely ukázať iba zuby, ale pritom nezostalo. Z vystúpenia vyvinul sa boj skoro na všetky štyri strany Ruska proti bolševistickej vláde... My Češi a Slováci nakoľko sme sa už zamiešali do ruských vnútorných vecí a bojujeme s rusko-nemeckou t. j. bolševistickou vládou, musíme sa do ruskej politiky zamiešať i v Ufe, jestli by sa bratia Rusi nemohli dohodnúť.“⁴²

Aj preto sa časť príslušníkov našich jednotiek stavala proti Štefánikovej snahe zrušiť volené orgány v Čs. armádnom zbore v Rusku a zaviesť tam štandardnú

³⁸ J. RYCHLÍK, *Legie a legionári*, s. 170–180, 171.

³⁹ Jozef KUSTRA, *Sjazd československého vojska*, Slovenské Hlasy 2, č. 1, 29. 7. 1918, s. 1.

⁴⁰ J. KUSTRA, *Sjazd*, Slovenské Hlasy 2, č. 3, 12. 8. 1918, s. 1.

⁴¹ Tamže.

⁴² Janko JESENSKÝ, *K ufimským poradám*, Slovenské Hlasy 2, č. 5, 6. 9. 1918, s. 1.

situáciu a pomery ako v armáde hociktorého iného demokratického štátu. Aj keď s problémami, napokon sa Štefánikov pokyn v tomto smere aj realizoval. Bolo to známe nariadenie č. 588 zo 16. januára 1919. Časť ruských historikov aj pri výklade tohto Štefánikovho kroku pokročila a už neinterpretuje Štefánikovu cestu na Sibír v prvom rade ako pokus o intervenciu proti boľševickej vláde, ale ako misiu na záchranu čs. vojska a jeho bezpečnú evakuáciu z Vladivostoku domov. Druhý vážny aspekt v hodnoteniach účinkovania čs. légií v Rusku sa prejavuje aj v terminológii, ktorú ruskí historici používajú. Rozhodnutie légií prebiť sa do Vladivostoku so zbraňou v ruke a brániť sa proti boľševikom už neoznačujú za vzburu (mjatež), ale píšu o „vystúpení“ légií proti boľševikom, prípadne o povstaní (vosstanije).⁴³ Vcelku reálne a vecne sa popisujú aj bojové operácie, napríklad v oblasti stanice Kyn⁴⁴ alebo aj posledná väčšia spoločná operácia ruských (kolčakovských) vojsk a čs. légií v oblasti Permi a Kunguru v novembri 1918 – januári 1919.⁴⁵

Treba len dúfať, že nová ruská, česká aj slovenská historiografia légií bude v pozitívnom trende objektívneho skúmania dejín československého zahraničného vojska pokračovať a naďalej sa bude dariť aj sprístupňovať jej výsledky jednak pre odbornú komunitu, ale aj pre záujemcov z radov širšej verejnosti.

⁴³ L. Ju. JELTYŠEVA, *Krasnyj teror*, s. 17.

⁴⁴ Michail G. SITNIKOV, *Zaňatije stanici Kyn i Kynskovo zavoda čechoslovackimi vojskami v oktjabrje-nojabrje 1918 goda*, *Graždanskaja vojna*, s. 48–47.

⁴⁵ Aleksander M. KRUČININ, *Kungurskaja operacija (dekabr 1918 goda)*, *Graždanskaja vojna*, s. 45–54.

Ferdinand Vrábek

Der Bürgerkrieg im Uralgebiet und die tschechoslowakischen Truppen in Russland: Neue russische Ansichten und Schlussfolgerungen

Zusammenfassung

Die Abhandlung bietet einen Überblick der jüngsten russischen Historiographie und an konkreten Beispielen wird dokumentiert, dass es bei einigen gegenwärtigen russischen Autoren zu einer Wendung in ihrer Meinung über den russischen Bürgerkrieg und die Rolle des tschechoslowakischen Armeekorps in Russland in den Jahren 1917–1920 kommt. Dies ist auch auf die gesellschaftlich-politischen Änderungen in Russland nach dem Zerfall der Sowjetunion zurückzuführen. Die Historiker wurden auch hier allmählich von dem parteiideologischen Druck befreit und die bislang geschlossenen Archivfonds und verbotene Literatur sind ihnen jetzt zugänglich. Beweis dieser Änderungen sind auch drei Konferenzen über den Bürgerkrieg im Ural und über die Rolle der tschechoslowakischen Legionen, welche in den letzten vier Jahren in Perm und Kungura im Uralgebirge stattgefunden haben. In den Jahren 1917–1922 erlebte das russische Volk und dessen Nachbarn eine sehr tragische Zeit – den Bürgerkrieg. Diese Ereignisse in Russland berührten in den Jahren 1917–1920 teilweise auch das tschechoslowakische Armeekorps, das dort steckenblieb nachdem die Bolschewisten Friedensvertrag mit den Zentralmächten in Brest-Litowsk geschlossen hatten. Ältere Historiographie der Sowjetära in Russland und der sozialistischen Ära in der Tschechoslowakei sah diese Ereignisse aus dem klassen- und parteibewussten Sichtwinkel an und unter dem Druck der kommunistischen Ideologie und Zensur wurde die Bewertung der bolschewistischen Führer, insbesondere von W. I. Lenin übernommen. Nach 1990 erschienen auch hier neue Einstellungen zu dieser Etappe der russischen bzw. unserer Geschichte. Die bislang geschlossenen Geheimmateriale in Archiven und die verbotene Literatur und zeitgenössische Presse stehen jetzt frei zur Verfügung und ihr Studium bietet einen besser ausbalancierten Blick auf den Bürgerkrieg in Russland. Von großer Bedeutung für die tschechische und slowakische Historiographie aus dieser Sicht sind zahlreiche Arbeiten russischer Wissenschaftler, die das zeitgenössische Archivmaterial untersuchen und die ihre Arbeitsergebnisse auf Konferenzen über den Ersten Weltkrieg bzw. über den Bürgerkrieg in Russland veröffentlichen. Dank zahlreichen wissenschaftlichen Institutionen in der Region Perm haben bereits mehrere wissenschaftliche Konferenzen und Ausstellungen über den Bürgerkrieg im Uralgebiet stattgefunden und im Dorf Kyn wurde das allererste russische Bürgerkriegsmuseum errichtet, in dem auch eine Exposition über tschechoslowakische Legionen vorhanden ist. Die neuen Arbeiten russischer Historiker über diese tragische Periode vermitteln ihre

Forschungsergebnisse auch den tschechischen und slowakischen Historikern, die sich für diese Problematik interessieren.

Ferdinand Vrábek

The Civil War in the Urals and the Czechoslovak Corps in Russia: New Russian Views and Conclusions

Summary

The present study provides a review of recent Russian historiographic research and, with the support of several examples, shows that a part of current Russian researchers change their views of the Russian Civil War and of the role of the Czechoslovak Army Corps in Russia in 1917–1920. This is also due to the social and political changes that have taken place in Russia after the disintegration of the Soviet Union. The historians got rid of the ideological Party pressure and the previously inaccessible archival funds and prohibited literature were made available to them. As a result, three conferences have been held in the last four years in Perm and in Kungur in the Urals to discuss the Civil War events in that region and the role of Czechoslovak legions there. In 1917–1922 the Russians and their neighbors experienced a very painful period of their history – the Civil War. This conflict in Russia had also some impact on the Czechoslovak Army Corps that got trapped in that country in the years 1917–1920 when the Bolsheviks had signed a peace treaty with the Central Powers. Previous historiography of the Soviet era in Russia and that of the socialist era in Czechoslovakia considered those events from the class- and party-based point of view, and Czechoslovak historians, under the pressure of Communist ideology and censorship reproduced the views of Bolshevik leaders, namely V. I. Lenin. Since 1990 new approaches to this period of Russian and our history have appeared. Confidential materials stored in archives as well as prohibited literature and journals have become available to the public and their study provides a better balanced view of the Civil War in Russia. A great contribution to both Czech and Slovak historiography is the large work done by Russian scientists who study the relevant archival materials and present the results of their work at conferences devoted to the First World War and/or the Civil War in Russia. Owing to several scientific institutions in the Perm Region a number of scientific conferences and exhibitions devoted to the Civil War in the Urals have been organized and the very first Civil War Museum has been opened in the village of Kyn containing an exhibition devoted to the Czechoslovak legions. The recent works of Russian historians on that very painful period make the results of their research available also to the Czech and Slovak historians interested in that important topic.

Marek Růžička

Spor (nejen) o Invalidovnu za první ČSR (1918–1938)

A Dispute (not only) over Invalidovna Building during the First Czechoslovak Republic (1918–1938)

In Invalidovna House people disabled in different wars waged by the Austrian Monarchy were accommodated and many of them lived there with their families. An important change occurred after the end of World War I as injured soldiers were returning from the war fronts. There were two parallel structures caring for the war invalids, independent of each other. The first system was managed by the Ministry of National Defense, focusing on war invalids; the other one, organized by the Ministry of Social Care, cared for civil invalids. There were a number of differences between the two groups both in the level of their pensions and in the level of medical care and unemployment grants. The dispute over Invalidovna House was not a mere dispute over one building in Prague. The core of the affair was the organization of war invalids' care, namely the endeavor to integrate those people in the healthy part of society and to enable them to participate in active economic life.

Keywords: 20th century, history, First World War, Czechoslovakia, war invalids, health and social care

V pražské čtvrti Karlín stojí mohutná barokní stavba Invalidovny od stavitele Kiliána Ignáce Dientzenhofera. V této budově byli ubytováváni váleční invalidé z různých válek, vedených habsburskou monarchií, a bydleli zde často i se svými

rodinami. Velká změna ale nastala po skončení 1. světové války, kdy se vraceli z válečné fronty zranění vojáci.¹

Budova Invalidovny nesloužila pouze pro bydlení válečných invalidů, ale sídlily zde i různé organizace, které se o válečné invalidy staraly, a to jak organizace státní, tak i spolkové. V důsledku toho v Invalidovně ubývala místa pro ubytování válečných invalidů, tedy k tomu prvotnímu účelu, ke kterému byla Invalidovna určena. Zde ubytovaní invalidé byli postupně sestěhováni do jednoho patra, pak ve 30. letech byla vybudována nová Invalidovna v Hořici v Podkrkonoší, kam byli váleční invalidé nakonec přestěhováni. Zmíněný vývoj byl velmi dramatický a měl i politické pozadí.

Nešlo pouze o samotnou budovu pražské Invalidovny, ale i o podobu vlastní péče o válečné invalidy. V naší zemi, po konci Velké války (jak byla první světová válka tenkrát nazývána), existovaly vedle sebe dva na sobě nezávislé systémy péče o válečné invalidy. První systém byl řízen Ministerstvem národní obrany a měl za úkol péči o válečné invalidy, druhý systém, organizovaný Ministerstvem sociální péče, se staral o invalidy civilní. Mezi oběma skupinami byla řada rozdílů, jak ve výši důchodů, tak i ve zdravotní péči a podpoře zaměstnanosti, dále to bude popsáno podrobněji.²

Nejdříve je třeba připomenout historický vývoj péče o válečné invalidy. Je samozřejmé, že každá válka způsobuje značné lidské a materiální ztráty. To v důsledku vyvolává potřebu, aby společnost poskytla svým válečným invalidům odpovídající zdravotní a sociální péči. A to se následně promítne i ve zlepšení péče o ostatní civilní invalidy. Už od vzniku lidské civilizace existovaly války, které po sobě zanechávaly mrtvé a raněné. Ve starověku a středověku byla péče o raněné na bitevním poli buď nedostatečná, nebo vůbec žádná. Bojujícím vojákům byli ranění pouze na obtíž, proto se jimi nikdo nezabýval. Změna nastala až v době raného novověku, kdy poprvé začali v armádách sloužit i speciálně vyškolení zdravotníci určení k tomu, aby pomáhali raněnými.³

¹ Česká historiografie si všímala dějin pražské Invalidovny pouze jako budovy, která vznikla v 18. století, bylo popisováno, jaký byl běžný život v karlínské Invalidovně, kde byli ubytováni váleční invalidé, tak i umělecká hodnota samotné budovy. Je to například dílo historičky Aleny Müllerové. Alena MÜLLEROVÁ – Jan NOVÁK, *Karlínská invalidovna*, Praha 1948. O tom, co se dělo v první republice v budově a proč byli invalidé z války vystěhováni, nebylo zatím popsáno. K objasnění těchto otázek bylo zapotřebí prostudovat velké množství historických prací různých oborů, a to z dějin zdravotnictví, sociální péče, dějin vojenství.

² Tímto jsem se zabýval v rámci své disertační práce, kterou jsem pod názvem *Péče o válečné invalidy v Československu v letech 1918–1938*, kterou jsem obhájil v roce 2011 pod vedení doc. Jany Čechurové.

³ Literatura, která se zabývá dějinami péče o válečné invalidy, je poměrně nepočtená. Pasáže o válečných invalidech jsou obvykle uváděny v publikacích o vojenských dějinách. Je to například publikace KOLEKTIV, *Pod císařským praporem, historie habsburské armády 1526–1918*, Praha 2003. Samostatně vyšel článek o péči o zraněné v napoleonských válkách. Eduard

Po skončení třicetileté války, kdy se domů vracelo velké množství válečných invalidů, se v evropských státech postupně začaly vytvářet takové podmínky pro válečné invalidy, které by jim umožňovaly pokračovat v životě s co nejmenším omezením. Už v této době se již objevují snahy vynakládat lidské a finanční prostředky k tomu, aby byly pro léčení invalidů nalezeny účinnější medicínské postupy a aby invalidé mohli používat nové typy zdravotních kompenzačních pomůcek.

Během 18. a 19. století pak došlo k radikálnímu zlepšení v péči jak o civilní, tak i o vojenské invalidy a osoby se zdravotním handicapem.⁴ Císař Josef II. založil velké vojenské nemocnice v Pešti, Sibini, Mantově a Miláně, v našich zemích pak vedle Prahy i v Brně, Olomouci, Terezíně a Hradci Králové. K výchově lékařských odborníků zřídil ve Vídni vojenskou akademii medicínsko-chirurgickou, zvanou Josefínium, k níž dal vystavět a vypravit Velkou vojenskou nemocnici (Garnisonspital).⁵

Podobně k dalšímu zlepšení péče o válečné invalidy došlo ve druhé polovině 19. stol., a to po bitvě u Solferina v roce 1859, kdy mnoho raněných zemřelo na bojišti pro naprostý nedostatek lékařské péče. Výsledkem byl vznik Červeného kříže, tedy organizace, kterou založil po bitvě u Solferina, Henri Dunant, který ve své knize popsal hrůzné zážitky z bitvy. V ní právě popisuje zmíněnou naprosto nedostačnou péči o zraněné. Ošetřování probíhalo několik týdnů, respektive měsíců. Během prvních osmi dnů po bitvě se ranění, kolem jejichž lůžka chodili lékaři a potrášali hlavou se slovy: „*Tady už se nedá nic dělat,*“ už vůbec neošetřovali. Umírali bez pomoci a zcela opuštěni, bylo to zcela logické vzhledem k malému počtu ošetřovatelů a obrovskému množství raněných. Z této bitvy a zde získaných zkušeností vyšla myšlenka na vytvoření mezinárodní organizace, která by se starala o takto postižené jedince. Tato snaha byla úspěšná a v roce 1863 se sešel první sjezd Mezinárodního červeného kříže.⁶

Základní zásadou přijatou na prvním sjezdu Mezinárodního červeného kříže, bylo to, že válčící strany nesměly útočit na nepřátelské vojenské nemocnice a ambulance. Tím měli být v bezpečí jak ranění, tak i lékařský a ošetřovatelský personál, který se v těchto nemocnicích nacházel. Dalším bodem tohoto dokumentu bylo ustanovení, že osoby, které sloužily u vojenské zdravotnické služby a byly zajaty, mohly dále vykonávat svoji zdravotnickou službu buď v nepřátelské nemocnici,

WONDRÁK, *Péče o raněné a nemocné vojáky za napoleonských válek na Moravě*, Dějiny věd a techniky 29, 1996, č. 3 a řada jiných.

⁴ Od vzniku lidstva se vždy mezi lidmi nacházeli i jedinci, kteří se nemohli do společnosti plně začlenit, byli to lidé, kteří měli určité zdravotní nebo sociální znevýhodnění. V současné době se používá označení „handicap“. Tím se rozumí stav, kdy jedinec prodělá nemoc nebo úraz, v důsledku čehož utrpí dočasné nebo trvalé zdravotní následky omezující jeho možnost zůstat výdělečně činným.

⁵ KOLEKTIV, *Pod císařským praporem, historie habsburské armády 1526–1918*, Praha 2003.

⁶ Henry DUNANT, *Vzpomínka na Solferino*, Praha 2007.

nebo se mohly svobodně vrátit zpátky ke své vlastní armádě. Nejdůležitějším bodem dokumentu bylo, že nemocní a ranění nepřátelé mají být stejně ošetřováni jako přátelé, váleční invalidé mají být posíláni domů. Samozřejmě musela být všechny místa, kde byli ošetřováni ranění, označována praporem.⁷

Z tohoto je zřejmé, že v průběhu historie postupně docházelo ke zlepšování péče o válečné invalidy. Platilo to i po skončení Velké války, tedy první světové války, kdy se vracelo z fronty domů velké množství raněných a invalidních vojáků. Bylo proto zapotřebí vytvořit nový systém péče o válečné invalidy. Ten vznikl postupně od začátku první světové války, neustále se vyvíjel a během trvání první republiky docházelo k jeho častým změnám.

První zákonná úprava specifikující péči o válečné invalidy po vzniku Československé republiky byla přijata už v roce 1919 a zněla takto: „*Válečnými invalidy jsou občané Československé republiky, jejichž pracovní schopnost byla dočasně nebo trvale snížena, nebo kteří ji úplně pozbyli, a to pro poranění nebo nemoc získanou nebo zhoršenou:*

1. ve vojenské činnosti,

2. při válečných úkonech, k nimž byli povoláni podle zákona ze dne 12. prosince 1919 z ř. č. 236.⁸

Zahrnovala tedy jak vojáky, kteří se stali invalidními při službě v rakousko-uherské armádě, tak i vojáky, kteří se stali invalidními při působení v československých zahraničních legiích. Další zákon, který se týkal válečných poškozců, byl přijat v únoru roku 1920. Stanovil základní pravidla pro přiznávání invalidních důchodů, nároků na lékařské ošetření, a také zahrnoval třeba i to, kdo z invalidů měl právo na licenci k provozování trafiky.

Na důchod měl nárok každý válečný invalida, kterému byl na povinné sociálně-lékařské prohlídce komisí přiznán takový stupeň invalidity, který již přiznání invalidního důchodu umožňoval. Výše invalidního důchodu byla úměrná stupni přiznané invalidity, maximální důchody pobírali velmi těžce poškození invalidé, např. slepci, ochrnutí, bez končetin atd. Invalidé, kteří měli lehčí zdravotní postižení, brali menší důchod.

Invalidita byla odstupňována do deseti kategorií. Stoprocentní invaliditu měl dostat voják, který díky válečnému poranění oslepl na obě oči nebo mu byly amputovány obě dolní nebo horní končetiny. Do této kategorie také patřily těžké úrazy hlavy, břicha a invalidé, kteří trpěli vážnou formou tuberkulózy. Do druhé skupiny patřili invalidé, kteří měli poraněné kyčelní klouby, nebo ztratili jednu končetinu a místo ní používali ortopedickou protézu a jejich postižení jim umožňovalo do určité míry vykonávat lehčí práci. Do třetí skupiny patřili většinou invalidé, kteří měli

⁷ Josef ŠVEJNOHA, *Historie Mezinárodního Červeného kříže*, Praha 2008.

⁸ Zákon ze dne 8. 4. 1919 o organizaci péče o válečné poškozence.

různá vnitřní poranění, například žaludek nebo plíce. Tito invalidé dostávali určitou finanční sumu, která byla ovšem menší v porovnání s předchozími kategoriemi.⁹

Tato částka však nemohla stačit na pokrytí veškerých životní výdajů invalidovy rodiny, ale měla být pouze doplňkem ke mzdě. Z toho vyplývá, že byla snaha zaměstnávání válečných invalidů. Když chtěl veterán, který měl uznaný menší stupeň invalidity, uživit sebe a svoji rodinu, musel nastoupit do zaměstnání, protože samotná penze v žádném případě pro slušné živobytí nestačila. Výše důchodů byla za dobu trvání první dvakrát zvyšována, přehled je uveden v následující tabulce.

Přehled výšky důchodů¹⁰

Procenta invalidity	Důchod v roce 1920 (Kč)	Důchod v roce 1922 (Kč)
20–24	540	540
25–34	810	810
35–44	1080	1080
45–54	1350	1350
55–64	1620	2160
65–74	1890	2520
75–84	2160	2880
85–100	2700	3600

K tomuto důchodu bylo možné přičíst 10 % z důchodů za každého člena rodiny (manželka, děti, rodiče)

Zákon o válečných poškozcích z roku 1920, který platil pro všechny válečné invalidy, trval ale pouze dva roky. Zásadní změna nastala již v roce 1922, kdy byl přijat nový zákon.¹¹ Ten dělil válečné invalidy na dvě skupiny. Do první skupiny patřili váleční invalidé, kteří bojovali a byli raněni v rámci vojenské služby v rakousko-uherské armádě. Tito invalidé zůstali v působnosti Ministerstva sociální péče a řídili se podle stávajících pravidel. Patřili sem i ti vojáci, kteří se invalidy stali při plnění základní vojenské služby.

Ve druhé skupině, která patřila pod Ministerstvo národní obrany, byli váleční invalidé, kteří byli raněni při bojích v zahraničních československých legiích. Legionáři-invalidé to měli za odměnu, že pomohli rozbít habsburskou monarchii.

⁹ Jan SVOBODA, *Příručka válečného poškozence*, Brno 1923.

¹⁰ Ondřej KYPR, *Světová válka a její oběti*, Praha 1929.

¹¹ Zákon ze dne 31. 1. 1922, jímž se upravuje péče o invalidní vojíny ze stavu mužstva po válce světové a o pozůstalé po vojínech ze stavu mužstva.

Stejně sem patřili také důstojníci-invalidé, kteří sloužili v rakousko-uherské armádě, nebo v nově utvořené československé armádě. Tato skupina invalidů měla vyšší důchody nebo měla nárok na povinné zaměstnávání. Je otázka, zdali se dají porovnávat počty invalidů mezi těmito systémy péče a jaké měli stupně zdravotní postižení.¹²

Počty invalidů, kteří patřili pod Ministerstvo sociální péče

Stupeň invalidity	Počet invalidů	Procento z celkového počtu
0–9 %	10 110	8,0 %
10–19 %	22 422	17,0 %
20–24 %	23 984	18,0 %
25–34 %	34 256	26,0 %
35–44 %	11 785	9,0 %
45–54 %	11 053	8,5 %
55–64 %	3 872	3,0 %
65–74 %	4 556	3,5 %
75–84 %	4 437	3,5 %
85–100 %	3 737	3,0 %
Celkem	130 212	100 %

Počty invalidů, kteří patřili pod Ministerstvo národní obrany

Procento ztráty výdělečné schopnosti	Počet invalidů v kategorii	Procento z celkového počtu
neuznaní invalidé	62	1,1
méně než 20 %	900	15,9
20–24 %	1319	23,3
25–34 %	1505	26,6
35–44 %	892	15,7
45–54 %	368	6,5
55–64 %	205	3,6
65–74 %	97	1,7
75–84 %	139	2,5
85–100 %	175	3,1
Celkem	5662	100,0

¹² Výhody, které dostali legionáři od československého státu byly popsány v následujících pracích: Jan MICHL, *Legionáři v Československu...*; Ivan ŠEDIVÝ, *Legionářská republika. K systému legionářského zákonodárství a sociální péče v meziválečné republice*, Historie a vojenství 51, 2002, 1.

Z tabulek je vidět několik rozdílů, ten nejmarkantnější byl v počtu invalidů. Zatímco Ministerstvo sociální péče se muselo postarat o přibližně 130 000 invalidů, pak Ministerstvo národní obrany se staralo pouze o 5662 invalidů. Tento malý počet si sami legionáři-invalidé vysvětlovali jako snahu ušetřit nové republiky peníze, které se jí stále nedostávaly

Zákon jasně vyjmenovával jednotlivé choroby a zranění, u nich byly uvedeny i finanční dávky, které byly stanovené v roce 1922.¹³

Tyto dávky byly následující:

- *Když pozbyli bez vlastní úmyslné viny způsobilosti k vojenské službě zraněním nebo těžkou poruchou zdraví, způsobenou při vykonávání činné služby nebo zvláštnostmi vojenské služby nemají nároku na vyšší výměru.....600 Kč*
 - *Když za okolností, označených v bodu a),*
 - *Pozbyli jedné ruky nebo nohy, obou rukou nebo nohou, ale mohou ještě používati loketních a kolenních kloubů, za každou končetinu.....1200 Kč*
 - *Oslepli na jedno oko.....1800 Kč*
 - *Pozbyli celé horní nebo dolní končetiny, nebo obou horních nebo dolních končetin, za každou končetinu.....1800 Kč*
 - *Ohluchli na obě uši, pozbyli řeči, nebo utrpěli těžká poškození, která nejsou zvláště uvedena v odstavci b) až g), ale která se rovnají ztrátě celé horní nebo dolní končetiny (poruše zdraví) tohoto stupně.....1800 Kč*
 - *Oslepli na obě oči, nebo se stali tak slabozrakými, že mohou pouze rozeznávati veliké předměty jen na nejbližší vzdálenost, nebo rozlišovati světlo ode tmy4200 Kč.*
 - *Jsou úplně ochrnuti.....4200 Kč*
- Nemůže-li poškozenec trvale vládnouti končetinou, vyměří se mu přídavek jako při trvalé ztrátě končetiny.*

Kdyby se měly porovnat důchody, které dostávali invalidé ve správě Ministerstva sociální péče s těmi, které dostávali invalidé v kompetenci Ministerstva národní obrany, je závěr následující. Invalidní voják, který byl buď slepý, nebo zůstal trvale ochrnutý a spadal pod vojenskou správu, měl nárok na důchod ve výši 4200 Kč. Na druhé straně stejně postižený invalida v kompetenci Ministerstva sociální péče, kterému sociálně-lékařská komise při zemských úřadech pro válečné poškození přiznala nejvyšší stupeň invalidity, dostával po zvýšení důchodů v roce 1922 od státu pouze 3600 Kč. Porovnání u nejvíce handicapovaných osob je tedy jednoduché. Horší je provést porovnání u lehčích případů, poněvadž lze těžko určit, jaký by důstojník dostal stupeň invalidity. Všeobecně se však uvádělo, že lepší sociální zabezpečení měl ten, kdo spadal do kompetence Ministerstva národní obrany, než ten, kdo spadal pod úřady pro válečné poškozenec.

¹³ Zákon ze dne 31. 1. 1922, jímž se upravuje péče o invalidní vojíny ze stavu mužstva po válce světové a o pozůstalé po vojínech ze stavu mužstva.

Navíc na legionáře-invalidy se vztahoval zákon o povinném zaměstnání. Byl přijat zákon, který jim měl vynahradit to, že nebyli ve státě přítomni v době, kdy se státní funkce „rozdávaly“. Do služeb státu byli přijímáni na základě zákona z roku 1919. V tomto zákoně bylo stanoveno že: „*Legionáři mají být přednostně přijímáni na místa sluhů a dohlížitelů (dozorců) u státních úřadů, trestnic a jiných ústavů, na které stát bud' celý náklad, nebo část nákladu přenese, rovněž tak ve službách zemských, okresních a obecních úřadů a fondů veřejných. Dále na místa sluhů úředních a kancelářských, také k nižší službě dohlížitelské a provozovací, náležející u železnic, paroplavby a u jiných závodů a podniků státem podporovaných a zaručených, k nimž teprve se dává koncese nebo které jsou již povoleny, ale stanovami svými, koncesními listy neb jiným způsobem jsou zavázány, aby při obsazování míst přihlížely k déle sloužícím poddůstojníkům.*“¹⁴

Tyto výhody při obsazování pracovních míst požadovali pro sebe i váleční invalidé z rakousko-uherské armády. Po celou existenci první republiky požadovaly spolky válečných poškozců zavedení povinného zaměstnávání invalidů, ale zmíněný požadavek však nebyl nikdy naplněn. Stát zdůvodňoval svoji neochotu tím, že nemá právo nařizovat soukromým podnikům, koho mají zaměstnat. A ve státní správě byla místa vyhrazena pro legionáře, kteří se zasloužili o samostatný československý stát při boji proti Rakousko-Uhersku.

To ale neznamenalo, že by nová Československá republika nepodporovala zaměstnávání invalidů z rakousko-uherské armády. Už za války byla snaha vytvářet vhodné podmínky pro zaměstnávání válečných invalidů. Nejdříve bylo třeba, aby váleční invalidé, kteří neměli dostatečné vyučení a vzdělání, nebo jejich původní profese pro ně nebyla vhodná s ohledem na jejich zdravotní handicap, byli rekvalifikováni na nové zaměstnání. Bylo také zapotřebí, aby stát pomohl při hledání vhodných pracovních míst pro veterány. Mohli vstoupit do služeb státu, nebo se nechat zaměstnat v soukromém sektoru. Velká část invalidů se rozhodla založit si svoji živnost a soukromě podnikat. Asi neznámější živnosti, kterou váleční invalidé provozovali, byly trafiky.¹⁵

Dalším rozdílem mezi invalidy-legionáři a ostatními válečnými invalidy byla zdravotní péče. Zatímco lékařské péče na frontě byla obdobná, tak ta následující v týlu se již lišila. Legionáři se mohli léčit v zařízeních Ministerstva národní obrany. Toto ministerstvo mělo samostatnou zdravotnickou síť, která se skládala ze samostatných zdravotnických útvarů, jimiž byly nemocnice, léčebné ústavy, lázeňské ústavy, invalidovny, kde se léčili i invalidé.

V prvním období po první světové válce byl na našem území poměrně velký počet vojenských zdravotnických zařízení. Postupně se ale jejich počet snižoval a nakonec zůstalo pouze 12 divizních nemocnic, které byly rozmístěny rovnoměrně

¹⁴ Zákon č. 462 ze dne 24. 7. 1919 o propůjčování míst legionářům.

¹⁵ Zaměstnávání válečných invalidů je popsáno v *Péče o válečné invalidy v Československu v letech 1918–1938*, diplomová práce, Ustav českých dějin FFUK Praha, s. 264–308.

po celé republice. Tyto posádkové nemocnice měly všechna potřebná základní oddělení jako je chirurgické, krční, nosní a ušní nebo stomatologické oddělení. Devět nemocnic bylo v Čechách a na Moravě, na Slovensku dvě a jedna na Podkarpatské Rusi.

Největší a nejznámější nemocnicí byla nemocnice v Praze na Karlově. Ta byla po vzniku republiky nově opravena a zmodernizována. Tato přestavba byla provedena pod vedením lékaře Fišera.¹⁶ V nemocnici se nacházely nejmodernější přístroje a byly zde zaměstnány největší odborné kapacity v zemi. Podle vzoru této nemocnice se měly přestavět i všechny ostatní vojenské nemocnice v Československu.¹⁷

Kromě nemocnic měla vojenská správa tři speciální léčebné ústavy. Byl to Vojenský ústav pro plicní choroby v Šternberku, který působil od roku 1918 do roku 1938. Dále Vojenský ústav v Matliarech, který vznikl v roce 1920 a Vojenský ústav pro choroby nervové a duševní v Trnavě, který vznikl v srpnu roku 1929 z tamní posádkové nemocnice.¹⁸ K lázeňské péči sloužily vojenské lázeňské ústavy v předních lázeňských místech, např. Františkovy Lázně od roku 1919 do roku 1938, dále Jáchymov, Karlovy Vary, Luhačovice a Piešťany. Tyto lázeňské vojenské ústavy skončily činnost po Mnichovu.¹⁹

Skupina válečných invalidů patřící pod Ministerstvo sociální péče měla také zajištěnou lékařskou péči, ale na jiných základech. Tito vojáci byli nejprve léčeni v různých lazaretech a vojenských nemocnicích, které byly umístěny poblíž frontové linie. Po návratu domů sice mohli využívat zdravotnická zařízení při Ministerstvu národní obrany, ale většině zraněných vojáků zde byla poskytnuta pouze základní lékařská pomoc.

Po vyléčení často nastupovali do ústavů pro handicapovanou mládež, kde se učili žít se svým zdravotním handicapem. Tyto ústavy začaly vznikat v 19. století, kdy došlo ke změně postoje většinové společnosti vůči osobám se zdravotním handicapem, kdy také vznikl zcela nový vědecko-lékařský obor, a to obor sociálního lékařství a sociální hygieny.²⁰

Tam se setkávali s dětskými pacienty a tato setkávání měla kladné i záporné stránky. Váleční invalidé viděli, jak žijí dětské pacienty se svým zdravotním handicapem.

¹⁶ Dr. Fišer byl na dvou studiích v USA a tam se přidal k legiím.

¹⁷ Tribuna, 27. 5. 1922.

¹⁸ V těchto léčebných ústavech byli hospitalizováni váleční poškození, kteří patřili do působnosti Ministerstva sociální péče.

¹⁹ Rudolf SANDER, *Organizační a dislokační vývoj československé armády v letech 1918–1939*, Sborník archivních prací 25, 1985.

²⁰ Tento vědní obor zabývající se studiem sociálních problémů medicíny, zkoumá vliv sociálních faktorů na zdravotní stav sociálních skupin a zároveň aktivně navrhuje opatření, která by měla směřovat k omezení negativního vlivu v tehdejší společnosti. Obor byl konstituován na přelomu 19. a 20. století.

pem, a to mělo příznivý vliv na jejich psychiku. Obdobně se pod vlivem léčby válečných invalidů vylepšovala i léčba zdravotně handicapovaných dětí. Na druhou stranu měla společná péče o válečně invalidy a děti i své záporné jevy, zejména významný byl ten, že vzhledem ke značnému nárůstu počtu válečných invalidů v ústavech byl personál ústavů přetížen a na invalidní děti měl nyní mnohem méně času.²¹

I invalidé, kteří spadali pod Ministerstvo sociální péče, měli svoje ústavy, které byly mimo větší města. První takový ústav na Moravě byl založen v Pohořelicích pod názvem „*Státní domov válečných invalidů v Pohořelicích*“, kam byli přijímáni váleční invalidé se všemi zdravotními vadami. Byl podřízen zemskému úřadu pro válečné poškozence v Brně. Do ústavu ale mohli být přijati i invalidé, kteří patřili do působnosti jiných zemských úřadů. V domově invalidé nejen bydleli, ale sami se i o jeho provoz starali a v jeho dílnách vyráběli různé výrobky. Vedení ústavu se snažilo co nejlépe postarat zejména o nejméně soběstačné obyvatele. Byli zde ošetřovatelé, kteří museli často chovance krmit a pomáhat při hygienických potřebách. Další zařízení pro válečné invalidy, kde mohli i bydlet, bylo na Slovensku v Kohanovicích. Výše zmíněná zařízení byla řízena Ministerstvem sociální péče a nemohla svou kapacitou zdaleka pokrýt požadavky na ubytování invalidů. Většina invalidů proto neměla možnost žít v těchto ústavech a žila společně se zdravou společností.²²

Jak je vidět, tak rozdíl mezi těmito systémy péče o válečné invalidy byly skutečně významné. To vyvolávalo velké spory mezi oběma skupinami válečných invalidů. Navíc zákon z roku 1922 stanovil, že invalidé, patřící do působnosti Ministerstva národní obrany, mají nárok na ubytování v Invalidovně. Zde však byl jeden velký problém, v Invalidovně totiž nebylo tolik místa, protože sloužila i jiným účelům. Dokonce podle některých hlasů nebyla využívána k těm účelům, pro které byla založena.

Nejdříve je zapotřebí připomenout, důvody, proč vlastně Invalidovna vznikla. Zakladatelem Invalidovny byl hrabě Petr Strozzi, který sloužil v rakouské armádě a byl vážně raněn. Protože neměl dědice, odkázal svůj majetek nadaci.²³ V závěti

²¹ Boris TITZL, *To byl český učitel: František Bakule, jeho děti a zpěvácci*, Praha 1998, 243 s.

²² Marek RŮŽIČKA, *Péče o válečné invalidy v Československu v letech 1918–1938*, diplomová práce, Ustav českých dějin FFUK, Praha 2012, s 171.

²³ František KNEIDL, *Dějiny města Karlina*, Praha 1923. Petr Strozzi byl z vlášské rodiny šlechtické. Jeho otec Jakub Strozzi ze Schreienthalu byl ve službách vojenských císaře Ferdinanda II., od kterého ze zabavených statků Albrechta z Waldštejna dostal statky Hořice a Třebovětice, k nimž přikoupila později jeho vdova Oktavie ještě statek Třebnouševes. Petr Strozzi vstoupil také do služeb vojenských a diplomatických císaře Ferdinanda III., IV. a Leopolda I. Účastnil se válečných tažení proti Turkům, byl těžce raněn, upoután na lože, přitom uvažoval o utrpení a osudu chorých a raněných válečníků, jimž za prolitou krev a zničení zdraví zpravidla pro zájmy cizí,

uvedl: „*Aby výtěžek povšechného, movitého i nemovitého majetku i jmění jeho – i toho, jehož později nabude, (tolik co z toho po jeho smrti po odrážce jeho odkazů a správných dluhů – čistého zůstane) bez zkrácení trvale věnován a na statku jeho stráven býti má ku vydržování oněch sestárlych, nemajetných katolických vojáků z důstojnictva i mužstva, kteří ve službách válečných nejjasnějšího arcirodu Rakouského k výživě neschopnými se stali – a to ve dvou rozličných třídách – aby na tom žili, a po dlouholetých, věrně vykonaných službách válečných žebrati nuceni nebyli, aneb ve zkázu dokonce neupadli.*“²⁴

Původně se měla Invalidovna postavit v Hořicích v severních Čechách, ale tento projekt byl zamítnut s odkazem na to, že v Paříži, i v Londýně (Chelsea), stojí Invalidovna ve městě a že tedy ani česká Invalidovna, nemůže být jinde, než v Praze.²⁵ Panství v Hořicích však neustále patřilo pod správu Invalidovny a ta z finančních výnosů tohoto panství získávala prostředky na svůj provoz.

Podle původního plánu se měl zbudovat rozsáhlý sociální ústav, který by byl vybaven všemi zařízeními – nemocnicí, školou, vězením, společenskými místnostmi, společnými jídelnami. V ústavu mělo bydlet 4000 invalidů se svými rodinami, správou a pomocným personálem, tedy měl být sám o sobě vlastně takovým samostatným městem.

Stavba Invalidovny byla zahájena položením základního kamene císařem Karlem VI. dne 15. srpna 1732.²⁶ Stavba Invalidovny probíhala několik let, ale po smrti císaře Karla VI. a za válek o rakouské dědictví se zastavila. Když byl potom za Marie Terezie roku 1750 uzavřen mír, převzaly rakouské státní orgány správu Invalidovny, stavba pokračovala a Invalidovna byla dokončena.

Počet invalidů ale nebyl stále stejný, rozhodovaly vždy finanční prostředky. Tak hned v roce 1735, ještě před ukončením stavby, bylo sem přijato 200 invalidů, později zde bývalo dokonce až 1500 osob. Původně měla pražská Invalidovna sloužit pro vojenské veterány všech národů habsburské říše, ale později se od tohoto záměru upustilo a byli zde ubytováni jen veteráni z Čech. Nebyli zde však jenom svobodní váleční invalidé, i ženatí a mohly s nimi bydlet i jejich rodiny. Svobodní obyvatelé byli vojensky organizováni a ubytováni hromadně po četách v jednotlivých prostorných sálech. V každém pokoji bylo sedmnáct lůžek dvojitých a tři jednoduchá, celkem po třiceti sedmi osobách, později bylo omezeno osazení pokojů na třicet dva osob.

Jestliže se invalidní navrátilce z války oženil, mohl se svou manželkou a dětmi dále bydlet v Invalidovně. Tyto rodiny bydlely v postranních galeriových by-

dostávalo se hole a mošny žebrácké. I pojal úmysl, pokud jeho síla stačí, přispěti k záchraně a úlevě takovýchto ubožáků.

²⁴ Vojenské zdravotnické listy 72, 2003, 5.

²⁵ Alena MÜLLEROVÁ – Jan NOVÁK, *Karlínská invalidovna*, Praha 1948.

²⁶ Základní kámen položil císař Karel VI. dne 15. 8. 1732, když pobýval na zapřenou v Praze, vyprovázející choť na léčení do Karlových Varů.

tech. Pro děti, které se svými rodiči v Invalidovně žily, byla zřízena dvoutrídň škola, která byla v roce 1869 zrušena.²⁷ Při Invalidovně byly poskytovány i jiné služby, které měly obyvatelům ulehčit život. Na břehu Vltavy proti Invalidovně stála jatka, která byla pronajata pražskému řezníkovi, který za to musel dodávat maso do Invalidovny o něco levněji, než za běžné tržní ceny. Ústav měl také hasičský sbor s jedním kominíkem. Celý areál byl opatřen vodovodem a dokonce i kanalizací.

Bylo také pamatováno na nemocné vojáky a jejich rodinné příslušníky. Nemocnice v I. poschodí západního křídla byla pro sto třicet osm nemocných. Byla řízena štábním lékařem, pod ním pracovali tři vojenští lékaři, měla i oddělení pro choromyslné, patřila k ní též i domácí lékárna. Ústav také zaopatřoval vdovy a sirotky po invalidech.

V Invalidovně měli obyvatelé možnost také pracovat. V roce 1895 tu byla zřízena kartáčnická dílna podle vzoru Klárova ústavu, v první řadě pro zaměstnání nevidomých invalidů, jim měla sloužit jednak k rozptýlení a zároveň i pro užitek. Pletené zboží a provaznické výrobky odebírala za války hlavně vojenská správa. Tak vypadal život v pražské Invalidovně od jejího vzniku až do vypuknutí první světové války. Přisun velkého množství raněných z fronty se samozřejmě musel projevit i v chodu tohoto zařízení.

Ani Karlínu se nevyhnuly národnostní rozepře, které byly spojeny se vznikem samostatné Československé republiky. V budově, vzhledem k tradičnímu přátelskému soužití invalidů všech národností, zejména ale české a německé, nedocházelo k žádným rušivým událostem. Tento mír mezi českými a německými vojenskými invalidy skončil až 7. listopadu 1918. V tento den shluk českých invalidů, poštvaný nesvědomitým záložním důstojníkem, rozbil a spálil všechny upomínky na bývalý režim, tím přišla Invalidovna téměř o celou svou obrazovou a skulpturální výzdobu, byť ne vždy uměleckou, ale dokumentárně a památkově cennou. Zkázou přečkaly jen dvě sochy generálů Bianchiho a Clam Gallase, které byly následně odevzdány vojenskému muzeu, a několik málo obrazů. Tím vznikly nemalé umělecké škody.²⁸

Po vzniku republiky se situace v Invalidovně stala složitější a lze dodat, že to mělo i politické pozadí. Do budovy Invalidovny se totiž nastěhoval jak Úřad pro válečné poškozence, tak i Družina válečných poškozenců. Je zapotřebí stručně tyto organizace představit. Úřady pro válečné poškozence byly čtyři, a to v Praze, Brně, Bratislavě a Mukačevě. Zřizovalo a řídilo je Ministerstvo sociální péče a měly za úkol provádět veškerou péči o válečné poškozence, kteří patřili do okruhu jejich působnosti. Úkolem těchto úřadů bylo vést soupis všech poškozenců a zároveň měly vytvářet pro válečné invalidy speciální podmínky. Tyto úřady se měly prostřednictvím okresních kanceláří účastnit na lékařských prohlídkách u invalidů, a tím

²⁷ Přírodovědec světového věhlasu, profesor Dr. Jan Krejčí byl jejím žákem, byla to svého času jediná škola v rodícím se Karlíně.

²⁸ Alena MÜLLEROVÁ – Jan NOVÁK, *Karlínská invalidovna*, Praha 1948.

přispívat k objektivnímu posouzení jejich pracovní schopnosti. Vedly i seznamy o jejich nemocech a potřebách, které vyplývaly z jejich zdravotního handicapu. Tyto úřady se také měly podílet na provozu různých družstev, útulků, léčeben a kontrole jejich hospodaření.

Vedle Zemského úřadu pro válečného poškozence měl své sídlo v Invalidovně i spolek s názvem „Družina válečných poškozenců“. Počátky družiny spadají do roku 1917, kdy se do jejího čela postavil Ondřej Kypr. Jak později napsal on sám ve své publikaci z roku 1929, hlavní myšlenka Družiny zněla: *„Pro nás nestačí trafika, kolovrátek, či veteránská čepice s nadějí na slušný pohřeb, my chceme důstojná našich schopností zaměstnání, my chceme pracovat a žít. Almužny, poskytované z veřejných prostředků, nestačí na krytí životních potřeb, proto chceme být invalidovi rádcem ve věcech vyživovacích.“*²⁹

Myšlenka, že by se invalidé měl zapojit zpátky do běžného života, se stala základním kamenem v péči o válečné poškozence. Tuto myšlenku převzala i nová Československá republika.

Družina měla také hájit různé práva a výhody válečných invalidů. Proto měla být nápomocna při zakládání sanatorií, lázní a Invalidoven. Organizovala různá školení, kde se invalidé měli přeškolit na jinou profesi, která by pro ně byla vhodná i při jejich postižení. Vedení družiny podporovalo rodiny chudých invalidů, staralo se o nemocné a nezaměstnané invalidy. Organizovala také dočasné umístění dětí chudých invalidů do zámožných rodin.

Družina pořádala různé finanční sbírky, jejich výnosy měly přispívat na běžný život invalidů, vdov a sirotků po padlých vojácích, které byly často pořádány u příležitostí určitých společensky významných dat. Příkladem může být sbírka, kterou Družina pořádala k 28. říjnu v roce 1920. Vedení družiny chtělo využít tohoto data, kdy republika slavila druhé výročí vzniku samostatného státu, aby si to občané uvědomili a přispěli na ty, kdo za vytvoření státu ztratil své zdraví nebo život.

Družina válečných poškozenců nebyla jediným spolkem, který sdružoval válečné poškozence. Byl zde například i „Svaz trafikantů, válečných poškozenců“. Sdružoval válečné poškozence, kteří vlastnili trafiku. Svaz byl personálně propojen s Družinou válečných poškozenců a vedení sídlilo v budově Invalidovny. Tyto spolky nebyly jediné. Zdálo by se, že všechny spolky měly sídlo v budově Invalidovny, není to ale pravda. Existovalo mnoho dalších spolků, které měly sídlo mimo Karlín. Invalidé, kteří byli nespokojeni s činností Družiny válečných poškozenců z toho důvodu, že družina údajně málo důrazně prosazuje jejich požadavky, ji posléze opustili a založili v roce 1920 novou organizaci. Tato organizace nesla název „Svaz válečných invalidů, vdov a sirotků Svěpomoc“. Tento Svaz měl podobnou ideologii jako vznikající Komunistická strana Československa.³⁰

²⁹ Ondřej KYPR, *Světová válka a její oběti*, Praha 1929.

³⁰ MSP 489 Svaz válečných poškozenců „Svěpomoc“.

Na Moravě vznikly dva křesťanské spolky, které sdružovaly katolíky. Prvním z těchto spolků byl „Svaz československých poškozců křesťansko-sociálních“, který vznikl v Brně už v srpnu roku 1918. Jak již sám název napovídá, měl tento „Svaz československých poškozců křesťansko-sociálních“ blízko ke Křesťansko-sociální straně. Tato strana ho podporovala jak finančně, tak i politicky, uplatňováním jeho požadavků v parlamentu.³¹

Vedle těchto dvou zmiňovaných spolků existoval ještě jeden spolek nazvaný „Svaz lidových válečných poškozců československých v zemi moravskoslezské“. Tento spolek byl úzce svázán se stranou lidovou, která byla i v té době vládní stranou. Vznikl v roce 1927 a sdružoval moravské věřící válečné poškozence. Největší aktivitu projevoval v době velké hospodářské krize v první polovině 30. let 20. století. Svaz hájil počínání lidoveckého ministra Jana Šrámka, který řídil Ministerstvo sociální péče ve vládě tzv. „panské koalice“.³²

Jak je vidět, tak některé spolky byly napojeny na československé politické strany a jasně se k tomu hlásily. Pouze „Družina válečných poškozců“ a „Svaz trafikantů válečných poškozců“ po celou dobu své existence prohlašovaly, že jsou nepolitickou organizací, která hájí všechny válečné poškozence. Tato politická nezávislost byla často ostatními spolky právem zpochybňována, poněvadž její vedení bylo napojeno na sociální demokracii. Tajemník Družiny válečných poškozců František Neumister byl od druhé poloviny 20. let volen za tuto stranu do parlamentu. Tam hájil pozice válečných invalidů, ale samozřejmě z hlediska své politické strany, tedy sociální demokracie. Tato politická aktivita byla často kritizována ostatními spolky, které se veřejně hlásily ke svým politickým stranám.

Lze říci, že v Invalidovně měly své vedení pouze spolky, které byly personálně napojeny na sociální demokracii. To také neprospívalo dobrým vztahům mezi jednotlivými spolky válečných poškozců, Družině i Svazu trafikantů bylo vytýkáno, že pouze zabírají místo v budově Invalidovny. Toto místo by se dalo využít, jak pro Zemský úřad pro válečné poškozence, tak i pro bydlení invalidů.

Jak už bylo uvedeno, část kanceláří tohoto úřadu byla v pražské Invalidovně v Karlíně, kde zabíraly pouze jedno patro. Jak přibývala agenda úřadu, především po přijetí zákona z roku 1920, který přikázal úřadům pro válečné poškozence rozsáhlou agendu, tak se brzy ukázalo, že vymezený počet místností už nestačí. Proto byla druhá část úřadu přesunuta do přízemí budovy Tomášského kláštera. V přidělených prostorách byly však zdravotně zcela nevyhovující podmínky. Místnosti byly tmavé, velmi vlhké. To se projevilo jak na stavu úřednického materiálu, tak i na vlastním zdraví úředníků. Ve zprávě bylo napsáno: „V těchto místnostech nebylo

³¹ Eva MARTINCOVÁ, *Osvětová práce pro český národ na Moravě, náplň života Františka Bartoše a Leandra Čecha*, Praha 1997, diplomová práce, Ústav českých dějin FF UK.

³² Ostatní spolky válečných poškozců kritizovaly ministra sociální péče Šrámka, že ochotně se podřizuje tlaku ministra financí Karla Engliše a snižuje sociální výdaje státu a ukazují sílící tlak na Šrámka, jak upravit důchody válečným poškozcům.

možné zavést ani účelnou administrativu, ani promyšlenou dělbu práce. Materiál spisový byl vydán zkáze, jednak vlhkem, jednak ohlodáním krysy. Také zaměstnanci velmi trpěli na zdraví, takže vyskytly se četné případy vážných onemocnění, jako je tuberkulóza nebo ledvinové choroby. Práce byla konána přirozeně s nechutí, neboť pouze fyzický pobyt v těchto přeplněných místnostech byl opravdovým trestem.³³

Spolky se pozastavovaly nad tím, že úřad, který vykonává úřednické záležitosti pro několik set tisíc poškozců, má pouze jedno patro a ve zbytku budovy jsou ubytováni invalidní rakouští důstojníci se svými rodinami.³⁴ Nevhodnými podmínkami se zabývala vláda, která rozhodla o dostavbě půdních prostor. Byl vypracován plán na komplexní přestavbu celé Invalidovny, počítalo se s přístavbou čtvrtého patra. Tento záměr však nevyšel, protože proti tomuto plánu se postavil Klub za starou Prahu.³⁵ Tato organizace se postavila proti přestavbě, poněvadž by tímto stavba ztratila svojí původní kulturně-uměleckou hodnotu. Ve spolkovém časopise pod názvem *Za starou Prahu* vyšel článek, kde je vyzdvižováno, že proti stavbě se přímo postavil i prezident T. G. Masaryk.

Místo přestavby celé Invalidovny bylo k ní přistavěno několik pavilónů. Tam měly být umístěny úřadovny Zemského úřadu pro válečné poškozence. Úřad pro válečné poškozence obdržel pouze jeden z těchto pavilónů, kam se vešla jen jeho část. Zbytek úřadu se přestěhoval do Invalidovny, tím docházelo ke komplikacím při hledání různých dokumentů, tím se opět zpomalovala práce. Navíc zde byla snaha vystěhovat invalidy, kteří patřili do působnosti Ministerstva národní obrany a měli nárok na pobyt v Invalidovně, mimo Prahu. V časopisu *Sociální služby* vyšel článek, ve kterém je naznačováno, že je v plánu vystěhovat obyvatele z Invalidovny mimo hlavní město, např. do některého mimopražského zámečku.³⁶ Pro vystěhování rodin z karlínské Invalidovny bylo Ministerstvo sociální péče. Především ředitel úřadu pro válečné poškozence Ondřej Kypr se snažil prosadit svou koncepcí péče o válečné poškozence. Jeho nová koncepce byla založena na tom, že invalidé budou žít mezi ostatními zdravými obyvateli a budou provozovat svoji živnost, nebo pobírat důchod. Tím nebude potřeba tolik míst v Invalidovně, avšak tuto koncepci se

³³ NA, MSP 472, Koncept zemských úřadů pro péči o válečné poškozence, 6. 3. 1923.

³⁴ Nový život 6, 1922, 14.

³⁵ Formování Klubu za starou Prahu začalo 1893. Vyjadřuje především obavu o vzhled nově projektovaných částí Prahy. Rok nato byl zveřejněn první skutečně ostrý protest, který záhy přerostl v masovou podpisovou akci. O Velikonocích 5. 4. 1896 vyšel v Národních listech manifest nazvaný *Českému lidu*, v něm varuje: „*Praha není majetkem několika lidí, je majetkem nás všech a národ jediný v osobě každého jednotlivce má právo rozhodnouti nad jejími osudy.*“ Studentský komitét pak svolal na 16. 4. 1899 další manifestační a protestní schůzi na Žofíně. Spolek si dává za úkol ochranu proti snahám moderní výstavby ve Starém Městě. Kateřina BEČKOVÁ, *Zmizelá Praha – Staré město*, Praha 2005.

³⁶ Sociální služby 1, 1919, 5.

mu nepodařilo prosadit. Podle jeho názoru by tento styl života invalidů byl modernější a k tomu dodával, že by více odpovídal odkazu Petra Strozziho.

Představitelé Ministerstva národní obrany však hájili existenci Invalidovny i do budoucna, kdy jí bude podle jejich názoru více třeba. Jejich argumentace byla založena na tom, že krátce po válce byli váleční invalidé mladí a měli rodiny, které se o ně mohly postarat. Postupem času však rodinní příslušníci stárnou a nebudou se už schopni o invalidy starat. Potom zde bude třeba Invalidovna, kde jim bude poskytnuta potřebná pomoc. Další důvod, proč chtělo MNO ponechat v Invalidovně bydlet invalidy byl ten, že kdyby zůstávali v nemocnici, mohli by tam vyvolávat nepokoje mezi ostatními pacienty. Život v Invalidovně se totiž nesl ve vojenském duchu, invalidé byli rozděleni do rot podle pokojů, kde přespávali. Klienti v Invalidovně museli tedy dodržovat určitý řád. Byla v něm uvedena základní pravidla pro spolužití v zařízení. Řád udával časovou dobu, kdy se podávalo jídlo, kdy byl noční klid, aby nebyli ostatní obyvatelé rušeni. Invalidé také dostávali denní příspěvek ve výši 2 Kč. Každý týden měli nárok na holiče, na výměnu prádla, což hradil Úřad pro válečné poškozenec.³⁷

V roce 1934 byla postavena v krásné krajině pod kostelíkem sv. Gotharda v Hořicích moderní, všem požadavkům péče o invalidy vyhovující budova z prostředků, poskytnutých nadací hraběte Strozziho, a to ve výši přes tři miliony korun. V květnu, o rok později, pak do ní byli přestěhováni váleční invalidé z pražské budovy a v karlínské Invalidovně zůstali pouze invalidé, kteří byli svým zaměstnáním vázání na dobu pěti let k pobytu v Praze, dále zde zůstaly ještě dvě vdovy, kterým byly ponechány dosavadní byty jako nadační požitky.³⁸

Přestěhování Invalidovny z Karlína do Hořic samozřejmě vyvolalo velké rozpory mezi spolky. Svaz křesťansko-sociálních válečných poškozeneců se pozastavoval nad tím, že byli odstěhováni staří a nemocní invalidé mimo Prahu. Tito obyvatelé Invalidovny tudíž ztratili jak osobní, tak i pracovní kontakty v hlavním městě. Kritici stěhování též tvrdili, že časem nezbude žádný invalida, který by v Hořicích bydlel, protože invalidé bydlí buď v útulcích, nebo mají vlastní zaměstnání a bydlení. V pražské budově, která jim měla původně sloužit pro ubytování, sídlí vedle Úřadu pro válečné poškozenec i nestátní organizace, které jsou napojeny na sociální demokracii.

Na obranu vystěhování invalidů z Prahy vyšel článek v časopise *Sociální služby*, ve kterém chtěl autor dokázat, že budova Invalidovny je majetek nadace hraběte Petra Strozziho. Proto musely všechny jmenované organizace, jak státní, tak i spolkové, platit nájem této nadaci. Tyto finance potom byly použity na provoz

³⁷ NA, MSP, 509 – Reakce zemského úřadu pro válečné poškozenec na článek v Rudém právu ze dne 21. 6. 1923.

³⁸ Alena MÜLLEROVÁ – Jan NOVÁK, *Karlínská invalidovna*, Praha 1948.

karlínské Invalidovny a také se jimi přispívalo na provoz nové invalidovny v Hořících.³⁹ To však nebyl konec sporu mezi těmito dvěma skupinami.⁴⁰

Je zřejmé, že jak se vzdalovala válka a postupně vymírali váleční invalidé, tak klesal jejich počet. Zatímco v roce 1923 bylo válečných invalidů přes 155 000, v roce 1937 jich bylo již pouze 93 000. Tato snižující se čísla vyvolávala u státních úřadů snahu změnit systém státní péče o válečné poškozence, proto byl v roce 1938 vypracován Komisí pro zřehodárnění veřejné správy návrh, který měl ušetřit finanční výdaje. Návrh počítal s tím, že správní agenda o válečné poškozence přejde z Ministerstva sociální péče na Ministerstvo národní obrany (MNO).⁴¹ Tento návrh vzbudil odpor samotného MNO. V jeho vyjádření se připouští, že by bylo logické, aby vojenská správa se starala o válečné invalidy. MNO mělo ve své agendě úkol starat se o předválečné a poválečné válečné poškozence včetně gázistů z první světové války. Spojením těchto dvou podobných agend by se ušetřila značná finanční částka. Sloučení těchto agend by mělo však i řadu záporných důsledků. Prvním důvodem proti převedení péče o válečné poškozence z řad mužstva do resortu MNO bylo to, že obě agendy byly založeny na rozdílných pravidlech pro poskytování důchodů. Poškozencům, kteří patřili do kompetence MNO, byl vyměřován důchod podle vojenských hodností.⁴² Válečným poškozencům, kteří patřili do kompetence Ministerstva sociální péče, byly důchody přidělovány podle toho, jaký rozsah pracovní neschopnosti jim úřady přiznaly. Takto rozdílné systémy by se mohly jen velmi obtížně sjednotit.

Další důvod, proč MNO nesouhlasilo s převedením péče o válečné poškozence do své kompetence, byl ten, že Ministerstvo sociální péče za dvacet let vybudovalo celou soustavu orgánů (4 zemské úřady pro válečné poškozence a okresní úřadovny), které měly v náplni starat se o válečné poškozence. Tyto instituce se po celou dobu trvání první republiky dobře staraly o válečné poškozence z první světové války, a proto by nebylo vhodné tyto vazby nějak narušovat zbytečnou změnou kompetence.⁴³

³⁹ Sociální služby, 17, 1935, 6.

⁴⁰ Marek RŮŽIČKA, *Péče o válečné invalidy v Československu v letech 1918–1938*, diplomová práce, Ustav českých dějin FFUK, Praha 2012, s. 354.

⁴¹ Ministerstvo národní obrany mělo na starost invalidy, kteří sloužili v armádě jako profesionálové.

⁴² Bývalý voják, který měl nižší vojenskou hodnost, měl samozřejmě menší důchod, než ten, kdo měl vyšší vojenskou hodnost.

⁴³ VHA – Hlavní štáb – 1938, Komise pro zřehodárnění veřejné zprávy /Orgán předsednictva ministerské rady/. Převzetí agendy válečných poškozenců do kompetence Ministerstva národní obrany.

Celá nadace hraběte Petra Strozziho měla však už jen krátkého trvání. V říjnu 1942 bylo rozhodnuto říšským protektorem o jejím zrušení a veškerý majetek, včetně obou budov, byl nacisty zabaven.⁴⁴

Z uvedeného článku je zřejmé, že spor o Invalidovnu, nebyl pouze sporem o jednu pražskou budovu. Šlo především o celkový systém péče o válečné invalidy. Především to byla snaha začlenit válečné invalidy zpátky mezi zdravou společnost a umožnit jim zapojit se do aktivního ekonomického života.

⁴⁴ Marek RŮŽIČKA, *Péče o válečné invalidy v Československu v letech 1918–1938*, diplomová práce, *Ustav českých dějin FFUK, Praha 2012*, s. 171, 399–401.

Marek Růžička

Der Streit (nicht nur) um das Invalidovna-Gebäude in der Ersten Tschechoslowakischen Republik (1918–1938)

Zusammenfassung

In dem Prager Stadtviertel Karlín (Karolinenthal) steht ein gewaltiger Barockbau, das Invalidenhaus von Kilian Ignaz Dientzenhofer. Das riesige Objekt bot Unterkunft Kriegsinvaliden aus verschiedenen, von der Habsburgermonarchie geführten Kriegen, und diese lebten dort oft auch mit ihren Familien. Ein Wendepunkt kam nach dem Ersten Weltkrieg, als verwundete Soldaten aus der Kriegsfrente zurückkehrten. Das Invalidenhaus diente jedoch nicht nur der Unterbringung von Kriegsinvaliden; es siedelten dort auch verschiedene Organisationen, sowohl staatliche als auch freiwillige, die für die Invaliden sorgten. Der für die Unterbringung von Kriegsinvaliden, d.h. für den ursprünglichen Zweck vorhandene Raum nahm deshalb ab und die dort untergebrachten Invaliden wurden allmählich in einer Etage konzentriert und später, in den 30er Jahren, wurde ein neues Invalidenhaus in Hořice/Horschitz unter dem Riesengebirge erbaut, wohin schließlich alle Kriegsinvaliden übersiedelt wurden. Die erwähnte Entwicklung war sehr dramatisch und hatte auch politischen Background. Es ging nämlich nicht nur um das Schicksal des Prager Invalidenhauses, sondern auch um das ganze System von Invalidenpflege. Es bestanden zwei voneinander unabhängige Strukturen nach dem Kriegsende in der Tschechoslowakei. Das erste System wurde vom Ministerium für Nationalverteidigung organisiert und war für Kriegsinvaliden bestimmt. Das andere System, das vom Ministerium für Sozialfürsorge organisiert wurde, kümmerte sich um Zivilinvaliden. Es gab viele Unterschiede zwischen den beiden Gruppen, sowohl in der Pensionshöhe als auch in der Gesundheitspflege und Arbeitslosengeld. Der Streit um das Invalidenhaus war also nicht nur ein Streit um ein Gebäude in Prag. Es handelte sich vor allem um die Organisation von Kriegsinvalidenpflege. Man bemühte sich insbesondere, die Kriegsinvaliden in die gesunde Gesellschaft zu integrieren und ihnen ein aktives ökonomisches Leben zu ermöglichen.

Marek Růžička

A Dispute (not only) over Invalidovna Building during the First Czechoslovak Republic (1918–1938)

Summary

A huge baroque building constructed by the architect Kilian Ignaz Dientzenhofer and known as Invalidovna House stands in Prague's Karlín District. Many people disabled in different wars waged by the Habsburg Monarchy were accommodated there, often with their families. An important change occurred after the end of World War I as wounded soldiers were returning from the war fronts. The building was not only used to provide accommodation to war invalids, but it also housed a number of state organizations and voluntary associations caring for them. As a result, the space available for the initial purpose, i.e., accommodation of war disabled people was shrinking. They were therefore concentrated in one floor and then, in the 1930s, a new house was constructed for them in Hořice under the Giant Mountains and all the war invalids finally moved there. The whole story was quite dramatic and there was also a political background of it. The core of the problem was not Invalidovna House itself, but also the whole security system for war invalids. There were two parallel structures caring for the war invalids, independent of each other. The first system was managed by the Ministry of National Defense, focusing on war invalids; the other one, organized by the Ministry of Social Care, cared for civil disabled people. There were a number of differences between the two groups both in the level of their pensions and in the level of medical care and unemployment benefits. The dispute over Invalidovna was not a mere dispute over one building in Prague. The core of the affair consisted in the organization of security system for war invalids aimed at integrating those people in the healthy part of society and enabling them to participate in active economic life.

Michal Hrib – Josef Harna

Lesy a lesní politika v zákonech k první pozemkové reformě v meziválečném Československu

Forests and Forest-related Policy in the Laws on the First Czechoslovak Land Reform between the Two World Wars

Forests constituted in the First Czechoslovak Republic a major part of the natural resources available in the new state. It was therefore desirable to make the care of their healthy development and their balanced exploitation a matter of public interest. Forestry was mostly in the hands of the aristocratic owners of large estates. As there was no devastation of forest cultures, there was actually no danger in delay, and thus there was no reason for the state to take any immediate action. In spite of this, forests became immediately after the revolution one of the hottest topics of that time as they were an integral part of the first land reform, a major challenge to the state policy for a number of years after 1918. When all property transfers had been completed, a number of properties were excluded from confiscation and remained part of the original private estates, while some were not expropriated because the land reform had already finished in 1935 without having achieved the initial goals. A positive fact was that most of the confiscated property remained in the hands of the state. A company named State Forests and Estates with good management was established and entrusted with its care.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia, land reform, forests and forestry

Motivace

Lesy představovaly v první Československé republice jedno z největších přírodních bohatství nově vzniklého státu.¹ Již proto bylo žádoucí, aby se péče o jejich zdravý rozvoj a rovnovážné využití stalo předmětem veřejného zájmu. Vládní garnitura však byly nuceny bezprostředně po převzetí moci v roce 1918 řešit řadu naléhavějších, ba přímo životních problémů teprve se tvořícího státního útvaru,² a lesy, nebo formulování státní lesní politiky zatím nevolaly po zvýšené pozornosti. Hospodaření na lesní půdě bylo většinou v rukou majitelů rozsáhlých, převážně šlechtických latifundií, aktuálně na nich nedocházelo k devastaci lesních kultur, a tak nehrozilo ani nebezpečí z prodlení, které by stát nutilo k okamžitým zásahům.³ Přesto však se lesy bezprostředně po převratu staly součástí jednoho z nejživějších témat té doby, staly se integrální součástí tzv. první pozemkové reformy, jejíž řešení patřilo od roku 1918 po řadu let k nejvýznamnějším úkolům státní politiky.⁴ Pozemková reforma měla být podle oficiálních stanovisek v první řadě opatřením k nápravě existujících obrovských disproporcí v rozsahu vlastnických vztahů k půdě,⁵ a tím i prostředkem k řešení některých dalších, zejména sociálních problémů československého venkova. V reformě šlo v zásadě o převedení půdy velkostatků do rukou drobných a středních rolníků, kteří tradičně tvořili jádro venkovského

¹ Uvádí se, že lesy vyprodukovaly v poválečné době ročně 14 milionů m³ dřeva, což představovalo v tehdejších cenách 600 milionů korun. Přitom lesní odborníci odhadovali, že bylo možné bez újmy na lesích vytěžit až 20 mil. m³ obchodovatelné dřevní hmoty. (Jan FRÍČ, *Počátky lesní reformy*, Československý les VII, 1927, s. 34).

² Po vyhlášení nezávislosti Československa 28. 10 1918 bylo nejprve třeba konstituovat mocenské orgány státu, prosadit mezinárodní uznání státních hranic, překonat zásadní odpor národnostních menšin proti novému státu, pacifikovat sociální napětí, provést měnovou odluku, zajistit zásobování obyvatelstva nezbytnými životními potřebami apod.

³ I odborná lesnická veřejnost tehdy uznávala, že z hlediska péče o zdravý vývoj lesních kultur existuje nejpříhodnější stav v lesích náležejících k šlechtickým latifundiím. Potvrdila to anketa organizovaná národohospodářskou rubrikou Národních listů (srov. k tomu J. DAŘENICKÝ, *Lesní reforma s hlediska právního, národohospodářského, národního, sociálního aj.*, Praha 1926, s. 6). Přirozeně, že existovaly i zanedbané lesní porosty, zejména tam, kde nebyla rozvinutá infrastruktura (Slovensko, Podkarpatská Rus). Tam však přímo nehrozila devastace způsobená vlastníky. V žádném případě však nešlo o rozšířený jev. O zanedbaných velkostatech se hovořilo i na odborných jednáních zájmových lesnických organizací. Viz materiály Poradního sboru československého lesnictva (Národní zemědělské muzeum Praha dále (NZM), fond Ústřední jednota československých lesníků, neuspořádáno)

⁴ Termín „první pozemková reforma“ se v československých poměrech užívá teprve od roku 1945. Označuje soubor opatření dotýkajících se změn pozemkového vlastnictví v první Československé republice. Reforma byla zahájena sérií zákonů hned po převratu v roce 1918 a oficiálně ukončena v roce 1935.

⁵ Pozemková držba z hlediska velikostních tříd viz Jan VOŽENÍLEK, *Pozemková reforma v Čsl. republice*, Praha 1924, s. 6–16.

zemědělského obyvatelstva. I když se Československo zavázalo tzv. recepčním zákonem, přijatým hned 28. října 1918, převzít právní řád bývalé rakousko-uherské monarchie a tím i respektovat majetkoprávní vztahy,⁶ přece jen muselo z řady důvodů řešit některé problémy diskontinuitním (revolučním) způsobem. Série zákonů, které byly postupně k pozemkové reformě přijímány, tak představuje nejen z hlediska legislativního, ale i z pohledu tehdy ustáleného právního vědomí největší průlom do vlastnických vztahů.⁷ Reforma byla aktem zcela výjimečným, vynuceným ovšem mimořádnými okolnostmi souvisejícími s dozníváním světové války a jejími sociálními a politickými důsledky. Jako celek přirozeně ve svém pojetí znamenala také výrazný zásah do ekonomiky. Úsilí o naplnění reformy se protáhlo na více než jedno a půl desetiletí, nikdy však nebylo v úplnosti dosaženo cílů, které se od jejího uskutečnění očekávaly.

První kroky k zahájení pozemkové reformy byly učiněny bezprostředně po vyhlášení samostatnosti státu, což samo o sobě ukazuje, že šlo o problém, který již uzrával delší dobu.⁸ Státní převrat a celková situace v novém státě jen otevřely cestu k urychlenému postupu. O naléhavosti problému svědčí i rychlost, s níž byla v této oblasti přijímána první legislativní opatření. Tak hned 9. listopadu 1918 přijal pražský Národní výbor, reprezentující tehdy ještě společný legislativní i exekutivní orgán nového státu, tzv. zákon o obstavení velkostatků, jímž se zakazovalo volné nakládání s velkým pozemkovým majetkem bez souhlasu ministerstva zemědělství.⁹ Tento zákon byl pak východiskem k dalším poměrně rychle schvalovaným legislativním opatřením směřujícím k vyvlastnění půdy velkostatků a k jejímu urychlenému předání novým vlastníkům. Vzhledem k tomu, že největší rozlohy lesní půdy byly převážně součástí velkostatků, stala se v logice věci součástí reformy i změna majetkoprávních vztahů k lesům. Pozemková reforma přitom měla, jak

⁶ Tzv. recepční zákon přijatý současně s vyhlášením samostatnosti státu (zák. č. 11/1918, Sb. z. a n.).

⁷ Z ryze právního hlediska je pokládána za jeden z největších legislativních počínů nového státu. Viz Jaromír SEDLÁČEK, *Pět civilistických úvah o zaboru velkého majetku pozemkového a o tom, co se záborem souvisí*, Brno 1922.

⁸ Už několik let před vypuknutím války se objevoval požadavek pozemkové reformy. Prosažovala ji zejména Česká strana agrární, která však ještě neuvažovala o radikálním řešení. Snažila se zatím odstranit překážky mobility majetkoprávních vztahů k půdě. „*Kmenové statky zemské, [...] nedělitelné a nezadlužitelné [...], zapsané jakožto takové do zvláštních desk selských... tvoří proto kardinální bod reformy agrární a agrárního zákonodárství.*“ (Program české strany agrární, 1903. Cit podle Josef HARNA – Vlastislav LACINA (eds.), *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*, Praha 2007, s. 66. Teprve v dalších letech krystalizoval zřetelnější postoj strany k pozemkové reformě (Venkov, 15. a 16. 5. 1908 aj.).

⁹ Zákon z 9. 11. 1918, č 32 Sb. z. a n. republiky Československé. Původně se vztahoval jen na české země, ale v prosinci téhož roku se v souvislosti s mimořádnými opatřeními jeho platnost rozšířila i na Slovensko (zák. č. 64 Sb. z. a n.). Zakazoval zeizení nebo zastavení půdy velkostatků bez souhlasu ministerstva zemědělství.

jsme již uvedli, specifickou motivaci, a její cíle měly k lesům a lesnímu hospodaření jen vzdálený vztah. V tom tkvěla hlavní příčina, proč tzv. lesní reforma, jako součást reformy pozemkové, přerostla během doby v obtížný problém, který nebylo možné řešit ve všech případech principiálním způsobem. Zaměstnávala však po léta státní správu a vyvolávala rovněž značnou nervozitu v řadách odborné lesnické veřejnosti odhodlané hájit lesní bohatství Československa ve všech jeho aspektech.¹⁰ Než se však zaměříme na tuto otázku, je třeba, vzhledem k přímé provázanosti reformy lesní s pozemkovou, dotknout se alespoň v přehledu nejzávažnějších momentů tohoto opatření jako celku. Není přitom nutné zacházet do podrobností, neboť sama tzv. první pozemková reforma byla již mnohokrát předmětem zájmu dobové publicistiky, odborné literatury a také objektem zájmu české, resp. i slovenské historiografie.¹¹ Problematika lesů však přitom byla zpravidla jen na okraji pozornosti, a tak celkový pohled na reformu, zůstává stále přinejmenším jednostranný a tím i neúplný.

Naléhavost pozemkové reformy

Důvodů vedoucích státní moc k tak rozsáhlému zásahu do ustálených vlastnických poměrů, jaký představovala pozemková reforma, nalezneme celou řadu, ale jen obtížně se hledá, který z nich byl v dané chvíli dominantní. Naléhavost tohoto opatření byla zřejmá zejména s ohledem na silně rozkolísanou sociální situaci. V podstatě všechny politické strany zastoupené v parlamentu,¹² jež rozhodovaly o tomto kroku, akceptovaly nezbytnost reformy, přesto však se její výsledné legislativní zakotvení a potom i provádění prosazovalo za úporného politického zápasu. V jeho průběhu se každý politický proud snažil modifikovat příslušné zákonné normy podle svých vlastních zájmů, případně podle své ideové orientace. Nevedl se tedy spor o samotnou reformu, ale spíše o její rozsah a vyústění. Diskuse se odvíjely především kolem otázky, jak nakládat s půdou, která spadala v rámci reformy do záboru a tak měla měnit vlastníka. Ostrá kritika reformy však zaznívala z mimoparlamentní půdy. Objevovala se jak v denním tisku, tak ve vystoupeních některých

¹⁰ Obavy z omylů při očekávané lesní reformě se ozvaly hned po převratu. Výbor Jednoty českých lesníků zemí Koruny české vypracoval již 10. 11. 1918 memorandum, jež předložil Národnímu výboru. Nastínil v něm své představy o tom, jaké úkoly by měla řešit lesní politika a jaké jsou potřeby lesnictví a lesnictva samotného. (J. Černý, *Český lesník*, č. 1, ze 4. 1. 1919).

¹¹ J. SEDLÁČEK, *Pět civilistických úvah*, c. d.; J. VOŽENÍLEK, *Pozemková reforma* c. d.; TÝŽ, *Předběžné výsledky pozemkové reformy, I–II*, Praha 1930, 1932; Milan OTÁHAL, *Zápas o pozemkovou reformu*, Praha 1963; Lubomír SLEZÁK, *Tvůrci, kritikové a odpůrci pozemkové reformy*, *Moderní dějiny* 1 1993, s. 197–217; konferenční sborník *Československá pozemková reforma 1919–1935*, Uherské Hradiště 1994 aj.

¹² V tzv. Revolučním Národním shromáždění (do prvních parlamentních voleb roku 1920) byly zastoupeny jen české, resp. československé politické strany. Za tohoto složení parlamentu byl přijatý všechny zásadní zákony o pozemkové reformě.

zemědělských odborníků nebo politicky aktivních intelektuálů (historik Josef Peckař).¹³ Námitky obsahovaly řadu věcných připomínek, zatímco argumenty obhájců reformy měly spíše obecně politický, někdy jen pouhý emocionální či dokonce demagogický charakter. Je nesporné, že z čistě ekonomického hlediska lze zdůvodnění reformy nalézt jen obtížně. Zpravidla totiž přinášela jistý, i když jen těžko vyčíslitelný, pokles produktivity práce v zemědělství, a tím i pokles rentability pozemkového majetku. Politické i sociální důvody pro její uskutečnění jsou ale evidentní.

Východiskem pro argumentaci zastánců pozemkové reformy byly především již zmíněné nápadné disproporce v rozsahu vlastnických vztahů k půdě. Pokusme se alespoň nastínit počáteční situaci. Přestože Československo patřilo již při svém vzniku k středně rozvinutým průmyslovým státům, v jeho ekonomice však zemědělství stále ještě zaujímal významnou roli. Věnovalo se mu dokonce 44,3 % aktivního obyvatelstva, zatímco k průmyslu příslušelo 31,2 % a v obchodu a dopravě nacházelo obživu jen 9 % obyvatel. Z celkového množství 7 449 682 ha zemědělské půdy¹⁴ obhospodařovalo 70,7 % držitelů pouhých 6,5 % této rozlohy (tzv. trpasličí hospodářství do 2 ha), zatímco na opačném pólu majetkového spektra vlastnilo 236 latifundistů (0,02 % držitelů) 27,7 % půdy. A disproporce existovaly i v ostatních velikostních kategoriích zemědělských usedlostí. Slabá byla zvláště skupina malozemědělců s rozlohou půdy od 2 do 10 ha.¹⁵ Přitom právě oni tvořili jádro venkovského obyvatelstva. Na Slovensku byl podíl velkostatků ještě vyšší.

Uvedená situace vyvolávala na venkově již před světovou válkou značné sociální napětí. Venkov trpěl tzv. relativním přelidněním, které jen částečně řešilo vystěhovalectví.¹⁶ Změny vlastnictví půdy prodejem a koupí byly značně omezené. Nejenže trvala kapitálová slabost rolnických vrstev, ale případný nákup půdy velkostatků brzdila instituce svěřenectví (fideikomisů), která zakazovala dělení šlechtických latifundií, jež měly největší podíl půdy ve velkostatkářské kategorii. Nemožnost přikoupit pozemky byla také zprostředkovaně jednou z příčin drobení

¹³ Josef PEKAŘ, *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*, Praha 1923.

¹⁴ Termín zemědělská půda podle záborového zákona zahrnoval pole, louky zahrady, vinnice a chmelnice. Z celkové rozlohy státu připadalo na zemědělskou půdu 53 %, včetně pastvin 61,6 %, zatímco lesy zaujímaly 33,2 % rozlohy státu.

¹⁵ Viz k tomu tabulku Jan VOŽENÍLEK, *Pozemková reforma...*, c. d., s. 6–10. Velké rozdíly byly jak v rozsahu půdy, tak i ve vlastnických vztazích mezi českými zeměmi a Slovenskem a Podkarpatskou Rusí.

¹⁶ Vystěhovalectví nelze pokládat za pozitivní jev, ale spíše za důsledek neudržitelných sociálních poměrů. Vliv pozemkové reformy na zmírnění tohoto jevu byl jen částečný. Tak za první pololeť roku 1922 odešlo z Československa na 15 000 vystěhovalců, z toho přibližně třetina natrvalo. (Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé rok 1922.) Za celý rok dosáhla bilance vystěhovalectví dvojnásobného čísla. Většina vystěhovalců pocházela z oblastí s převahou velkostatků (J. VOŽENÍLEK, *Pozemková reforma...*, c. d., s. 18).

menších a středních selských usedlostí. Počet soběstačných rolnických hospodářství se tak zmenšoval. Naopak koupí se zpravidla rozšiřovala rozloha velkostatků. Přitom bylo častým jevem, že majitelé latifundií žili mimo republiku a důchody z těchto majetků plynuly do zahraničí, což mělo i nepříznivý dopad na oblast hospodářskou a fiskální. Pochopitelně, že to vše mělo vliv na sociální poměry a odvozeně i na kulturní život venkova. Souhrn těchto negativ sloužil jako nejpádňější zdůvodnění naléhavosti pozemkové reformy. Další vývody zastánců reformy měly spíše doplňující nebo zástupný charakter. Historizující zdůvodnění odvolávající se na potřebu „odčinit Bílou horu“ patří do kategorie oněch demagogických argumentů a podobně lze pohlížet i na tvrzení, že velké pozemkové majetky jsou v rukou „cizí“, státu nepřátelské šlechty, jejíž velkostatky se nacházejí často v pohraničí a tudíž je z hlediska bezpečnosti státu žádoucí, aby tato území přešla do českých rukou.

Požadavky na změnu poměrů v rozložení držby půdy po skončení války mimořádně zesílily. Tzv. „hlad po půdě“ vyústil v naléhavé volání po pozemkové reformě. V rozkolísané politické situaci, kdy se stát teprve konstituoval, měla být reforma pro politickou reprezentaci jistým nástrojem, který měl napomoci nejen ke zmírnění tíživých sociálních poměrů na venkově, ale i k upevnění zatím nejisté státní moci. Ponechejme stranou pocity velkých pozemkových vlastníků, kteří v dané situaci neměli na řešení tohoto problému prakticky žádný vliv, a všimněme si názorů těch sil, které se na prosazení a uskutečňování pozemkové reformy aktivně podílely. Především šlo o již zmíněné politické strany zastoupené v legislativních orgánech státu. Bylo jim zřejmé, že uspokojit hlad po půdě lze jen na úkor velkých pozemkových vlastníků. Rozhořel se, jak jsme již předběžně uvedli, spor o rozsah a vyústění reformy. Z hlediska výsledků byla nejdůležitější polemika mezi dvěma nejsilnějšími stranami tehdejšího politického spektra, Československou sociálně demokratickou stranou dělnickou a Českou stranou agrární.

Zatímco československá sociální demokracie, pod tlakem radikálních nálad panujících ve straně, prosazovala myšlenku, že na velkostatcích spadajících pod pozemkovou reformu mají být zřízena výrobní družstva, jejímiž členy se stanou zpravidla zemědělství dělníci, či zaměstnanci velkostatků, Česká strana agrární (od roku 1919 pod názvem Republikánská strana československého venkova) vystoupila kategoricky s požadavkem rozdělit zabrané pozemky drobným a středním rolníkům a uspokojit tak jejich volání po půdě. Již záhy bylo zřejmé, že sociálně demokratická koncepce nemá realistický základ. Jednak by vznik družstev v podstatě neřešil problém agrárního přelidnění, jednak bylo sporné, zda jsou taková družstva schopna existovat jako životaschopné hospodářské jednotky. S výrobními družstvy tohoto typu nebyl dostatek zkušeností a byla zde i otázka jejich odborného vedení. Naproti tomu program strany agrární nabízel alespoň částečnou stabilizaci poměrů na venkově. Vzhledem k tomu, že se posléze prosadila koncepce agrární strany, a její argumentace se v podstatě ztotožňovala s většinovým veřejným míněním, stojí zato povšimnout si jejich stanovisek podrobněji.

V návrhu programu Republikánské strany československého venkova z 29. dubna 1919, který hojně využívá některých historických mýtů a nepostrádá ani určitou dávkou demagogie, se kromě jiného praví: „Rozdělení půdy v naší republice jest jednak dílem strašných křivd historických na národu spáchaných, jednak odporuje v jednotlivých oblastech republiky příkře potřebám a širokým tužbám širokých vrstev obyvatelstva venkovského. Latifundie, jež se nalézají většinou v držení nepřátel našeho národa a chráněny jsou před dělením poutem svěřenským, rdousily až dosud hospodářský i sociální rozvoj velkých území republiky. Ony znemožňují venkovskému lidu, aby nalézal v zemědělství své povolání a zajištění svého bytí, aby nalézal na venkově svou domovinu. Drobným držitelům půdy pak znemožňuje tato převaha latifundií další přikupování půdy, jež jedině umožňuje hospodářské posílení a tím i sociální vzestup těchto vrstev našeho venkova. Poněvadž pak tyto vrstvy hospodářsky slabé mají mezi obyvatelstvem našeho venkova velkou převahu, tkví jádro sociálního problému našeho venkova v otázce, jak pomoci drobným držitelům půdy a bezzemkům k získání potřebné půdy do soukromého vlastnictví. Možno tudíž sociální povznesení našeho venkova očekávati především a hlavně od takové reformy pozemkové, která odstraní latifundie a uvede drobné zemědělce i bezzemky na našem venkově k držení půdy těchto latifundií na základě osobního vlastnictví toho, kdo na půdě chce pracovati.“¹⁷ Šlo tehdy o obecně přijatelné stanovisko a není divu, že vedlejším účinkem této argumentace byl růst autority agrární strany, která se i díky postoji k pozemkové reformě stala fakticky nejsilnější politickou stranou v meziválečném Československu.¹⁸

Mimořádnosti pozemkové reformy si však byli vědomi sami její horliví zastánci. Svědčí o tom i to, že pokládali za potřebné neustále ji zdůvodňovat, zamýšlet se nad jejím rozsahem a hledat modifikace jejího provádění, které by zmírnily kritiku jejích slabin. Sumu argumentů pro reformu snad nejvýstižněji shrnul v řadě statí i v obsáhlejších studiích Jan Voženílek,¹⁹ pozdější dlouholetý (od roku 1926) prezident Státního pozemkového úřadu (SPÚ) pověřeného prováděním reformy.²⁰

¹⁷ Program Republikánské strany československého venkova (návrh), samostatný tisk 29. 4. 1919. Cit. podle Josef HARNA – Vlastislav LACINA (eds.), *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*, Praha 2007, s. 105. Obdobné formulace nalezneme i v pozdějších programech strany z roku 1922 a 1929.

¹⁸ Její přeměnu v nejsilnější stranu umožnilo také rozštěpení československé sociální demokracie po rozchodu s tzv. marxistickou levicí v roce 1920, která pak směřovala k založení komunistické stany, a po rozšíření vlivu agrární organizace na Slovensko a Podkarpatskou Rus.

¹⁹ Jan VOŽENÍLEK, *O rozdělení velkostatků k účelům vnitřní kolonizace*, Praha 1919; TÝŽ, *Pozemková reforma...*, c. d.; TÝŽ, *Předběžné výsledky československé pozemkové reformy*, Praha 1932.

²⁰ Státní pozemkový úřad byl zřízen ke dni 11. 6. 1919. Šlo o jednu z nejmocnějších státních institucí. Podléhala přímo předsednictvu vlády a sama disponovala širokou pravomocí nad půdou spadající pod reformu. Úřad mohl kromě jiného podle svého posouzení přidělovat pozemky, ale i uvolnit je ze záboru. V čele úřadu stál do roku 1926 významný činitel agrární strany

Vedle důvodů pro její realizaci nalezneme v jeho textech i rozbor zákonů určujících postup úřadů, úvahy o řadě otázek souvisejících přímo či nepřímo s reformou a konečně i posouzení metod a cílů, jež se měly sledovat. Ještě v roce 1924, v době, kdy již naplno probíhala změna majetkoprávních vztahů k zemědělské půdě, pokládal Voženílek za užitečné formulovat a znovu propagovat oficiální stanoviska. Tehdy napsal: „Rozdělení držby pozemkové v Československé republice nevyhovuje potřebám jejího obyvatelstva a zájmům celostátním. Vyžaduje úpravy, kterou by stávající závady byly odstraněny, nebo alespoň zmírněny. Latifundium – jakožto nesmírné soustředění držby pozemkové v jediných rukou – jest třeba odstraniti, jeho půdu učiniti přístupnou všem, kteří k svému hospodářskému zabezpečení, sociálnímu vzestupu, kulturnímu povznesení a upevnění pozic skutečné demokracie ji potřebují. To je smysl a účel naší pozemkové reformy.“²¹

Proti největším dobovým námitkám se, znovu slovy budoucího prezidenta SPÚ, argumentovalo: „Pozemková reforma nesmí býti pojímána jako akt stavovské, politické nebo národní nenávisti či odvety za přetrpěné strasti v dobách poroby,²² nýbrž jako nutnost, diktovaná naléhavými potřebami státu, jehož život následkem vadného rozdělení půdy, vykazuje těžké poruchy.“²³ I z těchto formulací opět zřetelně vysvítá onen již zmíněný jednostranný zájem reformátorů o zemědělskou půdu, nikoli však o půdu lesní. Tuto jednostrannost vykazovala i přijímaná legislativní opatření.

Zákony související s pozemkovou reformou

Provádění pozemkové reformy usměrňovala řada zákonů, novel zákonů a vládních nařízení.²⁴ Základní z nich měly doslova revoluční charakter, přinejmenším znamenaly, jak jsme se již zmínili, citelný zásah do platného právního řádu. Agrární ideologové se ovšem této charakteristice bránili. Navzdory revoluční podstatě zákonných opatření i chvatu, s nímž byly zejména první normy přijímány, pozemkové reformě upřít jistou koncepčnost.²⁵ Pro její potřeby bylo nejprve třeba

Karel Viškovský, poté převzal vedení Jan Voženílek, který řídil úřad až do jeho zrušení v roce 1935, kdy byla pozemková reforma formálně ukončena.

²¹ J. VOŽENÍLEK, *Pozemková reforma*, c. d., s. 22.

²² Jedním z nejčastějších argumentů nacionálně orientovaných kruhů bylo konstatování, pozemková reforma napravuje křivdy, které utrpěl český národ konfiskacemi v době pobělohorské. Historická nevěrohodnost tohoto tvrzení je evidentní.

²³ J. VOŽENÍLEK, *Pozemková reforma...*, c. d., s. 22.

²⁴ O velikosti zásahu do právního řádu svědčí i skutečnost, že právní podklad pozemkové reformy tvořilo na sto právních norem nejrůznějšího rozsahu a právní validity. NA Praha, úvod k archivní pomůcce č. 611 – Státní pozemkový úřad.

²⁵ Nepřímo souvisel s připravovanou pozemkovou reformou i zákon z 10. 12. 1918 č. 61 Sb. z. a n., jímž se zrušují šlechtictví, řády a tituly.

zajistit dostatek volných pozemků. K tomu byl nejprve vydán výše zmíněný zákon o obstavení velkostatků z 9. listopadu 1918. Ten stanovil, že každá přeměna vlastnictví půdy deskových statků, stejně jako její finanční zatížení podléhá schválení úřadů pověřených správou zemědělských záležitostí, jinak je neplatné.²⁶ Zákon měl zamezit provádění transakcí, které by se přičily připravované reformě. Podpůrný charakter měl zákon o výkupu dlouhodobých pachtů z 27. května 1919 č. 318 Sb. z. a n., který měl zajistit půdu drobným pachtýřům. Nájemce zemědělského pozemku měl za určitých konkrétních podmínek právo, žádat, aby mu byl pronajatý pozemek ponechán v nájmu nebo přidělen (za náhradu) do úplného vlastnictví. Podobný přípravný a podpůrný význam měl i zákon o ochraně drobných zemědělských pachtýřů ze dne 30. října 1919 č. 593 Sb. z. a n., který dával, opět za zpřesňujících podmínek, drobným pachtýřům záruku proti odejmutí pronajatých pozemků.

Zásadním krokem v provádění pozemkové reformy bylo schválení tzv. záborového zákona č. 215 Sb. z. a n. ze dne 16. dubna 1919. Stát jím přebíral s cílem provedení úpravy majetkoprávních vztahů veškerý velký pozemkový majetek. Rozuměly se tím velké soubory nemovitostí, které náležely jedné osobě, případně souboru osob.²⁷ Teprve po velkých diskusích se v zákoně objevila konkrétní představa, co je třeba chápat pod pojmem velké pozemkové vlastnictví. Zabrány měly být pozemky přesahující u jednoho vlastníka 150 ha zemědělské půdy nebo 250 ha veškeré půdy. Avšak ani toto zdánlivě přesné vymezení neumožňovalo jednoznačný výklad. Není např. zřejmé, zda a v jakém poměru zahrnuje pojem veškerá půda také půdu zemědělskou. Kromě toho chaos zvyšovalo ustanovení § 11 záborového zákona, povolující ponechat velkostatku až 500 ha rozlohy pozemků, aniž by bylo přesně řečeno, za jakých podmínek.²⁸ Navíc bylo možno zákon obcházet i proto, že nebyla stanovena lhůta pro vyvlastnění, a tak i po letech zůstávala rozsáhlá latifundia k dispozici původním majitelům.

Pro konkrétní provádění reformy byl mimořádně významným další ze zákonodárných kroků, a sice zákon č. 330 Sb. z. a n. o zřízení Státního pozemkového úřadu z 11. června 1919. Šlo o ustavení výkonného orgánu pozemkové reformy. Ten byl pověřen správou a dispozicí s veškerým půdním fondem podléhajícím reformě. Další zákony, příp. vládní nařízení upravující postup při provádění reformy, následovaly. Uvedme alespoň jejich sled: tzv. zákon přidělový č. 81 Sb. z. a n. z 30. ledna 1920, zákon náhradový č. 329 Sb. z. a n. z 8. dubna 1920, zákon o úvěrové pomoci č. 166 Sb. z. a n. z 11. března 1920, vládní nařízení č. 53/1921, novela č. 220/1921 a některé zákony doplňkové, jako zákon č. 118/1920 Sb. z. a n. o hos-

²⁶ Prakticky šlo o ministerstvo zemědělství. To se však v okamžicích přijímání zákona teprve konstitovalo.

²⁷ Konkrétně šlo o 1928 souborů (statků), což představovalo přibližně 1 300 000 ha zemědělské půdy a 2 750 000 ha jiných, především lesních pozemků.

²⁸ Bylo to možné, pokud to vyžadovaly zájmy zemědělského průmyslu, účelného hospodaření, zásobování měst nebo jiné zřetele hodné zájmu všeobecného blaha.

podání na zabraném majetku, zákon č. 323/1921 o dávkách z majetku a řada dalších.

Kritika pozemkové reformy

Bouřlivá diskuse a tvrdá kritika pozemkové reformy se odvíjela, jak jsme již podotkli, mimo parlamentní půdu. Zásadně odmítavý postoj přirozeně zaujali představitelé velkostatku. Pod hrozbou reformy se sdružovali do zájmových organizací, jejichž posláním bylo v první řadě bojovat proti dopadům reformy.²⁹ Jednou z nejvýznamnějších organizací tohoto typu byl Svaz československých velkostatkářů,³⁰ jehož ustavující schůze proběhla 24. května 1919. Šlo v zásadě o stavovskou organizaci národnostně českých majitelů. Aktuálním podnětem pro její vznik bylo přijetí záborového zákona 19. dubna 1919 a osnovy zákona o úpravě platů úředníků a zřízců velkostatků. I když se ve stanovách svazu objevuje širší spektrum úkolů, prvotním jeho posláním bylo bojovat proti legislativním opatřením, které ohrožovaly velkostatek, v první řadě poskytovat členům pomoc v majetkoprávních otázkách souvisejících s realizací pozemkové reformy.³¹ Svaz sice nejprve vydal zásadní protest proti reformě, ale posléze se rozhodl hledat a využívat všech nedůsledností a mezer v zákonech alespoň ke zmírnění jejího dopadu. Většinu členské základny tvořili velkostatkáři s výměrou půdy do 500 ha, kteří ještě v rámci svazu založili navíc odbor pro hájení zájmů středního statku. V odboru nebyli až na jednotlivce zastoupeni velkostatkáři z řad šlechty. K jeho hlavním cílům patřilo vyvázání statků do 500 ha ze záboru. Nejvýznamnějším argumentem, který svaz využíval, byl důraz na rizika poklesu ekonomické prosperity v důsledku reformy a na zásadní význam velkostatku pro zásobování obyvatelstva obilovinami a živočišnými produkty. Neopomněl upozornit i na spojení velkostatku se zemědělským zpracovatelským průmyslem. Jeho materiály dokazovaly i na číslech, že se prosperita podniků po reformě sníží, což bude nevýhodné pro národní hospodářství. Paradoxně se v některých momentech názory svazu blížily představám agrární strany, pokud se ovšem oprostila od svých původních radikálních představ. Nejčastěji se při snahách o vyvázání

²⁹ Byly organizovány na principu zemském případně národnostním: Svaz československých velkostatkářů, Svaz moravských velkostatkářů, Svaz velkostatkářů na Slovensku a dvě organizace německé (Verband der Deutschen Grossgrundbesitzer in der Tschechoslowakischen Republik, Verband landwirtschaftlicher Unternehmungen für Schlesien und Nordmähren).

³⁰ Viz k tomu Antonín KUBAČÁK, *Činnost Svazu československých velkostatkářů v letech 1919–1943*, Sborník archivních prací 37, 1987, s. 325–371.

³¹ V náborovém letáku svazu se přirozeně hovořilo i o pozitivních úkolech jako o podpoře v pokusnických, šlechtitelských a pokrokových výrobních úkolů velkostatků, o pořádání zemědělských výstav, zřizování strojních družstev, povznesení zemědělského dělnictva, zlepšení zásobování měst zemědělskými produkty aj. (NA Praha, fond Svaz československých velkostatkářů, inv. č. 503, kart. 76). Svaz vydával v letech 1925–1937 měsíčník *Zájmy zemědělské výroby* a další měsíčník *Věstník svazu československých velkostatkářů*.

z účinku záborového zákona velkostatkáři odvolávali na 11. § záborového zákona umožňující propustit ze záboru pozemky do 500 ha zemědělské půdy, případně doplněné i o lesní půdu. Zdůrazňovali také význam velkostatků pro zachování historických památek nebo pro ochranu přírodních a krajinářských hodnot. Podobně využívali zákonodárné možnosti v boji proti pachtu a upnuli se také na možnost vytváření tzv. zbytkových statků. Je však skutečností, že se jim dařilo prosazovat svá očekávání jen částečně a zájem o členství v této organizaci upadal.

Z hlediska argumentačního jsou z okruhu již zmíněných kritiků pozemkové reformy zajímavé názory renomovaného profesora pražské filozofické fakulty, historika Josefa Pekaře, který publikoval k této otázce několik článků v periodickém tisku a posléze svá stanoviska shrnul ve studii výstižně nazvané *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*.³² Úvaha vyšla s podporou Svazu československých velkostatkářů, a tak není jistě náhodou, že se v ní objevila řada obdobných kritických postřehů. Reforma byla v té době v plném proudu, a tak již autor mohl zaujmout i stanovisko k jejímu průběhu. Vycházel z přesvědčení, že reforma zašla příliš daleko a přinese více škody než prospěchu. Převratovou psychologií (sociálněrevoluční nálada), jak uváděl, byli jsme vyšinuti z duševní rovnováhy. Převážil zájem politických stran nad zájmem národního celku. Hned však vyslovil rezignující stanovisko. Přiznal, že revize zákonů již není nadějná. Odmítl však argumenty zastánců reformy, že jde o konfiskaci majetku zabraného „národu“ po Bílé hoře. Doložil, že většinu půdy tehdy (po 1620) zakoupila česká šlechta. Ale i nečeská pobělohorská šlechta byla povětšinou domácího původu. A koneckonců i národně odcizená šlechta má, podle něj, zásluhy o český národ. V této souvislosti připomenul úlohu šlechty v době osvícenství.³³ Přehlédl přitom skutečnost, že po Bílé hoře vůbec nešlo o „národní“ půdu. Postupně shledával všechny nedostatky reformy, nejen ty, které byly zakódovány v zákonech, ale upozornil i na příklady kolísání a rozpaků obhájců reformy. Tak např. propagaci přidělů půdy drobným žadatelům označil za populistické kroky. Spíše měly být podle něj posíleny selské statky. Upozornil i na další slabinu reformy obsaženou v možnosti ponechání tzv. zbytkových statků a kritizoval rovněž skutečnost, že je z ducha zákonů patrné, že se statkáři pokládají apriorně za nepřítel, či kořist. Nespravedlnost se rovněž projevuje i v zákonu náhradovém. Kritiku si v Pekařově pojetí vysloužil i Státní pozemkový úřad. Poté, kdy shrnul všechny nedostatky zákonodárství, dospěl k názoru, že pozemková reforma nemůže pokračovat podle stávajících zákonů. Odvolal se v tom ostatně i na

³² Josef PEKAŘ, *Omyly a nebezpečí pozemkové reformy*, Praha 1923.

³³ Zcela pominul poměrně početnou skupinu velkostatkářů německé národnosti soustředěné ve Svazu německých velkostatkářů (Verband der Deutschen Großgrundbesitzer in der Tschechoslowakischen Republik), kteří se postavili proti československému státu a ve snaze čelit reformě využívali svých kontaktů v zahraničí k nátlaku na státní orgány. Kromě toho část půdy vlastnila říšskoněmecká šlechta, o jejichž vztahu k Československu nelze mít vůbec žádné iluze. (viz A. KUBAČÁK, *Svazu československých velkostatkářů*, s. 344–346).

výrok tehdejšího prezidenta SPÚ Karla Viškovského, který připustil, že se bude postupovat v souladu s cíli národohospodářskými. Tam, kde je s tím zákon v rozporu, „budeme se řídit potřebou“. Pekařova postřehy měly sice ve veřejnosti značný ohlas, ale průběh reformy v podstatě neovlivnily.

Profesor Pekař byl také jedním z prvních, kdo upozornili na problematičnost začlenění změn majetkových vztahů k lesní půdě do pozemkové reformy. Zdůraznil, že na lesy nesáhly agrární reformy nikde na světě (kromě Ruska), a hned položil otázku, co s tím stát chce učinit. Na jeho teze se pokusil navázat vrchní lesní rada František Heske, který zpracoval rozsáhlý elaborát (zřejmě pro Svaz československých velkostatkářů) *Sestátnění lesů v ČSR z hlediska lesní politiky, lesního hospodářství a státních financí*.³⁴ Hlavní myšlenkou, kterou autor rozvádí na řadě stran, je konstatování, že není nejmenšího důvodu, aby soukromé lesy byly zestátněny v zamýšleném rozsahu a způsobu. „*Vždyť i laik s obdivem uznává skvělý stav lesů velkostatkářských a rozpozná rozdíl mezi těmito lesy a lesy drobných obcí a nepěstěnými lesy selskými.*“³⁵ Pro zestátnění lesů se podle něj označení reforma nehodí. Reforma má něco zlepšit. Tam, kde lesní hospodářství jeví nedostatky, má stát dostatek prostředků, aby donutil majitele k nápravě, a nemusí sahat k zestátnění. A stát má přece další úkoly v rámci lesní politiky. Zejména na východě republiky, kde je hospodaření výrazně extenzivní, je třeba položit základy intenzivního hospodaření. To je ohromný úkol, který si vyžádá mnoho let. Autor pak uvádí řadu čísel dokládajících nerentabilitu lesních hospodářství ve státní správě.

Lesní reforma

Lesní půda zaujímal v Československé republice rozlohu 4 529 433 ha (průměrná lesnatost státu činila 32,3 %, což mírně překračovalo evropský průměr).³⁶ K nejlesnatějším oblastem patřily přirozeně horské oblasti státu (Šumava, Krušné hory, Krkonoše, Jeseníky a Karpaty). Přitom z více než 70 % vlastnily lesní půdu velkostatky spadající po převratu pod pozemkovou reformu. Oficiální stanovisko konstatující, že latifundium je útvar hospodářsky a sociálně závadný, a musí být pozemkovou reformou korigován,³⁷ se přirozeně vztahovalo i na lesní latifundia, neboť ta by se podle této teze mohla, v případě, že by zůstala nedotčena, stát krystalizačními body, z nichž by vyrůstala nová latifundia zemědělská. Přispíval by k tomu stávající rozsáhlý odborný lesnický aparát, historické tradice, snahy arondační apod. Tyto argumenty se nejčastěji uváděly jako důvod, proč byla také lesní půda zahrnuta do záboru. Týkalo se to teoreticky 2 453 265 ha, což představovalo

³⁴ Rukopis uložen v NA Praha, fond Svaz československých velkostatkářů č. 119.

³⁵ Tamtéž s. 16.

³⁶ J. VOŽENÍLEK, *Pozemková reforma...*, c. d., s. 175.

³⁷ Tamtéž, s. 176.

více než polovinu celkové rozlohy lesů ve státě. Protože se zpočátku spěchalo s rozdělením zemědělské půdy, lesní reforma se poněkud opozdila. Další příčinou prodlení zřejmě bylo i to, že si i zastánci reformy v státních institucích postupně uvědomovali problematičnost záboru lesů. Byly sice formulovány obecně přijatelné zásady lesní reformy, ale neodpovídala jim již přijatá legislativní opatření, a tak se pomalu hledala kompromisní řešení.

Náznaky ústupu z dogmatických pozic se objevují i u tehdy zřejmě největšího znalce problematiky pozemkové reformy Jana Voženílka, který již v roce 1924 napsal: „*Reforma lesní musí sledovati povznesení neb aspoň udržení hospodářství lesního a lesní podstaty na dnešní výši [...], kterou by nejširším vrstvám byla zajištěna účast na výhodách spořádaného lesního hospodářství. Reforma nesmí se omeziti na pouhé vyvlastňování, nýbrž musí směřovati za docílením co největších národohospodářských zisků na poli lesní výroby. Nutno vystoupiti proti těm snahám a činitelům, kteří považují les za laciný zdroj důchodů bez investic a práce, kteří svým nepochopením nebo sobectvím způsobili by zničení drahocenného národního statku, který nesporně naše lesy jsou.*“³⁸ Kromě jiného jsou tyto jistě uvážlivé formulace reakcí na vzednutou vlnu odporu, zejména odborné lesnické veřejnosti, proti původním představám o lesní reformě. Neobsahují však ani hrubý nástin konkrétních kroků k uskutečnění rozumné lesní reformy. Chyběly k ní především zákonné záruky.

Největší odpor proti lesní reformě se přirozeně opět zvedl v kruzích velkostatkářů. Lesní hospodaření bylo totiž v této době hlavním zdrojem příjmů velkostatků, neboť valná část jejich zemědělské půdy byla již tehdy v pronájmu.³⁹ I když se pozornost SPÚ zpočátku zaměřovala na přerozdělování zemědělské půdy a tlak na reformu lesní půdy nebyl příliš silný, byly již v létě roku 1922 čtyři desítky majitelů šlechtických velkostatků vyzvány, aby do šesti měsíců předali příslušné části lesních pozemků podléhajících záboru do správy ministerstva zemědělství. To sice neznamenalo okamžitou realizaci tohoto kroku, ale vyvolalo představu o odhodlání státu postupovat velmi nekompromisně. Podle plánu SPÚ mělo jít v první etapě lesní reformy asi o 300 000 ha lesů.⁴⁰ S největším důrazem vystoupil proti záměru konfiskovat lesní půdu opět Svaz československých velkostatkářů. Jeho stanovisko se opíralo o rozsáhlý statistický materiál získaný pomocí dotazníkové ankety, jíž se účastnili i samotní členové této organizace. V závěrech ankety se přirozeně zdůrazňovaly negativní následky zestátnění lesní půdy. Zestátnění lesů bude mít, podle

³⁸ Tamtéž s. 176–177.

³⁹ Na tento postoj upozornil již A. KUBAČÁK v cit studii, s. 344–245.

⁴⁰ Programy Státního pozemkového úřadu pro akci zestátnění lesů a seznamy zabraných lesních velkostatků v letech 1922–1927 (NA Praha, fond Státní pozemkový úřad, inv. č. 230, kart. 627). Z celkového záboru lesní půdy v rozsahu 705 003 ha připadlo státu 422 603 ha, samosprávným svazů bylo předáno 144 221 ha, lesním družstvům 32 892 ha, ostatním právníkům osobám 59 118 ha a fyzickým osobám 46 155 ha.

názorů svazu, nepříznivý dopad na lesní hospodaření, bude poškozen veřejný zájem, neboť státní podniky budou vykazovat nižší produktivitu. Ostatně stát má již dostatečné rozsáhlý lesní majetek, tvrdili velkostatkáři, a není proto třeba sahat na zavedené a hospodářsky úspěšné majetky velkostatků. Bylo by záhodno soustředit se spíše na pozvednutí úrovně hospodaření v drobných soukromých a obecních lesích. Opakoval se i známý argument, že jde o nepřijatelný zásah proti soukromému vlastnictví, jež se přece stát zavázal respektovat. Materiál byl předán vládě a formou memoranda zaslán i prezidentovi republiky.⁴¹ Je skutečností, že se pak podařilo původní záměry pozemkové reformy omezit. Argumenty velkostatkářů (ale také osobní intervence) totiž v řadě konkrétních případů akceptovala agrární strana, která měla nezanedbatelný vliv na reformu,⁴² a její zmírnění podpořil i prezident Masaryk.

Faktické opoždění lesní reformy však nelze přičíst jen tomuto tlaku, motivovanému jednoznačně vlastními ekonomickými zájmy vlastníků latifundií. Působily i další faktory. Tak především samotný SPÚ si nevěděl dostatečně rady, jak naložit se zabranou lesní půdou. Hospodařením s valnou částí tohoto majetku byl sice pověřen již zavedený podnik Státní lesy a statky,⁴³ ten však mohl jen postupně absorbovat ohromné rozlohy lesních pozemků, jež se nabízely v případě radikálního postupu. Kromě toho nebylo ani v zájmu ekonomiky lesního hospodaření zrušit zcela konkurenci mezi státním a velkým soukromým lesním vlastnictvím. Pokud by chtěl stát účinně prosazovat lesní politiku, což byl další argument pro zastánce reformy, postačovalo k tomu i podle odborných analýz, aby měl ve své správě přibližně 25–30 % lesní půdy. K tomuto číslu pak skutečně pozemková reforma po řadě korekcí směřovala. Stále se však pohybujeme jen na půdě ekonomiky, lesy však nejsou, jak jsme již konstatovali na počátku naší úvahy, pouhým prostředkem finančních zisků. Mají daleko širší význam, jako jinak nenahraditelné společenské bohatství. To byl také aspekt, který zajímal odborné lesnické kruhy.

„Poradní sbor pro lesní a rybníční reformu“

Navzdory tomu, že bylo známo takřečené oficiální stanovisko k lesní reformě, trvaly v odborné lesnické veřejnosti obavy z jejího konkrétního dopadu na lesy

⁴¹ NA Praha, fond Svaz československých velkostatkářů, inv. č. 117, kart. 7.

⁴² Chování agrární strany k pozemkové reformě není dokladem politické schizofrenie, šlo spíše o klasický doklad jejího pragmatického přístupu k řešení konkrétních problémů.

⁴³ Státní statky byly po roce 1918 spravovány v rámci jednoho odboru ministerstva zemědělství. Postupně se ukazovala potřeba ustavit samostatné centrální řízení těchto majetků. Iniciativa k tomu vzešla z prostředí pražské sekce lesních inženýrů působících při Spolku inženýrů a architektů. Rozhodnutí o zřízení Generálního ředitelství podniku Státní lesy a statky jako samostatného odboru MZ vstoupilo v platnost k 1. 1. 1922. (NA Praha, fond Ředitelství státních lesů Praha, kart. 246).

a lesní hospodaření. Nejistotu vyvolávaly nejen nejasnosti či obecné formulace v zákonech o pozemkové reformě, nechuť příslušných institucí k jejich novelizaci, ale i často nekoncepční či spíše nahodilý postup SPÚ při aplikaci zákonů na lesní majetek. Neexistovaly v podstatě žádné záruky, že reforma nezasáhne negativně do lesního hospodaření a vývoje lesa. Snahy upozornit na tato rizika se v odborných kruzích objevily souběžně s prvními úvahami o pozemkové reformě samotné. Tak již 10. listopadu 1918, shodou náhod pouze den poté, kdy byl přijat zákon o obstarání velkostatků, vyslovil nově ustavený Ústřední výbor československého lesnictva⁴⁴ požadavek zřídit na ministerstvu zemědělství samostatný lesnický odbor, v němž by se právě tento výbor mohl ve spojení s dalšími kompetentními činiteli podílet na nejnaléhavějších pracích směřujících k vhodné a účelné úpravě lesních poměrů. Iniciativa zřejmě nenašla dostatečnou odezvu, a tak byly zájmové lesnické organizace nuceny vyvíjet i nadále vnější tlak na prosazení svých představ o zdravém lesním hospodářství. V zásadě ovšem u nich šlo, ve srovnání s kritikou reformy z kruhů velkostatkářských, o odlišnou motivaci. Zatímco statkáři se soustředili na obranu svých majetkových práv a na boj o udržení příjmů, lesnická veřejnost měla nepochybně širší zájem na osudu lesního bohatství, v němž se odrážel důraz na celospolečenský význam lesů.

V odborném i populárním lesnickém tisku se od zahájení reformy objevovaly desítky článků upozorňujících na neslučitelnost lesního hospodaření s proklamovanými záměry pozemkové reformy.⁴⁵ Byly organizovány ankety s touto tematikou, podávány návrhy na řešení. Zpravidla však i tyto hlasy zůstávaly bez větší odezvy.⁴⁶ Avšak teprve v okamžicích, kdy začal být tento problém aktuální, tedy přibližně po osmi letech od zahájení samotné pozemkové reformy, se lesnická veřejnost zmobilizovala k zásadnější akci. I to mj. svědčí o tom, o jak složitý proces se jednalo.

Tak se na půdě tehdy nejvýznamnější lesnické organizace, Ústřední jednoty československého lesnictva,⁴⁷ zrodila myšlenka soustředit síly kvalifikovaných les-

⁴⁴ Ústřední výbor československého lesnictva byl zvolen na schůzi Jednoty českých lesníků zemí Koruny české 10. 11. 1918. Výbor byl zárodkem, z něhož vzešla nástupnická organizace Ústřední jednota československého lesnictva. (viz Zápis z ustavující schůze ÚV československého lesnictva, ANZM Praha, fond Ústřední jednota československých lesníků, neuspořádáno).

⁴⁵ Viz především časopisy Háj, Český lesník, Lesní stráž, Československý les, Lesnická práce aj.

⁴⁶ Tak např. Karel Šiman vyjádřil naléhavost aktivizace lesníků již v roce 1921, kdy na schůzi spolkové rady Ústřední jednoty československého lesnictva vystoupil s výzvou, aby lesníci nepodléhali tlaku majitelů velkostatků. „*Mohou se státi hrozná věci. Osud našich lesů leží v rukou lesnictva.*“ (ANZM Praha, fond Ústřední jednota československého lesnictva, zápis ze schůze spolkové rady 4. 12. 1921, neuspořádáno.)

⁴⁷ Ústřední jednota československého lesnictva vznikla transformací a rozšířením působnosti původní Jednoty českých lesníků zemí Koruny české působící již před první světovou

ních odborníků, jednotlivců i institucí ke koncentrované a také šířeji koncipované akci. V roce 1926 z tohoto prostředí vzešla iniciativa k založení odborného grémia, Poradního sboru československého lesnictva pro lesní a rybníční reformu pozemkovou (dále jen PS).⁴⁸ Stěžejním úkolem tohoto sdružení mělo být nejen kritické posouzení zákonů o pozemkové reformě, ale zároveň i formulování konstruktivních odborně fundovaných stanovisek ke všem aspektům tzv. lesní reformy. Na první pohled by se mohlo zdát, že tato iniciativa přichází pozdě, uvážíme-li, že např. záborový zákon byl přijat již v roce 1919 a další zákony následovaly v poměrně krátké době. V polovině 20. let však nebylo ještě jasno v řadě otázek a lesní reforma se také teprve rozbíhala.⁴⁹

Již samo složení PS dávalo záruku vysoké odbornosti a přinášelo tak i naději, že se podaří pro jeho návrhy získat pozitivní odezvu kompetentních vládních úřadů. O jak širokou frontu lesních odborníků šlo, ozřejmí nejlépe seznam členských organizací a institucí, které do tohoto seskupení vstoupily: Vedle již zmíněné Ústřední jednoty československého lesnictva se do poradního sboru přihlásily: Spolek lesního revírního úřednictva, Spolek Čsl. inženýrů (Ústředí Zájmových skupin lesních inženýrů), Zájmová skupina zkušených lesních hospodářů při Ústřední Jednotě československého lesnictva, Deutscher Forstverein für Böhmen, Mähren, Schlesien und der Slowakei, Lesníci národnosti maďarské, Ústřední Svaz čsl. zemědělských a lesních úředníků a zřízenců, Ústřední Jednota čsl. loveckých, lesních a rybníčních zřízenců, Ústřední neodvislá Jednota čsl. loveckých, lesních a rybníčních zřízenců, Ústřední svaz zemědělských a lesních dělníků (Odbor lesních a hospodářských zřízenců), Ústřední výbor Volných sdružení lesních správ, Sdružení lesných správ pre Slovensko a Podkarpatskou Rus, Československá myslivecká jednota, Československá ústřední jednota rybářská ve Vodňanech, Československá matice lesnická, Československá zemědělská akademie (druhý – lesnický odbor), Odbor lesního inženýrství Vysoké školy zemědělské v Brně a Vysoká škola lesního a zemědělského inženýrství při Vysokém učení technickém v Praze. Členy byli jak odborníci z akademických a výzkumných institucí, tak pracovníci z lesnické praxe.

Založení a následující aktivity PS jsou jedním z typických dokladů existence občanské společnosti, jež se v Československu od převratu 1918 přímo bouřlivě

válkou. Byla založena na mimořádné valné hromadě 2. 2. 1919. (ANZM Praha, fond Jednota československých lesníků, neuspořádáno).

⁴⁸ Ve všech dokumentech Poradního sboru je vždy vyhrazen prostor pro problematiku rybníční reformy, která měla jisté styčné momenty s reformou lesní. Podstatně větší pozornost je přirozeně věnována lesní tematice. Plocha rybníků zahrnutá do reformy přesahovala pouhých 11 tisíc ha a majetkoprávní vztahy v rybníčním hospodaření nebyly v zásadě problematické.

⁴⁹ Opoždění lesní reformy zdůvodňuje i J. VOŽENÍLEK (*Pozemková reforma... c. d.*, s. 176): „*Reforma lesní nebyla dosud prováděna ve větším měřítku. Nejprve provádí se nové rozdělení držby u půdy zemědělské, aby bylo co nejrychleji vyhověno naléhavým potřebám drobného člověka a aby upevněny byly statisíce existencí zemědělských, které jsou hlavní oporou státu. Po splnění tohoto úkolu musí však následovati pronikavá reforma i na půdě lesní.*“

rozvíjela. V zásadě šlo o dobrovolnou činnost lidí, kterým nebyly lhostejné existující problémy a kteří se rozhodli přispět k jejich pozitivnímu řešení svým osobním nasazením a svými odbornými znalostmi. Jistě, že se v případě založení PS odrážela i nespokojenost s faktem, že zákony a nařízení o pozemkové reformě týkající se osudů lesů a lesních majetků, byly vypracovány a schváleny bez účasti lesnické veřejnosti. Rozhodující však bylo, že legislativní normy obsahovaly z hlediska odborníků řadu nedostatků a rizik ohrožujících další rozvoj lesního hospodaření.⁵⁰ Z přístupu členů PS však v první linii nevyčníval přímý ekonomický zájem, který byl zřetelný v kritice zákonů vyslovované např. velkostatkářskými organizacemi. Členům PS šlo o meritum věci, a je proto z hlediska našeho tématu účelné zaměřit se na podrobnější rekapitulaci jejich názorů a stanovisek.

Nejprve uveďme, jakou motivaci pro svou aktivitu sami iniciátoři uváděli: Ústřední jednota československého lesnictva se rozhodla založit PS proto, aby odborná lesnická veřejnost „alespoň v posledním okamžiku pokusila se dáti správu lesních věcí do lesnických rukou“. A dále se uvádělo, že prvotním úkolem PS nebude jen kritika nedostatků a slabostí pozemkového zákonodárství, ale též snaha „z dosavadních zkušeností reformou pozemkovou nabytých, vyvoditi náměty opravné[...], aby v zákoně zbylé nesrovnalosti byly vybroušeny“.⁵¹ Konkrétní pracovní program precizoval PS hned na své ustavující schůzi 20. února 1926 následovně: „[...] ustavil se k tomu účelu, aby seznal, formuloval a vládě podal názor a odborný posudek čs. lesních odborníků, jak by měla být provedena lesní a rybniční reforma taková, která vyhovujíc požadavkům demokracie, byla [by] pokrokem ve jmenovaných odvětvích hospodářských, zaručila trvalý hmotný i mravní úspěch a poskytla zaměstnancům přiměřené a zabezpečené podmínky životní.“⁵² Státní orgány, jednotlivé vládní resorty, mohly jen stěží tuto iniciativu přehlížet, což dokládá i fakt, že se zástupci ministerstev i dalších úřadů jednání PS pravidelně účastnili.⁵³ Během necelých dvou let existence sboru vzešlo z jeho činnosti na 300 návrhů a námětů, které byly adresovány vládním i legislativním orgánům a také SPÚ. Nej důležitější stanoviska byla posléze v roce 1927 shrnuta a publikována pro potřeby

⁵⁰ Viz např. stanovisko lesního kontrolora Josefa Žalmana (*Organizační úvaha*, Československý les, r. 1, 1921, s. 71): „Je smutným zjevem v republice, že o lesnických otázkách osvojí si právo rozhodovati všichni jiní lidé, upírá se však lesníkům.“

⁵¹ *Pamětní spis o lesní a rybniční reformě*. Podává Poradní Sbor Československého lesnictva pro lesní a rybniční reformu. Tábor 1927, s. 3, zvl. tisk. Uloženo: ANZM v Praze, fond Ústřední jednota československých lesníků, (neuspoř.).

⁵² Tamtéž.

⁵³ Jednání PS se pravidelně účastnili zástupci ministerstva zemědělství, odd. I., VII., X., XV. (Generální ředitelství státních lesů a statků), Ministerstva školství a národní osvěty, Státního památkového úřadu, Státního úřadu statistického, Českého odboru zemědělské rady pro Čechy. Byl zván též zástupce Státního pozemkového úřadu.

veřejnosti v memorandu obsahujícím 14 rezolucí se stručnými komentáři.⁵⁴ Komplexnost přístupu k problému lesní reformy doloží již samotný přehled témat, jimiž se PS postupně zabýval. Uvedme je podle Pamětního spisu:

1. Zestátnění půdy lesního a rybničního hospodářství a rozsah této akce.
2. O potřebě a rozsahu kolektivní držby půdy lesního a rybničního hospodářství veřejnými svazy.
3. O vhodnosti a potřebě, jakož i rozsahu individuální soukromé držby půdy lesního a rybničního hospodářství.
4. O vhodnosti posavadních zákonů o pozemkové reformě ku provedení pozemkové reformy lesní a rybniční.
5. O reformě půdy malolesů a malorybníků.
6. O lesních družstvech, lesích urbaniálních a komposesorátních.
7. O souvislosti mezi lesní a rybniční reformou a dávkou z majetku
8. Odškodnění za převzatou půdu lesního a rybničního hospodářství.
9. Zabezpečení zaměstnanců.
10. Organizace správy státních lesů a statků a dohlédací služba.
11. O reformě rybniční.

Všechna témata měla společný zájem: odstranit vnější překážky racionálního lesního (a rybničního) hospodaření a umožnit další rozvoj této sféry. Každé z nich by si zasloužilo samostatný analytický rozbor a historické zhodnocení. S ohledem na námi zvolené téma je však klíčové téma 4., a sice otázka vhodnosti zákonů o pozemkové reformě pro provedení reformy lesní. V duchu původních záměrů PS se skutečně podařilo podrobit kritické analýze ty části zákonů o pozemkové reformě, které se přímo nebo zprostředkovaně týkaly lesního majetku a jeho obhospodařování, a formulovat i základní odborná stanoviska k ochraně lesů. Je pozoruhodné, kolik úskalí a slabin probíhající reformy, skrytých v zákonných normách, dokázalo takto fundované grémium odhalit. Pozornost si však zaslouží i nedogmatický, uvážlivý a snad i pragmatický přístup, který je patrný jak při jednáních PS, tak i v konečných jeho materiálech obsažených ve zmíněném memorandu. Odrážel se v tom nejen odborný přístup, ale i výsledek podrobných analýz a diskusí mezi zástupci rozmanitých institucí. Členové PS si přitom byli vědomi, že nemají exekutivní ani legislativní kompetence a mohou být jen nástrojem neformálního nátlaku na státní orgány. I z tohoto aspektu může zaujmout, jak se zmíněná stanoviska rodila⁵⁵ a jakou argumentaci jednotliví mluvčí, ve snaze přesvědčit o svých názorech, volili.

⁵⁴ *Pamětní spis...*, cit. dok.

⁵⁵ Jednotliví mluvčí PS pověření zpracováním odborných stanovisek se mohli kromě jiného opřít i o rozsáhlou anketu organizovanou národohospodářskou redakcí Národních listů. Souborné výsledky ankety viz J. DAŘENICKÝ, *Lesní pozemková reforma s hlediska právního, národohospodářského, národního, sociálního aj.* Praha 1926

Obecná východiska k diskusi na půdě PS nalezneme v jednom z úvodních materiálů nazvaném příznačně *O vhodnosti posavadních zákonů o pozemkové reformě ku provedení reformy lesní*, který zpracoval profesor lesnického odboru Vysoké školy zemědělské v Brně Antonín Dyk.⁵⁶ Jeho úvahy stojí zato připomenout podrobněji. Dokreslují nejen zasvěcený nadhled mluvčího, ale dokládají i úroveň politické kultury, jež se tehdy uplatňovala i v ryze odborných diskusích. Uveďme např. hned vymezení Dykova diskusního stanoviska. Na předchozím hodnocení nic nemění ani skutečnost, že začal drsně polemicky: „*Kdyby bylo úkolem tohoto referátu kritizovati zákony o pozemkové reformě, nemohl bych jako věrný občan státu říci nic jiného než: Lex dura, sed lex.*“⁵⁷ Ale hned, bez jakékoliv ironie, pokračuje, když uznává, že po formální, tj. legislativní stránce je celý komplex zákonů týkajících se pozemkové reformy pozoruhodným dílem, o to více, že vznikl v tak promyšlené stavbě v horečné atmosféře doby popřevratové. Je si vědom, že zásahy do půdního vlastnictví učiněné do té doby v rámci reformy nelze odčinit (vrátit), ale současně vyslovuje naději, že v budoucnu budou posuzovány příznivě. Teprve následně formuluje své stanovisko k lesní problematice: V době, kdy Státní pozemkový úřad provádí a dokončuje první část pozemkové reformy, a sice reformu půdy zemědělské (1926) a činí přípravy, aby přistoupil ku převodu zabrané půdy ostatní, zejména lesní, československé lesnictvo, „*co pěstitel a strážce našich lesů, této uznaně důležité složky národního majetku a vlastní své živitelky, jest nesporně oprávněno a povoláno, aby ještě před započatím reformy lesní vyslovilo svůj názor o vhodnosti posavadního zákonodárství ku řešení tohoto problému, jehož provedení jest osudovou otázkou našich lesů*“.⁵⁸ Připomíná, že odborná lesnická veřejnost zatím neměla příležitost se k tomuto tématu vyjádřit, i když se o pozemkové reformě mluví osm roků. Další důvod ofenzivního vystoupení lesnických organizací vidí v tom, že lesní reforma nabývá na aktuálnosti v zcela odlišné situaci od té, v níž byly přijímány zákony o pozemkové reformě. Ty již byly prověřeny praxí a je třeba se zamyslet nad tím, jaký účinek by měly nyní a jak se projeví v reformě lesní. Zákony byly totiž nesený duchem politickým a nyní, kdy se změnil poměry politické i hospodářské, je načase provést revizi některých jejich ustanovení. Týká se to jak zákona záborového, tak přidělového, ale i dalších zákonných norem. Zájmy politické musí ustoupit „*životní potřebě vývoje a prospěchu hospodářského*“.

V jednotlivých tezích svého vystoupení pak Antonín Dyk vyhledává doslova střípky formulací obsažených v jednotlivých zákonech, o něž by se mohli opřít odpovědní činitelé realizující lesní reformu. Dospívá k názoru o nezbytnosti provést

⁵⁶ Prof. Antonín DYK, *O vhodnosti posavadních zákonů o pozemkové reformě ku provedení reformy lesní*. Materiál pro Poradní sbor československého lesnictva pro lesní a rybníční reformu [1926]. (ANZM, fond Ústřední jednota československého lesnictva – Poradní sbor pro lesní reformu, neuspoř.).

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ Tamtéž.

právě revizi těchto pasáží. Relevantních ustanovení nachází tak málo, že mu někdy nezbývá než odvolat se jen na ducha zákonů. V podstatě se však zdržuje přímé kritiky legislativních norem. Zdůrazňuje především některé (obecné) pasáže, v nichž se hovoří o nutnosti dbát na všeobecný (celostátní) prospěch. V tom se snaží hledat i záruku pro budoucnost lesů. Lze ji podle něj vtěsnat např. do §10. záborového zákona, v němž se uvádí, že zabrané půdy může být využito nejen k parcelaci, ale „*také k jiným účelům všeobecně prospěšným*“. V této tezi spatřuje jistou snahu vyhnout se parcelaci velkých lesních pozemků. Lze se na ni odvolat, pokud stát chce podržet část zabrané půdy. To však není nikde explicitně uvedeno. Jen trochu silnější oporou jsou prof. Dykovi některé pasáže přídělového zákona, např. § 14, který ukládá úřadu dbát na to, aby při provádění pozemkové reformy „*prospěl co nejvíce řádné výrobě a prospěchu obyvatelstva*“. A podobně se odvolává na § 12. téhož zákona,⁵⁹ jenž uvádí: „*Půdu zemědělskou i jinou lze přiděliti obcím i jiným svazům veřejným, je-li půda méně hodnotná nebo vyžaduje-li její řádné využitkování takového nákladu, který by pravděpodobně nemohl na sebe vzíti hospodář jiný...*“ To vše má sloužit jako východisko k prosazování základní teze odborné lesnické veřejnosti, která tvrdí, že povaha lesů a lesního hospodaření má zásadně odlišný charakter od zemědělství, a tyto odlišnosti by bylo třeba v probíhající lesní reformě respektovat.⁶⁰ K tomu Dyk uvádí vysvětlující stanovisko: „*Při reformě zemědělské půdy projevila se snaha dosáhnouti cíle zákonů tím, že se půda rozdělovala. Tento postup je slučitelný pouze s povahou polního hospodářství a uznává se všeobecně, že je u lesního hospodářství zcela nemožný. Reforma zemědělské půdy směřovala ku posílení jednotlivců, ku rozmnožení samostatných malopodniků zemědělských a teprve budoucnost ukáže, zda tato cesta k všeobecnému celostátnímu prospěchu byla správnou[...]. Naším dnešním úkolem je, abychom uvažovali o tom, které cesty vedou při provádění lesní reformy k onomu cíli, kteréž sledují zákony, totiž k všeobecnému prospěchu. Každému je známo, že to musí býti cesty jiné, než použity byly při reformě půdy zemědělské a to proto, poněvadž povaha lesního hospodářství jest odlišná a svérázná.*“⁶¹

V dalších částech své úvahy už Dyk překračuje pouhý rámec pozemkové, resp. lesní reformy, a dotýká se již širších otázek lesní politiky, když říká: v případě lesů nemůže být snahou reformních zákonů jen zabezpečení hospodářského využití půdy zabrané, ale veškeré lesní půdy v celém státě. Dané reformní zákony však

⁵⁹ Tamtéž.

⁶⁰ Ani v tomto referátu, ani v dalších diskusních vystoupeních se neobjevuje zásadní argument pro doložení nekompatibility reformy lesní se zemědělskou, totiž, že les má ve srovnání se zemědělstvím zcela odlišný reprodukční cyklus, a ten je třeba v zájmu zachování jeho podstaty respektovat. Zřejmě pokládali tuto skutečnost za axiom, o němž není třeba hovořit.

⁶¹ A. DYK, *O vhodnosti...* cit. ref., s. 4–5.

jednají jen o půdě zabrané a jsou tedy po této stránce neúplné.⁶² Lesní reforma musí být „posílením a zabezpečením celostátní lesní výroby, tedy pojištěním lesů co zdroje prvovýroby takového druhu, na kterém mají zájem a podíl veškerí státní občané, celý stát. Lesní reforma nesmí být zveřejněním lesů, nýbrž zevšeobecněním zájmu o uchování lesů co pramene požitků hmotných i mravních, všeobecně prospěšných“.⁶³ Nezáleží na tom, kdo v lese hospodaří, ale jak hospodaří. Zákony by se měly týkat všech lesů, tedy i malolesů. To bylo další starostí lesnických odborníků. Uvádění malolesů, drobného zejména selského vlastnictví, nebylo žádnou malicherností. Jejich rozsah se totiž odhaduje na půl milionu hektarů. Státu nemůže být lhostejné, aby tak značná část lesní půdy zůstala v hospodářství extenzivním a dostatečně nekontrolovaným. Registruje však s uznáním, že zákony v otázce přidělu připouštějí výjimky v případech, kdy se jde o posílení stávajících hospodářských jednotek dosud nesoběstačných nebo hospodářsky nevyhovujících, a to scelemím, zaokrouhlením, případně doplněním pozemků. Odvolává se přitom opět na § 10 přidělového zákona.

Navzdory kritickým výhradám neopouští Dyk své úvodní tvrzení o celkové pokrokovosti reformních zákonů. Tento rys nachází výslovně např. ve formulacích § 12. přidělového zákona žádajících, aby kolektivní útvary a veřejné svazy převzaly správu lesů na takových pozemcích, na nichž jednotlivci nejsou schopni zajistit řádné hospodaření. Vrací se pak, již z jiného zorného úhlu, opět k duchu zákonů zdůrazňujících všeobecnou prospěšnost reformy a ptá se, proč máme měnit vlastnické poměry, když se dosavadní vlastnické útvary většinou osvědčily, proč předávat zabraný les útvarům novým, které jsou povětšinou finančně slabé, a nevíme, zda jsou schopny poskytnout záruky řádné péče o svěřenou půdu.⁶⁴ Zákonem sledovaný pokrok však nesmí být zužován pouze na problém rentability. Zásadě všeobecné prospěšnosti má otázka výnosnosti ustoupit. Proto by neměly být ze zabrané lesní půdy zřizovány čistě „výnosové“ objekty soukromohospodářského rázu. Teprve v této souvislosti se Dyk vyslovuje pro převzetí zabraných pozemků státem. Konstatuje, že jen stát je schopen zajistit onen požadovaný všeobecný prospěch. Mimo tento účel sice stát nepotřebuje, podle jeho názoru, lesní půdu v přímém vlastnictví. Ale v případě, že se přece jen stane v duchu reformních zákonů vlastníkem zabrané půdy a bude jejím dobrým hospodářem, pak se proti tomu nelze stavět. Oslabuje tím ale obecně užívaný argument o potřebě určitého procentuálního státního vlastnictví

⁶² V této souvislosti není možné od zákonů o pozemkové reformě očekávat obecnou ochranu lesních porostů. Tato záležitost se týkala spíše lesního zákonodárství jako celku.

⁶³ Tamtéž, s. 5.

⁶⁴ V tom se A. Dyk dotkl nejožehavějšího problému celé pozemkové reformy, projednávaného na jiných místech v daleko radikálnější podobě. Srov. k tomu formulace ve shrnujícím stanovisku k výše zmíněné anketě o lesní reformě: „Ze stanoviska hospodářského není u nás reforma lesní nutností. Lesní latifundie se dobře osvědčují. Jejich tříštění by způsobilo škody.“ (J. DAŘENICKÝ, *Lesní reforma s hlediska právního*, s. 6).

lesů (25–30 %). V jeho konstrukci se tedy objevuje jistá priorita, ale ještě se nerýsuje představa o určité hierarchii, či pořadí možných příjemců zabrané půdy.

Na závěr svého expozé se Antonín Dyk ještě vyslovil k jedné z největších nejasností zákonů o pozemkové reformě. Jde opět o formulaci § 11 záborového zákona, kde se hovoří o možnosti propustit ze záboru maximálně 500 ha půdy. KATEGORIČNOST tohoto ustanovení sice alespoň částečně oslabuje § 20 tohoto zákona, který dává SPÚ možnost překročit v případě veřejného zájmu i tuto hranici. Týkalo se to především případů, kdy bylo nezbytné uchovat určitý větší celek pro materiální zajištění ochrany historického dědictví nebo určité krajinné hodnoty. „*Bylo by žádoucí, aby všichni, jichž se týká, použili svědomitě dobrodiní těchto ustanovení v zájmu krásy naší vlasti.*“ Zůstává to však na libovůli SPÚ. Antonín Dyk ovšem této zmínky užívá k obraně velkostatků. Jen kvůli dodržení tohoto limitu není nezbytné, pokud máme velkopřemyslníky, likvidovat velkostatkáře. Doporučuje však, aniž by to blíže zdůvodnil, aby byla ve prospěch lesní reformy pro stát zajištěna půda velkostatků přesahující plochu 10 000 ha. Zcela na závěr svého referátu formuluje Dyk návrhy na revizi příslušných zákonů. Většina z jeho podnětů přešla po diskusi do již zmíněného Pamětního spisu PS (viz dále).

Přímou návaznost na referát Dykův vykazuje další z materiálů, přednesených na jednání PS, který zpracoval jeden z neaktivnějších členů sboru Jaroslav Tichý. V analýze reformních zákonů je konkrétnější. Věnuje se ve větší míře zejména ekonomické stránce jejich dopadu.⁶⁵ Hned v úvodu konstatuje: „*Musí se trvat na tom, aby provedením reformy na zabrané půdě lesní bylo zaručeno řádné lesní hospodaření v budoucnosti bez ohledu na to, komu zabrané lesy budou přiděleny, resp. i v lesích, jež se ze záboru propustí a zůstanou tedy ve volném vlastnictví dosavadních majitelů. Provedením reformy pozemkové nesmí býti hospodaření v dotčených lesích bezdůvodně a zbytečně ztíženo.*“ Do požadavku nedogmatického přístupu k provádění zákonů zahrnuje i otázku dalšího majetku lesních velkostatků (budovy, průmyslové podniky), odběratelské vztahy, ale i záležitosti sociálního zabezpečení jejich zaměstnanců.

Otevřeněji než Dyk kritizuje Tichý § 11 záborového zákona stanovící taxativně rozsah pozemků, které mohou být propuštěny ze záboru. Pro lesní hospodářství je podle něj oněch 150, resp. 250 a dokonce i 500 ha nedostačující. Ostatně je to i v rozporu s § 10, kde se uvádí, že se nemají souvislé hospodářské lesní jednotky při přidělu dělit. Stanovení výměry, která by měla být ze záboru vypuštěna, není ostatně vzhledem k rozdílným hospodářským, produkčním i dopravním poměrům možné. Tuto záležitost je třeba ponechat odbornému šetření a postupovat případ od případu. Není také v pořádku ponechat dosavadním majitelům právo výběru pozemků, které mají být propuštěny ze záboru. Ti volí často postup (výběr

⁶⁵ Ing. Jaroslav TICHÝ, *O vhodnosti posavadních zákonů o pozemkové reformě pro provádění reformy na půdě lesní a rybníční*, ANZM Praha – fond Ústřední jednoty československého lesnictva.

nejlepších pozemků z hlediska produkčního, dopravního, tvoření enkláv apod.), který úspěšné provedení pozemkové reformy komplikuje. V intencích uvedené kritiky navrhoval J. Tichý novelizaci příslušného odstavce zákona: propustit ze záboru takové komplexy lesů, které budou hospodářsky a finančně soběstačné, avšak nesmí tím být hospodářsky ani finančně dotčeny lesy určené k přidělu. Rozhodnutí případně SPÚ. Pokud nebyly tato zásady při dosavadních převodech půdního vlastnictví dodrženy, má být dokonce o reformním zásahu znovu rozhodnuto. Nato pak následuje řada konkrétních návrhů novelizace dílčích ustanovení zákona týkajících se ostatních majetků, jež jsou ve vztahu k půdě či vlastníkovi (budovy, průmyslové závody, dopravní zařízení). V zásadě opět doporučuje individuální přístup k jednotlivým případům.⁶⁶

Daleko závažnější jsou Tichého připomínky k pasážím přidělového zákona, které stanoví komu a jak přidělit zabraný majetek do držby nebo vlastnictví. Konkrétně mu jde o novelu § 10 zákona přidělového, v němž se podle místní potřeby připouští přidělování lesní půdy obcím a jiným veřejným svazům. Vznáší jednak námitku, že není jasné, co to jsou veřejné svazy (zda jsou to obce, okresy, družstva nebo podniky s. r. o.). Pohlíží na ně vesměs s nedůvěrou. Vcelku jednoznačně se staví proti přidělování lesních pozemků obcím. Stejně tak je přesvědčen, že v zásadě nemají být lesní pozemky přidělovány jednotlivcům. Zdá se mu chybou, že nikde není uveden jako nový vlastník stát.⁶⁷ Doporučuje, aby bylo v zákoně, při zachování všech zásad o nedělitelnosti a hospodářské soběstačnosti lesních jednotek, přesně stanoveno pořadí přidělců, a stát by měl mít naprostou prioritu. Do nejmenších podrobností pak rozvádí zásady správy lesního majetku včetně zajištění odborného vedení, péče o sociální zabezpečení zaměstnanců a státního dozoru nad dodržování zákonem stanovených zásad.

Podrobnému rozboru podrobil Tichý i tzv. zákon náhradový z 8. dubna 1920 č. 329 Sb. z. a n., který stanovil přejímací cenu za převzatý majetek. Je přesvědčen, že není správné uplatňovat paušálně průměr cen půdy z let 1913–1915, neboť ta neodpovídá skutečné ceně měřené výnosností lesní půdy. Doporučuje, aby zákon nebo vládní vyhláška k této otázce vycházely z nového ocenění pozemků. Opět se v této souvislosti vrací i k otázce zabezpečení zaměstnanců, otevírá otázku patronátů apod. Jeho analýza byla vůbec nejpodrobnějším rozbohem právních norem a nabízela legislativním orgánům možnost rychle reagovat. Šlo však o zbožné přání. Náprava nedostatků v zákonodárství postupovala pomalu a nedůsledně.

O hodnotící pohled na zákonodárství týkající se pozemkové reformy se pokusil další z členů PS Jiří Křížek. Jeho stanoviska vůči zákonům o pozemkové

⁶⁶ Tento názor zcela koresponduje s výrokem T. G. Masaryka, který již v roce 1922 v novoročním poselství k Národnímu shromáždění vyslovil tezi, že řešení agrární reformy nesmí být paušální. (Tomáš G. MASARYK, *Cesta demokracie II*, Praha 1934, s. 213.

⁶⁷ Neplatí to doslova. Stát jako příjemce lze dedukovat z některých ustanovení přidělového zákona.

reformě se vyznačují, ve srovnání s výše zmíněnými autory, zřetelnější dikcí a jsou podstatně kritičtější. Ve větší míře si mluvčí všímá politických konotací. Otevřeně konstatuje, že v pozemkové reformě jsou obsaženy vlastně reformy dvě (reforma vlastnictví půdy zemědělské a lesní), které nelze bez právní a věcné újmy podřít pod jedny a tytéž právní normy... „zákonodárce se snad ani neuvědomoval, že tento zákon [záborový] bude se vztahovati i na půdu lesní. Jedině tak možno si vysvětliti několik hrubých nedopatření, která hned při publikaci stala se předmětem odborné diskuse“.⁶⁸ Ale další vadou celého reformy je podle Křížka, že se „přes výstražná slova prezidenta Masaryka, který varoval před překotností,⁶⁹ stala [...] hříčkou politických stran a předmětem nejpustší demagogie, výtečným agitačním prostředkem pro téměř všechny politické strany“.⁷⁰

Obecným nedostatkem zákonů je také jejich terminologická nepřesnost, jak ukazuje názorně formulace o záboru „velkého majetku pozemkového“, či nejasnosti v pojetí „rozsahu individuální držby“. Není stanoveno, co si pod těmito pojmy představovat. Křížek dokonce polemizuje s vírou Antonína Dyka, který připouštěl, že cílem zákonodárcovým byl „všeobecný prospěch“. Naopak tento paragraf, tvrdí Jiří Křížek, „trpí nejvíce onou nejasností, která pro naše počáteční zákonodárství po převratě byla typická. Zákonodárci jakoby scházela odvaha definovat jasně a stručně účel záboru a proces vyvlastňovací a přidělovací a vyjadřuje se spíše narážkami, než lapidárně, a stanovisko zákona o těchto, právě uvedených skutečnostech roztroušené je v několika paragrafech“.⁷¹ Připouští však, že ustanovení zákona přidělového představují do jisté míry pokrok. Zabývá se přece jen lesní půdou zvláště a umožňuje její přiděl právnickým osobám na úkor jednotlivců. Ale i tento paragraf dává možnost příliš širokého pojetí. „Za velké nedopatření považuji, že ani zde není vyslovena zásada, že na převzatých lesích hospodaří stát, nýbrž k tomuto pravidlu dospěje se teprve výkladem, a jaksi oklikou, přes ustanovení paragrafů zákona jiného.“⁷² Uvádí k tomu příslušné citace jednotlivých ustanovení. Pokrok, který se projevil v zákoně přidělovém proti zákonu záborovému, pak sumarizuje: zabývá se lesní půdou speciálně, omezuje značně jednotlivce jako nabyvatele půdy a podporuje veřejné svazy, klade důraz na to, aby vznikly soběstačné hospodářské lesní celky, a jeví zájem o dobré hospodaření na nově vzniklých statcích. Zásadní chybu zákonů vidí v tom, že nepřipouštějí řešení individuální, ale šablonovitě, řešení, které nepřipouští úchylek. Vadí mu také suverénní postavení SPÚ, který se

⁶⁸ Dr. Jiří KŘÍŽEK, *O vhodnosti posavadních zákonů o pozemkové reformě ku provedené reformy lesní* (ANZM Praha, fond Jednota československých lesníků, neuspořádáno).

⁶⁹ Odvolává se rovněž na novoroční poselství T. G. Masaryka Národnímu shromáždění z 1. 1. 1922 (T. G. Masaryk, *Cesta demokracie, II*, c. d., s. 212–213).

⁷⁰ Jiří KŘÍŽEK, *O vhodnosti posavadních zákonů o pozemkové reformě*.

⁷¹ Odkazuje na § 5, 6 a 10 záborového zákona. (Tamtéž).

⁷² Tamtéž. Odvolává se na § 10 zákona záborového.

stal jakousi pozemkovou ústřednou a není nucen kooperovat s dohlédací lesní službou. Doporučuje proto, aby v souvislosti s lesní reformou byla provedena unifikace lesních zákonů

Po diskusích probíhajících na půdě PS v průběhu roku 1926 a na počátku roku následujícího se podařilo v duchu původních záměrů formulovat základní odborná stanoviska obecně k lesní politice, k ochraně lesů a kritické analýze byla podrobena ta část zákonů o pozemkové reformě, která se přímo týkala lesního majetku a jeho obhospodařování. Závěrečná stanoviska Poradního sboru jsou shrnuta v již zmíněném pamětním spisu.⁷³ Sledujeme-li další legislativní kroky týkající se pozemkové reformy, pak je zřejmé, že došlo jen k dílčím úpravám. Vykryštovalo stanovisko, které zastával i SPÚ, že „celistvost (lesních) hospodářských jednotek má být zachována“.⁷⁴ Daleko větší revize se dočkala konkrétně lesní reforma v praxi. Řada pozemků byla vypuštěna ze záboru a zůstala součástí původních soukromých velkostatků, jiné nebyly vyvlastněny proto, že celé pozemková reforma byla v roce 1935 ukončena, aniž by dosáhla původně zamýšlených cílů. Pozitivní bylo, že valná část zabraného majetku zůstala v rukou státu. Jeho správou byl pověřen podnik Státní lesy a statky, který disponoval kvalifikovaným vedením, řídil se promyšleným organizačním řádem, garantoval rentabilnost lesních statků, ale i respektování neekonomických, společenských funkcí lesa.⁷⁵ Podstatné je, že se díky jeho odbornému přístupu ustálila určitá náročnost v péči o les, kterou musely respektovat i jiné subjekty vlastníci lesní pozemky. Působnost podniku Státní lesy a statky v letech první Československé republiky je ovšem samostatným tématem historického⁷⁶ výzkumu.

⁷³ Pamětní spis..., cit. tisk, s. 6–7.

⁷⁴ Viz k tomu stanovisko odborového přednosty SPÚ dr. Fialy (Československý les, r. 7, 1927, č. 1.

⁷⁵ Po provedení všech majetkových přesunů spravoval podnik Státní lesy a statky 1 156 211 ha veškeré půdy, z toho 968 314 ha půdy lesní. (viz *Československé státní lesy a statky*, Praha 1938, s. 3).

⁷⁶ Zatím jsou k dispozici jen dobové materiály vycházející vesměs ze zpráv samotného podniku a zaměřující se především na jeho vnitřní struktury a shrnutí hospodářských výsledků. Postrádáme pohled z vnějšku (viz např. *Československé státní lesy a statky v prvním desetiletí republiky*. Zvláštní otisk z publikace *Deset let Československé republiky*, díl III. Praha 1928; *Československé státní lesy...*, 1938).

Michal Hrib – Josef Harna

Wälder und Waldpolitik in den Gesetzen über die erste tschechoslowakische Bodenreform in der Zwischenkriegszeit

Zusammenfassung

Die Wälder in der Ersten Tschechoslowakischen Republik zählten zu den größten Naturressourcen im neu entstandenen Staat. Die Sorge für ihre gesunde Entwicklung und ausbalancierte Nutzung sollte deshalb Frage des öffentlichen Interesses sein. Die Forstwirtschaft war meistens in den Händen der Besitzer von riesigen, meistens adeligen Latifundien. Da es aktuell zu keiner Devastation von Waldkulturen kam, bestand keine Verzugsgefahr, welche den Staat zu unverzüglichen Eingriffen gezwungen hätte. Trotzdem waren die Wälder gleich nach dem Staatsstreich eines der heißesten Themen jener Zeit und integraler Bestandteil der ersten Bodenreform, deren Durchführung seit 1918 zu den wichtigsten Aufgaben der Staatspolitik zählte. Obwohl die Tschechoslowakei zur Zeit ihrer Entstehung zu den mittelentwickelten Industriestaaten gehörte, spielte die Landwirtschaft weiterhin eine wichtige Rolle in ihrer Ökonomie und 44,3 % der aktiven Bevölkerung widmeten sich dieser Arbeit, während 31,2 % waren in Industrie beschäftigt und im Transport fand ihren Lebensunterhalt nur 9 % der Bevölkerung. Von der Gesamtfläche von 9 449 682 ha Ackerboden bewirtschafteten 70,7 % der Besitzer nur 6,5 % dieser Fläche (Wirtschaften bis 2 ha), während auf dem Gegenpol des Besitzspektrums 236 Latifundisten (0,02 % Besitzer) 27,7 % Boden besaßen. Disproportionen gab es auch in den anderen Größenkategorien von Gütern. Ziemlich schwach war insbesondere die Gruppe von Kleinbauern mit 2 bis 10 ha Boden. Dabei gerade diese Menschen bildeten den Kern der Landbevölkerung. Der Anteil von Großgrundbesitz in der Slowakei war noch größer. Nach dem Abschluss der Besitzübertragungen bewirtschaftete das Unternehmen „Staatswälder und Güter“ 1 156 211 ha Gesamtboden, darunter 968 314 ha Waldboden. Viele Grundstücke wurden aus der Konfiskation ausgeschlossen und waren weiter Bestandteil der ursprünglichen privaten Großgrundbesitze, andere wurden nicht expropriert, weil die ganze Bodenreform 1935 abgeschlossen wurde, ohne jedoch die ursprünglich geplanten Ziele zu erreichen. Positiv war die Tatsache, dass ein großer Teil des konfiszierten Eigentums in den Staatshänden blieb. Mit seiner Verwaltung wurde das Unternehmen Staatswälder und Güter beauftragt, das über kompetente Leitung verfügte und sich nach einer gut durchdachten Organisationsordnung richtete, welche die Rentabilität der Waldgüter garantierte und dabei auch die nichtökonomischen, gesellschaftlichen Waldfunktionen respektierte.

Michal Hrib – Josef Harna

Forests and Forest-related Policy in the Laws on the First Czechoslovak Land Reform between the Two World Wars

Summary

Forests constituted in the First Czechoslovak Republic a major part of the natural resources available in the new state. It was therefore desirable to make the care of their healthy development and their balanced exploitation a matter of public interest. Forestry was mostly in the hands of the aristocratic owners of large estates. As there was no devastation of forest cultures, there was actually no danger in delay; hence, there was no reason for the state to take any immediate action. In spite of this, forests became immediately after the revolution one of the hottest topics of that time as they constituted an integral part of the first land reform, a challenge to the state policy for a number of years after 1918. Although the new state, Czechoslovakia, ranked among the mid-advanced industrial countries, agriculture was still a very important part of its economy. 44.3% of the active population worked in that sector, while 31.2 % in industry and only 9 % in trade and transport. Of the total area of 7,449,682 ha of agricultural land only 6.5 % belonged to 70.7 % of land owners (farms of up to 2 ha of land), whereas on the opposite side of the property spectrum 236 latifundists (0.02 % of land holders) owned 27.7 % of the land. In addition, there were large disproportions also in other categories of land property. Quite weak was particularly the group of small farmers with 2 to 10 ha of land, while it was this segment that constituted the core of country population. The proportion of large estates was even higher in Slovakia. After the completion of all property transfers the company State Forests and Estates held a total of 1,156,211 ha of all landed property, out of which 968,314 ha was forest land. A number of properties were excluded from confiscation and remained part of the original private estates, while some were not expropriated because the land reform had already finished in 1935 without having achieved the initial goals. A positive fact was that most of the confiscated property remained in the hands of the state. A company named State Forests and Estates with good management was established and entrusted with its care. The company had very good organization rules guaranteeing profitability of the forest properties and respect for the non-economic, social function of forests.

Blanka Jedličková

Z republiky do protektorátu. Přehled a charakteristika dosavadní produkce k postavení ženy ve společnosti na sklonku první republiky a v protektorátu

From the Republic to the Protectorate. A Review and Characteristics of the Existing Production Dealing with the Position of Women in Society at the End of the First Czechoslovak Republic and at the Protectorate

There is no doubt that the period of Nazi occupation and of the Protectorate of Bohemia and Moravia was one of the most difficult ones in the nation's past. What was the position of women in that "society locked in a totalitarian regime" viewed from the societal perspective? In the early 20th century women had already achieved a great progress in their emancipation. After the emergence of an independent state, society was slowly getting used to the equality of rights of both sexes. Still, women had to face a number of problems during the existence of independent and democratic Czechoslovakia. The Second World War changed their position both at the official and unofficial level. On the one hand, women were expected to concentrate on their age-long role of motherhood; on the other hand, however, they constituted an important and large labor force in the Nazi ideology. Irreversible transformations of the position of women in society took place in the occupied country and were then also reflected in the postwar period. Women became a very important segment of labor force expected to help with the postwar economic recovery, which applies not only to the period of 1945–1948, but primarily to the subsequent period during which the position of women changed dramatically.

Keywords: History, 20th century, Czechoslovakia, Second World War, Protectorate of Bohemia and Moravia, social conditions, position of women

Období nacistické okupace a Protektorátu Čechy a Morava bylo pro český národ bezesporu jedno z nejtěžších období jeho existence. Rozhodla jsem se na tuto dobu podívat z trochu jiného pohledu, než jsou možná historikové zvyklí. Stále totiž převažuje zájem spíše o politické dějiny, než o dějiny každodennosti a společnosti.

Když se člověk začne blíže věnovat „každodenním“ dějinám protektorátu, chtě nechtě si musí položit otázku, jaké bylo postavení ženy v této „totalitou svírané“ společnosti. K tématu samotnému je ale poměrně složité najít vhodné prameny a prakticky i vhodné metodologické východisko, proto je tato oblast pro historiky stále víceméně tabu.

Téma samotné je velice těžce uchopitelné. Pokud se jej někdo z badatelů pokusil zhostit, tak většinou pomocí případových studií, které nám na konkrétních případech prezentují, jak vypadala protektorátní společnost a jak moc ji ovlivnilo nastolení totalitního režimu. Jaký byl obraz nekonkrétní bezejmenné ženy v této společnosti? Můžeme vůbec generalizovat? Smíme se o to alespoň pokusit? Je na základě čeho možné vůbec tento obraz nastínit? Chceme-li si na tyto otázky odpovědět, musíme se zmínit o dosavadním stavu výzkumu.

Genderová otázka v sekundární literatuře. Zhodnocení stavu výzkumu a jeho možnosti

Má smysl se na dějiny dívat skrze ženskou otázku? V ženské otázce se zrcadlí dějiny celé společnosti. Je pravda, že pohled na dějiny z hlediska postavení ženy nebyl donedávna obvyklým přístupem, ale právě díky němu můžeme na mnohé již „popsané“ události nahlédnout zcela jinak. Mohou také dokreslit obraz, který nastiňují politické, sociální, hospodářské či jiné dějiny.¹

Ženskou otázkou se začíná zabývat stále více historiků a historiček, zejména těch, kteří jsou nakloněni i jiným přístupům, než čistě pozitivistickému. I když u nás několik prací vzniklo již dříve, opravdový rozkvět tento obor zaznamenal až na začátku 90. let 20. století. Pomohlo tomu založení neziskové organizace Gender studies v roce 1991. Dále pak založení Střediska pro studium dějin ženského emancipačního hnutí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze, konkrétně na Ústavu hospodářských a sociálních dějin. V posledních letech se studium gender history rozvíjí i na jiných historických ústavech např. na Univerzitě v Pardubicích či Olomouci. V 90. letech přibývalo i konferencí s ženskou tematikou. Historická věda na světové a evropské úrovni se ale ženské problematice v dějinách věnuje již dlouhá léta. V západních zemích vznikaly „ženské“ studie jako samostatná historio-

¹ Jaroslava PEŠKOVÁ, *Proč právě ženy?*, in: Jiří Pešek – Václav Ledvinka (eds.), *Žena v dějinách Prahy: sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993*, Praha 1996. Documenta Pragensia 13, 1996, s. 13–20.

grafická odvětví. Např. v Německu začali už v 70. letech 20. století.² Ženská otázka se stala předmětem výzkumu i v jiných společenských odvětvích.³

Problematika žen byl jeden z mnoha směrů, kam historiografie v průběhu 20. století zaměřila svoji pozornost. Vše začalo u francouzské školy Annales a jejich nejvýznamnějších představitelů, kterými byli Fernand Braudel, Marc Bloch, Jacques Le Goff, aj. Jejich zájem se přesunul od politických dějin k otázkám každodenního života, výzkumu společenských vztahů, dějinám mentalit a stranou nezůstal ani zájem o hospodářské a sociální dějiny. Historická věda začala blíže spolupracovat s ostatními společenskými vědami, jako demografií, antropologií, sociologií, psychologii či statistikou. I díky tomu se nově předměty historického bádání staly např. dítě a dětství, životní cykly nebo již zmiňovaná žena v dějinách.⁴

Co to vlastně ženská studia jsou? Velice pěkně je představila historička Jana Burešová, když napsala: „*Ženská studia neznamenaají pouze postavit do centra zájmu daný objekt, ženu a její uplatnění v mužském světě, nýbrž sledovat historické proměny ženské sebeidentifikace a to, jak ženy cítily svůj duševní potenciál. Je třeba zkoumat celý systém nástrojů, které vymezovaly ženě místo ve společenské hierarchii, počínaje nerovnoprávným postavením v právním systému a konče např. estetickými normami a dobovou morálkou.*“⁵

U nás výzkum tzv. ženské otázky dlouho čekal na skutečnou syntézu. Nakonec se jí dočkal v kolektivní práci *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Ačkoliv má práce své mezery, které vypovídají nejenom o stavu bádání, ale i o neexistenci vhodných pramenů, dokud nebude prohlouben výzkum v jednotlivých obdobích a oblastech, nic lepšího zatím vzniknout ani nemůže. Jak píše autoři „*základním východiskem byl pohled na proměny ženských rolí, postojů a možností*“.⁶

Dnes už můžeme najít poměrně početnou literaturu, která se zabývá obecnými dějinami žen. Záleží ale vždy na konkrétním tématu a časovém období. Pro období středověku a raného novověku se autoři soustřeďují na dějiny ženy z pohledu

² Gisela BOCK, *Ženy v evropských dějinách: od středověku do současnosti*, Praha 2007. (V originále: Gisela BOCK, *Women in european history*, Oxford 2002.) Nebo: Karin HAUSEN, *Frauen suchen ihre Geschichte, historische Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*, München 1983.

³ Jana BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, Olomouc 2001, s. 7–9.

⁴ Georg G. IGGERS, *Dějepisectví ve 20. století: od vědecké objektivity k postmoderní výzvě*, Praha 2002.

⁵ J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, s. 9.

⁶ Milena LENDEROVÁ et al, *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009.

jejího postavení ve společnosti v dané době. Najdeme i práce, které se věnují ženským veřejným činnostem.⁷

Největší oblast zájmu se zaměřuje na období, kdy se rodí předpoklady ženských společenských aktivit (které také souvisí s národním hnutím), tedy na 19. a začátek 20. století. Zabývají se tím především historičky Milena Lenderová, Pavla Horská, Marie Neudorflová, Pavla Vošahlíková či Marie Bahenská.⁸ Mohou se zde opřít o širokou škálu využitelných pramenů. Přechodem do 20. století se zájem o dějiny žen zmenšuje.

Pro období první Československé republiky pak nacházíme mnohem méně odborných publikací, než pro období 19. století. Podle tvrzení Michaely Velechovské, která se ve své diplomové práci věnovala ženám v životě Pardubic v období po vzniku Československa,⁹ je možné, že autoři zaměření na „ženskou“ problematiku se tomuto období vyhýbají proto, že „danou ústavou Československé republiky ze dne 29. února 1920 získaly ženy oficiálně všechna práva, která se doposud snažily získat? Vše zásadní bylo již vyřešeno a vybojováno v 19. století?“¹⁰

Pravdou je, že formálně se Československo stalo po svém vzniku demokratickým státem s demokratickou ústavou, která podle § 106 zaručovala všem stejná práva bez rozdílu pohlaví.¹¹ Otázkou ale zůstávalo praktické uplatňování této rovnocennosti ve veřejném a soukromém životě. První republika možná není z pohledu zvratů v dějinách žen tak lákavá jako celé 19. století. V pracích zabývajících se obecně meziválečným obdobím nalezneme o ženách jen ojedinělé zmínky.¹² Že ale stojí za to se i tímto obdobím zabývat už proto, co bylo právě řečeno, či proto, že

⁷ Například Božena KOPIČKOVÁ, *Historické prameny k studiu postavení ženy v české a moravské středověké společnosti: (Interdisciplinární pojetí studia)*, Praha 1992; Milena LENDEROVÁ, *Eva nejen v ráji: žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002; Edith ENNEN, *Ženy ve středověku*, Praha 2001; Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1996; Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ, *Nádoby mdlé, hlavy nemající?: diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008.

⁸ Milena LENDEROVÁ, *K hříchu i k modlitbě: žena v minulém století*, Praha 1999; Pavla HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999; Marie NEUDORFLOVÁ-LACHMANOVÁ, *České ženy v 19. století: úsilí a sny, úspěchy i zklamání na cestě k emancipaci*, Praha 1999. Pavla VOŠAHLÍKOVÁ – Jiří MARTÍNEK, *Cesty k samostatnosti: portréty žen v éře modernizace*, Praha 2010; Marie BAHENSKÁ, *Počátky emancipace žen v Čechách: dívčí vzdělávání a ženské spolky v Praze v 19. století*, Praha 2005, nebo: Marie BAHENSKÁ – Libuše HECZKOVÁ – Dana MUSILOVÁ, *Ženy na stráž!: české feministické myšlení 19. a 20. století*, Praha 2010.

⁹ Michaela VELECHOVSKÁ, *Ženy v životě Pardubic, pohled do společenského a kulturního prostředí Pardubic v meziválečném a válečném období*, diplomová práce obhájená v roce 2012 na Katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci.

¹⁰ Tamtéž, s. 15.

¹¹ *Ústava republiky Československé*, Praha 1923, s. 33.

¹² Věra OLIVOVÁ, *Dějiny první republiky*, Praha 2000, nebo: Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře První republiky (1918–1938)*, díl I. – III., Praha 2000, 2002, 2003.

nám odkrývá nová a nová témata, dokazují např. historičky Jana Burešová či Dana Musilová.¹³

J. Burešová se ve své práci *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století* soustředila na veřejnou, hlavně pak spolkovou činnost českých a moravských žen. Zaměřila se na problém společenského a veřejného postavení žen ve společnosti v období první republiky, na který nahlíží skrze činnosti a postavení liberálně a katolicky orientovaných ženských spolků v Čechách a na Moravě, které reprezentovaly především střední (měšťanskou) vrstvu. Právě tyto spolky se snažily, aby formální stránka československé ústavy, která zajišťovala rovnost muže a ženy ve všech sférách lidského života, byla také uvedena do praxe.¹⁴

Ačkoliv zde byla platná ústava, současně platil Všeobecný občanský zákoník (VOZ) z roku 1811.¹⁵ Ten mimo jiné řešil rodinu a manželské právo (§ 44 – § 136), vztahy mezi rodiči a dětmi (§ 137 – § 186). V květnu 1919 vydalo Národní shromáždění k VOZ manželskou novelu, která upravila manželství zákonem číslo 320/1919. Manželství se tak stalo občanskou institucí. Československá legislativa toto rakouské právo převzala.¹⁶ Manželské a rodinné právo zůstalo v Československu nezměněno až do 7. prosince 1949, kdy teprve zákon č. 265 prosadil úplnou zásadu rovnoprávnosti v manželských vztazích.¹⁷

Veškeré žensky zaměřené práce v naprosté většině končí rokem 1938. Období druhé republiky a německé okupace je prozatím pro takto zaměřené historické práce tabu. V posledních letech se začalo, zatím velice slibně, rozvíjet bádání za-

¹³ J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*; Dana MUSILOVÁ, *Z ženského pohledu: poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918–1939*, České Budějovice 2007.

¹⁴ J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*.

¹⁵ Zákoník byl vyhlášen patentem z 1. června 1811 pod názvem Všeobecný občanský zákoník pro veškeré země dědičné (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der österreichischen Monarchie). Účinnosti nabyl 1. ledna 1812. Zákoník byl složen z 1502 paragrafů, které byly rozděleny do tří oddílů. První díl se věnoval právu osobnímu, druhý díl byl nazván „o právu k věcem“ a třetí díl pak řešil osobní práva k věci. Všeobecný občanský zákoník vycházel z tzv. přirozenoprávní teorie. Člověku se přiznávala vrozená, již rozumem poznatelná práva, která byla omezena jen zákonem. Jinými slovy bylo povoleno vše, co nebylo zákonem zakázáno nebo uloženo. Podrobně cestu za občanským právem popsala např. Ilona Schelleová. (Ilona SCHELLEOVÁ, *Civilní kodexy: 1811–1950–1964*, Brno 1993, s. 7–19.)

¹⁶ Jiří KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962, s. 181; Karel MALÝ, *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, Praha 1997, s. 242–243, 358–359.

¹⁷ J. KLABOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, s. 240–241; K. MALÝ, *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*, s. 232.

měřené na postavení ženy v době „reálného socialismu“. Zde je potřeba vyzdvihnout především práce Pavly Frýdlové, Jiřiny Šiklové či Denisy Nečasové.¹⁸

Tato studie se věnuje období, které je z pohledu women's history naprosto nezmapováno. Ačkoliv se za posledních pár let historiografie druhé světové válce a Protektorátu Čechy a Morava věnovala konečně podstatně více a bez ideologického zatížení, stále však vznikají spíše syntézy politických dějin. I když od 60. let minulého století se podařilo najít a prosadit řadu zajímavých nových témat i nových metodologických a interpretačních přístupů, historikové se zaměřovali hlavně na dějiny odboje, dějiny protektorátní správy, problematiku perzekuce, vývoj protektorátního tisku, český fašismus či genocidu českých Židů. Některé práce se pak dotkly vývoje protektorátního veřejného mínění, hospodářského vývoje, protektorátního školství, totálního nasazení, dějin průmyslových závodů, městských dějin nebo česko-německých vztahů.¹⁹

Absolutně nedostatečně se ale rozvíjelo a zatím i rozvíjí studium české protektorátní společnosti a její každodennosti. Zde můžeme zaznamenat jen studii Jiřího Doležala – *Česká kultura za protektorátu: Školství, písemnictví, kinematografie* nebo práci o protektorátní každodennosti z pera Jana Gebharta a Jana Kuklíka – *Dramatické i všední dny protektorátu* a konečně pak knihu Jakuba Doležala zaměřenou na okres Sedlčany – *Střípky z mozaiky protektorátní společnosti. Německá okupace a její konec v politickém okrese Sedlčany 1939–1945*. Velkým přínosem pak zcela jistě je nedávno vydaná kniha Marie Michlové – *Protentokrát, aneb česká každodennost 1939–1945*.²⁰ To je z prací, které by podávaly globálnější obraz asi vše. Je ale řada literatury, která se každodennosti dotýká.²¹ Cítím zde tedy

¹⁸ Pavla FRÝDLOVÁ, *Ženám patří půlka nebe*, Praha 2007, nebo Pavla FRÝDLOVÁ, *Ženská vydrží víc než člověk: dvacáté století v životních příbězích deseti žen*, Praha 2006. Jiřina ŠIKLOVÁ – Helena JAROŠOVÁ, *Žena v dnešnej rodine*, Bratislava 1977; Denisa NEČASOVÁ, *Buduj vlast – posílíš mír!: ženské hnutí v českých zemích 1945–1955*, Brno 2011.

¹⁹ Stanislav KOKOŠKA, *Odboj, kolaborace, přizpůsobení... Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti*, Soudobé dějiny 17, 2010, č. 1–2, s. 9–11.

²⁰ Jiří DOLEŽAL, *Česká kultura za protektorátu: školství, písemnictví, kinematografie*, Praha 1996; Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Dramatické i všední dny protektorátu*, Praha 1996; Jakub DOLEŽAL, *Střípky z mozaiky protektorátní společnosti: německá okupace a její konec v politickém okrese Sedlčany (1939–1945)*, Příbram 2010; Marie MICHLOVÁ, *Protentokrát, aneb česká každodennost 1939–1945*, Řitka 2012.

²¹ Viz např. populárně zaměřená práce Miloš CHARBUSKÝ – Josef KMONÍČEK, *Život v zatmění. Kapitoly z let 1938–1945 ve východních Čechách*, Hradec Králové 1980. Každodennosti se také dotýkaly práce, zaměřené na vystěhování obyvatelstva za protektorátu např.: Vyškovsko: Josef MIKŠ, Dagmar STRYJOVÁ, *Ztracené domovy. Germanizační plány okupantů a jejich realizace na Vyškovsku v letech 1939–1945*, Vyškov 1989; dále Benešovsko a Neveklovsko: Antonín ROBEK, *Lidé bez domova*, Praha 1980; Jan HERTL, *Dějiny vystěhovaného kraje mezi Vltavou a Sázavou za okupace v letech 1942–1945*, Sborník vlastivědných prací z Podblanicka 1, 1957, s. 17–38; Stanislav STANĚK, *Jak zasáhla okupace do osídlení území mezi Vltavou*

potřebu, možná až nutnost, aby se české dějepiscectví fakticky více soustředilo na výzkum každodenního života za protektorátu a aby se zájem soustředil na většinové obyvatelstvo a společnost obecně.

Dá se říci, že skutečný současný stav historického výzkumu a zájmu se zrcadlí v několik let staré syntéze k československým dějinám 1938–1945, kterou napsali Jan Gebhart a Jan Kuklík.²² Je zřetelná dominance zájmu o politické dějiny a zejména pak o domácí a zahraniční odboj. Problematická je současně i časová nevyváženost samotné práce, která značně opomíjí, podobně jako jiné práce, období od léta 1942 do podzimu 1944. Tato syntéza je odrazem českého dějepiscectví, které dosud fakticky nezkoumá „každodenní život v českých zemích ani názory a nálady oné velké většiny obyvatelstva, která ani nekolaborovala, ani se nepodílela na odboji“,²³ jak upozornil v recenzi na tuto knihu historik Detlef Brandes v Českém časopisu historickém²⁴ a také historik Stanislav Kokoška.²⁵

Jako pramenný zdroj pro zkoumání protektorátní každodennosti nám mohou být užitečné dobové vzpomínky, memoáry či biografie, stejně jako písemné pozůstalosti významných osobností ať už z politického či kulturního života. Na zajímavý zdroj informací pak nedávno poukázala Miroslava Burianová v knize *Móda v ulicích protektorátu*, která upozorňuje na využitelnost fotografií jako ikonografického pramene. Autorka se soustředila na funkci módy, jako na součást každodenní reality v Protektorátu Čechy a Morava.²⁶

Zaměříme-li se na ženu či její postavení v protektorátní společnosti, zjistíme, že zde je pole výzkumu naprosto neorané. Snad jedinou prací, která se ženám v tomto období obecněji věnovala, byl sborník z konference o ženách v druhém odboji *Statečné ženy, o kterých se málo ví*,²⁷ vydaný z iniciativy Českého svazu bojovníků za svobodu. Ale i ten se věnuje pouze „ženám hrdinkám“. Protektorátní společnost ale byla bohatě členěna a např. o kolaborantkách nevzniklo nic a co teprve o obyčejných ženách?!

Položme si otázku, proč se ženou v protektorátní společnosti dosud nikdo celistvě nezabýval? Odpovědí je hned několik. Prvním problémem je uchopení

a Sázavou, rkp. ze soutěže ČSBS (1972), uloženo Národní archiv (NA), Praha, fond Svaz protifašistických bojovníků – ústřední výbor, č. 1699. Podobně bychom mohli pokračovat např. s literaturou týkající se nuceného nasazení apod.

²² Jan GEBHART – Jan KUKLÍK, *Velké dějiny země Koruny české*, sv. XVa, sv. XVb, 1938–1945, Praha–Litomyšl 2006, 2007.

²³ Recenze Detlefa Brandese na knihu J. GEBHART – J. KUKLÍK, *Velké dějiny země koruny české*, sv. XVb, 1938–1945, Český časopis historický 106, 2008, č. 3, s. 666–669.

²⁴ Tamtéž.

²⁵ S. KOKOŠKA, *Odboj, kolaborace, přizpůsobení... Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti*, s. 11.

²⁶ Miroslava BURIANOVÁ, *Móda v ulicích protektorátu*, Praha 2013.

²⁷ *Statečné ženy, o kterých se málo ví*, Praha 2003.

samotného tématu a vhodná metodologická východiska. Problematický je i přístup ke vhodným pramenům. Ne, že bychom k tomuto období měli pramenů málo, to spíše naopak, problém ale je v jejich využitelnosti. V záplavě pramenů k politickým dějinám musí historik hledat střípky, aby mohl složit mozaiku ať už ženského obrazu, či každodenního života.

Jednou z možností je využití gender konceptu. Jestliže gender chápeme jako kulturní a historický konstrukt, můžeme jej využít jako východisko pro bádání, jehož základem bude otázka, jak byla konstruována feminita (maskulinita) v rámci protektorátní společnosti. Využít k tomu můžeme metody historické antropologie např. podle pojetí Heide Wunderové, která de facto říká, že je možné studovat člověka na základě „jeho proměnlivých možností v určitých epochách, formách vlády, sociálních skupinách, v postavení muže a ženy“.²⁸ Gender je společenská konstrukce představující to, co je spojováno a očekáváno od chování muže či ženy. Koncept gender lze velmi dobře do women's history zavádět a zcela jistě by šel aplikovat na námi studovaný historický problém.

Na období protektorátu nemůžeme nahlížet jako na vakuum, časově uzavřený rámec. Důležitý je historický kontext vývoje společnosti před jeho vznikem, ale i po jeho pádu. Mnohá témata, na která narazíme, mají své kořeny dříve. Třeba i taková otázka manželství měla svůj vývoj, a proto je dobré podívat se na něj z prvorepublikového pohledu. Kniha Jiřího Klaboucha *Manželství a rodina v minulosti*,²⁹ nahlíží na manželský, rodinný život a vztahy mezi manželi za první Československé republiky. Může nám být základem i pro popis manželského života v námi zkoumaném období protektorátu. Ještě lepší náhled dostaneme skrze dobové publikace. Například Emanuel Žák v roce 1934 napsal spisek *Kapitoly o manželství*.³⁰ Bylo zde zohledněno katolické hledisko, které v době první republiky bylo stále hodně aktuální. Píše o posvátnosti a nerozlučitelnosti manželství, kritizuje rozvod, občanský sňatek a volnou lásku. Katolické obyvatelstvo bylo jedním z těch, které v nově vzniklém státě nepožadovalo plné zrovnoprávnění žen s muži ve všech sférách života.

K pochopení postavení ženy v období protektorátu nám mohou posloužit i dobové zákony, které mají základ v těch prvorepublikových, některé dokonce ještě starší. Omezovaly je však různá nacistická nařízení či zákazy, stejně jako změny ve společnosti, která reagovala na měnící se politickou situaci.

Osobně se domnívám, že možným a dobře uchopitelným východiskem, jak studovat postavení ženy v protektorátní společnosti, je nahlížet na ni skrze její

²⁸ Heide WUNDER, *Kulturgeschichte, Mentalitätengeschichte, Historische Anthropologie*, in: R. van Dülmen (ed.). Fischer Lexicon Geschichte, Frankfurt a. M. 1990, s. 80–82. Cit. dle: M. LENDEROVÁ, *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 15.

²⁹ J. KLBOUCH, *Manželství a rodina v minulosti*, Praha 1962.

³⁰ Emanuel ŽÁK, *Kapitoly o manželství: Několik úvah o významu a účelu manželství, o jeho nedostatcích a vadách se zřetelem na poměry doby dnešní*, Praha 1934.

každodennost. Protektorátní každodennost sice také není oblast, která by už byla dobře probádána, ale nějaké základy, na kterých můžeme stavět, existují.

Co je to vlastně každodennost? Každý si ji vykládá po svém. Je to svět kolem nás, svět, který žijeme. Pramenná základna k němu, hlavně tedy archivní, je skutečně různorodá. Obzvláště důležitý byl i dobový tisk, ať už noviny, časopisy, letáky, brožury, ročenky, plakáty. Je nutné ale počítat s ostrou cenzurou u oficiální tiskové produkce. Ilegální tisk potom může daleko lépe podat objektivní výpověď, ale i zde je třeba být opatrný jak na obsah a formu, tak na přeceňování jeho významu. Mnoho ženských společenských problémů řešil tisk všeho druhu. Dobová atmosféra se dá hledat v různých, mnohdy nečekaných, pramenech.

Prameny úřední povahy, kterých najdeme skutečně nepřeberné množství, sledují společnost v předem daných mezích, které stanovili sami okupanti. Obzvláště cenným zdrojem jsou dobové paměti. Ty je ale třeba dělit na dva druhy. Jednak jsou zde takové, které vznikly za protektorátu nebo těsně po něm, nejsou tedy ovlivněny dalším vývojem a následnými politickými zvraty, ale i poznáním a interpretacemi zažitých událostí jinými lidmi. A pak jsou tu ty, které vznikly s určitým časovým odstupem a mnohdy jsou tím ovlivněny.

Kritice ale musíme podrobit všechny archivní materiály. Zejména v námi sledovaném problému, kdy se zaměříme na obraz ženy uvnitř totalitního režimu, kde nefungoval princip svobodné volby. Otázka je, zda skutečně nefungoval?! Ve společnosti, kdy na jedné straně stály odbojové a na druhé straně kolaborantské tendence, se lidé členili do různých skupin a podskupin. Dosud existovala široce sdílená představa o společnosti, která žila v jakémisi permanentním dilematu mezi odbojem a kolaborací. Ale vyvstává otázka, zda existovalo skutečně pro většinovou společnost takové dilema?! Kromě tohoto „dilematu“ je pak potřeba zkoumat i „míru adaptace“ (to jak se aktéři podmínkám nového režimu přizpůsobují) a „míru identifikace“ (zda se aktéři s novým režimem ztotožňují a do jaké míry jej považují za již neměnný). Na tomto teoretickém základě pak můžeme stanovit základní vztah aktérů k režimu (to, zdali byl kladný, neutrální, nepřátelský, atd.), tak i základní způsob jejich chování (loajalita, delikvence, rezistence, atd.).³¹ Tento model je podle mého dobře použitelný i ve zkoumání ženské protektorátní každodennosti.

Každodenní realitou byla centrálně řízená a regulovaná mzdová politika, zásobovací krize, přidělový systém na jídlo, ošacení a běžné potřeby, ale i likvidace židovského obyvatelstva, nucené nasazení či germanizace. K protektorátní každodennosti patřilo vštěpování propagandy, zákaz poslechu zahraničního rozhlasu, zatemnění, strach, politické vtípy.

Pro výzkum žen v protektorátní společnosti, a možná i pro výzkum české protektorátní společnosti obecně, je nutné věnovat pozornost různým aspektům, např.:

³¹ S. KOKOŠKA, *Odboj, kolaborace, přizpůsobení... Několik poznámek k výzkumu české protektorátní společnosti*, s. 9–11.

*Jaký vliv měla myšlenka národního uvědomění?
Jaký vliv měla myšlenka vlastního prospěchu?
Jaký vliv mělo působení nacistické propagandy?
Jaký vliv měla reflexe průběhu války?
Jaký vliv mělo sociální postavení?
Jaké elementární skutečnosti sehrály roli?*

Historiografie se většinou soustřeďuje na biografie společensky významných žen. Ale nejenom významné ženy mají co vyprávět. Možná jasnější obraz doby a její atmosféry dokážeme získat, když budeme sledovat ženu ve společnosti, brát na zřetel její vliv na společnost a současně vliv společnosti na ženu. Nemůžeme ale získat jasný a ucelený obraz o protektorátní společnosti, ani o postavení ženy v ní. Není to možné už právě pro neuspokojivý stav výzkumu tohoto tématu.

Proměna společnosti v době okupace byla skutečně obrovská, a ovlivnila životy mnoha lidí na následující léta. Tato studie může být doplněním několika střípků do historického výzkumu protektorátní společnosti.

Žena jako objekt zájmu

Postavení ženy ve společnosti prošlo dlouhým vývojem. Po celá staletí žila žena v nerovnoprávné pozici vůči mužům. Její pozice měla až do 19. století takřka neměnný charakter. Její život byl integrován do rámce rodiny a rodinných starostí. Ke změně v postavení ženy ve společnosti došlo skutečně až v průběhu 19. století a konkrétně dokonce až v jeho druhé polovině – se vznikem industriální společnosti.

V okamžiku, kdy žena opustila prostor domácnosti a stala se pracovní silou, měnil se i přístup k ní. Netrvalo dlouho a ženy prosadily své ambice i na poli intelektuálním. Ekonomické a společenské změny rozhýbaly ženy natolik, že se samy začaly aktivně drát o vyrovnání svých možností a svého postavení vůči mužům. Jejich emancipační úsilí se začalo projevovat všude na světě, i když na některých místech byla tato aktivita mnohem výraznější než jinde.

V našem civilizačním okruhu dobývaly ženy jednu emancipační metu za druhou. Charakter těchto změn byl jak morální, tak právní či politický. Průmyslová revoluce s sebou přinesla i změnu podoby rodiny. Nově se tvořila především nukleární rodina tvořená manželi a jejich dětmi. Velké venkovské zemědělské rodiny se postupně rozpadaly, když mladší sourozenci odcházeli za prací a výdělkem do města a majetek po otci zdědil nejstarší syn. Přeměna rodiny byla ale dlouhá a byla výrazně ovlivněna nejenom socio-kulturním zázemím, ale i geografickými prostředím.³²

³² Blíže k proměně rodiny a postavení jednotlivých členů v ní: Pavla HORSKÁ et al., *Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy*, Praha 1990.

Mladé ženy velice často odcházely z rodiny do měst a hledaly práci. To vše proto, aby se později mohly vdát. Původně v tom jiný záměr nebyl. Nehledaly osamostatnění, ani emancipaci, ale šetřily si na věno. Společnost 19. století stále považovala sňatek za určité ekonomické zabezpečení pro ženu. Časem se tato „jistota“ ztrácela a vdané ženy z nižších středních a nižších sociálních vrstev musely pracovat i po sňatku. Život na vesnici se stále žil podle starých pořádků, ale město se vydalo novým směrem. Každá dělnice v továrně pracovala nejenom pro svého zaměstnavatele, ale i pro svoji rodinu. Skloubit zaměstnání s prací v domácnosti a péčí o děti nebyl snadný úkol zvláště v období, kdy rodina byla závislá na výdělku obou rodičů. Ani postavení dívek z měšťanských rodin se neobešlo beze změny. Nemusely, ba dokonce ani nesměly pomýšlet na práci dělnice či služky, ale postupně je ekonomická situace ve městech donutila k tomu, že začaly hledat uplatnění v tzv. vyšších měšťanských povoláních. Chyběla jim k tomu ale potřebná kvalifikace a vzdělání.³³

Naprosté počátky ženské emancipace se tak nesly v duchu ekonomického zajištění a možnosti vyššího vzdělání pro ženy. Vzdělání žen podporovali i vlastenecky smýšlející muži, kteří prosazovali myšlenku, že žena, má-li být dobrým vzorem a učitelem pro své děti a také dobrou oporou pro svého muže, musí být vzdělaná. Její hlavní úlohu ale stále viděli v rodině. Vůči muži měla stále podřízené postavení. Na manželovi zůstávala závislá ve všech oblastech, nejenom ekonomicky. Tato podřízenost se zrcadlila i v dobových právních předpisech.³⁴ V Rakousku-Uhersku byl v roce 1811 vydán pokrokový Všeobecný občanský zákoník.³⁵ Jeho právní předpisy ale de facto odrážely skutečný stav společnosti. Zobrazuje ji takovou, jaká doopravdy byla. Historička Marie Macková se v této souvislosti soustředila na institut věna. Tvrdí, že vývoj ženské emancipace je sledovatelný i přes upadající význam věna, který dívka od rodičů do nového manželství přinášela. Čím méně bylo věno samozřejmou záležitostí, tím více byla pro společnost ženská emancipace přirozená.³⁶

³³ J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, s. 30–33.

³⁴ Milena LENDEROVÁ – Tomáš JIRÁNEK – Marie MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*, Praha 2009, s. 379–406; Milan HLAVAČKA a kolektiv, *České země v 19. stol.: proměny české společnosti v moderní době*, Praha 2014.

³⁵ Zákoník byl vyhlášen patentem z 1. června 1811 pod názvem Všeobecný občanský zákoník pro veškeré země dědičné (Allgemeines bürgerliches Gesetzbuch für die gesammten deutschen Erbländer der österreichischen Monarchie). Účinnosti pak nabyl 1. ledna 1812. Téhož roku také vyšel v českém překladu pod názvem Kniha všeobecných zákonů městských. Wilhelm BRAUNEDER – Milan HLAVAČKA (eds.), *Bürgerliche Gesellschaft auf dem Papier: Konstruktion, Kodifikation und Realisation der Zivillgesellschaft in der Habsburgermonarchie*, Berlin 2014.

³⁶ Přednášky M. Mackové *Žena v právním systému českých zemí*, Univerzita Pardubice, LS 2013.

Na konci 19. století byla práce u svobodných žen a vdov naprosto přirozeným a respektovaným jevem. Co se týče provdaných žen, zde můžeme mluvit pouze asi o jedné třetině. Ženy pracovaly většinou jako dělnice, služky či nádenice. Podstatně méně nacházíme učitelky a vychovatelky, zdravotní ošetřovatelky a úřednice. Historiografie se doposud věnovala hodně ženám spisovatelkám, redaktorkám či umělkyním. Je nutné upozornit, že to byly ale jen jednotlivkyně. Ještě výjimečnější byly ženy lékařky, kterým právě konec 19. století přinesl možnost získání vysokoškolské kvalifikace.³⁷

Postupně ženy získaly právo na vzdělání, kvalifikovanou profesi i právo volební. Společnost však na každou novotu potřebovala čas, aby se s ní sžila. Obrovským úspěchem už bylo to, že ženy pro „svou věc“ dokázaly získat i muže. Spolupráce pokrokových žen s osvícenými muži sehrála v celém průběhu 19. století důležitou roli. V českém národnostním prostoru byla tato spolupráce výrazná a v celoevropském kontextu naprosto mimořádná. I tak ale zájem o ženskou emancipaci a zrovnoprávnění byl u mužů spíše výjimečnou záležitostí několika jednotlivců.³⁸

Pokud chtěly ženy dosáhnout nějakého výsledku, musely se samy aktivně zasadit o to, aby společnost jejich požadavky rovnoprávnosti začala brát vážně. Nadšeně se začaly zajímat o politické dění. I když tyto tendence nebyly výrazné, na přelomu 19. a 20. století měly skutečný význam. Ženy získaly přístup ke vzdělání, náročnějším profesím a do jisté míry i ekonomickou nezávislost.³⁹

Na počátku 20. století, kdy už ženy na poli emancipace za sebou měly celou řadu úspěchů, bylo stále mnoho významných mužů, kteří veřejně prosazovali své konzervativní názory. Jedním z nich byl například německý filozof Artur Schopenhauer, který tvrdil: „Žena není povolána k tomu, aby udělala něco velkého. Jejím význačným rysem není aktivita, ale pasivita. Dluh života splácí porodními bolestmi, péčí o dítě, podřízeností muži. Nejmocnější projevy života a citu jsou jí odepřeny. Žena je určena být opatrovkyní a vychovatelkou dětí, poněvadž je sama dětinská, a po celý život zůstává velkým dítětem, středním stupněm mezi dítětem a mužem, který je opravdovým člověkem... Děvčata mají být vychovávána pro domácnost a k poslušnosti.“⁴⁰

³⁷ Podrobněji: Pavla HORSKÁ – Ludmila FIALOVÁ, *Česká žena očima statistiky posledních sto let*, Historické listy, 1991, č. 1, s. 8–17. Také: M. LENDEROVÁ et al, *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 310–339.

³⁸ J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, s. 28–29.

³⁹ Blíže: M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*, s. 450–478.

⁴⁰ Citováno z: Jiřina BREJCHOVÁ – Božena HOLEČKOVÁ – Vlasta KOŠŇAROVÁ, *Postavení žen v ČSSR*, Praha 1962, s. 11–12.

Jakýmsi logickým mezníkem se může zdát první světová válka. I když si netroufám tvrdit, že by to byl naprosto zásadní mezník, co se týče emancipace ženy, posunula ji dál a rychleji, to zcela jistě. Na počátku 20. století, kdy už ženy na poli emancipace za sebou měly celou řadu úspěchů – získaly právo na vzdělání nebo kvalifikovanou profesi – nyní chtěly i právo volební. Obecně se v českém prostředí na přelomu 19. a 20. století začalo intenzivně usilovat o rovná politická práva. První světová válka, která byla tak říkajíc posledním válečným konfliktem „dlouhého 19. století“ v první řadě mobilizovala lidské zdroje. Ve všech válčících armádách bojovaly miliony odvedených vojáků. Právě na jejich místa pak nastoupili všichni, kteří byli schopni pracovat, tedy i ženy. Ve městech velmi brzy zastoupily své muže například v řemeslných dílnách, obchodě nebo v průmyslových továrnách na méně kvalifikovaných pozicích. Na jedné straně mnoho žen pracovalo např. ve Škodových závodech v Plzni a na straně druhé docházelo v důsledku válečného hospodářství k tomu, že například továrny, které se potýkaly s nedostatkem surovin, byly zavírány nebo v nich docházelo ke snižování výroby. Byly to např. některé textilní podniky, ve kterých ženy jako dělnice byly zaměstnávány běžně už v 19. století, které nyní snižovaly výrobu, mnoho dělnic tak o práci přišlo a muselo si hledat jinou. Postupně se ženy prosadily i v tzv. nemanuálních profesích: na úřadech nebo třeba v bankách. Ke konci první světové války pak už zcela běžně působily jako referentky, úřednice, pracovaly v ochodech, nebo třeba i jako listonošky. Před válkou jsme se nesetkali se ženou jako průvodčí v tramvajích, metařkou, čističkou lamp či lokomotiv. Po ní už to bylo běžné. A přibylo jich také ve vysoce kvalifikovaných povoláních. Ženy se musely naučit obstat jak ve veřejném (pracovním) prostoru tak v tom soukromém (domácím).⁴¹

Začlenění do společenského a politického života pak mělo završit volební právo pro ženy. Všeobecné rovné volební právo bylo na našem území přijato až v roce 1920, kdy bylo zasazeno do ústavy nové Československé republiky. Zdálo se, že poslední meta byla dobytá. Ženské snažení ale neustalo, i když některá literatura tvrdí, že ano.⁴² Následující 20. a 30. léta 20. století se nesla v duchu skutečného snažení o uvedení do praxe všeho, co ženám zákon dával. Historička J. Burešová tuto skutečnost prokázala díky pramennému výzkumu, díky kterému může tvrdit, že „*ženská společenská aktivita právě přijetím všeobecného volebního práva*

⁴¹ M. LENDEROVÁ et al, *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 353–355.

⁴² Podle P. Horské veřejná aktivita žen po získání volebního práva upadla: Pavla HORSKÁ, *Žena v Praze na přelomu 19. a 20. století*, in: J. Pešek – V. Ledvinka (eds.), *Žena v dějinách Prahy: sborník příspěvků z konference Archivu hl. m. Prahy a Nadace pro gender studies 1993*, s. 195.

ještě vzrostla a v první polovině 20. století nabyla dosud nebývalých rozměrů a dosahu“.⁴³

Jak už bylo řečeno, teoretická rovnoprávnost byla jedna věc, ale bylo potřeba, aby ji společnost akceptovala a přijala za svou a to nějakou dobu trvalo.⁴⁴

Československá republika a rovnoprávnost aneb co předcházelo protektorátní společnosti

Prvorepubliková společnost pomalu přivykala na rovnoprávnost pohlaví. V některých sférách rychleji, v jiných si dávala na čas. Pochopitelně rychleji se adaptovala společnost ve městech, zatímco vesnice žily stále poklidným pořádkem starých dob a změny zde byly spíše drobné a pozvolné, ale byly. Nejrychleji si společnost na rovnoprávnost začala zvykat na poli politiky.

V nově vzniklé Československé republice ženy usedly do obecních, okresních i zemských zastupitelstev, dokonce i v obou komorách parlamentu. Právě zde pak ženy chtěly hájit zájmy stejného pohlaví. Účastnily se už prvního zasedání Revolučního národního shromáždění 14. listopadu 1918, jehož členy a členky ještě jmenovala vedení politických stran. Těmito prvními ženami byly za sociální demokratky Božena Ecksteinová a Františka Kolaříková, české socialistky Františka Zemínová a Louisa Landová-Štychová, agrárnice Anna Chlebounová a Ludmila Zatloukalová-Coufalová, národní demokratka Božena Viková-Kunětická a členka Slovenského klubu Alice Masaryková. Prostředí, ze kterého tyto ženy přišly, bylo různorodé. Původem to byly úřednice, dělnice, rolnice, spisovatelky a také jedna středoškolská učitelka.⁴⁵ Tak vypadala tehdejší ženská elita.⁴⁶

Ženy si v parlamentu začaly nejdříve budovat svůj vlastní prostor. Otázky, kterými se zabývaly, byly například problematika péče o matky a děti, výchova a vzdělávání, sociální péče. Z té pak byly velice živě diskutovány otázky prostituce a boj proti alkoholismu. Ženy se zajímaly primárně o otázky, které vyplývaly z jejich genderového okruhu a které dříve nebyly tak důsledně řešeny. Tato činnost prvorepublikových političek byla charakteristická pro celé meziválečné období. Je

⁴³ J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, s. 40 a 307. Sama ale také dodává, že tato aktivita se postupně v druhé polovině 40. let ztrácí. Souviselo to s měnící se společenskopolitickou situací.

⁴⁴ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*, s. 458–464.

⁴⁵ Tamtéž, s. 464–465.

⁴⁶ Profesionální složení žen zastoupených v parlamentu úměrně souviselo s vývojem ženské emancipace. Podrobněji to můžeme studovat díky pramenům. Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR Praha (APS PČR Praha), fond Archiv poslanců a senátorů (APS), Personální spisy členek RNS.

dobré si uvědomit, že účastí žen v politice – jejich přirozeným tlakem – se mohl vyvíjet permanentní vliv na společnost, která se nutně musela začít měnit.⁴⁷

Ženy angažované v politice se zajímaly o oblasti, které se aktuálně dotýkaly každé ženy ve státě. Oblastmi zájmu byly obecně sociální otázky. Konkrétně to pak bylo mateřství, zaměstnanost žen, vzdělání a výchova a téma žen stojících na okraji společnosti. Mateřství prvorepubliková společnost stále vnímala jako hlavní úkol ženy. Začaly se pomalu objevovat i názory, že by mateřství mělo být státem chráněno. Řešily se hlavně otázky ochrany a pomoci matkám, které byly ve špatné sociální situaci nebo kterých se dokonce týkalo nemanželské mateřství. Tuto otázku řešily jen zákony upravující nemocenské pojištění, které se pochopitelně týkalo jen profesně aktivních žen. Veškerá sociální péče o matky tak stále zůstávala pouze v rukou charitativních spolků. Stát sice cítil potřebu tuto otázku řešit, k jasné představě a dohodě ale nedošlo.⁴⁸

Pohled na ženu, kterou je potřeba chránit víc než muže, se zobrazil v jednom z prvních zákonů, které byly v meziválečném období vydány. Jednalo se o zákon o osmihodinové pracovní době, který v sobě skrýval už zmíněnou „ochranu“ ženy. Podle něj žena nesměla pracovat v podzemí, stejně se jí týkal zákaz pracovat v noci. Ženy do 18 let měly zkrácenou pracovní dobu. Stejně tak práce v sobotu byla kratší. Kromě dalších věcí tento zákon také upravoval pracovní dobu domácímu služebnictvu.⁴⁹

První republika pak také podstatně zasáhla do vzdělání, jehož úroveň vypovídala o šíři emancipace, a to jak ve veřejném, tak soukromém sektoru. Připomeňme, že v roce 1919 byl zrušen celibát učitelek. Zasadila se o to především B. Viková-Kunětická, která upozorňovala především na jeho nedemokratičnost, která hraničila s omezováním osobní svobody.

Žen v politice přibývalo. I když si neustále uvědomovaly, že je těžké se prosadit v mužském prostředí, získávaly zkušenosti a stále lépe se orientovaly v novém prostředí. Ženy se nejvíce věnovaly sociálním a zdravotnickým problémům. Jak píše autoři syntézy o ženě v českých zemích: „*Heslo ‚ženy ženám‘ nalezlo své naplnění hned po začátku činnosti meziválečného československého parlamentu a vymezovalo aktivity političek až do konce třicátých let.*“⁵⁰

Kromě žen političek se v nově utvořené republice prosadily i ženy voličky. Ty se snažily ovlivnit ženské organizace politických stran, které ve svých programech měly zlepšení postavení žen ve všech oblastech – sociální, občanské i pra-

⁴⁷ M. LENDEROVÁ et al, *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 465.

⁴⁸ M. LENDEROVÁ – T. JIRÁNEK – M. MACKOVÁ, *Z dějin české každodennosti: život v 19. století*, s. 465–466.

⁴⁹ Tamtéž, s. 466.

⁵⁰ Tamtéž, s. 467.

covně-právní. Nejvýrazněji se tímto směrem rozvíjeli čeští a němečtí sociální demokraté.

Ženské aktivity pak podporovaly i různé spolky, které měly na prvorepublikovou společnost velice výrazný vliv. Podrobněji se této otázce věnovala Jana Burešová.⁵¹ Připomeňme si alespoň ty nejdůležitější. Jednak tu byly liberálně orientované spolky a sdružení, které kladly důraz na svoji nepolitičnost, nebyly řízeny ani podřízeny žádné straně. Naprostou záštitu nad nimi přebírala Ženská národní rada,⁵² která navázala na Ženský klub český, který se už od roku 1901 podílel na ženské emancipaci a při kterém byl v roce 1905 založen Výbor pro volební právo žen. Velkou oporou Ženské národní rady pak byl časopis Ženská rada. Vedle liberálních spolků zde byly ještě konzervativněji založené katolicky orientované spolky, které tvořily jakýsi protipól. Tyto ženy pak bojovaly především proti mravnímu úpadku, který po první světové válce následoval. Hlavními zástupkyněmi tohoto proudu byly ženy ze svazu moravských katolických žen a dívek.⁵³ V jejich stanovách, které vydaly v roce 1926, mimo jiné najdeme tyto úkoly: „*Bojovat proti občanskému manželství, proti rozluce manželství, proti nevědecké škole, proti nevědecké a křesťanským mravům se přičící literatuře a novinám, proti neřesti a zločinům, které hanobí manželství a dělají z něho cestu do pekla. Bojovat proti nevázanosti ve styku obojího pohlaví a dalším jevům tzv. moderního života. Žena katolička nechce být pokládána za ženu ‚moderní‘, neboť ‚moderní‘ žena je ta, co zahodila víru a mravy křesťanské.*“⁵⁴

Myslím, že je víc než jasné, že prvorepubliková společnost nebyla v ženské otázce jednotná. Přístup liberálních spolků v kontrastu ke katolickým to jen dosvědčuje. Když se podíváme podrobněji na konkrétní aktivity těchto spolků, zjistíme, že měly velké množství společných zájmů. Rozuměly si např. v otázce sociální pomoci slabým a potřebným ženám, dětem a starým lidem. Spjoval je také zájem o vzdělání dívek, které bylo potřeba rozšířit.⁵⁵

Oba dva proudy se poměrně výrazně opíraly o své tiskové orgány, díky kterým mohly své postoje ženám přibližovat. Svaz katolických ženských spolků

⁵¹ J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*.

⁵² Prameny k Ženské národní radě najdeme v různých archivech: NA, Praha, fond Ženská národní rada; Archiv Hlavního města Prahy (AHMP), Praha, fond Ženská národní rada; nebo: Literární archiv – Památník národního písemnictví (LA-PNP), Praha, fond Ženská národní rada.

⁵³ J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, s. 40–46.

⁵⁴ Moravský zemský archiv (MZA), Brno, fond B 26, kart. 3301, stanovy. Cit. z J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, s. 46.

⁵⁵ Srovnání J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, s. 52–211 a 212–273. Také: M. LENDEROVÁ et al, *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 469–472.

v Čechách vydával časopis Československá žena, který se v roce 1936 přejmenoval na Katolickou ženu. Ačkoliv už za první republiky byl znát určitý odklon od katolické víry, její vliv byl ale stále poměrně silný a je tedy potřeba ho mít na paměti.⁵⁶

Ne každá žena měla zájem se angažovat politicky. Pokud se zajímala o veřejné dění, většinou inklinovala spíše k aktivitě v různých spolcích, protože ta se dala daleko lépe skloubit s rodinnými starostmi i s profesí. Ženy s vysokoškolským vzděláním většinou volily svoji kariéru před politickou angažovaností.⁵⁷ Ve 20. a 30. letech také narůstalo procento žen, které volily pouze jednu oblast svého zájmu. S rozvojem profesní aktivity se začaly objevovat ženy, které se vzdaly rodinného života a žily pro svoji kariéru. Nebylo jich sice mnoho, ale některé profesní oblasti pro takovou volbu více než vybízely. Byly mezi nimi například umělkyně.

Obrovský vliv sociálně orientovaných spolků a stejně tak tlak v politické sféře přinesl na přelomu 20. a 30. let vědomou regulaci počtu dětí v rodině a také dlouho očekávané zlepšení poporodní péče. Osvěta bojovala všemi možnými prostředky jak ve sféře zdravotnické, tak v oblasti vzdělávání žen. Začaly se daleko více projevovat následky urbanizace. Ve městě už lidé nehledali jen práci, ale také lepší životní úroveň. Propast mezi městem a venkovem se tak rapidně zvětšovala. Město nabízelo lidem to, co venkov nemohl, ať už to byla práce, lepší bydlení či vyžití v teprve nedávno objeveném „volném čase“. Možností, jak s ním naložit, byla spousta. Oblíbené byly návštěvy divadel a kin, pěstovala se turistika a sport všeho druhu. Masově navštěvované byly tělovýchovné spolky, jako např. Sokol.⁵⁸

Česká meziválečná společnost byla také spjata s obrovskými změnami v kultuře a umění. To se pochopitelně dotklo i ženské otázky. Martina Pachmanová, která se mimo jiné věnuje i genderovým otázkám v dějinách výtvarného umění, říká, že v době první republiky se začal vytvářet tzv. nadpohlavní prostor. Blíže to pak přibližuje na změnách v přístupu k domácnosti a bydlení. V politickém a kulturním životě po roce 1918 došlo podle ní k radikální přestavbě soukromého a veřejného života. Ona to představuje na několika příkladech, kdy jedním z nich je oblast architektury. Jednou z největších překážek pokroku byly podle ní zastaralé for-

⁵⁶ J. BUREŠOVÁ, *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*, s. 47–51. Viz také Erika JACKULIAKOVÁ, *Cesta k manželskému kompromisu so zreteľom na obdobie prvej Československej republiky*, *Historica Olomoucensia*, 45, 2013, s. 85–99.

⁵⁷ M. LENDEROVÁ et al, *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 477–478.

⁵⁸ Jaroslav CUHRA et al, *České země v evropských dějinách*, díl 4., od roku 1918, Praha–Litomyšl 2006, s. 57–58.

my bydlení, transformace životního stylu proto měla začít v domácnosti a u těch, které doma obvykle trávily většinu svého času – tedy u žen.⁵⁹

Do této transformace se hlasitě a dobrovolně zapojila i česká kultura. Ženská emancipace za první republiky vzkvétala. Po rovnosti mezi pohlavími hlasitě volali i mužští představitelé avantgardy. Jeden ze silných podnětů k tomuto reformnímu procesu (zásah do domácí sféry) přinesla v polovině dvacátých let 20. století kniha *Nové bydlení: Žena jako tvůrce* od architekta Bruna Tauta.⁶⁰ On se zasazoval za očištění domácnosti od přebytečné dekorace a ozdob, které odvádějí pozornost od podstatných aspektů bydlení, jakými jsou hygiena a harmonické prostředí.⁶¹

Jako další impulz zapůsobila v roce 1929 se v Brně konající se *Výstava moderní ženy*, jejímž cílem bylo seznámit veřejnost se životem a činností současných československých žen na poli vzdělání, profesionálních a veřejných aktivit, stejně tak umění, péče o domácnost, zdravotní péče a v neposlední řadě i módy. K této výstavě vznikl i katalog, ve kterém byly uveřejněny eseje, které sice kvitovaly možný přístup žen k většině profesí, zároveň ale ženě stále přisuzovaly právo na „domácnost“.⁶² Jiřina Lancová zde dokonce napsala, že být ženou v domácnosti není nic podřadného, že touto „rolí“ nemůžeme opovrhovat: „*Vzdělané a uvědomělé vrstvy společnosti pochopily již, že domácnost, hospodářství a výchova dětí jsou povolání příliš zodpovědná a důležitá a vyžadují vyššího odborného vzdělání a náležité přípravy jako každá zodpovědná veřejná funkce.*“⁶³

Martina Pachmanová nahlíží na prvorepublikovou ženu takto: „*Od moderní ženy se očekávalo, že bude vzdělaná, umělecky činná a fyzicky zdatná, ale její čistota, krása, síla a schopnosti měly být plně oddány zájmům rodiny a zůstat v područí klidné a mírumilovné domácnosti. (...) ‚Nová žena‘ měla vypadat jako moderní a nezávislá bytost, ale uvnitř měla nadále zůstat cudnou dámou starající se o domácnost a udržující společenský status quo; bylo pramálo žádoucí, aby její emancipace narušila existující sociální řád.*“⁶⁴ A je třeba dodat, že takový byl i pohled tehdejší společnosti, která byla schopna emancipaci přijmout, možná i rovnoprávnosti pomoci, ale v jádru zůstala věrna starým pořádkům.

⁵⁹ Martina PACHMANOVÁ, *Neznámá území českého moderního umění: pod lupou genderu*, Praha 2004, s. 145.

⁶⁰ Bruno TAUT, *Nové bydlení: žena jako tvůrce [moderní domácnosti]*, Praha 1926.

⁶¹ Martina PACHMANOVÁ, *Neznámá území českého moderního umění: pod lupou genderu*, Praha 2004, s. 147–148.

⁶² Martina PACHMANOVÁ, *Neznámá území českého moderního umění: pod lupou genderu*, Praha 2004, s. 147–148.

⁶³ Jiřina LANCOVÁ, *Žena v povolání*, in: *Výstava moderní ženy*, Brno 1929. s. 37. Citováno z: Martina PACHMANOVÁ, *Neznámá území českého moderního umění: pod lupou genderu*, Praha 2004, s. 148.

⁶⁴ Tamtéž, s. 150.

V průběhu dvaceti let existence svobodného demokratického Československa musela žena čelit i jiným problémům, než jen změně v přístupu a pohledu na ni. Během těchto dvaceti let musela projít několika zkouškami. Jednou z nich byla i vleklá hospodářská krize. Ženy dokonce byly i obviňovány z hospodářské nestability, a to nejenom u nás, ale celosvětově. Dávalo se jim za vinu, že nakupováním pro rodinnou domácnost, při kterém nerespektují nároky moderní doby, jen prodlužují období krize a nestability. Proto měly být ve svých nákupech obezřetné. Podle některých dobových článků se z běžného nakupování stala skutečná věda.⁶⁵

Najednou vše souviselo se vším. Ženy měly možnost dosáhnout svobody například výměnou svých šatníků. Vedle domácnosti se mohly více věnovat samy sobě a objevovat novinky, kterými pro ně mohla být móda nebo i sport, jehož obliba u žen rapidně stoupala.

Velký vliv na vnímání ženy měla i meziválečná avantgarda. Zejména někteří umělci se stali samozvanými propagátory a příznivci ženské emancipace. Dodnes asi největší ženskou ikonou emancipace první republiky zůstává malířka Toyen,⁶⁶ která se svého dívčího jména Marie Čermínová vzdala v roce 1922. Pseudonym jí vymyslel básník Jaroslav Seifert. Sám si na tuto událost vzpomíná takto: „*Marie Čermínová nás dlouho žádala, abychom pro ni vymyslili s Nezvalem nějaký vhodný pseudonym. Napadlo nás asi tucet jmen, žádné se jí však nelíbilo. Nám ostatně také ne. Až jednou. Seděl jsem s Mankou sám v Národní kavárně a Manka měla před výstavou. A nechtěla za nic vystavovat pod svým jménem. Když na chvíli odešla pro nějaký časopis, napsal jsem na ubrousek velkými písmeny TOYEN. Když si jméno po svém návratu přečetla, bez rozmyšlení je přijala a nosí je podnes; nikdo ji jinak neosloví.*“⁶⁷

Toyen je jednou z mála žen, kterým se věnovalo v souvislosti s emancipačními snahami poměrně velké pozornosti. Ona sama nechtěla být s ženským hnutím spojována. Byla symbolem ideálu „nového ženství“, který přijali za svůj jak

⁶⁵ Např. Jindřich HALABALA, *Rozhodnou ženy*, in: *Žijeme* 1, 1931, č. 1, s. 29, nebo: Hana KUČEROVÁ-ZÁVESKÁ, *Heibaudi*, in: *Žijeme* 1, 1931, č. 7, s. 212.

⁶⁶ Toyen, vl. jm. Marie Čermínová (21. září 1902, Praha – 9. listopadu 1980, Paříž), česko-francouzská surrealistická malířka. Byla jednou z významných ženských osobností české i evropské kultury 20. a 30. let 20. století. Radíme ji mezi nevýznamnější a nejsvobodnější tvůrčí osobnosti umělecké avantgardy. Velmi významné se pro ni stalo celoživotní přátelství s malířem, spisovatelem a fotografem Jindřichem Štýrským (1899–1942). Byla členkou Uměleckého svazu Devětsil. V roce 1934 se spolu se Štýrským stala zakládajícím členem Skupiny surrealistů v ČSR (společně také s Bohuslavem Broukem, Karlem Teigem, Vincencem Makovským či Vítězslavem Nezvalem aj.). Přátelila se také s Jaroslavem Seifertem. Po válce se odstěhovala i se svým dílem do Paříže, kde již zůstala. Díky přátelům surrealistům André Bretonem a Benjaminem Péretem našla v Paříži nový domov. Usadit se jí pomohl mj. i Ferdinand Peroutka. Toyen zemřela 9. listopadu 1980 v Paříži. (Životopis online www.spisovatele.cz [cit. 2013-06-10]. URL: < <http://www.spisovatele.cz/toyen-marie-cerminova#cv> >.)

⁶⁷ Jaroslav SEIFERT, *Všechny krásy světa. Příběhy a vzpomínky*, Praha 1982, s. 343.

levicoví intelektuálové, tak liberální ženské emancipační skupiny. Ji, stejně jako jiné umělkyně, které se nechávaly inspirovat a ovlivňovat francouzskými trendy, oslovil tzv. cross-dressing (oblékání se do šatů druhého pohlaví), který značil nejenom nezávislost, ale současně byl i politickým gestem, skrze něž se společnost snažila napravit nerovnosti mezi pohlavími.⁶⁸ Svého času byla vyznavačkou cross-dressingu například i herecká hvězda Anna Sedláčková, která se na konci 20. let stala idolem mnoha mladých dívek, či tanečnice Nina Jirsíková. Tyto ženy dávaly oblečením a účesem na odiv, že nejsou zařaditelné do zjednodušující pohlavní škatulky.

Toyen protestovala proti všemu, byla anarchistkou stavějící se proti měšťáctví i proti pohlaví, žila naprosto nezávisle a jediné, na co kladla vysoké nároky, byla ona sama a její tvorba. Byla pro své vrstevníky tajemnou ženou v mužském obleku. Ačkoliv si nebyli jisti její sexuální orientací, pro mnohé se stala sexuálním idolem, pro jiné inspirací. Zamilovaný do ní byl nejenom J. Seifert, ale třeba i Vítězslav Nezval a jiní. Dostalo se jí pozornosti, jako žádné jiné člence Devětsilu. Pro jedny byla Toyen „mužem“, pro druhé nikdy nepřestala „být ženou“. O sobě vždy mluvila bez ženské koncovky, byl to prvek rovnoprávnosti, a to jak umělecké, tak lidské.⁶⁹

Myslím, že Toyen, ač je dodnes pokládána za symbol ženské emancipace 20. a 30. let 20. století, byla ve své osobě pro tehdejší dobu a společnost extrémem, který byl hoden obdivování, ale který byl přijímán s jistou obezřetností a zůstal více méně ojedinelou záležitostí. Takový stupeň emancipace, na kterém se Toyen pohybovala, byl i pro mnohé „emancipistky“ přespříliš.

Kde ve skutečnosti měla žena za první republiky své místo? Pro odpověď si vypůjčím slova Martiny Pachmanové, která, myslím, krásně dokládají to, co hledáme, a která uzavrou obraz ženy ve společnosti před rokem 1938. *„Ti, kdo volali po osvobození žen od břímě domácnosti, opomíjeli kritiku tradiční dělby práce mezi pohlavími a nadále stavěli na odiv poslání žen jako manželek a matek. Podobně jako většina západoevropských feministek věřily za první republiky i nejpokrokovější české ženy, že obhajobou ženských práv upevní v první řadě rodinné svazky a své rovnoprávné postavení v manželském soužití. Rostoucí množství obrazů žen jako sportovkyň nebo řidiček automobilů bylo významným symbolem nové epochy. Vyrovnané, silné a dokonale oblečené ženy na stránkách společenských a kulturních časopisů mohly být důležitým vzorem ostatním ženám, protože jim dodávaly pocit sebevědomí. Zároveň ale zakrývaly řadu jiných rozporů života v moderní společnosti: třídní konflikty, sexuální obchod či prohlubující se rozdíly životní úrovně mezi městem a venkovem.“*⁷⁰

⁶⁸ M. PACHMANOVÁ, *Neznámá území českého moderního umění: pod lupou genderu*, s. 185–192.

⁶⁹ Tamtéž, s. 201–205.

⁷⁰ Tamtéž, s. 155.

Žena a válečná realita

Druhá světová válka přinesla změny do života všech lidí, a to jak mužů, kteří stále ještě byli hlavními aktéry společenského a politického života, tak žen a dětí. Protektorátní realitou byl život na příděl. Potraviny byly jen na lístky, látky a oděvy na šatenky, tabačky sloužily kuřákům a benzín byl především jen pro služební vozy. Z všeobecného nedostatku začal velice brzy těžít černý trh, na kterém se sice dalo sehnat téměř cokoliv, ale málokdo na to měl. Život se lidem změnil v mnoha ohledech. Čeština se musela uskromnit na úkor němčiny. Strach, který vyvolávala nutnost zatemňování, zatýkání gestapa či později poplachu ze sirén, představoval podstatnou složku lidského rozhodování. Společenský život možná utrpěl, ale nepřestal existovat. I když byly zakázány taneční zábavy, divadla a kina zaznamenávala vysokou návštěvnost. I restaurace a hospody žily dál svým vlastním životem, který se ale musel vyrovnat s všemožnými náhražkami. Ačkoliv válka byla ve znamení neustálého přešívání oděvů, udržela se nejenom krejčovství, ale i oblíbené módní salóny. Přes všechny útrapy nově nastoleného režimu se žilo dál.

Ačkoliv válčení bylo výsadou mužů, i ženy musely v době války nějak žít a některé dokonce s muži spolupracovaly v jejich „mužských úkolech“ na poli politickém, válečném, odbojovém i kolaborantském. Většina žen při tom ale plnila své běžné úkoly a nezříkala se tradiční role matky, manželky a hospodyně v domácnosti. I když válečná doba je nutila přizpůsobit se. Někteří muži odešli na frontu, jiní spolupracovali s odbojem, někteří se skrývali. Ženy musely zaopatřit rodinu. Některé se pak dokonce přidaly ke svým mužům a aktivně se zapojily do odbojové a partyzánské činnosti, či vytvářely zázemí pro armádu. Ženskému pohlaví se pak nevyhnuly ani nacistické represe v podobě věznění, výslechů, mučení či dokonce poprav.

Ačkoliv se životy žen lišily podle toho, zda žily v napadených, ovládnutých, či útočících státech, od všech se očekávalo, že budou v první řadě plnit své tradiční úkoly, starat se o domácnost, rodinu a děti. K těmto povinnostem pak chodily také do zaměstnání. Pro některé to byla existenční nutnost a týkalo se to nejenom žen ze sociálně slabých rodin, ale stále více i žen ze středních vrstev. Ne nutně ale musely ženy vykonávat podřadné práce. Kromě dělnických profesí se ženy uplatnily i na poli duševním a intelektuálním.⁷¹

Ženské aktivity byly skutečně různé a podstatně nelišily od těch, které ženy prosazovaly v dřívějších dobách. Za druhé světové války se zapojovaly do války mnohem aktivněji, účastnily se dokonce i bojů v řadách vojenských jednotek, zatímco v první světové válce pomáhaly maximálně jako ošetřovatelky ve vojenských lazaretech. Ženy tak nacházíme i v československé armádě. Byly to většinou

⁷¹ Jana BUREŠOVÁ, *Žena a druhá světová válka*, in: Jana Burešová et al, *Válečný prožitek české společnosti v konfrontaci s nacistickou okupací (1939–1945): sborník příspěvků ze symposia k 70. výročí vypuknutí druhé světové války*, Praha 2009, s. 79–81.

emigrantky, které se dobrovolně přidaly k zahraničním jednotkám. Ženy bychom našli na všech frontách. Na konci války jich na té východní bylo dokonce něco okolo tisíce, na Středním východě a v Anglii to už bylo jen několik desítek.⁷² Dosud asi nejpodrobněji se otázce žen v československé armádě věnovala historička Zlatica Zudová-Lešková.⁷³ Ženám na východní frontě se pak věnovala Marie Pánková.⁷⁴ Jejich závěry pak nejlépe shrnula Jana Burešová, když napsala: „Ženy v armádě nahrazovaly muže, kteří odcházeli bojovat do předních linií. Nastupovaly ke službě u polních radiostanic a telefonních ústředí. Spojářky musely mnohokrát vyvinout nadlidské úsilí, aby udržely spojení mezi jednotkami. V každém počasí, v dešti, blátě, v zimě ve sněhu a mrazu, za neustálého ostřelování nepřítele musely hledat poruchy ve spojení, navazovat a udržovat spojení. Těžké radiové stanice vážící i deset kilogramů, musely nosit na zádech, obsluhovaly protiletadlová děla, která chránila bezpečnost vzdušného prostoru nad jednotkami a přímou palbou kryla vojáky před útočícími nepřátelskými tanky a pěchotou. Každé dělo měl jednoho velitele, dva mířiče, jednoho nabiječe a dva podavače nábojů. Ženy byly vycvičeny tak, aby se mohly v boji vystřídat a případně nahradit ztrátu spolubojovnice. Děla, náboje i celá obsluha se musely v palebném postavení zakopat. I tuto práci vykonávaly ženy.“⁷⁵

Ať už na frontě, v zázemí, či přímo v protektorátu pracovaly ženy i jako zdravotnice, ošetřovatelky, lékařky, či jako řidičky, opravářky nebo údržbářky, pradelny, kuchařky i pekařky.⁷⁶

Zaměříme-li se na veřejnou činnost žen v období druhé světové války, zjistíme, že ji můžeme rozdělit do několika kategorií:

Z okruhu politiky a diplomacie se ženy spíše vytratily. Z účasti v Národním souručenství byly ženy například úplně vyloučeny.⁷⁷ Většina těch, které se v období první republiky politicky angažovaly, zůstala v protektorátu. Podstoupit náročnou cestu do exilu jich mnoho nemohlo jak z rodinných, tak z fyzických či jiných důvodů. Některé z nich se pak v protektorátu staly oběťmi nacistické perzekuce. Jmenujme alespoň senátorku a současně asi největší prvorepublikovou bojovnici za ženská práva Františku Plamínkovou, která byla popravena v červnu 1942, senátorku Betty Karpíškovou, která zahynula na podzim 1942 v plynové komoře, nebo

⁷² *Ženy bojující v zahraničních jednotkách za druhé světové války*, Praha 1992, nebo Milada VÁVROVÁ, *Vojáci v sukních*, Jihlava 2001.

⁷³ Zlatica ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, *Ženy v čs. armádě v letech 1939–1945*, in: Šárka Helmichová, *Statečné ženy, o kterých se málo ví*, Praha 2006, s. 9–32.

⁷⁴ Marie PÁNKOVÁ, *Na východní frontě*, in: Š. Helmichová, *Statečné ženy, o kterých se málo ví*, s. 41–42.

⁷⁵ J. BUREŠOVÁ, *Žena a druhá světová válka*, s. 82.

⁷⁶ Blíže pak: M. VÁVROVÁ, *Vojáci v sukních*.

⁷⁷ Archiv Národního muzea, Praha, fond Zdeněk Fierlinger, inv. č. 1901, kart. 56.

senátorku Emmu Koutkovou, která byla vězněna v letech 1944–1945.⁷⁸ Jediné ženy, které v aktivní exilové politice nacházíme, byly Anežka Hodinová-Spurná a Marie Jurnečková-Vorlová.⁷⁹

Dodnes se asi nejvíce pozornosti věnovalo otázce žen v odboji, a to jak v zahraničním (kterých bylo podstatně méně), tak v domácím. V zahraničním odboji se ženy začaly angažovat především v různých spolcích, které se zabývaly především sociálními otázkami. Byl mezi nimi levicový Klub žen, který vydával časopis Pracující žena, či Rada československých žen, který postupně soustřeďoval všechny ženské organizace v Anglii.⁸⁰ O její činnosti nám zanechala svědectví Marie Tůmová, tehdy mladá studentka, které se podařilo odejít do Anglie a která zde pracovala jako tajemnice Rady žen. Pracovala také pro Červený kříž. Činnost Rady žen byla různorodá – pořádala např. sbírky pro válečné potřeby, hlídání dětí, přednášky a kurzy, starala se o zaměstnané dívky a ženy, atd.⁸¹

Blíže je pak zmapována různorodá práce žen v domácím odboji. Je třeba si uvědomit, že každý muž v odboji byl obklopen ženami. Ať již to byly manželky, milenky, sestry, kamarádky, nebo třeba bytné. Zapojovaly se jak mladé svobodné ženy, tak manželky nebo matky. Nemůžeme jednoznačně charakterizovat ženy, které se v odboji angažovaly. Některé byly dříve veřejně či politicky činné (političky, učitelky, lékařky, umělkyně), ale byly to i úplně obyčejné ženy, které jen stály za svými muži. Mnohdy se zapojovaly jen svojí nezištnou pomocí příteli nebo známému svého přítele, aniž by si více uvědomovaly, jaké následky to pro ně může nést. Bylo ale i hodně těch, které si své jednání plně uvědomovaly a jejichž cílem byl opravdový boj proti nacistickým utlačovatelům českého národa.⁸² O ženách v odboji nemůžeme mluvit bez kontextu celého společenského dění.⁸³

⁷⁸ Ralf GEBEL, *Pronásledování poslanců a senátorů Československé republiky v letech Protektorátu Čechy a Morava*, Moderní dějiny 1, 1993, s. 259–289. Jednotlivě též: Dana MUSILOVÁ, *Z ženského pohledu: poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918–1939*, České Budějovice 2007, s. 102–103, 104–105, 110–111.

⁷⁹ Jan NĚMEČEK, *K úloze žen v politice a diplomacii druhého československého zahraničního odboje*, in: Šárka Helmichová, *Statečné ženy, o kterých se málo ví*, s. 33–39. Jednotlivě též: D. MUSILOVÁ, *Z ženského pohledu: poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918–1939*, s. 100–102.

⁸⁰ J. BUREŠOVÁ, *Žena a druhá světová válka*, s. 84.

⁸¹ Miroslava TŮMOVÁ, *Vzpomínka na Anglii*, in: Š. Helmichová, *Statečné ženy, o kterých se málo ví*, s. 43.

⁸² Viz Jindřich POKORNÝ, *Parsifal: osudy jedné demokratické odbojové skupiny v letech 1938–1945 s poválečným dovětkem*, Praha 2009.

⁸³ Blanka JEDLIČKOVÁ, *Ženy okolo ilegálního časopisu „V boj“ 1939–1942*. Bakalářská práce obhájená v roce 2011 na Ústavu historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice, s. 15–16; J. BUREŠOVÁ, *Žena a druhá světová válka*, s. 83–84.

Je mnoho žen, o kterých můžeme prohlásit, že byly spolupracovnicemi jedné, nebo i více odbojových organizací. Najdeme ale i hodně těch, které nikam zařadit nemůžeme, protože pomáhaly „pouze“ jednotlivcům. Jejich činnosti byly různé. Ubytovávaly nebo hledaly úkryty pro osoby, které žily v ilegality, fungovaly jako spojky, které mnohdy přinášely tak důležité a nebezpečné zprávy, že kdyby je s nimi gestapo dopadlo, trest smrti by je neminul. Mnohé ukrývaly ilegální tiskoviny, jiné soupisy kolaborantů a některé například i zbraně či jinou munici. Další organizovaly a zajišťovaly schůzky členů odboje nebo psaly, tiskly a kolportovaly ilegální tiskoviny. Nebylo ani málo těch, které nabídly svou pomoc parašutistům, pro které bylo potřeba zajistit nemálo věcí, aby alespoň nějakou chvíli mohli v protektorátní ilegality přežít. To znamenalo nejenom zásobování jídlem a oblečením, ale i opatřit falešné doklady, atd.⁸⁴

Některé ženy byly za svoji aktivitu pronásledovány a vězněny. Mezi všemi by se slušelo vzpomenout na již zmíněnou popravenou političku národně socialistické strany, senátorku a novinářku Františku Plamínkovou,⁸⁵ která současně zastávala funkci předsedkyně Ženské národní rady a místopředsedkyně Mezinárodní ženské rady a která byla zapojena do odbojové práce pro Politické ústředí (PÚ) a Petiční výbor Věrní zůstaneme (PVVZ). V žádném případě pak nesmíme zapomenout na ženu, na které se později komunistický režim dopustil jednoho z nejodsouzeníhodnějších zločinů. Byla jí dr. Milada Horáková,⁸⁶ která byla spolu se

⁸⁴ B. JEDLIČKOVÁ, *Ženy okolo ilegálního časopisu „V boj“ 1939–1942*, s. 15–16.

⁸⁵ Františka Plamínková se narodila 2. 5. 1875 v Praze. Působila jako učitelka a novinářka. V letech 1925–1939 byla senátorkou Národního shromáždění a také předsedkyní Ženské národní rady. Za okupace se zapojila do odbojové činnosti pro PÚ a PVVZ. Zajímavá zůstává i otázka samotné Ženské národní rady v odboji. Za svoji ilegální činnost byla 30. 6. 1942 zastřelena v Praze-Kobylisích (Jaroslav ČVANČARA, *Někomu život, někomu smrt: československý odboj a nacistická okupační moc 1939–1941*, 1. díl, Praha 2008).

⁸⁶ Milada Horáková, roz. Králová se narodila 25. 12. 1901 v Praze. Vystudovala práva a provdala se za ing. dr. Bohuslava Horáka. Byla členkou Ženské národní rady. Kladla si za cíl rovnoprávnost českých žen. Od roku 1929 byla členkou České strany národně socialistické. Spolu s F. Plamínkovou byla zapojena do odbojové práce pro PÚ a PVVZ. Spolu se svým manželem byla 2. 8. 1940 zatčena. Dva roky byla vězněna v Terezíně. Lidový soud v Drážďanech pro ni navrhl trest smrti. Ten byl nakonec změněn na 8 let vězení. Až do konce války byla vězněna v Aichachu. Po válce se zapojila opět do společenského a politického života. Novým komunistickým režimem byla opět zatčena. Po vykonstruovaném procesu byla 27. 6. 1950 v 5 hod. 45 min. oběšena (J. ČVANČARA, *Někomu život, někomu smrt: československý odboj a nacistická okupační moc 1939–1941*). Dále: Miroslav DVOŘÁK – Jaroslav ČERNÝ, *Žoldnéři války: soudní proces s dr. Horákovou a spol.*, Praha 1950, dále Pavla FORMÁNKOVÁ – Petr KOURA, *Žádáme trest smrti – Propagandistická kampaň provázející proces s Miladou Horákovou a spol.*, Praha 2008, nebo Milada HORÁKOVÁ, *Dopisy z cely smrti. Z pankrácké cely smrti 24.–27. 6. 1950*, Ústí nad Orlicí 2000.

senátorkou Plamínkovou zapojena do práce pro PÚ a PVVZ.⁸⁷ Zapomenout bych nechtěla ani na Irenu Bernáškovou-Preissigovou, která byla jako první Češka vůbec odsouzena k trestu smrti (březen 1942). Je však daleko více těch, o kterých by se mělo psát a nepíše, ba dokonce se o nich ani neví. Podrobněji jsem se otázce žen v odboji, včetně konkrétních případů, věnovala ve své bakalářské práci *Ženy okolo ilegálního časopisu „V boj“ 1939–1942*.⁸⁸

Na druhé straně bylo i mnoho takových žen, které svůj národ zradily a kolaborovaly, ať už z vlastních pohnutek a přesvědčení, z prospěchářství, či z loajality ke svému manželovi či příteli. Pátrání po jejich skutečných motivech a celkově osudech je pak mnohdy skutečně velmi složité a světlo do jejich motivace nevnesly ani poválečné mimořádné lidové soudy či očistné komise.

Nemálo žen ovlivňovala válečná realita nuceného nasazení na práci v Říši. Mladé dívky se mu snažily vyhýbat různými prostředky, především pak urychlenými sňatky. Když ale úřady přestaly uznávat sňatky uzavřené před 1. zářím 1943, bránily se dívky nasazení těhotenstvím (nevyjímaje svobodné matky, což znamenalo rozbíjení dalšího tabu), takže rok 1944 byl z hlediska narozených jedním z nejsilnějších ročníků.

Většina žen v protektorátu ale zůstala neangažovaně stát. Ať už cítily, či si myslely cokoli, i ony musely kromě každodenních starostí čelit obrovskému tlaku. Z jedné strany na ně apeloval ilegální tisk, který žádal, aby se proti Němcům aktivizovaly a ze strany druhé na ně útočil kolaborantský a propagandistický nacistický tisk. Porovnejme nyní alespoň dva takové články.

Ve 14. čísle časopisu „V boj“, který vyšel někdy na začátku srpna 1939,⁸⁹ apelovala Milena Jesenská na české ženy úvodníkem „Českým ženám“, v němž hlásala k vlastenectví, varovala proti rozšiřující se germanizaci a nabádala, aby se aktivně zapojovaly do akcí proti okupantům. V úvodníku Jesenská píše:

„Ano – ženy! Ne, nemáme dnes lehký úkol. V našich rukou neleží jen hmotné starosti, co a jak uvařit, když pomalu, ale jistě z trhu mizí máslo, maso a potraviny všeobecně stoupají v ceně. Když kolem sebe slyšíme hlasy tu velebící německý režim, tam oslněné hospodářskou taktikou pánů z říše – zde nadšení nad tím, jak velkoryse pojímají Němci sociální pomoc chudým! Neboť naši povinnosti, ženy, je uvést mezi ženami tyto naivní domněnky n správnou cestu. (...)

Ženy, připravte se na stoupající nedostatek a zvyšující se drahotu. Neoddávejte se optimismu, který říká: Bude všeho dost! – Ano – hladu a bídy, tak jako v Německu. Připravte se, abyste nebyly překvapeny, že jste na tom jednoho dne

⁸⁷ J. ČVANČARA, *Někomu život, někomu smrt: československý odboj a nacistická okupační moc 1939–1941*, 1. díl, s. 173.

⁸⁸ B. JEDLIČKOVÁ, *Ženy okolo ilegálního časopisu „V boj“ 1939–1942*, s. 15–22.

⁸⁹ Marie JIRÁSKOVÁ, *Stručná zpráva o trojí volbě. Milena Jesenská, Joachim von Zedtwitz a Jaroslav Nachtman v roce 1939 a v čase následujícím*, Praha 1996, s. 31–33.

jako hospodyně v říši, kterým ovšem – aspoň podle propagandy soudíc – stačí k nasycení pohled na rudou vlajku s černým hákovým křížem. (...)

Dobře si také, české a moravské ženy, všimněte jedné věci: říšské úřady z nejménovaných nebo předstíraných důvodů zakázají otevření ozdravovny, letního tábora, rekreačního střediska pro české děti. Stovky dětí ze sociálně slabých rodin na to vždycky každoročně čekají. Ovšem – říšským úřadům je pochopitelně milejší Hitlerjugend. (...)

A co naše ženy? Co naše dívky? – Sedím v zábavní místnosti v Praze. Samozřejmě všude samá německá uniforma, podpatky klapají, ruce se míhají ve vzduchu. ‚Urostlí‘ němečtí fešáci se uklánějí před českými dívkami – a tyto dívky jdou s nimi tančit! Srdce se ve mně zastavuje studem, hněvem a ponížením. České dívky, což nemáte kouska hrdosti v těle? (...) Musí před vámi plivnout každý Čech a každá Češka, která ví, co je národní hrdost a čest. (...) Česká žena dívka se nebojí! Vy, ženy, které máte ve svém okolí takové slabé povahy, promluvte jí do duše. ---

A ještě jeden odpovědný úkol pro ženy: Braňte svým mužům v odchodu za prací do Německa! (...) Nepouštějte své muže do Německa, ničíte tím svůj rodinný život, ochuzujete národ a nahráváte do rukou našim nepřátelům. Vždyť to verbování do Německa není ničím jiným, než uklizením odbojného českého živlu do bezpečí, který by mohl být Německu náramně nebezpečný, kdyby došlo k válce nebo k revoluci!

A teď, ženy, kladu vám přímo na srdce úkol, snad ten nejtěžší! Víte, nebo tušíte, že váš muž, bratr, syn nebo milý pracuje v nynější době pro velkou věc, pro odčinění křivd, které na nás byly spáchány. Tak, jako jste se slzami v očích, ale s hrdým, statečným a nadšeným srdcem posílaly své muže, bratry, syny do zákopů a opevnění na našich československých hranicích loni v září, s týmiž pocity při nich musíte stát nyní! Ženy, dnes je to také válka, válka v podzemí, o nic méně odpovědná a za daleko těžších podmínek.

Bojíte-li se o své drahé, skryjte své obavy na dně srdce, nedejte to před nimi znát, nesrážejte je od úkolu, který je svatý, svatější než všechno ostatní na světě. Můžete-li, pomáhejte jim, nemůžete-li, posilujte je, podporujte je svou účastí, svým klidem, svým příkladným chováním, nestůjte jim v cestě! Pochopte, že to, co Německo s námi provádí, je výsledkem snahy vyhladit nás! Podporujte proto protiněmecký odpor v jiných, šířte jej sami, opírejte se přitom o skutečnost, kterou nemůže nikdo ani popřít, ani vyvrátit, o poměry, jak se u nás vyvinuly po 15. březnu. Nezničí nás, nevyvrátí z kořenů, budou-li si české ženy vědomy svých vlasteneckých povinností, budou-li stát po boku svých mužů a dokáží-li, že jsou svých mužů, dobrých Čechů hodny... Ženy, buďte takové, aby muži mohli o nás říci, aby to o nás mohl říci celý svět: Na české a moravské ženy je vždy spolehnutí!⁹⁰

Opačným příkladem byla Zdena Kavková-Innemannová, která psala do Arijského boje články, které na ženy apelovaly, aby se přidaly a podporovaly nacistické

⁹⁰ V boj. Edice ilegálního časopisu, I. díl, sv. 3, č. 14, Praha 1992, s. 329–339.

myšlenky. V prvním vydání Arijského boje ze dne 18. 5. 1940 najdeme její text s titulkem „*I ženy musí vstoupit do Arijského boje!*“ Celý článek je laděn antisemitsky a sama také ženy vybízí: „*Každá žena musí spolupracovat na očišťení veřejné, těžce pošramocené morálky, a k tomu jí dopomůže náš Arijský boj!*“⁹¹

Válka postavení ženy nevyhnutelně proměnila, a to jak v neoficiální, tak i v oficiální rovině. Ženy se sice měly soustředit především na odvěkovou roli matky, ale nacistická ideologie s nimi počítala i jako s důležitou a početnou pracovní silou. Takový byl požadavek tehdejší totalitou stísněné společnosti. Ženský ideál se ale od takto definované ženské role ještě trochu lišil. Vedle matky a pracovní síly pak žena měla umět zajistit domácnost, která byla závislá na přidělovém systému, měla umět přešít staré šaty v nové a také sehnat nesehnatelné. Současně ale měla být elegantní, sportovně založená a svěží. Takový vzor pak ženy nacházely nejenom v protektorátních filmech, ale i na stránkách protektorátního tisku.⁹²

V zásadě můžeme říci, že žena v protektorátní společnosti příliš o zlepšení svého postavení vůči mužům neusilovala. Neměla na to čas, prostředky, ani myšlenky. Postavíme-li toto období do kontextu období meziválečného Československa, které např. historička Pavla Horská považuje za „*zlatý věk feminizmu v Čechách*“,⁹³ dojdeme k názoru, že druhá světová válka z českého pohledu do emancipačních snah žen zásadně nezasáhla a když, tak tyto snahy spíše utlumila. Prodloužíme-li ale náš pohled ještě dále, můžeme se dokonce domnívat, že další „*boj*“ žen začal teprve až v 50. a 60. letech 20. století. Z druhého pohledu se ale postavení ženy ve společnosti během druhé světové války proměnilo, a to přirozenou cestou, přizpůsobením se situaci.

Často se setkáváme s otázkou, jak se promítlo postavení ženy za druhé světové války do jejího poválečného postavení a zda došlo v této rovině k nevratným změnám. Tato otázka by ale měla být postavena jinak. To, že ke změnám došlo je neoddiskutovatelné. Neptejme se, zda to byly změny nevratné, ale jestli je poválečná společnost chtěla vůbec vracet?! Vždyť ženy se staly důležitou pracovní silou, které měla pomoci v obnově národního hospodářství, což platilo nejenom pro roky 1945–1948, ale především pak v následném období, kdy se, jak víme, postavení ženy ve společnosti změnilo zcela zásadně.

⁹¹ Arijský boj, 1940, č. 1, 18. května.

⁹² M. BURIANOVÁ, *Móda v ulicích protektorátu*.

⁹³ P. HORSKÁ, *Naše prababičky feministky*, Praha 1999, s. 115.

Blanka Jedličková

Von der Republik zum Protektorat. Überblick und Charakteristik der bisherigen Produktion über die Stellung der Frau in der Gesellschaft an der Neige der Ersten Republik und im Protektorat

Zusammenfassung

In der Kriegszeit hatte sich die Stellung der Frau verwandelt, und zwar sowohl auf der inoffiziellen als auch der offiziellen Ebene. Die Frauen sollten sich zwar auf die uralte Mutterrolle konzentrieren, aber in der Naziideologie stellten sie auch wichtige und zahlreiche Arbeitskräfte dar. Das erforderte von ihnen die totalitätsbeklommene Gesellschaft. Das Frauenideal unterschied sich noch ein wenig von der so definierten Frauenrolle. Neben ihrer Rolle als Mutter und Arbeitskraft sollte sich die Frau um den rationierungsabhängigen Haushalt kümmern, alte Kleider in neue umnähen, und auch Unbeschaffbares beschaffen. Sie sollte zugleich elegant, sportlich und frisch aussehen. Derartige Vorbilder konnten dann die Frauen in Protektoratsfilmen, aber auch auf Seiten der Protektoratspresse finden. Grundsätzlich kann man konstatieren, die Frau habe sich in der Protektoratsgesellschaft um eine Verbesserung ihrer Stellung gegenüber dem Mann nicht viel bemüht. Sie hatte weder Zeit, noch Mittel und Lust dazu. Vergleicht man diesen Zeitabschnitt mit der Tschechoslowakei der Zwischenkriegszeit, welche die Historikerin Pavla Horská für ein „*goldenes Zeitalter des Feminismus in Böhmen*“ hält, kommen wir zum Schluss, dass der Zweite Weltkrieg aus der tschechischen Sicht die Emanzipationsbestrebungen der Frauen nicht wesentlich gefördert hat, und wenn schon, dann eher umgekehrt. Und wenn wir unseren Blick noch weiter richten, können wir sogar glauben, der weitere „Kampf“ der Frauen habe eigentlich erst in den 50er und 60er Jahren des 20. Jahrhunderts begonnen. Andererseits hat sich jedoch die Stellung der Frau in der Gesellschaft während des Krieges verwandelt, und zwar auf natürliche Weise durch Anpassung an die bestehende Lage. Häufig wird die Frage gestellt, wie sich die Stellung der Frau aus der Kriegszeit in ihrer Nachkriegslage widerspiegelt hat und ob es in dieser Sache irreversible Änderungen gab. Diese Frage sollte jedoch anders formuliert werden. Es ist nicht zu bezweifeln, dass es Änderungen gab. Fragen wir nicht, ob diese Änderungen irreversible waren, sondern ob die Nachkriegsgesellschaft überhaupt zurückkehren wollte. Die Frauen waren doch wichtige Arbeitskräfte, welche dem Wiederaufbau der Nationalwirtschaft beitragen sollten; dies gilt nicht nur für die Jahre 1945–1948, sondern insbesondere für die nachfolgende Zeitperiode, als sich, wie allgemein bekannt, die Stellung der Frau in der Gesellschaft total verwandelt hat.

Blanka Jedličková

From the Republic to the Protectorate. A Review and Characteristics of the Existing Production Dealing with the Position of Women in Society at the End of the First Czechoslovak Republic and at the Protectorate

Summary

The war necessarily brought about transformations of the position of women in society both at the official and unofficial level. On the one hand, women were expected to concentrate on their age-long role of motherhood; on the other hand, however, they constituted an important part of labor force in Nazi ideology. This was required by the then totalitarian regime in society. However, the ideal woman still differed from the woman's role thus defined. In addition to her role as mother and labor force woman had to manage the rationing-dependent household, alter old dresses and clothing and make them look like new, and get anything that was normally impossible to obtain. At the same time, she was supposed to be elegant, athletic, and well-looking. Such models were then available not only in the movies shown at that time, but also on the pages of Protectorate periodicals. We can say in general that the women in Protectorate society did very little to improve their position as compared to that of man. They had no time or tools, and did not feel like doing this. If put into context of the period of interwar Czechoslovakia, which is viewed by the historian Pavla Horská as a "*golden age of feminism in Bohemia*", we arrive at the conclusion that the Second World War had little impact on the emancipation efforts of women in the country; in fact, it was rather stifling them. We can even tend to believe that the further "struggle" of women started as late as 1950s and 1960s. Still, however, the position of women in society did change during the Second World War in a natural way by adapting to the existing situation. A question is often asked how the position of women during the Second World War was reflected in their postwar position and if irreversible changes had taken place at that level. The question should be formulated in a different way. There is no doubt whatsoever that transformations had taken place. Let us not ask whether these changes were irreversible, but whether the postwar society really wished to return. Women constituted a very important part of the labor force expected to help with the postwar economic recovery, which applies not only to the period of 1945–1948, but primarily to the subsequent period during which the position of women changed dramatically.

Peter Švík

K činnosti a aktivitám Stredo- a východoevropského výboru pri Európskom hnutí v rokoch 1948–1953

On the Activities of the Central and Eastern European Commission of the European Movement in 1948–1953

Except for Vladimír Goněc's studies on Hubert Ripka's activities in the aftermath of the WWII or Jan Wszelaki's group proposal for an Eastern European Schuman Plan, neither Czech nor Slovak historiography paid significant attention to the concepts of Central and Eastern European integration developed by the exile circles in the Western countries after 1945. A striking point here is that these plans, in most cases, did not originate from the respective national exile groups, but were rather a result of interplay between these. Furthermore, the mutual interchange had to be often managed from without by the "unbiased" mediators. These used to be the sympathetic Western politicians, political entrepreneurs or donors. At the end of 1940s and in early 1950s, the Central and Eastern European Commission of the European Movement was one of the most important platforms for such an interaction. While focusing on the Commission's activities, this article outlines its institutional linkages and composition as well as draws attention to the plan of Central and Eastern European integration worked out within this body at the turn of 1950s.

Keywords: History, 20th century, Cold War, Central and Eastern European Commission of the European Movement – institutional linkages and composition – integration plans for Central and Eastern Europe

Úvod

Pominúc práce Vladimíra Goněca mapujúce aktivity Huberta Ripku v období po druhej svetovej vojne či plán tímu okolo Jana Wszelakiho na vytvorenie východoeurópskej obdoby Schumanovho plánu,¹ nevenovala doteraz ani česká ani slovenská historiografia význačnejšiu pozornosť plánom a konceptom integrácie stredo- a východoeurópskych krajín, ktoré vznikli v prostredí exilových organizácií na Západe po roku 1945. Za povšimnutie tu stojí, že tieto koncepty neboli zväčša výsledkom konsenzu na báze jednotlivých národných exilových hnutí, ale skôr sa jednalo o výsledok ich vzájomnej interakcie, ktorá bola koordinovaná zvonku „nezávislými“ mediátormi – sympatizujúci západní politici a aktivisti, príp. donori. Koncom 40-tych a začiatkom 50-tych rokov predstavoval jedno z najdôležitejších miest takýchto prenikov Stredo- a východoeurópsky výbor pri Európskom hnutí, na ktorého činnosť a aktivity sa nasledujúci text zameriava. Cieľom štúdie je jednak priblížiť inštitucionálne väzby a personálne obsadenie výboru, jednak predstaviť program integrácie stredo- a východoeurópskej krajín, ktorý na pôde výboru vznikol na prelome 50-tych rokov.

Inštitucionálny kontext pôsobenia Stredo- a východoeurópskeho výboru pri Európskom hnutí a jeho zloženie

Vzhľadom na to, akú spúšť a hrôzu dva vojnové konflikty v priebehu niečo vyše tridsiatich rokov v Európe zanechali, idea federalizácie Európy stúpila po roku 1945 na popularite a získala si tiež mnohých vplyvných prívržencov. Naprieč celým kontinentom tak začali – v oveľa intenzívnejšej miere ako v medzivojnovom období – vznikať rôzne kluby a združenia, v ktorých sa stúpenci federalizmu regrutovali na stránickej a národnej, prípadne rovno na nadnárodnej úrovni.

K tým najvýznamnejším patrili najmä Európska liga pre ekonomickú spoluprácu (*European League for Economic Cooperation/Ligue européenne de coopération économique*), ktorá bola založená v marci 1947 z iniciatívy belgického premiéra Paula van Zeelanda a poľského emigranta Josepha Retingera. Ďalej hnutia združujúce sympatizantov európskej federálnej únie na stránickej báze: Socialistické hnutie za Spojené štáty európske (*Socialist Movement for the United States of Europe/Mouvement socialiste pour les Etats-Unis d'Europe*), kresťansko-demokratické „*Nouvelles équipes internationales*“ a Hnutie liberálov za zjednotenú Európu (*Liberal Movement for a United Europe/Mouvement libéral pour l'Europe unie*). A okrem týchto ešte Únia európskych federalistov (*Union of European Federa-*

¹ Pozri napr. Vladimír GONĚC, *Za sjednocenou Evropu. Z myšlenek a programů Huberta Ripky*, Brno 2004; TENŽE, *Hubert Ripka. Un européen*, Brno 2006 a TENŽE, *An Eastern Schuman Plan? Project of Central and East European Coal and Steel and Political Community (1953)*, Brno 2009.

lists/*Union européenne des fédéralistes*), pod ktorej krídlami sa zoskupili všetky federalistické hnutia a skupiny v Európe, a nakoniec Richardom Coudenhove-Kalergim iniciovaná Európska parlamentná únia (*European Parliamentary Union/Union parlementaire européenne*), zastrešujúca pro-federalistické parlamentné skupiny naprieč Európou. Šesticu nadnárodných združení ďalej dopĺňali britské Hnutie za európsku jednotu (*United Europe Movement*) a Francúzsky výbor pre zjednotenú Európu (*Conseil français pour l'Europe unie*).²

So zámerom skoordinať svoje aktivity sa tieto združenia začiatkom novembra 1947 uzniesli na vytvorení Medzinárodného koordinačného výboru Hnutí za európsku jednotu (*Joint International Committee of the Movements for European Unity/Comité international de coordination des Mouvements pour l'unité européenne*), pričom koordinačný výbor následne organizačne zaštil konanie Kongresu Európy (*Congrès de l'Europe/Congress of Europe*). Kongres sa konal v dňoch 7. až 11. mája 1948 v holandskom Haagu a bol zamýšľaný ako celoeurópska manifestácia proeurópskeho cítenia a nie ako podujatie úzkej skupiny členov toho či oného profederalistického hnutia.³ Po nespornom úspechu, ktorým kongres bol, sa výbor o pol roka neskôr, v októbri 1948, pretransformoval na Európske hnutie (*European Movement/Mouvement Européen*).

A keďže Železná opona ešte nebola vnímaná ako nemenná (a svojim spôsobom aj vyhovujúca) realita, ale ako cudzorodý prvok, pretínajúci stáročné politické, ekonomické a kultúrne putá medzi strednou a západnou Európou, Európske hnutie malo eminentný záujem aj o rozvíjanie vzťahov s exulantmi z krajín strednej a východnej Európy. Hnutie všetkými jemu dostupnými prostriedkami chcelo zabrániť, aby „národy spoza Železnej opony podľahli tlaku nenávisťnej propagandy a osvojili si ideológiu, ktorá je cudzia kultúrnym tradíciám a morálnym maximám formujúcim základy európskej civilizácie, čím by sa odcudzili od ducha a hodnôt Európy.“⁴ Za týmto účelom, keďže jeho „artiléria“ bola v tomto ohľade viac menej obmedzená len na nástroje „propagandy“ a politického plánovania, začali popri exilových hnutiach vznikať jednotlivé národné kluby Hnutia za európsku jednotu. V rámci

² Por. The National Archives, London, Kew (ďalej len TNA), FO 371/79267, Z2054/10719/72: Documentation français: Documents et textes relatifs au projet de convocation d'une Assemblée Européenne, s. 18–19. Pozri tiež: Jean-Michel GUIEU, *Le Congrès de La Haye, «porte-parole de l'Europe»?*, in: J.-M. Guieu – C. Le Dréau (vyd.), *Le «Congrès de l'Europe» à La Haye (1948–2008)*, Bruxelles 2009, s. 17–21 a Lubor JÍLEK, *Projets d'Assemblée européenne en 1946–1948*, in: M.-T. Bitsch (vyd.), *Jalons pour une histoire du Conseil de l'Europe*, Berne 1997, s. 19–31. Pre podrobný historiografický prehľad pozri Jean-Michel GUIEU – Jenny RAFLIK, *Le point sur: Penser et construire l'Europe de 1919 à 1992*, in: *Historiens&Géographes*, 2007, č. 399, s. 169–172.

³ Pre kompletný záznam priebehu kongresu pozri: *Congress of Europe, The Hague, 7–11 May 1948*, Strasbourg 1999.

⁴ TNA, FO 371/100331, N 1074/7: *European Movement, Central and Eastern European Commission, Origins and Activities*, október 1951, s. 4–5.

hnutia samotného vznikol koncom roka 1948 samostatný výbor pre strednú a východnú Európu, ktorý mal koordinovať činnosť „exilových“ národných klubov a tiež vypracovať princípy, ktoré by sa stali nosnými piliermi stredo- a východo-európskej politiky hnutia.

Z hľadiska personálneho obsadenia výbor pozostával z prominentných exilových lídrov, ktorých dopĺňalo niekoľko sympatizujúcich „západniarov“. Britániu zastupovali vplyvní členovia troch hlavných strán britského parlamentu – konzervatívce Julian Amery, labourista Arthur Greenwood a predseda Liberálnej strany Clement Davies a do svojej smrti v marci 1951 aj druhý predseda Medzinárodnej organizácie práce, Sir Harold Butler. Francúzsko zas vo výbore reprezentovali jeho bývalí ministerskí predsedovia Paul Ramadier a Paul Reynaud, ďalej André Philip, minister hospodárstva v prvej Ramadierovej vláde, a podpredseda zahraničnopolitického výboru Senátu Ernest Pezet. Členmi výboru boli aj belgický senátor a predseda belgického výboru Európskeho hnutia E. de la Valle Poussin a predseda holandských socialistov Koos Vorrink. A samozrejme tiež nemožno opomenúť samotného predsedu výboru Macmillana a generálneho sekretára Beddington-Behrensa.⁵

Väčšinu vo výbore však mali exulanti z Bulharska, Československa, Maďarska, Poľska, Rumunska a Juhoslávie. Po urovnaní rozporov medzi „zenklovským“ a „osusko-lettrichovským“ krídlom v rámci Rady slobodného Československa,⁶ Československo vo výbore zastupovali ex-diplomat Štefan Osuský a bývalý lidovecký minister zdravotníctva Adolf Procházka. Čo sa týka zástupcov zvyšných exilových komunit, na tomto mieste spoňme aspoň tých najdôležitejších: Bulharsko okrem iných zastupovali Georgi M. Dimitrov, dlhoročný predseda bulharskej agrárnej strany a generálny sekretár Medzinárodnej agrárnej únie (*International Peasant Union*) a prof. Nikolas Dolaptchieff, bývalý veľvyslanec v Londýne a podpredseda Bulharskej akadémie vied. Maďarský exil zas reprezentoval bývalý veľvyslanec v Paríži a expredseda zahraničného výboru v parlamente Pál Auer. Jedným z ďalších delegátov bol tiež kariérny diplomat gróf Bakách-Besseney – v rokoch 1934 až 1938 vedúci Politického oddelenia maďarského Ministerstva zahraničných vecí, ktorý neskôr počas vojny zastupoval Horthyho režim v Belehrade, Vichy a Berne. Z poľských delegátov možno spomenúť diplomata, ministra zahraničných vecí v exilových vláдах Sikorskeho a Mikołajczyka a neskoršieho poľského exilového prezidenta Edwarda Raczyńskiego alebo dr. T. Bieleckeho, počas vojny podpredsedu exilovej Národnej rady v Paríži a po jej konci predsedu Politického výboru Poľakov v Londýne. Členmi rumunskej delegácie, popri ďalších, boli tiež dvaja bývalí ministri zahraničných vecí: Grigore Gafencu sa usiloval udržať neutralitu

⁵ Por. TNA, FO 371/100331, N 1074/4: Central and Eastern European Commission of the European Movement, List of Members, október 1951.

⁶ K tomu bližšie pozri Peter ŠVÍK, *Ideová a koncepcná východiska zahraničnopolitického programu Rady slobodného Československa (1948–1953)*, in: *Moderní dějiny* 21, 2013, č. 1, s. 202.

Rumunská v extrémne komplikovanej dobe medzi 1. februárom 1939 a 30. májom 1940. O to isté, len o niečo bližšie ku koncu vojny (4. novembra 1944 – 5. marca 1945), sa tiež pokúšal Constantin Vișoianu, neskorší dlhoročný líder exilového Rumunského národného výboru. V porovnaní s československými exilovými lídrami sa – aspoň vo vzťahu k výboru – s vnútornými roztržkami lepšie vyrovnali lídri exilu juhoslovenského. Na jej činnosti sa tak podieľal nielen Slobodan Jovanović – významný srbský intelektuál a medzi januárom 1942 a júnom 1943 premiér exilovej vlády v Londýne –, ale aj „strojca“ jeho pádu, líder chorvátskych agrárnikov Juraj Krnjević.⁷

I keď pôvodným Macmillanovým a Beddington-Behrensovým zámerom bolo sústrediť vo výbore exilových lídrov len z týchto šiestich krajín, po publikovaní dokumentu *Basis for an Eastern European Policy* sa o členstvo začali zaujímať exiloví lídri pobaltských krajín a Albánska. Týmto žiadosťami bolo vyhovené a počet členov výboru sa rozšíril na desať.⁸ Pozornosť, ktorú vzbudil tento dokument, bola taktiež impulzom k zorganizovaniu londýnskej konferencie exilových lídrov v januári 1952. Pristavme sa teda na chvíľu pri ňom a pozrime sa na v ňom načrtnuté ideové zámery detailnejšie.

Politické základy pre strednú Európu

20stranová deklarácia *Basis for an Eastern European Policy* bola skoncipovaná medzi decembrom 1949 a májom 1950 a oficiálne publikovaná v pondelok 29. mája 1950.⁹ Okrem úvodu a záverečného zhrnutia hlavných téz do dvadsiatich bodov, sa člení na štyri časti. Prvou z nich je politický program, podľa ktorého mala byť „nová Európa“ v strednej a východnej Európe vybudovaná na štyroch základných fundamentoch. Týmto sú: národná nezávislosť, sloboda jednotlivca, právo na slobodné združovanie a právo na primerané sociálne zabezpečenie.

„*Národná jednota a nezávislosť sú základnou esenciou európskej myšlienky,*“ pretože „*vitalita, duchovné bohatstvo, originalita umenia a vedy vyvierajú z jedinečnosti národov,*“ ktoré v Európe žijú. Z tohto dôvodu si každý jeden európsky národ – či už väčší alebo menší – zaslúži rovnakú ochranu. Avšak to, že „*národy Európy musia byť slobodné*“ od vonkajšieho diktátu „*neznamená, že v Európe nemožno vybudovať úniu*“ jej národov. Princíp „*národnej nezávislosti totiž neodporuje existencii inštitúcií ako Rada Európy, na ktorú národné vlády a parlamenty slobodne delegovali vybrané právomoci*“. Európa si totiž uchová svoju „*silu a nezávislosť len*

⁷ Por. Por. TNA, FO 371/100331, N 1074/4: Central and Eastern European Commission.

⁸ Por. TNA, FO 371/124936, ZP1/5: Memorandum by Mr Macmillan and Major Beddington-Behrens, The Central and Eastern European section of the European Movement, 28. 8. 1950, s. 3.

⁹ Por. TNA, FO 371/86153, N 1072/6: Suggestion that the European Movement should be given wide publicity, 29. 5. 1950.

*vtedy, ak sa jej národy dokážu zjednotiť za účelom užšej ekonomickej spolupráce a spoločnej obrany, ale zároveň si uchovajú svoje národné tradície a vlastnú formu vlády“.*¹⁰

*„V novej Európe“ – pokračuje deklarácia ďalej – „bude mať každý jeden občan rovnaké práva, nech už by bol jeho pôvod, národná príslušnosť alebo náboženské vyznanie akékoľvek... Kolískou princípov slobody jednotlivca, slobody slova, náboženskej tolerancie a demokratickej vlády... je Európa a tieto slobody patria k najvyšším výdobytkom civilizácie. Boli vydobyté stáročia trvajúcim bojom proti silám despotizmu a reakcie, ale do dnešných dní sú v niektorých krajinách brutálne potlačované alebo ich moc ohrozuje. ... Súčasťou zjednotenej Európy preto nemôžu byť krajiny, ktorých vlády tolerujú nezákonné zatýkanie, nútené pracovné alebo koncentračné tábory, prenasledovanie politických oponentov a cenzúru tlače.“*¹¹

Ruka v ruke s týmto kráča aj právo na slobodné združovanie: *„...každému jednotlivcovi musí byť povolené slobodné združovanie v odboroch, družstvách alebo iných dobrovoľných združeniach, ak tieto vznikli za legálnym účelom. Nemožno ho násilím alebo zastrašovaním nútiť, aby vstúpil do organizácií, ktoré miesto členskej základne kontroluje vláda, čo je neklamný znak totalitného štátu.“* Demokratické štáty sa naopak usilujú o čo možno najväčší *„ekonomický blahobyt obyvateľstva, rozvoj jeho vzdelanosti a kultúrnej úrovne a zlepšenie prístupu k verejnému zdravotníctvu“*. Z tohto dôvodu nevyhnutnou *„súčasťou programu na rekonštrukciu krajín strednej a východnej Európy musí byť vylepšenie nástrojov sociálneho zabezpečenia podľa vzoru západoeurópskych krajín“*.¹²

Po tomto, pomerne stručnom náčrte politického programu, sa dokument obracia k ekonomickým otázkam, najmä z toho dôvodu, že *„v súčasnej dobe je najväčším problémom stredo- a východoeurópskych krajín mimoriadne nízky životný štandard absolútnej väčšiny obyvateľstva“*. Preto – podľa mienky výboru – tak, ako sa západoeurópskym krajinám dostalo veľkorysej pomoci prostredníctvom Marshallovho plánu, je potrebné, aby sa *„za účelom nevyhnutnej ekonomickej rekonštrukcie“* dostalo východnej Európe zo strany Západu rovnakej *„finančnej a technickej výpomoci“*. Blahodarným výsledkom takéhoto kroku by bolo *„navýšenie výmeny tovarov“* medzi východnou a západnou Európou, pričom prínosy z toho plynúce by boli dvojaké.¹³ V prvom rade by východoeurópske krajiny takto získali *„nezanedbateľné množstvo finančných prostriedkov potrebných na rozvoj nevyužitých prírodných zdrojov, čo... by viedlo k enormnému nárastu životnej úrovne“*.

¹⁰ Por. TNA, FO 371/86153, N 1072/1: Basis for an Eastern European Policy, máj 1950, s. 9.

¹¹ Tamže, s. 9–10.

¹² Tamže, s. 10.

¹³ Tamže, s. 10–11.

Tým sa na druhej strane „zväčší odbytko pre priemyselné produkty zo Západu. Nárast obchodnej výmeny medzi východnou a západnou Európou tak povedie k nárastu životnej úrovne všetkých národov kontinentu, keďže prosperita vytvára dopyt po produktoch a uspokojenie dopytu zas produkuje bohatstvo“.¹⁴

V súčasnosti však – zdôrazňuje deklarácia ďalej – na hospodárstvach piatich zo šiestich krajín, ktorých zástupcovia sa podieľajú na príprave dokumentu, spočíva sovietske jarmo, ktoré „ide kompletne proti základným ekonomickým záujmom týchto krajín“ a existujúce materiálne bohatstvo je zneužívané „v prospech záujmov sovietskeho Ruska“. Prakticky „hned’ po skončení vojny“ vyviezli Sovietsi z „Bulharska, Maďarska, Poľska, Rumunska a Juhoslávie“ popri „dobytku, poľnohospodárskej technike a priemyselných technológiách“ aj „nesmierne množstvo nerastného a prírodného bohatstva“. Vo všetkých krajinách malo neblahý vplyv na životné podmienky aj „násilné zavádzanie poľnohospodárskych družstiev, pričom roľníci, ktorí sa odmietli podrobiť diktátu komunistov, boli zastrašovaní a ich úroda bola znárodnená štátom za extrémne nízke ceny“. Zlú ekonomickú situáciu ďalej prehľbuje to, že Moskva „diktuje ceny, za ktoré importuje výrobky a iné produkty z východnej Európy“ a štáty spadajúce do jej mocenskej sféry donútila, forsírovaním „ťažkého priemyslu, ktorý slúži záujmom sovietskej vojenskej mašinerie,“ preťat’ „prirodzené štruktúry ich ekonomického života“. To sa odrazilo na úpadku „ľahkého priemyslu zameraného na výrobu tovarov bežnej spotreby“ a hospodárskych stratách, vyplývajúcich z nemožnosti čerpať „výhody plynúce zo slobodnej tovarovej výmeny so Západom“.¹⁵

Samozrejme, „plný hospodársky rozvoj šiestich krajín sa nedá dosiahnuť len zvýšením poľnohospodárskej a priemyselnej produkcie. Pre zabezpečenie výrazného zlepšenia životných a pracovných podmienok v masovom meradle, je tiež potrebné prehĺbiť ekonomickú spoluprácu aj medzi“ Bulharskom, Československom, Juhosláviou Maďarskom, Poľskom a Rumunskom navzájom. Vhodné oblasti, ako i charakter spolupráce – bilaterálna alebo multilaterálna – , určí až „čas a podmienky“ za ktorých sa tento zámer premení na realitu.¹⁶

V tretej časti deklarácie sa pozornosť autorov dokumentu obrátila na konkrétne problémy týkajúce sa poľnohospodárstva a priemyslu.

Čo sa prvej oblasti týka, deklarácia konštatovala, že kľúčovou otázkou rekonštrukcie vidieka zostáva nájst’ spôsob, akým „vzájomne skombinovať výhody maloroľníckeho vlastníctva pôdy s úžitkami plynúcimi z družstevného hospodárenia na slobodnej báze a s najnovšími trendmi v oblasti poľnohospodárskej mechanizácie. Vyriešenie tejto otázky sa odzrkadlí vo zvýšení prosperity.. rekonštituovaného

¹⁴ Tamže, s. 13.

¹⁵ Tamže, s. 13–14.

¹⁶ Tamže, s. 14.

rolníckeho stavu“.¹⁷ Nemožno však zatvárať oči predtým – zdôrazňuje sa v dokumente ďalej –, že ani ďalší „rozvoj poľnohospodárstva, hoc v súlade s najnovšími poznatkami vedy, nevyrieši problém prehusteného osídlenia vidieka, ktorý sa, s výnimkou Československa, týka všetkých krajín východnej Európy. Kým vo Francúzsku pred vojnou žilo vo vidieckych oblastiach 33 obyvateľov na kilometer štvorcový, v Bulharsku to bolo 66, v Juhoslávii 63, v Rumunsku 57 a v Poľsku 54. Vo všetkých týchto krajinách je možné dosiahnuť zvýšenie kvality života celkovej populácie len vtedy, ak dôjde k zvýšeniu výnosov z poľnohospodárskej činnosti, ale zároveň je potrebné, aby sa preľudnený vidiek trochu uvoľnil“. Už dlhšie panuje zhoda na tom, že najlepším liekom na „absorbovanie prebytočnej vidieckej populácie“ je program „rozsiahlej industrializácie“, ktorý prispeje „k zvýšeniu národného bohatstva a zlepšeniu kvality života“.

Je preto nutné, aby sa popri potravinárskom priemysle podporoval rozvoj takých priemyselných odvetví, ktoré by predstavovali konkurenciu dovozu. Napr. tam „kde sú ložiská železnej rudy, by sa ich systematickým rozvojom mal budovať ťažký priemysel a tie krajiny, v ktorých je ťažký priemysel už vybudovaný, by mali podnikáť kroky na rozšírenie a zdokonalenie výroby“. Takýto postup by bezpochyby bol nielen „na prospech jednotlivých krajín, ale Európy ako celku“. Trvalej udržateľnosti rozvoja priemyslu by bola taktiež nápomocná aj „užšia ekonomická integrácia medzi východoeurópskymi krajinami“. Dôjde totiž k sformovaniu „oveľa väčšieho trhu, na ktorom sa budú priemyselné výrobky môcť umiestniť, čím sa posilní ich konkurencieschopnosť voči dovážaným produktom a aj ich exportný potenciál“. Vzhľadom na to, že „nie práve zanedbateľné množstvo nerastného bohatstva východoeurópskych krajín doteraz ležalo ladom,“ je veľká pravdepodobnosť, že „ich rozvoj, sprevádzaný finančnou výpomocou zo Západu, prispeje k rastu ekonomickej prosperity“ vo východnej Európe.¹⁸

Posledná, štvrtá časť deklarácie, poukazovala na problémy, ktorým prevažná väčšina „utečencov z neslobody“ čelila či už v tranzitných alebo prijímajúcich krajinách. Deklarácia vyzvala Západné moci k tomu, aby k riešeniu neľahkej situácie emigrantov pristupovali „promptne a s istou dávkou šľachetnosti“. „Imigračné práva“ – zdôrazňuje dokument – „nemožno obmedzovať len na mladých a fyzicky zdatných, ale musia sa vzťahovať aj na ich rodinných príslušníkov.“ Taktiež v rámci platnej legislatívy a daných obmedzení na trhu práce „musia mať utečenci v prijímajúcich krajinách zabezpečené rovnaké práva na slobodnú voľbu zamestnania, ako ktorýkoľvek iný občan“. Ďalej je potrebné zabezpečiť, aby vysoko kvalifikovaní utečenci „neboli nútení k výkonu nízko kvalifikovanej manuálnej práce, ale v čo možno najväčšej miere sa treba usilovať o vytvorenie takých podmienok, ktoré im umožnia zmysluplne sa realizovať v rámci ich doterajšej špecializácie“. Rovnako treba skoncovať s praxou, keď prijímajúce krajiny financujú emigrantské organizá-

¹⁷ Tamže, s. 15.

¹⁸ Tamže, s. 16.

cie len vtedy, keď „*tieto slúžia na prehlbenie asimilácie*“ a finančná podpora by sa mala ujsť aj organizáciám zameraným na „*uspokojenie ekonomických, vzdelávacích a kultúrnych potrieb*“ v rámci exulantských komunít. A nakoniec „*je potrebné odstrániť aj všetky pasové a vízové obmedzenia,*“ ktoré sťažujú príchod utečencov do host'ovských krajín.

„*Neprírodná bariéra, oddelujúca západ a východ Európy, je len dočasná a ide proti skutočným záujmom všetkých európskych krajín. Európske národy by mali vytvárať jedno spoločenstvo, v ktorom sa vytvorí rovnováha ich materiálnych zdrojov a budú sformované štruktúry na vzájomnú obranu. Ak sa takúto úniu podarí zrealizovať, na európske krajiny čaká budúcnosť bez konfliktov, všeobecný rast prosperity a úroveň života obyvateľov dosiahne takú úroveň, ako nikdy predtým*“ – uzatvára deklarácia.¹⁹

Pri kritickom pohľade snád' najmarkantnejším na tomto dokumente je obrovský nepomer v priestore, akému sa dostalo dvom ťažiskovým častiam deklarácie: pokiaľ politický program zaberá necelé dve strany, ekonomickým otázkam je venovaných niečo viac ako sedem strán. Dôvod je pomerne jednoduchý a poukázali naň aj niektorí súdobí komentátori. Redakčný komentár britského katolíckeho týždenníka *The Tablet* z 3. júna 1950 konštatuje, že „*snád' najpozoruhodnejšou vecou na celom dokumente je, že vôbec vznikol, berúc do úvahy rozmanitosť ľudí, ktorí sa na jeho príprave podieľali*“. Toto je ale príčinou toho, že východiská programu, „*na ktorých bolo možné nájsť zhodu, sú tak vágne, že dokumentu nevyhnutne uberajú na vážnosti a preto je veľmi pravdepodobné, že bude hodnotený ako nerealistický*“.²⁰ Pravda, ako dokazuje editorial publikovaný v denníku *The Scotsman* o pár dní skôr, 30. mája 1950, záležitosť sa dala posúdiť aj z opačného konca: „*... dokument ... neprekvapí politických pozorovateľov ničím novým vo vzťahu k princípom a politikám, ktoré by sa mali uplatniť pri prípadnej prestavbe Európy. Toto ale na tejto správe nie je vôbec dôležité.*“ Naopak „*je potrebné ju privítať ako veľmi jasný znak toho, že aj exiloví lídri krajín, ktoré sa nateraz ocitli za železnou oponou, sú ochotní pracovať spoločne a hrať aktívnu rolu pri budovaní európskej jednoty*“.²¹

Rovnako, zatiaľ čo konzervatívny *The Daily Telegraph* hodnotí „*ekonomický a politický program*“ síce ako „*teoretický,*“ ale „*úplne primeraný podmienkam, v ktorých tento neoficiálny výbor pôsobí,*“ ľavicový *Manchester Guardian* – predchodca dnešného *Guardianu* – nenechal na memorande suchú nitku: „*Keďže objektívne otázka budúcich vzťahov východoeurópskych krajín k zjednotenej západnej Európe predstavuje problém, ktorý bol doteraz viac menej ignorovaný, mohla to byť udalosť veľkého významu. Nanešťastie ale nie je. Program načrtnutý v dokumente totiž jasne dosvedčuje, že Európske hnutie nemá nič, čo by mohlo východnej*

¹⁹ Tamže, s. 18.

²⁰ Por. TNA, FO 371/86153, N 1072/14: British Press Reactions to a Statement entitled Basis for an Eastern European Policy, 11. 7. 1950, s. 8.

²¹ Tamže, s. 13.

Európe poskytnúť v jej súčasnej podobe.“ Hnutie „*súčasný stav úplne ignoruje*“ a zastáva názor, že nad problémom vzťahov medzi západom a východom kontinentu „*sa neoplatí uvažovať, pokiaľ sa vo východnej Európe neuskutočnia radikálne sociálne zmeny... Avšak tam, kde Rusi okrem sloganov nemôžu ponúknuť nič, my by sme mali predstaviť pozitívny plán mierovej koexistencie*“ európskych krajín, ktoré nemusia všetky nevyhnutne mať demokratické zriadenie. „*V tomto zmysle Európske hnutie absolútne zlyhalo,*“ uzatvoril komentátor.²²

Vo výpočte rozdielných názorov (nielen) v britskej tlači by sa samozrejme dalo ďalej pokračovať, faktom však zostáva, že „*deklarácii sa dostalo celosvetovej publicity a prostredníctvom emigrantských organizácií sa rozšírila aj v krajanských komunitách,*“ v ktorých bola pozitívne prijatá. Macmillan a Beddington-Behrens videli teda priestor na to, aby sa zorganizovala konferencia exilových lídrov a „*hlbšie sa tak prediskutovali problémy, ktorým sa v deklarácii dostalo len povrchovej pozornosti. Napr. zmeny v spoločenských štruktúrach sú vo východoeurópskych krajinách už tak hlboké, že západné vzory nebude do nich možné preniesť bezo zmien*“. V memorande adresovanom mužovi číslo dve vo Foreign Office, stálemu štátnemu tajomníkovi Williamovi Strangovi, však podčiarkli, že takéto podujatie, ako aj prípadné rozšírenie záberu a činnosti výboru, možno len s veľkými ťažkosťami zrealizovať bez spolupráce a pomoci zo strany britskej diplomacie. Nejednalo sa totiž len o otázky personálne a finančné, keďže tieto – zdôrazňovali – je potrebné vnímať v kontexte toho, či Británia chce byť dôležitým hráčom na poli východoeurópskej politiky a či „*výbor v jeho súčasnej podobe môže v tomto byť britskej zahraničnej politike na osoh*“. Živý záujem ministerského predsedu Schumana, ako aj ďalších vysokopostavených francúzskych politikov o činnosť výboru, podporovaný udalosťami v Kórei, jasne dokazuje, že na túto otázku možno odpovedať kladne.²³

V prípade vypuknutia vojenského konfliktu – rozvádzali Macmillan a Beddington-Behrens argument v širších súvislostiach – by Londýn napríklad mohol využiť výbor ako spravodajskú jednotku a „*exiloví lídri sa sami od seba zorganizujú do pomyselných tieňových kabinetov krajín, z ktorých pochádzajú*“. Z dlhodobého hľadiska „*môže porážka Rusov v prípadnej svetovej vojne opätovne resuscitovať Nemecko*“ a v takomto prípade „*únia balkánskych krajín, Maďarska, Poľska a Československa bude pozitívnym spôsobom pôsobiť na pomer síl v Európe a zamedzí sa tak, aby sa kyvadlo priklonilo na stranu Nemecka alebo Ruska*“. Kľúčová otázka teda znie: chce Británia hrať aktívnu úlohu vo východnej Európe, alebo sa z nej chce úplne „*stiahnuť a všetku aktivitu tak prenechať Američanom a Francúzom?*“ Ak nie, tak Foreign Office zaiste nájde spôsob, ako neoficiálne finančne a materiálne podporiť činnosť výboru. Napokon toto bude do veľkej miery aj zábezpekou, že „*budúce akcie výboru nebudú v rozpore s tou líniou politiky, ktorú*

²² Tamže, s. 6–7.

²³ Por. TNA, FO 371/124936, ZP1/5: Memorandum, s. 4 a 5.

sleduje Foreign Office“ a že bezpečnostné pozadie „osobností, ktoré sa chcú podieľať na činnosti výboru“ bude môcť byť preverené dôslednejšie ako tomu bolo doteraz.²⁴

V odpovedi na memorandum Sargent Beddington-Behrensa uistil, že Foreign Office sa už touto otázkou nejaký čas seriózne zaoberá.²⁵ Medzi 1. a 12. septembrom o otázkach financovania komisie a o možnom využití emigrantov v boji proti komunizmu pojednávala komisia Foreign Office pre problémy komunizmu. Táto, pod stupňujúcim sa tlakom zo strany Washingtonu, aby aj Briti zriadili obdobnú organizáciu akou bol Josephom Grewom vedený Národný výbor pre slobodnú Európu, sa po zvážení všetkých pozitív a negatív uzniesla, že Foreign Office „môže neoficiálne podporiť ďalší chod stredo- a východoeurópskeho výboru“ za podmienky, že sa vyriešia nasledujúce tri body: členstvo juhoslovanských emigrantov vo výbore, otázka vzťahov medzi výborom a Hnutím za európsku jednotu a nájde sa prijateľný kompromis ohľadom finančného zabezpečenia činnosti výboru.²⁶

Ďalší progres ale uviazol na štátnom sekretárovi Bevinovi, ktorý akúkoľvek podporu výboru odmietal „vzhľadom na jej väzby na európske hnutie. V januári 1951 však nakoniec rozhodol, že stredo- a východoeurópsku výbor možno tajne podporiť, ale len za podmienky, že sa tento úplne odčlení od európskeho hnutia“. Vedenie výboru však takúto „požiadavku odmietlo“ a vyhodnotilo ju „ako nerealizovateľnú v akejkoľvek podobe z hľadiska blízkej budúcnosti“.²⁷

Január 1952: Stredo- a východoeurópska konferencia

Uviaznutie rokovaní s Foreign Office na mŕtvom bode však Macmillana, Beddington-Behrensa a Retingera neodradilo od ďalších krokov smerujúcich k zvolaniu konferencie. Ich zámer mal totiž podporu v rámci vplyvných miest tak v západnej Európe, ako aj vo Washingtone, čo aj z časti využívali na to, aby si od Whitehallu „vynútili konštruktívnejší“ prístup. V polovici septembra 1950 napríklad Retinger navštívil Stranga a okrem iného mu naznačil, že na usporiadaní kongresu má vážny záujem Rada Európy a preto, ak ho nebude možné usporiadať

²⁴ Tamže, s. 8.

²⁵ TNA, FO 371/124936, ZP1/5: Letter from Strang to Beddington-Behrens, 1. 9. 1950.

²⁶ TNA, FO 371/124936, ZP1/8: F.O. Minute by Mr C. E. King, 12. 9. 1950 a TNA, FO 371/100332, N 1074/14: Draft Memorandum to Secretary of State from Sir W. Strang, december 1951.

²⁷ TNA, FO 371/100332, N 1074/15: Central and Eastern European Commission (Top Secret), 17. 1. 1952.

v Londýne, bude sa konať v Bruseli.²⁸ Rovnako, keď trio nepochodilo u Foreign Office so žiadosťou o finančnú podporu pri organizácii konferencie, zabezpečilo aspoň, aby náklady spojené s účasťou delegátov zo zámoria boli hradené zo strany Výboru pre slobodnú Európu.²⁹ „Organizačné priesťahy“ spôsobené postojom britskej diplomacie však zapríčinili, že z počiatočného plánu zorganizovať konferenciu na jar roku 1951 zišlo a táto sa uskutočnila s niečo vyše trištvrte ročným meškaním medzi 21.–24. januárom 1952.³⁰

Programovo, ozrejmoval Beddington-Behrens ministromi zahraničných vecí Edenovi v predvečer vianočných sviatkov roku 1951, konferencia sleduje dva ciele. Prvým je pripomenúť, že *„Západ už nikdy nesmie dopustiť druhý Mníchov“* a obeť krajiny za železnou oponou Moskve v prospech vlastnej bezpečnosti. Jedinou bázou, na ktorej sa totiž dá dospieť k *„morálnemu a fyzickému odzbrojeniu medzi Západom a Sovietmi je obnovenie slobody jednotlivcov a politickej plurality v krajinách za železnou oponou. Takýto vývoj vecí by bezpochyby bol na prospech rovnako ruskému ľudu, ako aj západnému svetu“*. Druhým, nemenej dôležitým cieľom, je *„pripraviť pre krajiny strednej a východnej Európy taký politický a ekonomický program, ktorý bude zajedno s duchom prehlbovania vzájomnej spolupráce medzi európskymi národmi“*. Keďže v krajinách *„pod sovietskou nadvládou je zákaz slobodne diskutovať o všetkých otázkach politického charakteru,“* existencia *„dobre premysleného a pripraveného rekonštrukčného programu“* môže zohrať *„kľúčovú úlohu“* potom, čo sa *„do krajín za železnou oponou opäť navráti sloboda“*.³¹ Preto *„komisia v úzkej spolupráci s exilovými národnými výbormi vypracovala programové návrhy v oblastiach poľnohospodárstva, priemyslu a ekonomiky, sociálnej a kultúrnej politiky“* a ďalej pripravila aj návrhy týkajúce sa *„práce s mládežou a politický program“*. Tieto dokumenty *„budú predložené na konferencii a budú slúžiť ako všeobecný rámec pre diskusiu“* delegátov.³²

²⁸ TNA, FO 371/124936, ZP1/7: Conversation with Dr. Retinger on 12th September about the proposed Congress to be organised by the Eastern European section of the European Movement, 12. 9. 1950.

²⁹ TNA, FO 371/100333, N 1074/28: Full report of the Central & Eastern European Conference organized by the Central and Eastern Commission of the European Movement (ďalej len Full Report), január 1952, s. vi.

³⁰ 25. septembra 1950 sa Beddington-Behrens počas stretnutia s D. P. Reillym zmienil, že by rád konferenciu zorganizoval niekedy okolo mája nasledujúceho roka. Por. TNA, FO 371/124936, ZP1/10: Conversation with Major Beddington Behrens about Eastern European Refugees, 29. 9. 1950.

³¹ Por. TNA, FO 371/100331, N 1074/8: Letter from Beddington-Behrens to Eden, 19. 12. 1951.

³² Por. TNA, FO 371/100331, N 1074/7: Origins and Activities, s. 9–10. Samotné dokumenty je možné nájsť v prílohe k záznamu rokovania konferencie, por.: Full report, s. 129–161. Vzhľadom na to, že sú v nich rozvíjané najmä tézy, ktoré sme už priblížili vyššie a že hlavné

Význam pripravovanej konferencie malo ďalej umocniť jej personálne obsadenie. Mali sa na nej zúčastniť „*lídri exilových hnutí z Európy a Spojených štátov a významné osobnosti politického a kultúrneho života zo západnej Európy*“.³³ Lenže, pokiaľ účasť prominentných emigrantských osobností by tomuto zámeru ako tak zodpovedala,³⁴ zastúpenie „západoeurópskych lídrov“ bolo nakoniec skromnejšie, ako si Beddigton-Behrens predstavoval ešte mesiac pred začiatkom konferencie. Z avizovanej „silnej delegácie“ Francúzska nebolo nič. Do Londýna totiž kvôli „kolektívnej politickej chorobe,“ ako vtipne okomentoval René Courtin jednu z radu pravidelne sa opakujúcich kabinetných kríz počas Štvrtej republiky,³⁵ nepricestovali nielen Ramadier s Reynaudom, ale ani ďalší významní ministri a poslanci – Guy Mollet, Henri Frenay, André Philip alebo François de Menthon. A neprišli ani ďalšie významné osobnosti ako napr. Raymond Aron či Gaston Palewski. Podobne tomu ale bolo aj v prípade delegácie z Belgicka. Keďže až pričasté výmeny premiérov boli v povojnovom období na „dennom poriadku“ aj v Bruseli,³⁶ ohlásená „delegácia naprieč politickým spektrom“ pod vedením Spaaka sa zúžila na troch delegátov, z ktorých najvýznamnejším bol senátor Étienne de la Vallée-Poussin. Zo Západného Nemecka zas nedorazili podpredseda Bundestagu za SPD Carlo Schmid, či významný člen CDU a neskorší minister zahraničných vecí Heinrich von Brentano.³⁷

Konferenciu, ktorá sa tak musela zaobísť bez účasti týchto bezpochyby významných osobností, zahájil v pondelok ráno, 21. januára, prejav Harolda Macmillana. Tento sa delegátom prihovril jednak „*ako prvý predseda Stredo- a východoeurópskeho výboru,*“ jednak z titulu ministra pre bývanie a samosprávu v povojnovom Churchillovom kabinete: „*mojou ďalšou povinnosťou je privítať vás v našom hlavnom meste v mene vlády Jej Veličenstva a obzvlášť v mene ministra zahraničných vecí, ktorého veľkým želaním je, aby táto konferencia bola prínosom*

programové body prešli do rezolúcií prijatých na konferencii, o ktorých sa zas zmienujeme nižšie, nevenujeme týmto dokumentom osobitnú pozornosť.

³³ Tamže, s. 9.

³⁴ Za československé exilové hnutie sa konferencie zúčastnili Samuel Belluš, Štefan Benda, Vilém Bernard, Martin Kvetko, Štefan Osuský, Hubert Ripka, Tibor Šabo, Ján a Jaroslav Stránský a Miloš Vaněk. Por. Full report, s. 124.

³⁵ Po predchádzajúcich rozporoch ohľadom schodku štátneho rozpočtu a následnej čiastočnej rekonštrukcii stávajúceho kabinetu sa 20. 1. stal premiérom Edgar Faure, ktorý vo funkcii vystriedal René Plevena.

³⁶ 15. januára sa po kozmetickej rekonštrukcii kabinetu – funkciu ministra spravodlivosti v novej vláde zastával odstúpivší premiér Joseph Pholien – do čela kabinetu postavil Jean Van Houtte.

³⁷ Por. TNA, FO 371/100331, N 1074/6: List of members of delegations attending the conference of the Central and Eastern European Commission, 28. 12. 1951; Tamže, N 1074/8: Letter from Beddigton-Behrens to Eden, 19. december 1951 a Full report, s. 124–128. Ku Courtinovi a zloženiu belgickej delegácie pozri Full report, s. 12 a 29.

a úspechom“.³⁸ Vo svojom prejave sa ďalej stručne zmienil o činnosti a úspechoch, ktoré výbor pod jeho vedením dosiahol a nakoniec vyjadril nádej, že snáď už čoskoro pomínie rozdelenie kontinentu a „skutočný mier zavládne tak v Európe, ako i na celom svete“.³⁹ Po tomto úvodnom preslove sa delegátom postupne prihovorili za ostatné dve hlavné politické strany Británie Greenwood a Davies a s prejavmi následne vystúpili aj lídri jednotlivých národných delegácií – za československú delegáciu si zobral slovo Štefan Osuský. Na okraj prvého dňa konferencie sa konala slávnostná večera – podávaná Beddington-Behrensom –, počas ktorej sa za rečníckym pultom vystriedalo viacero rečníkov, okrem iných aj Hubert Ripka.⁴⁰

Počas nasledujúcich dvoch dní sa delegáti rozdelili a pracovali v piatich pracovných skupinách. V týchto sa ďalej prediskutovali programové dokumenty, o ktorých sme sa zmienili vyššie, pričom výsledkom diskusií boli návrhy rezolúcií, ktorých definitívne znenie delegáti odsúhlasili vo štvrtok, v posledný deň konferencie.⁴¹

Na čom konkrétnom sa teda zástupcovia exilových hnutí dohodli? V prvom rade to bola päťbodová deklarácia, ktorá konštatovala nasledovné:

1. „*Víťazstvo spojeneckých vojsk prinieslo oslobodenie obyvateľom západnej Európy, ale nie národom v strednej a východnej Európe. Pre tých to znamenalo len zmenu mocipánov, keďže sovietske vojská im priniesli nie oslobodenie, lež nové ujarmenie.*“

2. „*Po dlhé roky tieto národy okusovali a ešte stále skusujú potláčanie všetkých individuálnych a národných slobôd, hanobenie ich duchovného a morálneho*

³⁸ Por. Full report, s. 1. Vzhľadom na to, že Foreign Office neodporúčal na konferencii zúčastniť sa osobám, ktoré sa aktívne podieľajú na výkone exekutívnych funkcií v Británii, pre diplomatov bola prekvapením už len samotná Macmillanova účasť. Oficiálne privítanie v mene vlády a Edenovu zdravicu už diplomati vnímali ako skutočne zlý žart, keďže nechceli „zbytočne“ provokovať Kremľ a mali záujem o „schladienie“ vzťahov so Sovietmi, ktoré boli v tom čase „rozžhavené“ konfliktom v Kórei. Ostré odsudzujúce nóty z metropol Moskvou dirigovaných satelitov, ako aj propagandistické cvičenia v tlači, nenechali samozrejme na seba dlho čakať. Por. TNA, FO 371/100331, N 1074/8: Forthcoming Conference on the problems of Central and Eastern Europe, tamže, N 1074/9: Minute from Prime Minister to Foreign Secretary; TNA, FO 371/100332, N 1074/10: Question of whether a Minister should attend on behalf of the Government the Conference of the Central and Eastern European Commission, tamže, N 1074/16: Mr Macmillan's speech at the opening session of the Conference on Central and Eastern Europe. Pre reakcie z „Východu“ pozri tamže, N 1074/17: Satellite complaints about the London Conference a ďalej napr. TNA, FO 371/100682, N P 1051/1: Protest from Ministry of Foreign Affairs of Poland on allowing Conference on Eastern and Central Europe to be held in the UK alebo TNA, FO 371/100751, N R 1051/5: Summary of Roumanian press articles on the Central and Eastern European Conference held in London.

³⁹ Full report, s. 2.

⁴⁰ Por. tamže, s. 2–50.

⁴¹ Por. tamže, s. 51–98.

dedičstva, náboženskú perzekúciu, nemilosrdné vykorisťovanie robotníkov a roľníkov, väznenie bez práva na spravodlivý súdny proces a v tom najhoršom prípade aj násilné deportácie a vraždy tisícov ich spoluobčanov.“

3. *„Spoločným úsilím národov Európy je nefalšovaná sloboda a veríme, že na tomto základe sa dá dosiahnuť aj úplne odzbrojenie. Je však našim neotrasiteľným presvedčením, že trvalý mier je nezlučiteľný so súčasným rozdelením Európy. Európa nemôže žiť z poly v porobe, z poly v slobode. Hovoriť o trvalom mieri, zatiaľ čo na miliónoch Európanov spočíva jarmo nevoľníctva, je výsmechom. Trvalý zmier so Sovietskym zväzom bude dosiahnutý len vtedy, keď v krajinách strednej a východnej Európy dôjde k obnoveniu národnej svojbytnosti a ľudských práv. Uistené tak o svojej nezávislosti budú sa tieto môcť pripojiť k zvyšku Európskej rodiny.“*

4. *„Jednota je zárukou bezpečnosti – keď utlačované krajiny a národy opäťovne nadobudnú slobodu, bude ich povinnosťou posilniť vzájomné spojenecké putá medzi nimi v širšej perspektíve zjednotenej Európy, o vytvorenie ktorej sa práve pokúšame. Začlenenie krajín strednej a východnej Európy do projektu zjednotenej Európy bude zvýrazňovať aj to, že sa tieto príjmu za členov všetkých európskych inštitúcií, ktoré sa doteraz vytvorili.“*

5. *„Len vzájomnou spoluprácou medzi nimi samotnými a začlenením do európskych inštitúcií, sa stredo- a východoeurópskym krajinám otvoria príležitosti na ich ekonomický rast, dosiahnutie plnej slobody a väčšej sociálnej spravodlivosti, ako aj spoločnú obranu ich území.“⁴²*

Z dnešného uhla pohľadu zaujme z týchto piatich bodov najviac ten tretí, ktorý sa do veľkej miery ukázal byť až prorockým. Západ sa totiž počas viacerých momentov, keď vzťahy medzi ním a Moskvou postupne prechádzali zo štádia konfrontácie do štádia uvoľnenia, mylne domnieval, že studená vojna snád' môže prerásť aj do „studeného“ mieru, príp. si takéto uvoľňovanie so studeným mierom aj rovno zamieňal. Vždy sa však našla pomyselná iskierka, kvôli ktorej sa konflikt znova rozhorel a jasne sa tak ukázalo, že predpoveď, ktorú do sveta vyslala londýnska konferencia exulantov, bola správna a trvalý mier so Sovietskym zväzom bolo možné dosiahnuť až po vymanení sa krajín strednej a východnej Európy z jeho zovretia, resp. až po jeho samotnom kolapse v roku 1991. Vráťme sa však ku konferencii samotnej a predstavme ešte jej ďalšie výsledky.

Mimo tejto deklarácie schválili delegáti ešte šesť rezolúcií, ktoré sa venovali ekonomickým a poľnohospodárskym otázkam, problémom v sociálnej, utečeneckej a kultúrnej politike a posledná rezolúcia sa týkala mládeže. Vzhľadom na to, že rezolúcie sa venujú tým istým otázkam ako vyššie analyzovaná deklarácia „*Basis for an Eastern European Policy*“, na tomto mieste ich obsah len stručne sumarizujeme.

⁴² Full report, s. 115–116.

Osembodová rezolúcia k ekonomickým otázkam v prvom bode zdôraznila, že hospodárska štruktúra krajín Sovietskeho bloku je aj naďalej deformovaná prispôbovaním výroby jednotlivých krajín vojenským a ekonomickým záujmom Moskvy. Potom, čo sa porobené krajiny vymania spod útlaku, bude potrebné ich hospodárstva vyvážiť a humanizovať, čo možno dosiahnuť obnovením súkromného vlastníctva, aplikovaním zásad keynesiánskeho hospodárskeho plánovania a podporou ľahkého priemyslu, stavebníctva, poľnohospodárstva a výroby. Program hospodárskej obnovy však žiadna krajina nemôže zrealizovať sama za seba tým, že sa ohradí colnými a inými bariérami, keďže úplný rozvoj sa dá dosiahnuť len prehlbovaním vzájomnej spolupráce medzi národmi Európy. Preto, ak po páde komunizmu nebudú ešte v západnej Európe vytvorené inštitúty spoločného trhu, stredo- a východoeurópske krajiny ho vytvoria medzi sebou, pričom ale konečným cieľom zostáva vytvorenie jednotného trhu naprieč kontinentom. Jeho vytvoreniu, a taktiež aj urýchleniu integrácie medzi západnou a východnou časťou kontinentu, by bezpochyby prospelo prijatie spoločnej európskej meny a vznik spoločnej celoeurópskej centrálnej banky. Hospodársku obnovu stredo- a východoeurópskych krajín nemožno ale ponechať len na tieto samotné a pri ich obnove bude potrebná aj finančná solidarita celého Západu a obzvlášť západnej Európy, ktorá sama veľmi dobre vie, aké je to profitovať zo šľachetnej pomoci druhých.⁴³

Úvodom druhej rezolúcie k poľnohospodárskym problémom delegáti konštatovali, že krajiny strednej a východnej Európy majú prevažne poľnohospodársky charakter, pričom vlastníctvo pôdy je pre roľníkov nielen zdrojom ich obživy, ale aj symbolom ich osobnej slobody a nezávislosti. Keďže komunistické režimy, uplatňovaním násilnej kolektivizácie po vzore Sovietskeho zväzu, roľníkom na slobodu siahajú, stalo sa roľníctvo baštou odporu voči komunizmu. Delegáti tejto konferencie vzdávajú úctu a česť všetkým roľníkom, ktorí sa napriek hrozbe mučenia a vlastnej smrti postavili na odpor praktikám komunistov a prehlasujú, že po vymánaní sa spod komunizmu dôjde k okamžitému zastaveniu kolektivizácie a pôda bude následne vrátená tým, ktorým bola odobratá. Iba slobodné vlastníctvo pôdy, používanie modernej poľnohospodárskej techniky, aplikovanie najnovších výsledkov vedeckého vývoja a vytváranie kooperatívnych družstiev zdola predstavuje záruku ekonomického rozvoja a zvýšenia kvality života. Zároveň je ale potrebné, aby európske krajiny za účelom rozvoja spolupráce a optimalizácie poľnohospodárskej produkcie položili inštitucionálne základy spoločnej poľnohospodárskej politiky, ako aj vytvorili jednotný trh pre poľnohospodárske produkty.⁴⁴

Vo vzťahu k sociálnym otázkam sa delegáti uzniesli, že po páde komunizmu musia byť obnovené inštitúty demokratického politického života (slobodné voľby, samospráva) a garantované základné ľudské práva tak, ako ich stelesňuje Deklarácia ľudských práv OSN a Radou Európy schválený Európsky dohovor o ľud-

⁴³ Tamže, s. 116–117.

⁴⁴ Tamže, s. 117–118.

ských právach. Ďalej musí byť zaručené aj právo na slobodné združovanie sa v odboroch, právo na štrajk a v súlade s normami prijatými Medzinárodnou organizáciou práce musí byť zabezpečená aj ochrana zdravia a ľudskej dôstojnosti zamestnancov. Taktiež je potrebné zaviesť systém sociálneho zabezpečenia pre všetkých obyvateľov bez výnimiek. Hospodárska politika musí sledovať ciele plnej zamestnanosti a vyvažovania sociálnych rozdielov, pričom je nevyhnutné, aby sa na jej formovaní podieľali tak zástupcovia zamestnávateľov, ako i zamestnancov. Keďže rodina je základom spoločnosti, matky a deti si zaslúžia špeciálnu ochranu.⁴⁵

Štvrtá rezolúcia upozorňovala na situáciu utečencov z krajín strednej a východnej Európy, ktorá ťažila všetky západoeurópske krajiny a volala po urgentnom riešení. Urýchlené riešenie tohto problému v duchu konvencií OSN je – zdôrazňovali delegáti – pomyselným lakmusovým papierom záujmu slobodného sveta o osud Kremľom utlačovaných národov a tiež vyjadrením solidarity, ktorá by mala existovať medzi Európanmi žijúcimi v slobode a ich „exilovými spoluobčanmi“, ktorí sú toho času na úteku pred komunistickou diktatúrou. So zvláštnym ohľadom pritom treba pristupovať k riešeniu situácie tých emigrantov, ktorí kvôli veku a zdravotným komplikáciám uviazli v utečeneckých táboroch a ešte len čakajú na udelenie pobytu.⁴⁶

Hlavným zdrojom odporu voči komunizmu vo východnej Európe sú národné tradície a kultúra – znie hlavné poslanstvo rezolúcie ku kultúrnym otázkam. Je preto nesmierne dôležité, aby rozhlasové vysielanie šírené zo Západu ponad „železnú oponu“ nebolo takmer výlučne zamerané na politiku, ale aby sa jeho podstatná časť zamerala na kultúru, populárno-náučné spravodajstvo, atď. V tomto úsilí bude výbor a jej členovia radi nápomocní. Rovnako dôležité ale je podporovať poznávanie stredo- a východoeurópskych kultúr aj na Západe a udržiavať kultúrne povedomie v exilových krajských komunitách. V tomto ohľade by bolo žiaduce, aby sa v rozpočtoch prijímajúcich krajín vyčlenili prostriedky napr. na financovanie činnosti vzdelávacích inštitúcií zakladaných exulantmi, vydávanie publikácií v jazykoch porobených národov, alebo zriaďovanie univerzitných výskumných centier zameraných na štúdium strednej a východnej Európy, pričom na týchto by sa ďalej mohli vytvárať funkčné lektorské a profesorské miesta pre intelektuálnu elitu emigrantov. Výbor samotný pritom bude vyvíjať úsilie, aby bol s finančnou podporou Západu zriadený „nezávislý“ Výskumný a informačný inštitút (*Research and Information Institute*), ktorý by bol riadený a kontrolovaný komisiou a zameriaval by sa na štúdium aktuálnych otázok týkajúcich sa strednej a východnej Európy a ovplyvňovanie verejnej mienky v západných krajinách.⁴⁷

⁴⁵ Tamže, s. 119.

⁴⁶ Tamže, s. 119–120.

⁴⁷ Tamže, s. 120–122. V priebehu júla 1952 sa Retinger vo veci finančnej podpory „nezávislého intelektuálneho centra“ exulantov stretol najskôr s Anthony Nuttingom (8. 7.), v tom čase parlamentným štátnym pod-tajomníkom pre zahraničné veci (*Parliamentary Under-Secretary of*

Posledná, a zároveň najkratšia rezolúcia, týkajúca sa mládeže, deklarovala zámer ustanoviť v rámci výboru stály podvýbor pre mládež – pozostávajúci jednak z exilovej, jednak zo „západnej“ omladiny –, prostredníctvom ktorého by mladí exiloví lídri mohli prezentovať svoje predstavy a zámery, udržiavať kontakty so svojimi rovesníkmi spoza železnej opony, spolupracovať s podobnými mládežníckymi organizáciami na Západe na projekte zjednotenia Európy a bojovať proti tomu, aby myšlienky komunizmu získavali na popularite u mladých ľudí v slobodnom svete.⁴⁸

Epilóg

Možno samozrejme namietnuť, že závery konferencie boli až priveľmi idealistické a z hľadiska praktickej politiky extrémne nerealistické. Lenže – a tu sa nedá nesúhlasiť s názorom organizátorov kongresu – jeho význam nespočíva ani tak v samotných deklaráciách, ako v tom, že sa pri tejto príležitosti rozvadení exiloví lídri vôbec stretli a dokázali sa napriek pomerne rozličným názorom na mnohé otázky dohodnúť na „spoločnom“ programe.⁴⁹

Z tohto hľadiska bol kongres zaiste úspešným podujatím, ktoré sa už ale ne-dočkalo ďalšieho, rovnako významného pokračovania. Záznamy z rokovaní o tom síce nič nehovoria, ale dá sa predpokladať, že delegáti v kuloároch určite diskutovali aj o tom, kto nahradí Beddington-Behrensa na poste predsedu výboru. Ten totiž ešte v liste z 12. decembra 1951 informoval stáleho štátneho tajomníka Stranga, že po kongrese mieni z osobných a pracovných dôvodov odísť z postu predsedu výbo-

State for Foreign Affairs), a o niečo neskôr aj so samotným Strangom (24. 7.). Informoval ich, že na „rozbeh“ centra by bola potrebných približne 10 000 libier, pričom túto sumu by mohla venovať celú vláda Jej Veličenstva, príp. by aj postačilo, ak by Londýn prispieval sumou 1000 libier ročne a v tom prípade by sa zvyšný objem prostriedkov určite podarilo získať z francúzskych, talianskych, belgických, holandských a dánskych zdrojov. Zároveň počas rozhovoru so Strangom nezabudol spomenúť, že Američania na činnosť Výboru pre slobodnú Európu vynakladajú 60 000 000 dolárov ročne. Stály štátny tajomník, ktorý vo všeobecnosti mal pre návrhy výboru istú mieru sympatií, prisľúbil, že sa ešte v tejto záležitosti stretne s Nuttingom. Vzhľadom na to ale, že sa Spojené kráľovstvo rozhodlo finančne nepodieľať ani na činnosti Európskeho kolégia (*College of Europe/Collège d'Europe*) v Bruggách, Retingera upozornil, že toto rozhodnutie vytvorilo precedens, ktorý je vo vzťahu k zámeru výboru nie príliš priaznivý... Na základe nami študovaných dokumentov však nevieme potvrdiť, či a príp. v akom rozsahu sa tento zámer výboru podaril zrealizovať. Por. TNA, FO 371/100333, N 1074/31: F.O. Minute Nutting – Conversation with Dr Retinger, 8. 7. 1952 a tamže, N 1074/33: F.O. Minute Strang – Conversation with Dr Retinger, 24. 7. 1952.

⁴⁸ Por. Full report, s. 123. Tu sa žiada už len dodať, že definitívnu bodku za konferenciou spravilo matiné, ktoré sa konalo 24. januára v priestoroch Royal Albert Hall. Por. tamže, s. 99–114.

⁴⁹ TNA, FO 371/100332, N 1074/12: After the conference of the Central and Eastern European Commission in London, 28. 2. 1952

ru a ak by mal Foreign Office záujem na tom, aby výbor zostala v Londýne a v rukách Britov, bude pri tom rád nápomocný. Po krátkom internom zhodnotení situácie, informoval začiatkom januára vyšší úradník Foreign Office D. P. Reilly Beddington-Behrensa, že diplomati nevidia priestor na to, aby prehodnotili zamietavé stanovisko ohľadom finančnej a politickej podpory výboru a vzhľadom na to, že celú záležitosť posudzovali v priebehu posledných osemnástich mesiacov celkovo tri razy, toto ich rozhodnutie treba považovať za definitívne.⁵⁰

Beddington-Behrens sa však nevzdal a skoro až s buldočou vytrvalosťou „bojoval“ ďalej. V marci vo veci výboru intervenoval priamo u ministerského predsedu Churchilla a o mesiac sa znovu obrátil aj na Foreign Office. Tentoraz sa ale ľady pohli. Eden súhlasil s tým, aby výboru bola poskytnutá finančná pomoc a technická podpora za predpokladu, že dôjde k „postupnému prerušeniu kontaktov s Hnutím za európsku jednotu“. A rovnako garantoval, že ak bude táto „úloha“ splnená, Foreign Office nájde Beddington-Behrensovi dôstojného nástupcu. Tým, že Eden „otupil“ zásadnú podmienku z „úplného a okamžitého“ prerušenia kontaktov na postupné, s čím Beddington-Behrens kvôli nešpecifikovaným rozporom so Spaakom nemal problém, sa otvorili dvere na vytvorenie „skrytého“ partnerstva medzi Foreign Office a výborom. Nové spojenectvo v júli 1952 „spečatila“ Edenom sprostredkovaná nominácia Richarda K. Lawa, syna bývalého konzervatívneho premiéra Bonara Lawa a konzervatívneho poslanca za okrskok Haltemprice, za predsedu výboru.⁵¹

Ako však dokazujú dokumenty z neskoršieho obdobia, záujem Foreign Office veľmi rýchlo opadol a počas roku 1953 podporu výboru zastavil, čím jej činnosť stratila na dynamike. Projekt tak zapadol prachom a nič na tom nezmenila ani Beddington-Behrensova snaha o jeho opätovné naštartovanie v rokoch 1956 a 1963.⁵²

⁵⁰ Por. TNA, FO 371/100332, N 1074/14: Letter from Beddington-Behrens to Strang, 12. 12. 1951 a Record of conversation with Mr Beddington-Behrens, 3. 1. 1952.

⁵¹ Por. TNA, FO 371/100333, N 1074/24: Record of a conversation with Mr Beddington-Behrens, 17. 4. 1952; TNA, FO 371/100333, N 1074/32: Nutting to Macmillan, 9. 7. 1952 a tamže, Law to Eden, 9. 7. 1952.

⁵² Por. TNA, FO 371/122084, N 1072/1: Records of a conversation with Mr Edward Beddington-Behrens, 14. 2. 1956 a TNA, FO 371/171531, N 1076/1: Conference on Relations with Eastern Europe, január 1963.

Peter Švík

Arbeit und Tätigkeit des Mittel- und Osteuropaausschusses bei der Europäischen Bewegung in den Jahren 1948–1953

Zusammenfassung

Die Pläne und Konzepte für Integration der Mittel- und Osteuropaländer entstanden in dem Milieu von Exilorganisationen im Westen nach 1945. Derartige Konzepte waren meistens nicht Ergebnis eines Konsensus der einzelnen nationalen Exilbewegungen, sondern eher Ergebnis ihrer gegenseitigen Interaktion, die von außen durch „unabhängige“ Vermittler, wie sympathisierende westliche Politiker und Aktivisten bzw. Spender koordiniert wurde. Ende der 40er und Anfang der 50er Jahre stellte der Mittel- und Osteuropaausschuss bei der Europabewegung eines der wichtigsten Zentren für derartige Kontakte dar. Ein weiteres bedeutendes Zentrum war auch die Europäische Liga für ökonomische Zusammenarbeit (*European League for Economic Cooperation/Ligue européenne de coopération économique*) sowie mehrere Bewegungen, welche die Sympathisanten einer europäischen Union auf der Parteibasis vereinten, nämlich: Sozialistische Bewegung für die Vereinigten Staaten von Europa (*Socialist Movement for the United States of Europe/Mouvement socialiste pour les Etats-Unis d'Europe*), christlich-demokratische „*Nouvelles équipes internationales*“ und Bewegung der Liberalen für ein vereintes Europa (*Liberal Movement for a United Europe/Mouvement libéral pour l'Europe unie*). Und dazu noch auch die Union europäischer Föderalisten (*Union of European Federalists/Union européenne des fédéralistes*), unter deren Flügeln sich alle föderalistischen Bewegungen und Gruppen in Europa gruppierten, und schließlich auch die von Richard Coudenhove-Kalergi initiierte Europäische Parlamentsunion (*European Parliamentary Union/Union parlementaire européenne*), welche die proföderalistischen Gruppen in ganz Europa überdachte. Neben den sechs übernationalen Vereinigungen gab es noch einige nationale: die britische Bewegung für europäische Einheit (*United Europe Movement*) und das Französische Komitee für vereintes Europa (*Conseil français pour l'Europe unie*). Die Deklaration „Basis for an Eastern European Policy“ wurde zwischen Dezember 1949 und Mai 1950 konzipiert und am Montag 29. Mai 1950 offiziell veröffentlicht. Neben der Einleitung und der abschließenden Zusammenfassung der wichtigsten Thesen in zwanzig Punkten ist sie in vier Teile gegliedert. An erster Stelle steht das politische Programm, nach dem das „neue Europa“ in Mittel- und Osteuropa auf vier Fundamenten beruhen sollte, und zwar: Nationalunabhängigkeit, Freiheit des Individuellen, Recht auf freie Vereinigung und Recht auf angemessene Sozialversicherung. Das Projekt ging schließlich unter und die Wiederbelebungsversuche in den Jahren 1956 und 1963 scheiterten.

Peter Švík

On the Activities of the Central and Eastern European Commission of the European Movement in 1948–1953

Summary

Plans and concepts of integrating Central and Eastern European countries were developed by the exile circles in the Western countries after 1945. A striking point here is that these plans, in most cases, did not originate from the respective national exile groups, but were rather a result of interplay between them. Furthermore, the mutual interchange had to be often managed from without by the “unbiased” mediators. These used to be sympathetic Western politicians, political entrepreneurs or donors. At the end of 1940s and in the early 1950s, the Central and Eastern European Commission of the European Movement was one of the most important platforms for such an interaction. These included, in particular, the *European League for Economic Cooperation/Ligue européenne de coopération économique*, some movements associating sympathizers of European Federal Union based on political parties (*Socialist Movement for the United States of Europe/Mouvement socialiste pour les Etats-Unis d’Europe*, Christian democratic „*Nouvelles équipes internationales*“, and *Liberal Movement for a United Europe/Mouvement libéral pour l’Europe unie*) as well as, in addition, the *Union of European Federalists/Union européenne des fédéralistes* associating all federalist movements and groups in Europe and the *European Parliamentary Union/Union parlementaire européenne* initiated by Richard Coudenhove-Kalergi and constituting an umbrella of all pro-federalist parliamentary groups across Europe. The six transnational associations were joined by the British *United Europe Movement* and the *Conseil français pour l’Europe unie*. The declaration entitled “*Basis for an Eastern European Policy*“ was conceived between December 1949 and May 1950 and officially published on Monday 29 May, 1950. In addition to the introduction and the closing summary of main topics in twenty points it is divided in four parts. The first one is a political program according to which a “New Europe” in Central and Eastern Europe was supposed to be based on four foundations, namely: national independence, freedom of individual, right of association, and right to adequate social security. The project eventually failed, and so did also an attempt of its relaunching between 1956 and 1963.

Radmila Švaříčková Slabáková

Narativní vzorce ve vyprávěních šlechty z Čech a Moravy o druhé světové válce a nacismu¹

Narrative Patterns in the Bohemian and Moravian Nobility's Memories of the Second World War and the Nazi Era

Based on twenty interviews with the representatives of a specific memory group, Bohemia's and Moravia's nobility, their memories of the period of World War II and the Nazi era are described. The author shows that a remembrance is not only a mere expression of personal experiences, as often believed in oral history, but that it constitutes a complicated fabric in which individual memory, often unconsciously, is subject to the current predominant cultural scripts. Hence, the memories of nobles exhibit some identical narrative patterns, typical of the nobility of Bohemia and Moravia as a social group, mostly irrespective of their nationality.

Keywords: History, 20th century, Bohemia, Moravia, nobility, memories, historical sources

¹ Tato studie vznikla s podporou grantu GAČR 404/09/0970. Za vytvoření prostoru pro její napsání děkuji srdečně Markétce, Martínkovi, Honzovi a Pavle Šlechtové.

„A potom... jsme museli jezdit do Brna. Tam byla nějaká škola německá. Něco hroznýho, německá. A tam jsme museli dělat zkoušky, abychom mohli postoupit z jedné třídy do druhé. Jenomže si vzpomínám, že sestra se vrátila z... to tam byla nějaká, ty holky byly všechny spolu. A ta direktorka té školy otevřela ty dveře. Tam stály všechny holky a když ta direktorka šla dovnitř, všechny holky vstávaly a křičely: „Heil Hitler!“. Moje sestra byla pryč a nevěděla, co se stalo, jo? (smích) A vrátila se, byla úplně bílá a povídá: „Viš, co dělali?“ (šeptem se smíchem) (Karel)²

Výše uvedený úryvek pochází z vyprávění jednoho ze šlechticů, kterému byl v restitucích na začátku 90. let 20. století vrácen majetek. Rozhovor, uskutečněný v roce 2011, se primárně nezaměřoval na problematiku druhé světové války a nacismu, podobně jako další rozhovory pořizené dříve, jež jsem vedla s celkem osmnácti příslušníky šlechty a které jsou předmětem této studie.³ Tématem rozhovorů, realizovaných v letech 2001–2003, byl odchod do exilu, případně důvody k setrvání v republice, při rozhovorech z roku 2011 byli narátoři vyzváni, aby vyprávěli o svém dětství, o tom, co si z té doby, když byli malí, pamatují.

Druhá světová válka, potažmo nacismus, byly však ve vyprávěních přítomny ve velké míře. Většina narátorů se vracela hned v úvodu vyprávění „o pár let zpátky“, aby objasnila, podobně jako Karel, autor výše zmíněného úryvku, své postoje. V tomto případě nemá být pochyb o tom, že narátor subjektivně těžce prožíval to, že musí chodit do německé školy (v podtextu rozumějme ne do české), že se tomu nedalo zabránit (museli jsme) a že smýšlení jeho rodiny bylo rozhodně protinacistické – vždyť sestra ani nevěděla, co je to hajlovat, bylo to pro ně tak trochu tabu (říkala mu to potichu).

Toto vyprávění koresponduje s „fakty“, která jsou o Karlově rodině známa. Jméno narátorovy rodiny figuruje na Prohlášení české šlechty ze září 1939, jímž se šlechta programově přihlásila k českému národu, odmítajíc tak sílící nátlak okupačních úřadů, kterým chtěly získat šlechtu pro německví.⁴ Narátorův otec sice nakonec německé občanství v roce 1940 přijal, po válce mu však bylo vydáno osvědčení o národní spolehlivosti a na začátku 90. let 20. století získala rodina v restituci svůj majetek.

² Z důvodu zachování anonymity jsou jména narátorů zaměněna za pseudonymy. Výpovědi narátorů jsou zachovány v jejich autentické podobě, byly jen výjimečně stylisticky upraveny.

³ V letech 2001–2003 bylo realizováno 17 rozhovorů, v roce 2011 další čtyři. S třemi narátory byly rozhovory vedeny jak v roce 2003, tak v roce 2011. Ženy a muži byli mezi narátory zastoupeny poměrně rovnoměrně – sedm žen a jedenáct mužů. Většina narátorů se narodila ve 20. letech 20. století (celkem jedenáct), ostatní o desetiletí později či dříve. Rozhovory probíhaly v češtině, tři rozhovory (z toho jeden se sourozenci) v angličtině. Nahrávky rozhovorů i s přesnou datací jsou uloženy v osobním archivu autorky.

⁴ Jednalo se o snahu Gestapa a vrchních zemských radů vytvořit v Čechách a na Moravě souvislá německy jazyková pásma v duchu plánované germanizace českých zemí.

V podobném duchu líčí své zážitky z německého gymnázia jiný narátor, Jindřich:

„V roce 1938–1939 (...) jsme přišli dělat na jaře zkoušky [s bratrem – pozn. autorky] a tam všichni zdravili se zdviženou pravicí a my jsme tam stáli a nevěděli, o co jde.“

Posluchačům má být zřejmé, že ani tento narátor či jeho rodina s nacistickým režimem nesympatizovali, vždyť také, doplňuje narátor: *„15. března 1939 se doma začalo mluvit jenom česky, prostě se automaticky přešlo na češtinu.“* Na německé gymnázium nepatřili, vlastně se jen doma připravovali na zkoušky a v dalším roce už studovali na gymnáziu českém. Narátorův otec německé občanství nikdy nepřijal, jeho jméno (a jména dalších členů rodu) figuruje na Prohlášení české šlechty ze září 1939, na statky rodu byla v roce 1942 uvalena vnucená správa⁵ a začátkem 90. let se vrátil majetek rodině nazpět.

Do třetice vzpomínky Eleonory na německou obchodní školu:

„A to bylo v té době, kdy přišel pan (...) školník a: „Běžte k panu řediteli!“ Jsem říkala: „No tak to je gól.“ Tak jsem tam šla a on mně... jsem řekla: „Dobrý den.“ A on odpověděl: „Heil Hitler!“ A „Tady si sedněte.“ (...) A přišla otázka, proč nepoužíváte německý pozdrav? Říkám: „No nepoužívám. Já mám dost příbuzných v celém Německu a tak jsem usoudila, že to, co se tam děje se mně nelíbí.“ A tak, že nepoužívám ten pozdrav. Pak to toleroval. (...) Já jsem řekla: „Na shledanou.“ On řekl: „Heil Hitler!“ A tím to skončilo. A neuvěřitelný bylo, že v této době, než... už pak byl Protektorát a muselo se ve třídě i na chodbách. Lhostejný jestli Čech nebo Němec. Ale, ale přece jenom tu hru nepsanou, trošku tu hru jsme spolu hráli. Když s ním šli jiní profesori, tak jsem udělala takhle. Když šel sám, tak jsem ho vždycky pozdravila jenom: „Dobrý den.“ Tak to jsme si hráli tuhle hru.“

I tento úryvek má posluchače přesvědčit, že narátorka se už tehdy distancovala od nacistického režimu, byla dobře informovaná (věděla, co se tam děje) a navíc prokázala nemalé hrdinství, když se odvážila protivit proti tehdejší moci. O rodině narátorky v době válečné a poválečné toho není příliš známo, rodina se však hlásila před válkou k německé národnosti a ve dlouho trvajícím restitučním procesu získala narátorka část rodinného majetku zpět.

Vzpomínky, z nichž je zřejmý nesouhlas s tím, že narátoři za Protektorátu navštěvovali německé školy, najdeme i v dalších vyprávěních:

⁵ Po sekvestraci statků deseti signatářů deklarace šlechty ze září 1938, ve které, v souvislosti s mnichovskou konferencí, trvali na nedělitelnosti českých zemí, následovalo totiž v roce 1942 uvalení vnucené správy na dalších 55 statků příslušníků šlechty, tentokrátě těch, jejichž jména figurovala na Prohlášení české šlechty ze září 1939. Okolnosti vzniku deklarací, jakož i jejich obsahy, jsou v odborných studiích posledních let často popisovány, srov. např. Dita JELÍNKOVÁ, *Příběh rodiny Hugo Salm-Reifferscheidta. Příspěvek ke konfrontaci šlechty s totalitními režimy*, Securitas Imperii 18, 2011, s. 42–68; Zdeněk HAZDRA, *Šlechta v době Mnichova 1938 a za druhé světové války*, in: Tomáš Knoz – Jan Dvořák, *Šlechta v proměnách věků* (eds.), Brno 2011, s. 231–244.

„Já jsem musel ... do nějaké Oberschule do Prahy, to byl nejhorší čas mého života... my jsme do těch škol chodili, jo, ale my jsme na vysvědčení, jsem měl roku čtyřicet tři a čtyřicet čtyři, já vám to radši neukážu, já jsem se neučil, neučil, to byl i pasivní odpor.“ (Viktor) I pro Tomáše bylo malou odbojovou činností, jak to ve svém vyprávění nazval, že měl za války z němčiny vždy horší známku, než na jakou měl: „Uměl jsem německy líp než ten kantor, ale vždycky jsem dokázal, že jsem měl dvojku.“

Překvapivým se jeví zjištění, že podobné důkazy o protinacistickém smýšlení najdeme ve všech vyprávěních našich narátorů, bez ohledu na národnost, ke které se rodina hlásila před válkou, bez ohledu na to, zda byli odsunuti či ne, bez ohledu na to, zda byl rodině vrácen v restituci majetek a konečně, bez ohledu na studie a popularizační publikace, v nichž se nepochybuje o češství některých z narátorů.⁶ Ovšem i narátorka, jejíž otec patřil k předním představitelům sudetoněmecké šlechty, jenž byl členem Voelkerbundligy, SdP a později od roku 1939 NSDAP, několi-krát v rozhovoru zdůrazňovala protinacistický postoj rodiny: „Maminka, ta byla tak proti tomu... byla stoprocentně anti-nazi“, otec byl „Rakušan“ a uvádí další příkla-
dy, které nedovolí pochybovat o jejich tehdeším protinacistickém postoji.

Záměrem této studie není zdiskreditovat vyprávění jako nevěrohodný pra-
men, ani naznačit, že narátoři ve svých rozhovorech upravují fakta ve svůj pro-
spěch. Vyprávění čili narativ, je zde v souladu s narativistickým obratem ve spole-
čenských vědách⁷ chápán ne jako pouhý popis dění, ale jako „přímá součást sociál-
ního dění, jehož je významnou organizující silou“.⁸ Ač žádná obecně sdílená defi-
nice narativu neexistuje a v současnosti doznal tento pojem jisté vágnosti (dospělo
se až k neurčitému „všechno je narativ“), považujeme pro naše účely narativ za
„specifický proces verbální komunikace, ve kterém spolu integrují nejméně dva
sociální aktéři: vypravěč a posluchač/adresát“.⁹

⁶ Srov. např. Vladimír VOTÝPKA, *Příběhy české šlechty*, Praha 1995 (2. vyd. 2001); TÝŽ, *Návraty české šlechty*, Praha 2000; TÝŽ, *Paradoxy české šlechty*, Praha 2005.

⁷ Narativistický obrat, nazývaný též obrat k jazyku (linguistic turn) se odehrál v 70. letech 20. století, v jednotlivých společenskovědních disciplínách se projevil různou formou. Pro histo-
riografii byly iniciačními práce francouzských strukturalistů a poststrukturalistů, dále pak práce
Haydena Whita, považovaného v tomto oboru za otce postmoderny. Srov. např. Hayden WHITE,
Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe., Baltimore–London
1973.

⁸ Martin HÁJEK – Martin HAVLÍK – Jiří NEKVAPIL, *Narativní analýza v sociologic-
kém výzkumu. Přístupy a jednotící rámeček*, Sociologický časopis 48, 2012, č. 2, s. 199–223, zde
s. 200.

⁹ Tamtéž, s. 3.

Člověk je především živočich, jak poznamenal americký kulturní antropolog, James Wertsch, který vypráví.¹⁰ A tyto příběhy se nevynořují zničehonic, jako zcela nové originální kreativní akty – sobě samému a celé společnosti rozumíme právě díky příběhům. Tyto příběhy, ať už osobní či oficiální, zakotvené v institucionalizované podobě jako historické vědomí, pak slouží k potvrzení osobní či kolektivní identity, např. identity rodiny či identity národa.

Nabízí se otázka, jak v tomto kontextu zacházet se vzpomínkou. Ač dosud není dostatečně známo, co všechno se odehrává při procesu vzpomínání a nové externí zdroje paměti jako televize, média a internet analýzu tohoto procesu ještě zkomplikovaly, vztah mezi individuální vzpomínkou a sociálními rámci popsal již ve 20. letech 20. století sociolog Maurice Halbwachs (1887–1945), jenž dospěl k závěru, že „není možná paměť mimo určitých rámců, které lidé žijící ve společnosti používají pro fixaci a nacházení svých vzpomínek“.¹¹ M. Halbwachs se ve svém díle pokusil také vysvětlit, jak máme vztah vzpomínky a sociálních rámců chápat. Sociální rámce nepředstavují odlišnou kategorii, nejedná se o formu, konstruovanou z jiného materiálu, do které se dodají vzpomínky – samy sociální rámce jsou tvořeny vzpomínkami. Každá vzpomínka je již obojím – jak vzpomínkou na epizodu, která nabyla významu pro život skupiny či jedince, tak i zpřítomnění oněch vět, míst nebo postav, prostřednictvím nichž se skupina (či jedinec) definuje.¹²

M. Halbwachs dále uvádí příklady takovýchto sociálních rámců, týkajících se rodinné paměti: jedná se o stručné věty typu: „*V naší rodině se dožívám--e vysokého věku*“. Sociálními rámci však může být i původ rodiny, originální života běh jednoho z jejích příslušníků atd. V případě výše uvedených úryvků z vyprávění šlechty můžeme „sociální rámec“ hledat ve větách typu „*My jsme nebyli žádní nacisté*“ (Marie), resp. „*My nejsme žádní Němci*“. (Osvald) Je to však také obraz šlechty v české národní paměti, jako šlechty cizácké, resp. německé, a zrádcovské, který vymezuje symbolický prostor pro vzpomínky šlechty a na nějž šlechta ve svých vzpomínkách implicitně reaguje.

Tento mýtus šlechty, který byl detailně popsán jinde,¹³ tak spoluvytváří „rámec“, ve kterém se vzpomínání šlechty odehrává. Jistá opakující se schémata ve

¹⁰ James V. WERTSCH, *Specific Narratives and Schematic Narrative Templates*, in: Peter Seixas (ed.), *Theorizing Historical Consciousness*, Toronto–London 2004, s. 49–62.

¹¹ Maurice HALBWACHS, *Les cadres sociaux de la mémoire*, Paris 1925, s. 63.

¹² Když člověk vzpomíná, jeho vzpomínka nereprezentuje již předem existující identitu, ale vytváří ji. Smyslem vzpomínky je tedy též potvrzení identity jedince či skupiny, ke které člověk přináleží. Srov. Harald WELZER – Sabine MOLLEROVÁ – Karoline TSCHUGGNALOVÁ, „*Můj děda nebyl nácek*.“ *Nacismus a holocaust v rodinné paměti*, Praha 2010, s. 108.

¹³ Srov. Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, *Mýtus šlechty u nás a v nás. Paměť a šlechta dvacátého století*, Praha 2012.

vzpomínání lze tedy chápat jako narativní vzorce, jež mohou nabývat různých konkrétních obrysů.

Využijme zde modelu, který nabízejí ve své publikaci němečtí badatelé Harald Welzer, Sabine Mollerová a Karoline Tschuggnallová.¹⁴ Když totiž nedávno zkoumali německý mezigenerační diskurz o nacismu a holocaustu, dospěli k šokujícímu závěru: všechny rodiny patřily k těm morálně správným, s antinacistickým profilem, nacisté z vlastních rodin zmizeli a patřili k nim jen ti druzí. Možná ještě pozoruhodnějším bylo zjištění, že i v těch rodinách, v nichž se příslušníci poválečných generací setkali s informacemi, odporujícími současnému diskurzu o nacismu (tj. z rodinného vyprávění bylo zřejmé, že jejich předci stáli na straně nacismu), byly tyto zprávy od prarodičů naprosto ignorovány či natolik pozměněny, až dostaly zcela opačný význam. Němečtí badatelé tak přesvědčivě dokázali, že transgenerační paměť v rámci rodiny se adaptuje na existující kulturní rámec přesto, že jsou v ní obsaženy paměťové elementy zcela opačného druhu.

H. Welzer, S. Mollerová a K. Tschuggnallová již v pilotní studii vytypovali pět takovýchto opakujících se vzorů společných rozhovorů, které tvoří součást vypravěčova dějového rámce. Tyto vzory nazvali tradovacími typy: jedná se o tradovací typy příkoří, ospravedlnění, distancování, fascinace a hrdinství.¹⁵ Jestliže za nejpozoruhodnější označili tradovací typ příkoří, který byl často provázen „změnou rámce“ (viz níže), ve výše uvedených vyprávěních šlechty rozpoznáváme především narativní vzorec distancování (ten zde však na rozdíl od zjištění německých badatelů nenabývá ironického nádechu). Konstrukt distancování je pak často provázen narativním vzorcem ospravedlnění (museli jsme).¹⁶

Naši narátoři konstruují svůj odstup od nacistického režimu jako již tehdy zřejmý a jasný: „*Potom... já jsem musela... poslali mě do (...) v Bavorsku, tak taková škola, byla jako Arbeitdienst. Ale tam byly takový ošklivý ženský, takový Nazi ženský, takový blondýnky. Měly ty vlasy takový Zopfe, jo? A já jsem to nemohla vydržet. A ony mě taky neměly rády,*“ vypráví s patrným odporem v hlase Cecílie. Už tehdy jsem věděla, co je nacismus zač, zní podtext podobných výpovědí. Sociolog Hans Joachim Schröder, analyzující vzpomínky někdejších řadových vojáků, ozna-

¹⁴ H. WELZER – S. MOLLEROVÁ – K. TSCHUGGNALOVÁ, *Můj děda nebyl nácek*; srov. též Harald WELZER, *Re-narrations: How pasts change in conversational remembering*, *Memory Studies* 3/1, 2010, s. 5–17.

¹⁵ V pilotní studii byl vytypován ještě tradovací typ překonání, ten však byl v detailnější analýze vypuštěn a nahrazen schématem hrdinství. H. WELZER – S. MOLLEROVÁ – K. TSCHUGGNALOVÁ, *Můj děda nebyl nácek*, s. 65n.

¹⁶ Již v předchozí studii byly popsána schémata ospravedlnění, utrpení a zadostiučinění, která se opakovaně nacházejí ve vzpomínkách šlechty. Bylo také konstatován pozoruhodný fakt, totiž, že zdůrazňování češství, protiněmectví a vůbec odporu vůči Němcům ve vyprávěních narátorů-vysídlených nabývá téže síly jako u narátorů-českých šlechticů. Srov. R. ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, *Mýtus šlechty*, s. 134–135.

čil podobné věty za „topos“.¹⁷ Jsou to jednoduché věty, nekonkrétní, bez jasného určení, je na posluchačích, aby si sami udělali konkrétní obraz o osobách nebo událostech. Tyto „topos“ označil H. J. Schröder jako „orientační body generační paměti“.

Vezměme si již zmiňované tvrzení Cecílie, která už tehdy „*usoudila, že to, co se děje v Německu, se jí nelíbí*“. Ve svém vyprávění nekonkretizuje, co se dělo v Německu, ani jak o tom věděla. Předpokládá, že posluchačům bude známo, co tím myslí, že si sami konkrétní údaje doplní. Podobně Marie „*se styděla mluvit německy*“, protože „*my jsme věděli, co Němci dělali*“.

Na rozdíl od H. J. Schrödera se autoři publikace *Můj děda nebyl nácek* zabývali „topos“ ve smyslu mezigeneračního tradování, tj. těmi jednoduchými větami, které se často objevují jak ve vzpomínkách pamětníků, tak ve vyprávěních následujících generací. I v našich vyprávěních narativní vzorec distancování často nabývá mezigeneračního přesahu. Vzpomínky našich narátorů jsou konstruovány tak, že stín pochybení nemá padnout ani na jejich rodiče. I ti už tenkrát věděli, na kterou stranu je třeba se dát. Např. Anna vypráví: „*Takže toto já obdivuju, jak to rodiče dělali, no v tom případě hlavně maminka, že my jsme věděli instinktivně nebo prostě věděli jako desetiletý, devítiletý děcka, že nejsme přátelé nacismu. Ale vůči dětem to nikdy rodiče otevřeně nebo přímo neřekli. Protože to bylo nebezpečný. (...) Ale my jsme věděli, že to co se doma říká, nesmíme vykládat.*“ Narátorka nepřesňuje, co se doma říkalo a co na tom bylo nebezpečného. Už sama vzpomínka je pádným argumentem pro protinacistické postoje rodiny. Podobně Antonie: „*Náš otec nenáviděl Německo, moje matka nenáviděla komunismus, má matka vždy říkala, je to to samé, jedno nebo druhé.*“ Podobně často se opakující výkladové vzorce, které slouží jako argumentace, rozpoznali ve své analýze němečtí badatelé: fenomén „topos“ zde dosahuje takové komplexnosti, že daleko přesáhl svůj původní význam. Již nejde jen o nekonkrétnost označení, jde o výpovědi, které neexistují v jednotlivých větách, ale ve formě argumentací.¹⁸

Dalším prvkem tohoto mezigeneračního konstruktu distancování jsou styky s německými členy rodiny. S těmito členy byly přerušeny veškeré styky, a když už k nim došlo, tak to bylo maximálně jednou: „*Moje babička byla (jméno rodiny). Já jsem nikdy v životě v (jméno místa) nebyla, poněvadž když vypukla válka, tak (jméno dědečka) se stal Němcem. A my jsme ho už nikdy... už jsme se nikdy neviděli.*“ (Ida)

¹⁷ Hans Joachim SCHRÖDER, *Die gestohlenen Jahren. Erzählgeschichten und Geschichtserzählung im Interview. Der Zweite Weltkrieg im Sicht ehemaliger Mannschaftssoldaten*, Tübingen 1992. Citováno in H. WELZER – S. MOLLEROVÁ – K. TSCHUGGNALOVÁ, *Můj děda nebyl nácek*, s. 108–109.

¹⁸ Tamtéž. Tak se např. vysvětluje nadšení pro nacismus přirozenými vlastnostmi mladých lidí jako naivitou, nedostatečnou zkušeností nebo entuziasmem.

Adam vzpomíná v podobném duchu: „*Tak potom (...) já jsem se stáhnul. Já jsem se s nima nestýkal (...) Ne, že bych se na ně zlobil, ale já jsem to těžko snášel. Oni zradili.*“

Na odstup rodičů od tehdejšího režimu upozorňuje Karel: „*Jak to bylo s Čechy a Němci, to byl takovej velikej problém, jo? Tenkrát. Tak jsme byli jenom jedenkrát, jedenkrát, když měl narozeniny tatínkův bratr (...) Tak jsme tam byli jenom jedenkrát na oběd. Protože ta manželka měla dva bratry. To byli němečtí vojáci samozřejmě, ale to ne, tatínek to nemohl.*“ (Karel)

Cecílie vztahy se strýcem, prominentním nacistou, popisuje po dotazu tazatelky takto: „*On do (jméno místa bydliště narátorky) vůbec nejezdil. Ne. Maminka ho neměla moc ráda. Maminka byla sto procent anti... -Nazi. A ne, on sem nechodil. (...) Takže jste se moc nestýkali? Moc ne. On byl tak arogantní. (...) Já jsem ho neměla ráda.*“

Přestože narátoři v tomto kontextu hovoří většinou pouze o jednom z rodičů (tatínek to nemohl, maminka ho neměla ráda, moje matka byla tak vůči tomu), nemůže být pochyb o tom, že na správné straně stáli oba rodiče našich narátorů. Další součástí tohoto konstruktů je obraz příbuzných na „špatné straně“. Našimi narátory jsou vnímáni jako neoblíbení, jejich rodiče ani oni sami je neměli rádi, nepoutala je k nim žádná citová vazba. Podtext je zřejmý: opravdu s nimi neměli nic společného.

Jak už bylo řečeno, narativní vzorec distancování se od nacismu je přítomný také ve vyprávění šlechty, která je považována za českou. V těchto vyprávěních se několikrát objevuje vzpomínka na přímý střet s německou mocí, která se jeví pro konstrukt distance jako klíčová. Je to moment, kdy nacisté přišli přesvědčovat rodiny, které podepsaly Prohlášení české šlechty ze září 1939, aby přešly k německému. Ve střetu s oberlandratem, čili vrchním zemským radou, rodiče našich narátorů vystupují nejen jako hrdinové, ale také jako páni, držící si stále svou moc. Jejich reakce je blesková, ani na vteřinku nezapochybovali: „*Přišel za mojí matkou a: Vy jste rozená ve Frýdlantu (...) Tak vy jste... sudetská Němka! A maminka říká: ven!*“ (Bohuslav) Úplně identicky vzpomíná Tomáš: „*Když přišel oberlandrat a nabízel mamince kříž s brilianty či diamanty, maminka povídá: ven!*“ Pointa děje by se vytratila, bylo-li by vyprávění více popisné, byla-li by vzpomínka rozvláčnější. Podobně úderné, nezanechávající pochyby, je konstatování Idy: „*Taky Němci nikdy nepřišli za náma, aby žádali, abysme se stali Němci. Páč se říkalo, že Karl Herman Frank řekl, že nemá cenu za nima chodit, poněvadž by se Němci stejně nestali a i kdyby chtěli, tak že by je Němci nechtěli. (smích) Takže, to je tak.*“

Budeme-li dále rozvíjet myšlenku „topos“, podobně jako citování němečtí badatelé, můžeme za něj označit rovněž jednoduché oznamovací věty typu: „zlí Rusové“, „dobří Američané“, „bohatí Židé“. I naše vyprávění obsahují tato „topos“. Nacisti jsou líčeni jako „arogantní“, pod nimiž člověk „hodně zkusil“, jsou veskrze nesympatičtí a nemilovaní. Jejich popisy odpovídají stereotypu, převládajícímu v kolektivní paměti Čechů (a možná ještě více popisu nacistů z válečných filmů).

Jsou to ti druzí, od nichž je třeba se distancovat. Naproti tomu obrazy rodičů se vyznačují samými kladnými vlastnostmi, byť by byli členy nacistické strany. Srovnajme tyto dva popisy, jeden od narátorky, jejíž otec, jako jeden z mála představitelů české šlechty, po roce 1948 neemigroval, druhý od narátorky s otcem v NSDAP: „...spouště lidí náš táta pomoh, [...] a potřebovali něco odvést, takže on byl ochotný vždycky [...] cokoliv [...] bylo potřeba.“ (Alice) „Otec byl chytřej, moc chytřej. A hodně pracovitej. A byl velmi dobrý manažer. Každý přišel a říká: Nemůžeš mně pomoci? (...) Já mám starosti a nevím co a jak. A tak otec hned přišel a udělal to a to.“ (Cecílie) Sám popis vlastností zde předurčuje příslušnost k té či oné straně, slouží jako další argument při konstruktivní distancování. Jestliže má někdo takové vlastnosti, jako píle, pracovitost, moudrost, ochota, nemůže být dáván dohromady s arogantními, nevychovanými a drzími „nácky“.

Zvláštním „toposem“, typickým pro vyprávění šlechty, je topos „dobrých Starorakušanů“ či „starých dobrých monarchistů“. Tento topos opět vylučuje jakoukoliv spojitost s nacismem, jako např. v případě Bohuslava, jehož „dědeček byl Alt-Osterreicher“, „mamka byla Rakušanka – velmi loajální teda, vdaná Češka, ale celý příbuzenstvo bylo...“ Věta Bohuslava zůstala nedořečená, topos starorakušanství možná tolik nefunguje, uvědomil si, jestliže by chtěl dále mluvit o svých příbuzných v Německu, kteří byli vysídleni a po osmačtyřicátém, kdy se také ocitnul v zahraničí, se mu za jeho věrnost Čechům vysmívali. Nedílnou součástí toposu „dobrých Rakušanů“ je narativní vzorec ospravedlnění: „Všichni Rakušani se pak stali Němci“, v podtextu rozumějme, dělo se tak proti naší vůli, nic se s tím nedalo dělat. Narativní vzorec ospravedlnění, jak již bylo konstatováno v dřívější studii, je zde spojován s tradičními hodnotami šlechty, ať už je to starorakušanství nebo kosmopolitismus.¹⁹

Jedním z překvapivých zjištění autorů publikace *Můj děda nebyl nácek* byl opakující se výskyt stereotypů „zlí Rusové“ a „hodní Američané“. V analogii s jejich výsledky najdeme i v našich vyprávěních topos „zlých Rusů“. A podobně jako u německých narátorů, i zde je „topos“ přítomen i implicitně: „To nebylo moc příjemný, protože Rusové tady byli, víte?“, (Cecílie), odvolávající se na nevyslovený topos „zlých Rusů“. „A potom byli Rusové ve Vídni, to taky nebyla legrace“. Jaké má konkrétní zážitky s Rusy není zřejmé, co Rusové dělali, proč to nebyla legrace, dále nerozvádí, vyprávění zůstává v rovině „topos“. Osvald se pohybuje ve stejném rámci: „Víte, co se stalo, když přišla Rudá armáda. Jen jednu věc zmíním – první Rusové nebyli lepší než poslední Němci, bylo to hrozné.“ Nevyslovený předpoklad znalosti rámce (že Rusové znásilňovali), jenž je od posluchačky očekáván, je přítomen ve vzpomínkách Anny: „... až tady byli Rusi, že brácha směl dolů ven a já ne. No jo, tak já jsem to tenkrát tak nechápala tak moc. Ve třinácti, co tak moc chápete? Tak moc ne.“

¹⁹ R. ŠVARŤÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, *Mýtus šlechty*, s. 135.

Ve vyprávění Karla můžeme sledovat, jak se znalost rámce, obsahující stereotypní představu barbarských a zlých Rusů, dostává do konfrontace s konkrétní vzpomínkou: „*Když přišli ti Rusi do toho (...) Ukradli všechno, co mohli, jo? A to přivezli s sebou sem. Tak byla žirafa a co jsme viděli tak. Oni to potom zabili a to snědli.*“ Dále narátor vzpomíná na jednoho z Rusů, bývalého pilota, který měl jeep. „*Perfektně*“ ho řídil, přijel je navštívit, byl u nich na obědě. „*Opravdu pán, ten Rus, to byl opravdu pán.*“ To jediné, co tenkrát chtěli, aby je svezl autem. Stalo se, zpívali ruské písničky, pak odjel. „*Mladej, šikovnej pán,*“ vzpomíná Karel. Vzápětí si však připomíná situační kontext svého vyprávění a informaci poněkud upravuje: „*... potom ti Rusi nebyli tak šikovní, ale... potom už byli míň, ale u nás musím říct, ten...*“

Nejzajímavější je z tohoto pohledu líčení Marie, odsunuté spolu se sudetskými Němci. Teprve když přišla do Vídně, se „učila, co Rusi jsou“, poté na jiném sídle „*Každý den přišli Rusové a hledali ženy (...) to bylo den a noc, taky v noci přišli. A hledali ženy. No (povzdech) to vám řeknu, když na to myslím ještě dneska (povzdech).*“ Představa hrozných a znásilňujících Rusů je však vzápětí překonána obrazem ještě horších Čechů: „*to bylo tak škaředý, to bylo to nejhorší (...), že Češi se tak zachovali. (...) Rusi byli lepší, promiňte, že to řeknu – byli lepší než... Češi. Ti, no jo, kradli, ale maličkosti, ale ti Češi přišli s kuframa a všechno, no jo, před očima jim vzali, co chtěli, co viděli. Jo, to byl ten šok.*“ Koho míní narátorka označením „Češi“, co vzali a jak to narátorka ví, není z vyprávění patrné, je na posluchačích, aby si tuto „prázdnu řeč“ doplnili sami.²⁰ Konečně obsahuje toto vyprávění i topos „zlých nacistů“: „*Co Němci nám dělali, to bylo hrozný, bylo to hrozný (...) Ti Nazi to byla hrůza, to byla taková... A zvlášť ty Sudeťáci, no my...*“ Narátorka si sama ani neuvědomuje, že už předtím v rozhovoru jí nacisté „nevadili“, když se zmiňovala o tom, že „*...tam byl ještě jeden zahradník... z Vídně, byl asi Nazi, já nevím, no to nevadilo no.*“ Vyprávění této narátorky se celé pohybuje v rovině topos „hrozných časů“, neuvádí žádné subjektivně kladné vzpomínky, její příběh je příběhem utrpení a příkoří.

Jestliže jsme doposud mohli konstatovat, že narativní vzorce distancování a ospravedlnění formují vyprávění všech našich narátorek a narátorů, narativní vzorec příkoří, pevně svázaný s toposem „zlých Čechů“, kvůli kterým trpěli, udává tón vyprávěním šlechty, která byla po válce odsunuta, případně vyprávěním těch narátorů, jejichž rodina se za války hlásila k německé národnosti a vydání majetku v restituci provázely či provázejí vleklé spory. Pozornost se zde soustředí na první poválečné dny, jako třeba u Cecílie, která „*musela nosit bílé pásky jako Židi*“. Oswald s Antoníí si kvůli Čechům připadali jako „*negři ve Spojených státech kdysi dávno, co je lidi nenáviděli*“. Češi jsou pak nepřímě obviněni z vraždy německého

²⁰ Jako prázdnu řeč byly označeny způsoby hovoru typu „*oni pak Židy odvedli*“ nebo „*pak se to dalo do pohybu*“. H. WELZER – S. MOLLEROVÁ – K. TSCHUGGNALOVÁ, *Můj děda nebyl nácek*, s. 109.

učitele-ředitele školy, kterého milovala Eleonora („nakonec ho chudáka zabili klackama“).

Ústředním motivem pro všechna tato vyprávění je vyhnání, topos „trpících Němců“, který je sugestivně přítomen také v líčení Marie: „... *abychom mohli do vlaku, který všechny ty... vyhnání, vyhnání, to byl dlouhej, to nebyl... to nebyl normální vlak, to byl jako... ne pro lidi, ale pro... zvířata. Takovej vlak to byl a co se tam... to bylo... já jsem chválabohu jela jenom jednu ... já jsem jela jenom přes hranice a pak jsem byla v Rakousku u známých a co jsem tam prožila, v tom vlaku, co tam děti brečely, co tam křičely, co tam plakaly, no to bylo tak hrozný! To bylo... já to nikomu nepřeji, aby to prožil...*“

Tato vyprávění jsou konstruována v rámci schématu typického pro vzpomínky sudetských Němců. Jak konstatovala Michaela Peroutková, zabývající se obrazem vyhnání, „v německém vyprávění o vyhnání dominuje obraz Němců jako obětí, buď obětí Hitlera, nebo Čechů, kteří se mstili a o všechno je připravili“.²¹ Pocit nespravedlnosti to vše umocňuje, a právě on se stal trvalou součástí kolektivní paměti většiny sudetských Němců. Přestože všichni naši narátoři, jejichž rodina zažila odsun, žijí v současné době v Rakousku, vyznačuje se jejich vzpomínání identickými rysy.

Tradovací typ příkoří vyhodnotili němečtí badatelé, zkoumající mezigenerační paměť o nacismu a holocaustu, jako dominantní. Odhalili rovněž, že v souvislosti s tímto tradovacím typem probíhá proces, který nazvali „změnou rámce“, tedy využití rámcových znaků, které mají původ v historickém kontextu pronásledování a vyhlazování židovského obyvatelstva, ale které jsou použity nově pro znázornění utrpení vypravěčů či jejich rodinných příslušníků. I ve vyprávěních narátorek a narátorů, kteří byli po roce 1945 odsunuti, můžeme odhalit tuto „změnu rámce“: dlouhé vlaky pro zvířata, případně utrpení „vyhnaných“, která se srovnává s utrpením Židů. Židovská problematika je zmiňována jen v tomto rámci, v jiném kontextu není přítomna.

Přestože vyprávění našich ostatních narátorů nejsou konstruována prizmatem vyhnání a ani v nich není tato tematika přítomna, narativní vzorec příkoří je možno v některých vzpomínkách rozpoznat taktéž. V tomto případě je spojen s motivem ospravedlnění – vypravěči líčí sebe či své rodiče jako oběti systému, s jasným podtextem: kdo byl sám obětí systému, je chráněn před jakýmkoli podezřením, že byl aktérem, nebo dokonce tím, kdo z něj profitoval.²²

Tak Bohuslavova matka, Němka, jak narátor udává, „... *taky zkusila, protože samozřejmě od oberlandrátu...*“, je představována jako oběť nacistické moci. Vyprávění Anny, hájící se proti nařčení z němečtví rodiny, zase obsahuje konstrukt oběti chudoby: „*Já jsem například... vím, za války já jsem dostávala třicet korun*

²¹ Michaela PEROUTKOVÁ, *Vyhnání. Jeho obraz v české a německé literatuře a ve vzpomínkách*, Praha 2008, s. 88.

²² Podobně jak to konstatovali autoři publikace *Můj děda nebyl nácek*, s. 66.

měsíčně a syn našeho důchodního dostával dvacet korun týdně a na svačinu měla jen chleba s marmeládou, bez másla (...) já měla hlad.“ Emanuel, dezertér z maďarské, tedy nepřátelské, armády, formuje své vyprávění prizmatem válečného utrpení: „válka je něco hrozného“, „To byla hrozná zkušenost. Dvakrát nebo třikrát mě skoro zastřelili. To nebylo příjemné.“ Kdo sám trpěl, nemůže být viněn z participace na nepřátelském režimu.

Posledním narativním vzorcem, kterému se budeme věnovat, je vzorec hrdinství, patrný v těch vyprávěních, kde by narátorky či nárátoři mohli od posluchačů očekávat obvinění z němečtví (přítomen je současně vzorec ospravedlnění). I zde možno konstatovat, že došlo k souladu se zjištěními německých badatelů. Narátorky a nárátoři uvádějí značné množství příkladů, které je samé či jejich rodiče staví do světla hrdinů, jenž svou statečností a odvahou odporovali režimu. Rodina Eleonory se tak protivila režimu tím, že když měl její bratr narukovat, „*vždy se konstruovala nějaká operace*“, ona sama hrála s ředitelem školy potenciálně nebezpečnou hru na hajlování.

Dalším typem hrdinského konstruktů je motiv pomoci. Otec Antonie a Osvalda „*pomáhal Čechům, kde mohl*“, pomoc otce Cecílie je už více specifikována: „*Můj otec... který byl tenkrát Němec, tedy Rakušan... znal toho Landrath. Poslal tam šoféra nebo tam jel sám, já nevím. A zařídil, že ho nezavřeli, že měl pistoli. A takové věci mi teď lidi říkají.*“ (Cecílie) Zvláště u nárátorů, jejichž rodina byla vysídlena, je jejich nezištná a samozřejmá pomoc Čechům za války dávana do kontrastu s tím, jak se k nim po válce zachovali ti samí Češi zachovali. U nacistických pohlavárů se přimlouvala také matka a bratr Marie: „*Můj bratr zachránil, mně se zdá, třicet lidí. ...a my jsme... kolika lidí jsme zachránili, například to byly... tak přišli ti Nazis a chtěli jako Lidice zastřelit všechny lidi a naše rodina, a to byl taky ještě bratranec (...) tam jel a dlouho se s těma SS, jo SS to bylo, tak dlouho s něma mluvil, až ty všechny lidi propustili (...) A ti druzí přišli do ten Malthausen, tady do Rakouska, ale to je taky zázrak, to jsem ještě nikdy neslyšela, co můj bratranec a moje maminka dělali, aby se zase dostali ven, za půl rok byli zase zpátky. Ona se jim nic nestalo.*“²³

Vyprávění ostatních nárátorů nejsou podle tohoto modelu konstruována, jak však dávají jejich příběhy tušit, objevuje se jiný rámeček: za války pomohli těm, kteří se pak stali komunisty a následně je chtěli vyhnat ze země (Karolína).

Konečně se podívejme v souvislosti s analýzou vyprávění věnovaných válce a nacismu na následující fenomén: některá vyprávění totiž obsahují natolik plasticky líčené scény, s vyhrocenou zápletkou, se stupňujícím se napětím, že se posluchač nemůže ubránit dojmu, že už je někde slyšel, resp. viděl. Svou stylizací a uvedením v přímé řeči připomínají scénky ze známých filmů o válce či nacismu.

²³ Při analýze nám nejde o to, zpochybnit pomoc rodiny nárátora: cílem je vysledovat, jakým způsobem se pracuje s těmito motivy jako konstrukty a jak jsou do vyprávění tyto motivy zakomponovány.

„Oni se vraceli, už tady bylo obsazený Rakousko, v třicátém osmém, vraceli se z jedny cesty (...) a seděli tam se spolucestujícími na té lodi a nadávali na Hitleru a možná na Duceho (...) a tam seděl kousek dál jeden chlap a ten najednou vstal, přišel, načepýřenej a říkal: Já nedovolím, aby se proti mému vůdci, minil Hitlera, takhle mluvilo urážlivě, já to nedovolím! Otec nebyl velkej (...) on byl takovej pidimužik, de facto slabé konstituce, a otec vstal, podíval se na něho, neřekl prý nic, jenom se rozehnal a bum mu na bradu. A chytl právě ten bod, ten chlap se složil, o kilometr větší jak otec a spadl jak kus dřeva. Ted' se na něho prý podíval (...) a řekl... jako ve filmu.“ (Anna)

I v této scéně rozpoznáváme známý motiv střetu slabšího se silnějším, který byl zobrazen již v biblickém příběhu o zápase Davida s Goliášem: Anna se ve svém vyprávění opakovaně vrací k otcově chatrné konstituci, k tomu, že byl nemocný, i k tomu, jaká nespravedlnost se jim stala, když jim byl po válce zabaven majetek dle Benešových dekretů. Skládá tuto scénu z dílčích prvků svého vyprávění, tedy nerovného boje i vlastní pocíťované nespravedlnosti. Tento nerovný zápas se státní mocí nemůže skončit jinak než vítězně, jako v biblickém příběhu.

Podobných příběhů, které možno nazvat „historkami“, najdeme ve vyprávění našich narátorů více. Ať už se jedná o symbolické vyvěšení rudé vlajky (jako kluci si hráli a pověsili na strom hadr, který byl náhodou červený), o scény s hajlováním či o reprodukci hovorů nacistických pohlavárů, kteří tímto zachránili někoho z vypravěčovy rodiny.

Tyto historky mají sloužit jako další pádné důkazy podporující různé narativní vzorce, pro které však už v narátorově paměti chybí konkrétní rámec. Jde o implicitní zakomponování těchto motivů do příběhů z vlastního života. o výpůjčky, které jsou však pocíťovány jako autentické součásti vypravěčova životního příběhu.²⁴

Závěrem možno konstatovat, že narativní vzorce ve vyprávěních šlechty o druhé světové válce a nacismu se v mnohém přibližují typům, které byly zjištěny německými výzkumníky. Na rozdíl od německých mezigeneračních hovorů převažuje v námi sledovaných vyprávěních narativní vzorec distance a ospravedlnění, diskurz příkoří a hrdinství je přítomen především ve vyprávěních šlechty, která byla po válce odsunuta či je stále podezřívána z příklonu k německému. Uvedené narativní vzorce – distancování, ospravedlnění, příkoří a hrdinství vymezují rámce představ o minulých událostech, na které je vzpomínáno v určitém situačním kontextu (otázkou je, jestli by se vzpomínání pohybovalo v jiných konstrukčních rámcích, byla-li by posluchačkou badatelka-sudetská Němka či Rakušanka). Důležitou součástí kompozice vyprávění o této době jsou výpůjčky z filmů či jiných zdrojů, které jsou však narátory vnímány jako autentické.

²⁴ H. WELZER – S. MOLLEROVÁ – K. TSCHUGGNALOVÁ, *Můj děda nebyl nácek*, s. 84n.

Radmila Švaříčková Slabáková

Narrative Muster in den Erinnerungen böhmischer und mährischer Adelige an den Zweiten Weltkrieg und die Nazi-Ära

Zusammenfassung

In der Abhandlung wird auf die Erinnerungen einer spezifischen Gedächtnisgruppe, nämlich Adel in Böhmen und Mähren, an den Zweiten Weltkrieg und die Nazi-Ära eingegangen, und zwar auf Grund von zwanzig Gesprächen mit Adelsvertretern. Die Verfasserin zeigt, dass die Erinnerung nicht nur ein Ausdruck subjektiver Erlebnisse und Erfahrungen ist, wie in der Oralgeschichte oft tradiert wird, sondern ein feines Gewebe, in dem das individuelle Gedächtnis, oft unbewusst, sich den gegenwärtigen dominierenden Kulturskripten fügt. Die Adelserinnerungen folgen deshalb gewissen Schemen oder narrativen Mustern, welche für die Adelige Böhmens und Mährens als soziale Gruppe identisch sind, meistens auch ohne Rücksicht auf ihre Nationalität. Die festgestellten narrativen Muster nähern sich in mancher Hinsicht den Typen an, welche unlängst von einem Team deutscher Forscher geleitet von H. Welzer entdeckt worden sind; im Gegensatz zu den Zwischengenerationserinnerungen des untersuchten Adelsamples überwiegen hier die narrativen Muster von Distanz und Rechtfertigung. Narrative Muster von Unrecht und Heldentum sind dagegen in den Erinnerungen der Adelige zu beobachten, welche nach dem Krieg ausgesiedelt wurden, oder die weiter einer Neigung zum Germanentum verdächtig sind. Wichtiger Bestandteil der Komposition von Erinnerungen an jene Zeit sind auch Entlehnungen aus Filmen bzw. anderen Quellen, die jedoch von den Narratoren als authentisch betrachtet werden.

Radmila Švaříčková Slabáková

Narrative Patterns in the Bohemian and Moravian Nobility's Memories of the Second World War and the Nazi Era

Summary

Based on twenty interviews with the representatives of a specific memory group, Bohemia's and Moravia's nobility, their memories of the period of World War II and the Nazi era are described. The author shows that a remembrance is not only a mere expression of personal experiences, as often believed in oral history, but that it constitutes a complicated fabric in which individual memory, often unconsciously, is subject to the current predominant cultural scripts. Hence, the memories of nobles exhibit some identical narrative patterns, typical of the nobility of Bohemia and Moravia as a social group, mostly irrespective of their nationality. These patterns correspond in many aspects to the types that have been recently established by a team of German research workers headed by H. Welzer: unlike the intergeneration memories of the Germans, narrative patterns of distance and justification prevail in the memories of the sample of nobility studied, whereas those of injustice and heroism were found in the memories of nobles who had been expelled from the country after the war or who are still suspected of tending to Germanness. Important parts of the narrations related to that period of time are borrowings from films and/or other sources; these are, however, believed by the narrators to be authentic.

Roman Holec

Pamät' šľachty na Slovensku vo vzťahu k totalitným režimom 20. storočia na príklade rodu Csáky

Memories of Slovakia's Nobility in Relation to the 20th Century Totalitarian Regimes Illustrated on the Case of Csáky Family

Aristocratism and nobility were foreign elements in Slovakia. Unlike Moravia and Bohemia the nobles in Slovakia were of non-Slovakian origin and they either professed cosmopolitan principles, with the language constituting no identity-forming factor, or they belonged to the German or – primarily – Hungarian ethnicity. The disintegration of Hungary and the creation of Czechoslovakia was a shock to the members of nobility from which they actually did not recover. They either joined the irredentist movement, or emigrated, mostly to Hungary, where aristocratism constituted a natural part of social life. Both groups followed a common goal as irredentism was the most promising way to get back their unsafe or lost property in Slovakia's territory. All members of the Csáky family followed in the study closed their life story abroad. Confrontation with the totalitarian regime, mainly the Communist one, not only bereaved them of their property, but they were criminalized and plunged into permanent poverty. Their human dignity was often trampled, but they did not give up the values that their family had defended for centuries. The Csákys have remained engraved in historical memory and their family could survive all the totalitarian regimes in the 20th century.

Keywords: History, 20th century, Austria-Hungary, Czechoslovakia, aristocracy, Csáky, memories, daily newspapers

Na úvod tohto príspevku treba zhrnúť niekoľko pre šľachtu na Slovensku charakteristických javov, ktoré spôsobili, že jej mentalita a správanie boli po roku 1918 v mnohom odlišné od šľachty v Čechách. Čo sa týka vlastných osudov, tu veľké rozdiely neboli a vývoj po roku 1945 ich „zomlel“ rovnako ako kdekoľvek inde v republike. Týkalo sa síce vo väčšej miere podstatne nápadnejšej aristokracie, ale vo všeobecnosti to platilo aj pre zvyšok šľachty.

Aristokratizmus i šľachtictvo pôsobili na Slovensku ako cudzorodý prvok. Na rozdiel od Moravy a Čiech mala totiž šľachta na Slovensku neslovenský pôvod a buď sa hlásila ku kozmopolitným princípom, pričom jazyk netvoril žiadny jej identitotvorný faktor alebo sa hlásila k Nemectvu či najčastejšie k maďarskému etniku. Rozpad Uhorska a vznik republiky bol pre príslušníkov šľachty šokom, z ktorého sa v podstate nespamätali. V inom príspevku som naznačil šesť rôznych scenárov správania sa a osudov šľachty po roku 1918.¹ Vývoj ich zjednodušene dostal buď do radov iredenty alebo do zahraničia, predovšetkým do Maďarska, kde aristokratizmus tvoril prirodzenú súčasť spoločenského života. Prienik týchto dvoch skupín bol pomerne veľký, lebo iredenta bola jednou z najpravdepodobnejších ciest, ako sa dostať k ohrozeným, resp. strateným majetkom na slovenskom území. Aj šľachta, ktorá zostala na Slovensku, mala k republike skôr nepriateľský vzťah, ale správala sa dvojako. Buď sa zapojila do politického života maďarskej či nemeckej menšiny s veľmi rezervovaným postojom k štátu alebo sa weberovsky „sociálne uzavrela“ a pokúšala sa žiť vo vlastnom „sklenenom svete“ ignorujúc republikovú realitu. Tá ich však neignorovala a pozemkovou reformou a rôznym daňovým zaťažením im ukrajovala z majetku, čím časť nemajetnejšej šľachty dokonca spauperizovala.²

Situácia sa začala meniť po viedenskej arbitráži. Buď sa majetky šľachty znovu ocitli na maďarskom území a tým sa otvorila reálna šanca opätovne sa k nim dostať alebo vzrástlo sebavedomie na Slovensku žijúcej a pasívnej či politicky pôsobiacej šľachty, ktorá sa aktivizovala a zavetrila isté možnosti. Postoj k obom totalitným režimom, či už na Slovensku alebo v Maďarsku však vôbec nebol bezvýhradný. Šľachta ich síce vnímala ako garanta na zabezpečenie vlastných materiálnych i sociálnych záujmov, kriticky sa však stavala k charakteru týchto režimov, k ich voluntaristickej politike a presadzovanému národnému socializmu. Vadili im nielen odkazy na akýkoľvek korporativizmus, resp. na masovú demagógiu a nacionálny populizmus, ale proti srsti im boli aj pomerne primitívne formy nacionaliz-

¹ Roman HOLEC, *Jeden z porazených. Šľachta na Slovensku po roku 1918*, in: Jaroslava Rogul'ová (ed.), *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918–1938*, Bratislava 2009, s. 31–48.

² Najnovšie Daniel HUPKO, *Od šľachtického veľkostatku k účastinnej spoločnosti. Príspevok k otázke odporu červenokamenských Pálfiovcov proti prvej československej pozemkovej reforme*, in: Ivana Fialová – Daniela Tvrdoňová (eds.), *Pôdohospodárstvo v dejinách Slovenska. Tradície, inovácie a kultúrne dedičstvo*, Bratislava 2012, s. 253–265.

mu, nehovoriac ani o závislosti na Nemecku a brutálnej podobe nacizmu. Šľachta sa ťažko stotožňovala aj s otvorene deklarovaným antisemitizmom. To všetko držalo šľachtu na dištanc predovšetkým v Slovenskej republike. V Maďarsku jej bol minimálne blízky aristokratizmus vládnucich vrstiev. Eskalácia vojny a čoraz väčšie zaťahovanie oboch režimov do jej kráčov však spochybňovali aj tie výdobytky, ktorým sa šľachta dovtedy tešila.

V takomto kontexte sa pohyboval rozvetvený magnátsky rod Csákyovcov, ktorý patril medzi najstaršie v Uhorsku. Jeho sídla sa nachádzali hlavne na Spiši, teda na východe dnešného Slovenska. Gróf Albín Csáky (1841–1912), narodený v Krompachoch, patril k určujúcim predstaviteľom Liberálnej strany, bol šarišským a spišským županom, v rokoch 1888–1894 bol ministrom osvety a kultu (teda obdobou dnešného ministra školstva), v rokoch 1900–1906 a 1910–1912, teda až do svojej smrti, predsedom hornej snemovne uhorského parlamentu, od roku 1907 rytierom Rádu zlatého rúna. Mal sedem detí, medzi nimi bol Karol (1873–1945), narodený v Bijacovciach, ktorý si zvolil vojenskú dráhu a dotiahol to na generála jazdeckta a v rokoch 1923–1929 na maďarského ministra národnej obrany.

Ešte viac bude pre nás zaujímavý najmladší Imrich (1882–1961), narodený taktiež v Bijacovciach pod monumentálnym Spišským hradom. Po absolvovaní c. a k. konzulárnej akadémie vo Viedni vstúpil do zahraničných služieb Rakúsko-Uhorska. Postupne vystriedal konzuláty v albánskom Skutari, v saských Drážd'anoch, vyslanectvá v Petrohrade (dokonca dvakrát), Berlíne a nakoniec v Bukurešti, ktorú opúšťal v roku 1916 po vyhlásení vojny habsburskej monarchii. Po zastávkach vo Varšave a vo viedenskej centrále sa zúčastnil rokovaní v Brest Litovsku a prípravy mierovej dohody s Rumunskom. V hodnosti legačného radcu zažil tragický rozpad štátu. Ešte predtým sa stal očitým svedkom znevažovania, ba až zosmiešňovania mladého cisára zo strany dvorských hodnostárov, ktoré by si za starého monarchu dovoliť nemohli.

Ako Csáky spomínal, v Uhorsku panovalo presvedčenie, že len rakúska časť monarchie je ohrozená potenciálnym odstúpením národností zo spoločného štátneho zväzku. Preto len čo sa dozvedel o sľuboch Dohody voči zástupcom Čechov a Rumunov, sám vypracoval pamätný spis, v ktorom uhorským politikom detailne opisoval situáciu i nebezpečenstvo rozkúskovania Uhorska v prípade „totálneho víťazstva Dohody“. Preto požadoval urýchlené „vyrovnanie sa“ so zástupcami Slovákov a Rumunov, a to v miere, aby v prípade mierových rokovaní samotní Slováci a Rumuni odmietli ponuky víťazných mocností s poukazom, že ich želania medziasom splnila uhorská vláda. V spise Csáky neskrýval, že Maďari musia priniesť d'alekosiahle obeť, dokonca ak to bude treba, pristúpiť aj k prestavbe svätoštefanskej ríše na federáciu rovnoprávných štátov, čo by napokon možno tiež znamenalo

rozpad starého štátu.³ Varovné Csákyho slová zostali bez odozvy. Ako sám predpokladal, keď išlo o národnostnú otázku zraňujúcu „šovinizmus“ politických kruhov, tam existovala v maďarských vládnych kruhoch „slepota“ a „hluchota“ voči podobným návrhom. Dokonca aj taký glorifikovaný štátnik ako István Tisza by podobné riadky predpokladal vraj len od „vlastizradců“.

Dôsledky takýchto postojov boli pre Uhorsko a Maďarov v nasledujúcich mesiacoch zničujúce.

V čase republikánskej revolúcie (november 1918) sa Csáky z Viedne presunul do Budapešti, aby zvažil na výzvu vlády pokračovanie svojej služby v novo sa formujúcom režime. Chaos a nerealistické predstavy Mihálya Károlyiho a ľudí okolo neho ho doviedli k rozhodnutiu vrátiť sa na rodný Spiš. Tu nebolo ani stopy, a to údajne ani medzi Slovákmi, po nejakom nadšení z nového štátu a zo spojenia s Čechmi. Maďari boli podľa Csákyho každému Slovákovi bližší, a to už aj vzhľadom na ich dlhú spoločnú minulosť.

V jeden večer, keď bol akurát vo vani a užíval si teplý kúpeľ, začul na chodbe hlasné vojenské kroky, ktoré sa blížili ku spálni. Dvere sa náhle rozleteli a – ako Csáky spomínal – *„pred mnou, sediacim nahý vo vani, stáli štyria až po zuby ozbrojení muži v mne neznámej uniforme, so zbraňami s nasadenými bajonetmi a v pohotovostnej polohe v rukách a na opakoch húpajúce sa ručné granáty. Postavili sa v plnej zbroji pred vaňu a slávnostne mi v českom jazykom oznámili, že obec odteraz podlieha pod československé impérium“*.⁴

Situácia bola groteskná i vážna súčasne. Takto sa Csáky oficiálne dozvedel, že jeho dom a majetky už nie sú súčasťou starej vlasti, ale nového – jemu cudzieho štátu. Niesol to ťažko a veľmi vyčítal grófovi Mihályovi Károlyimu a ľuďom okolo neho absolútnu neschopnosť, ich fantazmagorické pacifistické teórie o svetovom mieri, zrušení armády (predovšetkým maďarskej) a zbrataní sa národov. Na druhej strane ani o jeho realizme nesvedčila výčitka voči Károlyimu, že sa mal podobne ako Kemal Atatürk vojensky brániť diktátu veľmoci a s jediným plukom na moravskej hranici by vraj Slovensko pre Maďarov ubránil.

Z csákyovských majetkov, ktoré sa dostali na československé územie, ho povolal začiatkom roka 1919 do Budapešti toľko kritizovaný gróf Károlyi ako prezident a ministerský predseda republiky prevziať vedenie zahraničnej služby nového štátu. Csáky tak spravil, ale bez zodpovedajúcej politickej pozície a zodpovednosti, teda ako technokrat. Nestotožnil sa s Károlyiho koncepciami a politikou, ale uvedomoval si, že Maďarsko potrebuje fungujúcu diplomaciu.

Odvzdanie moci komunistom v marci 1919 prinútilo Csákyho v apríli opustiť ilegálne Maďarsko a cez zelenú hranicu sa vrátiť na svoje spišské majetky do

³ Eva-Marie CSÁKY (ed.), *Vom Geachteten zum Geächteten. Erinnerungen des k. und k. Diplomaten und k. ungarischen Außenministers Emerich Csáky (1882–1961)*, Wien–Köln–Weimar 1994, s. 249.

⁴ Tamže, s. 255.

ČSR. Tu bol konfrontovaný s útokom maďarských bolševikov a s hrozbou, že obsadia celé východné Slovensko. Csáky odchádza do Viedne a dáva sa do služieb grófa Istvána Bethlena, ktorý tam s podporou rakúskej vlády formoval opozíciu proti komunistickej moci v Maďarsku. Aristokrati, pravica i ďalšie veľmi rôznorodé elementy vtedy vo viedenskej emigrácii len čakali na príležitosť porátať sa s Maďarskou republikou rád. Keď prišli správy, že v Szegede sa pod francúzskou kuratelou sformovala „biela“ vláda, Csáky sa vybral tam v prípade potreby ponúknuť jej svoje služby. Podoba vlády i jej nekompetentnosť ho však veľmi sklamali. V auguste 1919 ho jedna z ďalších vlád, tentokrát pod vedením Istvána Friedricha, vymenovala bez akýchkoľvek predbežných konzultácií za ministra zahraničných vecí. Csáky túto ponuku ako skúsený politik nemohol prijať, veď Friedrichova vláda nemala nikoho za sebou.

Stále sa striedajúce vlády i vstup Horthyho do Budapešti Csáky síce vnímal, ale venoval sa, vtedy podľa neho oveľa zmyslupnejšej činnosti – na výzvu Pála Telekiho sa podieľal na príprave materiálov vzťahujúcich sa ku Slovensku na mierovú konferenciu a koordinoval túto rozsiahlu činnosť. Aj preto sa ako člen maďarskej delegácie zúčastnil mierovej konferencie.⁵ Jeho význam ukázali tajné francúzsko-maďarské rokovania, pri ktorých bol z maďarskej strany hlavným protagonistom. Vkladali sa do nich veľké nádeje v smere postupného zmäkčovania tvrdých trianonských podmienok. Že nakoniec zvrat vo vnútornej francúzskej politike všetky plány a nádeje prekazil, už bolo mimo Csákyho.⁶

V septembri 1920 sa stal vo vláde svojho dobrého priateľa Pála Telekiho ministrom zahraničných vecí. Išlo o zložité obdobie predchádzajúce ratifikácii trianonskej zmluvy v maďarskom parlamente. Krátko pred týmto aktom ho v parlamente interpeloval Viktor Dvortsák, známy predstaviteľ východoslovenskej irendenty. Upozorňoval, že Trianon nezabezpečí na Slovensku pokoj, upozornil na „český teror“ a represálie voči maďarsky hovoriacim. Žiadal, aby Maďarsko pohrozilo uskutočňovať recipročnú politiku a tým mohlo dosiahnuť istú nápravu. Csáky dobre poznal situáciu na východe Slovenska a rovnako si uvedomoval vtedajšie postavenie Maďarska, keď sa príliš veľa Maďarov nachádzalo za hranicami, aby mohli byť takéto kroky účinné.⁷

⁵ Zaujímavé bolo stretnutie s ďalšími košickými aristokratmi a intelektuálmi na čele s mladým grófom Andorom Semseyom, ktorý mal s československým pasom možnosť pohybu, kontaktov i lobingu v prospech Maďarska. E.-M. CSÁKY, *Vom Geachteten zum Geächteten. Erinnerungen*, s. 280–281; Ignác ROMSICS, *Trianonská mierová zmluva*, Bratislava 2006, s. 185n.

⁶ K tomu podrobne I. ROMSICS, *Trianonská mierová zmluva*, s. 187n.

⁷ Miroslav MICHELA, *Pod heslom integrity. Slovenská otázka v politike Maďarska 1918–1921*, Bratislava 2009, s. 142–143. Neraz dochádza, a to aj v odbornej literatúre, k zámene Imricha Csákyho s Istvánom (1894–1941), ktorý bol z inej línie rodu a taktiež sa venoval zahraničnopolitickým otázkam. Bol však mladší a v rokoch 1938–1941 pôsobil ako maďarský minister zahraničných vecí.

Po krachu francúzskych nádejí, musel ešte presadiť ratifikáciu Trianonu v parlamente, ale v neochote plniť závery trianonskej mierovej zmluvy a v dôsledku neúspechu svojich zahraničnopolitických koncepcií na funkciu v decembri rezignoval a presne v duchu jedného zo scenárov správania sa šľachty po roku 1918, utiahol sa na svoje spišské rodinné majetky s tým, že sa z času na čas vracal do Budapešti.⁸ Nebol, pravda, ani naďalej ušetrený verejných povinností a aktivít, či už počas druhého reštauračného pokusu posledného habsburského panovníka alebo keď sa v auguste 1921 postavil na čelo maďarskej komisie pre rozhraničovacie otázky, či v máji 1923, keď zastupoval v Bruseli pod egidou Spoločnosti národov chorého grófa Alberta Apponyiho na rokovaníach s Rumunskom o otázke tzv. optantov a ich majetkov.

Pobyt v ČSR bol spojený aj so zámerom klásť všetkými možnými prostriedkami odpor československej pozemkovej reforme namierenej na Slovensku hlavne proti maďarským veľkostatkom. Žil na idylickom mieste „medzi lesom a riekou“ v kaštieli v Helcmanovciach, ktorý si podľa vlastných plánov prestaval a nechal nákladne upraviť podľa francúzskeho aristokratického sídla Bagatelle v Bois de Boulogne. „Do tohto príbytku som si v roku 1927 priviedol moju manželku Máriu [grófkou Sztárayovú z Michaloviec – R. H.]“, písal Csáky⁹ a pokračoval: „Nasledovali roky tichého idylického života, tie najšťastnejšie počas môjho pozemského bytia... nič nechýbalo domácomu šťastiu v útulnom domove a v malebnej krajine.“ V lete poľovačky a záhradníctvo, výlety do romantických okolitých hôr, jazdenie na koni a v zime lyžovanie: „Vtedy ešte žili niektorí príbuzní a dôverní známi v dosiahnuteľnom susedstve na svojich starobyľých zdedených majetkoch, boli kúpele vo Vysokých Tatrách s mnohými športovými podujatiami a návštevy blízkych Košíc, od nepamäti centra hornouhorskej kultúry – to všetko poskytovalo možnosti k stretnutiam so širokým okruhom známych a príležitostne aj k umeleckým zážitkom.“¹⁰ Často mali hostí z Maďarska a z ďalekého zahraničia, ktorým ukazovali pamätihodnosti Spiša, jeho hrady a zámky, ako i malebnú prírodu.

Bolo by to ideálne, keby nad všetkým nevisel, podľa Csákyho „*Damoklov meč cudzieho českého panstva*“. Bol konfrontovaný so všetkými protiaristokratickými a protimaďarskými opatreniami Československa, ako pozemkovou reformou, rozsiahlym daňovým zaťažením a ďalšími, čo ho natoľko znechutilo, že v polovici tridsiatych rokov sa rozhodol pod tlakom úradov predať svoje majetky a vystáho-

⁸ Roman HOLEC, *Jeden z porazených. Šľachta na Slovensku po roku 1918*, in: Jaroslava ROGULOVÁ (ed.), *Od osmičky k osmičke. Premeny slovenskej spoločnosti v rokoch 1918–1938*, Bratislava 2009, s. 31–48.

⁹ Zaujímavé, že spomínaný brat Karol bol až trikrát ženatý, z toho poslednýkrát si vzal o 26 rokov mladšiu herečku.

¹⁰ Eva-Marie CSÁKY (ed.), *Vom Geachteten zum Geächteten. Erinnerungen des k. und k. Diplomaten und k. ungarischen Außenministers Emerich Csáky (1882–1961)*, Wien–Köln–Weimar 1994, s. 320.

vať sa do aristokraticky podstatne žičlivejšieho Maďarska, kde s manželkou mal na juhu krajiny tiež isté majetky.

Ako písal Csáky „*Česi sú nepochybne vysoko civilizovaný národ, ktorý pri-náleží k západoeurópskemu kultúrnemu okruhu. Tomu zodpovedajúc boli spôsoby, ktorými boli rozhodnutí zmiest' z cesty im neprijateľnú vrstvu obyvateľstva, veľmi premyslené, pomalé a v rámci zákonných hraníc v nemilosrdnej postupnosti usku-točňované a preto nenapadnuteľné cieľavedomé kroky.*“¹¹ Opisuje miliónové majetkové dávky, ktoré boli vymerané jednému jeho príbuznému, daňovú svojvôľu alebo opatrenia obmedzujúce akékoľvek aktivity na území v pásme 50 km od hranice, čím bol človek vystavený svojvôli miestnych orgánov. Na východnom Slovensku pritom bola malá pravdepodobnosť, aby mal človek majetky dostatočne vzdialené tak od poľskej, ako aj maďarskej hranice. To všetko boli presne cielené a normálny život zneprijemňujúce okolnosti.

V Maďarsku Csákyovci opäť na chvíľu získali pokoj a idylu, hoci im chýbali Tatry a lesy a ani poľovačky nestáli v nížinnej puste za veľa. Žili v rovinatej Békešskej župe neďaleko mestečka Sarvaš (Szarvas) a správa poľnohospodárskeho podniku nespôsobovala Csákymu žiadne osobitné potešenie. Rozsiahly park prechádzajúci do lesa nahradila malá záhradka a len rieka Körös ozvlášťovala trochu krajinu. Zostávalo plávanie, pláž, jazdectvo a milí susedia. Ako písal Csáky, jedno s druhým, žiť sa tam dalo.

Horthyho režim napriek svojmu elitárskemu a stavovskému charakteru nevnímal Csáky priaznivo. Jeho autoritársku politiku označoval ako „*tanec medzi vajcami*“. Napriek tomu viedenskú arbitráž a následnú eufóriu považoval so zadost'účením za akt spravodlivosti. Maďarsko malo podľa Csákyho sledovať politiku striktnej neutrality a tú brániť trebárs aj so zbraňou v ruke. Maďari by sa tak po vojne ocitli v pozícii Dánska, Nórska, Holandska, alebo Belgicka a možno aj s územnými ziskami.

Zatiaľ však maďarská politika kopila jednu osudnú chybu za druhou. Účasť na ťažení proti Juhoslávii, podriadenosť Nemecku a nakoniec účasť v ťažení do Sovietskeho zväzu až po katastrofu na Done – to všetko naplňalo Csákyho reálnymi obavami. Právom. Nemusel byť ani skúseným diplomatom, aby si uvedomil, že politika kolaborácie s nacistami bola cestou do pekla. Csáky vyčítal veľa premiérovi Bárdosymu, ale pozoruhodné a v mnohom signifikantné bolo, že Szálasiho prevrat, ktorý doviedol kolaboráciu s Nemeckom až do tragického finále a ani maďarský holokaust s jeho maďarskými páchatel'mi vo svojich rozsiahlych memoároch vôbec ani slovom nespomína!

Zato s obavami čakal príchod frontu a rovnako právom. Na prelome rokov 1944/45 padli za obeť plieneniu Červenej armády všetky jeho maďarské majetky. Atrocity sovietskych vojakov a ich „civilizačnú nekultúrnosť“ opisoval viac ako

¹¹ Tamže, s. 321.

detailne. Aj napriek úplne zničeným interiérom v csákyovskom dome si ho vyhliadol miestny výbor komunistickej strany ako svoje sídlo.

To však ešte ani zďaleka nebolo najhoršie, čo ho čakalo. Jedna totalita bola rýchlo vystriedaná druhou, pre aristokrata Csákyho ešte nebezpečnejšou. Radikálna pozemková reforma zabavila v Maďarsku bez odškodnenia všetky majetky nad 50 hektárov, realita však bola ešte tristnejšia. Zabavovali sa bez akýchkoľvek ohľadov všetky majetky, delili sa medzi proletariát a následne so všetkým násilím začleňovali do družstiev typu sovietskych kolchozov. Časť vidieckeho obyvateľstva musela odísť do miest, aby uspokojila potreby umelo podporovaného a na zelenej lúke vyrastajúceho ťažkého priemyslu.

Už mu nešlo len o majetok, ale pomaly doslova o únik zo živorenia, ktoré bolo stále horšie a horšie. život. Z malej penzie sa žiť nedalo. V roku 1947 sa mu podarilo dostať za hranice manželku, on sám však uviazol v Maďarsku. Krajina sa ocitla za železnou oponou, hranice sa uzavreli. Od roku 1948 sa ocitol v pozícii „triedneho nepriateľa“, zastavili mu vyplácanie aj tak malej penzie, rovnako legálne vycestovanie mu bolo znemožnené. V lete 1950 stroskotal aj jeho pokus o ilegálny útek. V zrýchlenom súdnom konaní za pokus o ilegálne opustenie krajiny mu súd vymeral tri a pol roka väzenia.

Vo veku 70 rokov mohol vykonávať v neľudských podmienkach stalinských väzení akurát ťažkú fyzickú prácu, nebol pripustený ani k administratívnej výpomoci, ba nemohol ani čítať ani písať. Pozoroval rôzne ľudské typy a uťahoval sa do vlastného myšlienkového sveta. V roku 1954 sa ako 72-ročný po odsedení trestu dostal na slobodu a musel sa živiť ako pomocný továrenský robotník.

Pomery stalinského Maďarska opisoval robotník Csáky mimoriadne kriticky a s neskrývaným sarkazmom. Práve v tomto období koncipoval svoje pamäti, takže to bolo z jeho strany aj dosť odvážne. Pri opise pozemkovej reformy napríklad konštatoval: *„Noví vlastníci boli všetkými možnými tlakmi od výmyslu sveta nútení proti svojej vôli obhospodarovať novú pôdu podľa vzoru ruských kolchozov spoločne na družstevnej báze. Maďarský roľník bol však vždy individualistom. Následkom sa stal úpadok poľnohospodárstva, keďže roľníci polia, ktorými nemohli slobodne disponovať, zanedbávali alebo ich obhospodarovali len pod nátlakom a len čo bolo nevyhnutné.“*¹² Kritike podrobil aj predimenzovanú výstavbu ťažkého priemyslu v agrárnom Maďarsku, pričom chýbali všetky základné predpoklady na jeho fungovanie. Umelému posilňovaniu mestského obyvateľstva a proletariátu nedával veľkú šancu. Zaujímavé bolo Csákyho zhodnotenie komunizmu ako ideológie: *„S komunistickým učením je to pozoruhodná vec. Nie je ani tak politickou ideou ako skôr náboženstvom. Teoreticky vzaté obsahuje nepochybne niektoré výhody a mohol by byť postupne a v rámci istých hraníc použiteľný, a síce viesť k pozdvihnutiu všeobecne ľudského životného štandardu, v mnohom je dokonca podobný kresťanskému učeniu, zvlášť v tej forme, ktorú presadzovali prví šíritelia kresťanstva. Má však*

¹² Tamže, s. 332.

aj rovnakú chybu: vo svojej čistej podobe nie je pre priemerné ľudstvo dosiahnuteľný.“¹³ Napriek tomu bol presvedčený, že komunistické idey nezaniknú, ale v rôznej podobe sa rozšíria po celom svete. Veril v budúcnosť syntézy kapitalistického a komunistického svetonázoru.

Csáky končil svoje spomínanie s istou iróniou, ale optimisticky: „*Stojím teraz s ťažobou mojich 73 rokov na pleciach a môžem sa šťastne chváliť s biednym mesačným platom 600 forintov za to, že smiem stáť dňom i nocou, v daždi i v horúčave s malou červenou zástavkou v ruke pri hlavnom vchode jednej továrne a regulovať príchod a odchod početných vozidiel. Lebo toto je pozemský raj, ktorý je podľa veku vymedzený režimom – všetko posväcujúcim, ale nepoznajúcim nič nadpozemské – každému, kto má to nešťastie, že sa narodil ako príslušník triedne nepriateľskej spoločenskej vrstvy...*“¹⁴ Napriek životným okolnostiam bol stále schopný vnímať krásy prírody a užívať si ich, rovnako mu nikto nemohol vziať jeho vlastný myšlienkový svet.

Revolúcia v roku 1956 Csákymu opäť vliala aké-také nádeje, jej krvavé potlačenie mu umožnilo v roku 1957 konečne legálne opustiť Maďarsko. Svoju rodinu žijúcu v ďalekej Venezuele nevidel už 10 rokov a určite sa veľmi tešil na stretnutie a zvitanie. Nakoniec mu nič z toho nebolo súdené. Postupne po Viedni, Paríži a Madride uviazol v Santa Cruz na Tenerife a tu čakajúc na povolenie pobytu vo Venezuele zomrel v roku 1961 vo veku 79 rokov.

Csákyho zahraničnou víziou, ktorú sa mu nepodarilo naplniť, bol hospodársky a politicky zjednotený stredoeurópsky priestor. Necítil sa byť viazaný po roku 1918 ku žiadnej krajine a nacionálnu identitu údajne nepoznal. Hoci jeho stotožnenie s Maďarstvom a Maďarskom bolo nielen na základe vlastných osudov, ale napokon i z dikcie pamätí, viac ako zrejmé.

Nadnárodné, resp. multinárodné postoje však potvrdzujú aj ďalší Csákyovci. Moritz Csáky, dobre známy profesor z Univerzity v Grazi, dnes už na dôchodku vo Viedni, sa narodil v roku 1936 v Spišskom Hrhove ako syn poslanca Gustáva Csákyho (1883–1964). Ten bol poslancom už za Uhorska, a síce za mesto Levoča, rovnako pracoval v c. a k. diplomatickej službe. Ako poslanec v pražskom parlamente zostal až do tridsiatych rokov.

Starý otec Moritza Csákyho bol mladším bratom Albína Csákyho, už spomínaného uhorského ministra kultu a osvety. Otec profesora Csákyho bol bratrancom vyššie spomínaného a často citovaného Imricha, ktorého životné osudy sme si už predstavili.

Moritz Csáky až do januára roku 1945 trávil detstvo v zámku v Spišskom Hrhove. Chodil do nemeckej školy v Levoči, doma sa potom učil po maďarsky, ale mali aj učiteľku slovenčiny. Pri detských hrách s chlapcami z dediny používali

¹³ Tamže, s. 333.

¹⁴ Tamže, s. 338.

slovenčinu a v praxi často miešali všetky tri jazyky, z čoho boli rodičia dosť nešťastní.

Na margo etnicity rodiny hovorí Moritz Csáky: „*Musím povedať, že o týchto národnostných zaradeniach sa v našej rodine nikdy poriadne nediskutovalo. Rodina samotná – ako asi každá rodina – sa skladala z rôznych členov, ktorí sa podľa národnostného aspektu dali rôzne zaradiť. U nás sa nikdy nehovorilo o tom, kto je Maďar, Slovák, Rakúšan. Napriek tomu, že môj otec bol poslancom v budapešťianskom parlamente, nebol nikdy Maďarom, alebo aspoň – a to môžem čestne prehlásiť – nikdy nebol maďarským nacionalistom.*“¹⁵ Na inom mieste povedal: „*Keď hovorím danou rečou, identifikujem sa s tým jazykom. Keď som v Budapešti, identifikujem sa s Maďarmi. Keď som na Spiši, v Levoči, identifikujem sa so Slovákami, aj keď dnes už po slovensky hovorím zle... Teda vyhýbam sa tomu, aby ma niekto kodoval len cez národnosť.*“¹⁶ Pravda, Benešove dekréty napokon zomleli celú rodinu, presnejšie jej majetok, a to z titulu jej maďarského pôvodu.

Rodina nemala s totalitou za vojnového Slovenského štátu najlepšie skúsenosti. Nechajme hovoriť znovu Moritza Csákyho: „*Mal som strýka, Michala Csákyho, ktorý žil v Bijacovciach, ten bol krátko zavretý, asi preto, že bol poslancom za maďarskú stranu v parlamente v Prahe. Môj otec bol tiež krátko vyšetrovaný. Problémy mali naši najbližší poradcovia a priatelia, ktorí boli židovského pôvodu. Napríklad náš právnik doktor Fried z Levoče alebo náš správca majetku Blumenfeld. Týchto ukryl môj otec v roku 1944 vo svojej loveckej chate v Smižanoch... v našom zámku boli ubytovaní nemeckí vojaci. Okrem toho tajne zásoboval potravinami partizánov, čo operovali v okolí... Od môjho otca to bola veľká odvaha.*“¹⁷

Pred blížiacim sa frontom, Rusmi a komunistami rodina utekala 19. januára 1945 už počas dunenia diel a bômb. Odišla autom do Budatína pri Žiline, kde žil ďalší strýko Géza Csáky. Tam zostala jeden mesiac a autobusom cez Bratislavu pokračovala do Viedne a Korutánska. Moritz Csáky vyštudoval históriu, hudobnú vedu a etnológiu v Ríme, Paríži a vo Viedni. Pôsoobil na univerzitách vo Viedni a v Grazi a ako historik sa zaoberal najmä teóriou historickej pamäti a tzv. miestami pamäti. Zbavuje ich výlučne nacionalistickej identity, ukazuje ich historickú i súčasnú mnohorakosť.

Skúsenosti s komunistickou totalitou mal Mórítz Csáky len sprostredkované: „*Spomínaný strýko Gejza Csáky zostal v Budatíne. Samozrejme, aj jemu vzali záмок, mal tam len nejaký byt a zarábala si tľmočením. Asi až v druhej polovici šesťdesiatych rokov sa vysťahoval za dcérou do Francúzska. V Bijacovciach žil môj strýko Michal ... ktorý tiež s nami utekal pred frontom, až do Bratislavy. Tam ho za-*

¹⁵ Barbora TANCEROVÁ, *Gróf Moritz Csáky: „Dostať majetok späť? Načo by mi bol?“* Dostupné na http://www.webnoviny.sk/rozhovory/grof-moritz-csaky-dostat-majetok-sp/479782-clanok.html?from=panel_plainarticle

¹⁶ Tamže.

¹⁷ Tamže.

*stihla správa od jeho sedliakov, ktorí chceli vedieť, či sa aj oni majú vysťahovať. Odkázal im, že nie, a aby ich povzbudil, vrátil sa domov. Sovietski vojaci ho odvliekli a desať rokov strávil v baniach na Urale. Jeho žena, moja teta, bola vysťahovaná tiež na základe Benešových dekrétov a žila v Budapešti, až do roku 1956. Členovia rodiny sa rozišli do celého sveta – Rakúska, Nemecka, Francúzska, Talianska, Kanady.*¹⁸

Takto telegraficky a zjednodušene naznačený vývoj udalostí ani zďaleka nemôže ukázať celú tragiku ľudských osudov. Demonštrujme si ju práve na Gejzovi Csákym (1878–1974), ktorý je súčasťou historiografiou najlepšie spracovaný.¹⁹ Bol príslušníkom budatínskej vetvy rodu, ktorá sa odčlenila koncom 18. storočia. V roku 1891 zomrel jej posledný príslušník László Csáky (1820–1891), podpredseda uhorského snemu a bývalý župan Nitrianskej župy a panstvo pripadlo najprv jeho dvom sestrám, od roku 1899 tretinovým dielom medzi Gejzom, Gyulou a už spomínaného Albína. Od roku 1907 sa napokon stal jediným vlastníkom zámku a panstva gróf Gejza Csáky (1878–1974), ktorý sa v Hodkovciach neďaleko Košíc práve v tom istom roku aj oženil so svojou príbuznou Alžbetou Csákyovou. Gejza Csáky prichádza na Kysuce z Košíc, kde sa aj narodil.

Budatínsky zámok sa nachádzal vo veľmi zanedbanom stave a tak noví majitelia sa museli usadiť v susednom kaštieli. Kompletná rekonštrukcia zámku sa uskutočnila až po vojne. Zámok síce získal reprezentatívnu podobu, viaceré prístavby a úpravy však zlikvidovali niektoré renesančné prvky, ďalšie časti museli byť asanované.

K novému štátu zaujal Csáky lojálny postoj, napokon v dňoch prevratu sa postavil na čelo novoustanovenej miestnej Slovenskej národnej rady, čo určite nebolo typickým javom. V medzivojnovom období zotrval v uvedenom lojálnom postoji, venoval sa kultúre, umeniu a hudbe. Organizoval poľovačky a iné spoločenské akcie, veľa času trávil vlastným vzdelávaním. Žilinský okresný náčelník charakterizoval vo februári roku 1924 Csákyho v hlásení považskému županovi týmito slovami: *„Štátna príslušnosť Čákiho Gejzu je československá, národnosť maďarská. V politickom ohľade je slovenského stanoviska a môže byť považovaný za spoľahlivého. Slovenský jazyk ovláda dobre. Voči slovenskému ľudu je ochotný. Na svojich statkoch zamestnáva i Slovákov, ku ktorým je dobroprajný, politikou sa nezaobrá, voči úradom je poslušný a s tým, že by v cudzine prevádzal vlastizradnú činnosť proti našemu štátu, není tunajším úradom známe.*²⁰

Vojnu Csáky prečkal bez väčších pohrôm, pred frontom sa však úplne utiecť nedalo. Príbuzní z východného Slovenska ho varovali a rodina panstvo opustila.

¹⁸ Tamže.

¹⁹ Martin TURÓCI, *Gejza Čáki – šľachtic v povojnovom Česko-Slovensku*, in: David Pindur – Martin Turóci a kol., *Šľachta na Kysuciach a jej susedia – Šlechta na Kysucích a její sousedé, Čadca–Český Těšín–Žilina 2012*, s. 80–94.

²⁰ Tamže, s. 83.

Gejza Csáky však zostal a stal sa bezmocným svedkom bezuzdného rabovania v interiéroch svojho sídla. Rabovali sovietski vojaci, ale – čo muselo byť najbolestnejšie – aj miestni ľudia, ba i obyvatelia zo širšieho okolia. Plnili sa celé vozy a čo nešlo na ne, končilo v ohni. Bezútešný pohľad musel čakať na majiteľa po tomto inferne. Zámok zostal úplne prázdny a Csáky sa presťahoval ku kňazovi do Kysuckého Nového Mesta.

Kalich horkosti však ešte nebol dopitý a nový režim postupoval presne podľa svojej radikálnej rétoriky. V lete 1945 Csákymu ako Maďarovi skonfiškovali v zmysle príslušných Benešových dekrétov bez náhrady všetky nehnuteľnosti a pozemkové majetky.

Vo veku takmer 70 rokov zostal Csáky bez akýchkoľvek prostriedkov a odkázaný na hrubú manuálnu prácu. Nemal topánky, ani šaty a jeho listy na Okresný národný výbor, v ktorých sa dožadoval aspoň časti majetku, aby mohol prežiť, sú svedectvom bezmocného človeka, ktorý sa ocitol v súkolí brutálnej štátnej moci. Žil v skromnej izbe s minimálnym šatníkom u svojej bývalej kuchárky a odkázaný doslova na jej milosť. Hoci mu bol po konfiškácii pôvodne priznaný príspevok na výživu a ošatenie, s jeho vyplácaním boli neustále problémy a nevedno, či ho aspoň raz vôbec dostal. Nič na tom nezmenilo ani priznanie československého občianstva v roku 1946, čím sa dodatočne potvrdila jeho lojalita a zamietli akékoľvek obviňovania z kolaborantských postojov. Jeho lojálne správanie potvrdili listy od viacerých občanov. Z nich sa dozvedáme o jeho slovenských známych, že ho Maďari volali slovenským grófom („tót gróf“) a že bol členom Československej strany lidovej Martina Mičuru.²¹

Po priznaní občianstva sa Csáky pokúsil o revíziu konfiškácie svojich majetkov. Po prehodnotení stanoviska získal najprv nádej v podobe prinávratenia majetku do rozlohy 50 ha, dostať sa k nemu však narážalo na rôzne ďalšie prietahy a komplikácie. Všetky nádeje sa rozplynuli definitívne po februári 1948.

Po prevzatí moci komunistami sa postavenie bývalého aristokrata ešte zhoršilo a bol prinútený sa zamestnať. Ešteže mohol využiť svoje výborné jazykové schopnosti a nemusel ísť do výroby. Prekladal pre viaceré žilinské podniky a inštitúcie a takto získané peniaze spolu s podporou od dcéry z Francúzska mu stačili na živobytie a prežitie. Pamätníci spomínali, že ani v týchto časoch nezanevrel na ľudí a rád sa s nimi stretával. Aj vďaka svojej neprehliadnuteľnej monumentálnej postave patril k emblematickým osobnostiam v žilinských verejných priestoroch. Vysoký vek a samota ho nakoniec donútili pomýšľať na odchod za dcérou a štátne orgány prihliadli na viaceré pozitívne okolnosti, keď mu vydali doklady potrebné na odchod.

V roku 1961 Gejza Csáky opustil Československo a odišiel za dcérou do Francúzska. Zomrel v auguste 1974 v Mentone vo veku nedožitých 96 rokov. Príbeh budatínskych Csákyovcov sa tým definitívne uzavrel.

²¹ Tamže, s. 89–90.

Vyrabovaný csákyovský zámok si však písal svoje dejiny ďalej. Popredná slovenská múzejníčka Vlasta Kristenová (1908–1991) sa zaslúžila o vybudovanie Považského múzea v Budatínskom zámku, keď spočiatku ako jeho jediná pracovníčka prevzala zbierky zrušeného Mestského múzea v Žiline a postupne nielenže rozšírila kolektív pracovníkov, ale začala organizovať zbierkotvornú, výskumnú a prezentačnú činnosť múzea, pričom sa, pochopiteľne, zamerala hlavne na regionálne dejiny a tradície, medzi nimi hlavne na drotárstvo.

Csákyovský zámok v Spišskom Hrhove i všetok majetok v ňom bol taktiež na základe Benešových dekrétov vyvlastnený a stal sa majetkom štátu. Časť inventára sa dostala do múzeí v Levoči, Betliari a Markušovciach, obrazy do národného múzea a galérie. Ešte pred odchodom sa rodine Gustáva Csákyho podarilo poslať plný vagón vecí do Rakúska, údajne ho však zachytilo bombardovanie a všetko sa zničilo. Na druhej strane o 20 rokov neskôr sa niektoré rodinné predmety z vagóna začali objavovať na dražbách. Napriek tomu, Moritz Csáky za majetkom nesmúti, ani ho to už nezaujíma a tvrdí, že dostať ho späť by len plodilo ďalšie neprávosti. A návraty? Levoča sa až tak nezmenila v porovnaní so spomienkami, zato ho mrzí zlý stav zámku, v ktorom je teraz škola pre ťažko vychovateľné dievčatá. Aj preto sa vracia do krajiny svojho detstva už len zriedka a najmä prvý návrat v roku 1991 zostal ako silný emocionálny zážitok v jeho pamäti: *„Bol to aj radostný zážitok, vybavili sa spomienky na krajinu, budovy, mesto, na detstvo. Dokonca ma zdravili ľudia, ktorí si na mňa pamätali. Potom som tam bol ešte niekoľkokrát, ale v poslednej dobe som si povedal, že tam už nebudem chodiť tak často. Živé sú tie pôvodné spomienky, a to, ako to teraz vyzerá, tie pôvodné spomienky kazí. Žije spomienka, nie realita.“*²² Naproti tomu sa vo vedeckej práci, ako sme už spomenuli, zaoberá dekonštruovaním vykonštruovaných tradícií a mýtov, ich politickej instrumentalizácie a miestami pamäte. Je to vysoko symbolické pre človeka, ktorý by vlastne mohol žiť len zo spomínania a vlastných myšlienkových konštrukcií.

Všetci sledovaní spišskí i budatínski Csákyovci napokon skončili svoju životnú púť v zahraničí. Konfrontácia s totalitou, predovšetkým komunistickou, ich pripravila nielen o majetky, ale kriminalizovala ich a uvrhla do stavu permanentnej biedy. Pošliapala neraz ich ľudskú dôstojnosť, ale nedonútila ich zanechať hodnoty, na ktorých uvedený rod stál po stáročia. Csákyovci zostali zakotvení v historickej pamäti a ich rod takto prežil všetky totality 20. storočia.

Na záver sa hodí uviesť citát z listu Martina Pálffyho, ktorý snád najlepšie vyjadruje pocity dnešných potomkov starobylej šľachty (2010): *„Dejiny sú našou identitou, na ktorej stavíme. Nedajú sa vziať, ako sa to poľutovaniahodným spôsobom udialo s majetkom, vlasťou, štátnym občianstvom a životom mnohých ľudí,*

²² Barbora TANCEROVÁ, *Gróf Moritz Csáky: „Dostať majetok späť? Načo by mi bol?“* Dostupné na http://www.webnoviny.sk/rozhovory/grof-moritz-csaky-dostat-majetok-sp/479782-clanok.html?from=panel_plainarticle

*aby sa vyhubilo to, čo bolo nežiaduce. Ostáva iba dúfať, že sa tieto veci nikdy viac neprihodia.*²³

²³ Citované podľa Daniel HUPKO – I. JANÁČKOVÁ – J. TIHÁNYI, *Koniec starých časov. Poslední Pálfiovci na hrade Červený Kameň 1848–1948*, Komárno 2011, s. 192.

Roman Holec

Erinnerungen des Adels in der Slowakei an die totalitären Regimes des 20. Jahrhunderts am Beispiel des Hauses Csáky

Zusammenfassung

Aristokratismus und Adelsstand galten in der Slowakei als fremdartiges Element. Zum Unterschied von Mähren und Böhmen waren nämlich die Adelige in der Slowakei von nichtslowakischer Herkunft und bekannten sich entweder zu den kosmopolitischen Prinzipien, wobei die Sprache keinen identifikationsbildenden Faktor darstellte, oder zum Germanentum bzw. meistens zu der magyarischen Nationalität. Der Zerfall Ungarns und die Entstehung der Tschechoslowakischen Republik waren ein Schock für die Adelsmitglieder, aus dem sie sich nie erholt haben. Die Adelige wurden von dem Druck der Ereignisse entweder in die Reihen der Irredenta oder zum Exil getrieben, meistens nach Ungarn, wo der Aristokratismus natürlicher Bestandteil des gesellschaftlichen Lebens war. Beide Gruppen waren ziemlich stark, denn die Irredenta stellte einen der vielversprechenden Wege dar, wie man den bedrohten bzw. verlorenen Besitz auf dem slowakischen Territorium zurückbekommen konnte. Auch die Adelige, die in der Slowakei geblieben waren, hatten eine eher feindliche Einstellung zu der Tschechoslowakischen Republik, aber sie verhielten sich auf zweierlei Weise. Entweder engagierten sie sich in dem politischen Leben der ungarischen bzw. deutschen Minderheit mit reservierter Beziehung zum Staat, oder sie haben sich auf Webersche Weise „sozial verschlossen“ und bemühten sich in einer eigenen, die republikanische Realität ignorierenden „Glaswelt“ zu leben. Die Lage änderte sich nach der Wiener Arbitrage. Entweder gerieten die adeligen Grundbesitze wieder in das ungarische Territorium und so erschien eine reale Chance sie zu restituieren, oder nahm das Selbstbewusstsein des in der Slowakei lebenden und passiv bzw. politisch wirkenden Adels zu, der sich aktivierte und gewisse Chancen spürte. Infolge der Kriegseskalation und der zunehmenden Einmischung der beiden Regimes in die Kriegereignisse wurden jedoch auch die wenigen Vorrechte, welcher sich der Adel bislang erfreut hatte, in Frage gestellt. Alle in der Abhandlung verfolgten Mitglieder des Hauses Csáky beendeten schließlich ihren Lebensweg im Ausland. In der Konfrontation mit der Totalität, insbesondere der kommunistischen, kamen sie nicht nur um ihr ganzes Hab und Gut; sie wurden auch kriminalisiert und gerieten in permanente Not. Ihre Menschenwürde wurde mit Füßen getreten, aber sie haben nicht auf die Prinzipien verzichtet, auf denen ihr Geschlecht jahrhundertlang basierte. Die Csákys haben sich ins historische Gedächtnis eingepreßt und ihr Geschlecht hat so alle Totalitäten des 20. Jahrhunderts überlebt.

Roman Holec

Memories of Slovakia's Nobility in Relation to the 20th Century Totalitarian Regimes Illustrated on the Case of Csáky Family

Summary

Aristocratism and nobility were foreign elements in Slovakia. Unlike Moravia and Bohemia the nobles in Slovakia were of non-Slovakian origin and they either professed cosmopolitan principles, with the language constituting no identity-forming factor, or they belonged to the German or – primarily – Hungarian ethnicity. The disintegration of Hungary and the creation of Czechoslovakia was a shock to the members of nobility from which they actually did not recover. They either joined the irredentist movement, or emigrated, mostly to Hungary, where aristocratism constituted a natural part of social life. Both groups followed a common goal as irredentism was the most promising way to get back their unsafe or lost property in Slovakia's territory. Also the nobles who remained in Slovakia were more or less hostile towards the Czechoslovak Republic, but they behaved in a double way: either they joined the political life of German or Hungarian minority showing a very reserved attitude to the new state, or they "socially closed themselves" trying to create and live in "a glass world" of their own in the Weberian way ignoring the republican reality. The situation changed after the Vienna Arbitration. The properties of nobility either reappeared in the Hungarian territory and thus there was a real chance of restituting them, or the nobility, both passive and politically active, that remained in Slovakia became more self-confident, sniffing out new chances. However, the escalation of war and the increasing involvement of both regimes in it put into question all the achievements that the nobility had enjoyed until that time. All members of the Csáky family followed in the study closed their life story abroad. Confrontation with the totalitarian regime, mainly the Communist one, not only bereaved them of their property, but they were criminalized and plunged into permanent poverty. Their human dignity was often trampled, but they did not give up the values that their family had defended for centuries. The Csákys have remained engraved in historical memory and their family could survive all the totalitarian regimes in the 20th century.

Dita Jelínková

Politika a každodennost v paměti šlechtičny. Reflexe „světem otřásajících událostí“ v egodokumentech Marie Theresie Kálnoky

Politics, Everyday Reality and Memory. Reflection of the “World Shaking Events” in the Ego Documents of Kálnoky family

To understand the inner life and motivation of nobility members personal documents written by the nobles, such as their correspondence or diaries available in Czech archives, are of utmost importance. Irrespective of their unquestionable contribution to the research into the 20th century history of nobility such sources have been almost fully neglected by researchers in spite of the fact that Czech historiography had recognized the noble's personal diary as an important source of historical information as early as the 1990s. Ego documents from the Kálnoky Family Archive largely extend our knowledge of how the nobility viewed the revolutionary events following the disintegration of Austria-Hungary and help us understand the motivation of their attitudes and behavior patterns in the first half of the 20th century.

Keywords: History, 20th century, Austria-Hungary, Czechoslovakia, aristocracy, Kálnoky, memories, daily newspapers

Úvod

Šlechta – po staletí elitní sociální formace – byla vystavena ve 20. století dramatickým společenským změnám, které po roce 1918 způsobily oslabení dosud silných a neměnných pozic šlechty, jež hledala nové ukotvení v postimperiálním světě. Základ dosavadní existence se vytratil, rámec kolektivní identity byl zpochybněn. Mnozí z příslušníků šlechty, jejichž míra adaptace nepřekročila hranici nutnosti a nekryla se s vnitřní akceptací nových poměrů, pocítovali značnou dezorientaci v době, která byla tak odlišná od „světa včerejška“.

Pro pochopení vnitřního života a motivací příslušníků šlechty jsou nesmírně důležité osobní dokumenty z pera šlechticů a šlechtičen, ať už jde o korespondenci či deníky, uložené v českých archivech. Těmto pramenům nebyla přes jejich nesporný přínos pro výzkum dějin šlechty ve 20. století dosud badateli věnována téměř žádná pozornost. Týká se to pak především šlechtických deníků. Česká historiografie sice objevila osobní deník šlechtice jako významný pramen historického poznání již na počátku 90. let,¹ ovšem platí to převážně pro ego-dokumenty (včetně těch pocházejících z pera žen), které vznikly v období novověku² a 19. století.³ Šlechtické deníky z období po roce 1918 dosud zcela unikaly badatelské pozornosti, ačkoliv české archivy několik takových deníků s vysokou výpovědní hodnotou zpřístupňují.⁴ Předložená studie vychází převážně z německo-jazyčného deníku

¹ Navázala tak na vývoj západoevropské historiografie, která využívá egodokumenty jako významné prameny pro studium každodennosti již od poloviny 70. let. Srov. např. Kaspar von GREYERZ – Hans MEDICK – Patrice VEIT (Hg.), *Von der dargestellten Person zum erinnerten Ich: europäische Selbszeugnisse als historische Quellen (1500–1850)*, Köln–Weimar–Wien 2001.

² Např. Petr MAŤA, *Nejstarší české a moravské deníky (Kultura každodenního života v raném novověku a některé nové perspektivní prameny)*, Folia Historica Bohemica 18, Praha 1997, s. 99–120; Marie KOLDINSKÁ – Petr MAŤA (eds.), *Deník rudolfinského dvořana. Adam mladší z Valdštejna 1602–1633*, Praha 1997; Ivana ČORNEJOVÁ, *Deník Jana Františka Löwa z Erlsfeldu – pozoruhodný a nevyužitý pramen*, in: Seminář a jeho hosté. Sborník prací k 60. narozeninám doc. Dr. Rostislava Nového, Praha 1992, s. 237–245.

³ Milena LENDEROVÁ, *Ženské deníky jako pramen k poznání mentality elit*. Studie k sociálním dějinám 3, 1999, s. 39–54; TÁŽ, *Deníky aristokratek: pramen k dějinám každodennosti*, Cour d'honneur 3, 1999, s. 63–69; TÁŽ, *Frauentagebücher des 19. Jahrhunderts als Reflexion der privaten Alltäglichkeit*, in: Jirina Van Leeuwen-Turnovcová – Karin Wullenweber – Ursula Doleschal – Franz Schindler (Hg.), *Gender Forschung in der Slawistik. Beiträge der Konferenz Gender-Sprache-Kommunikation-Kultur*, Wien 2002; TÁŽ, *Tragický bál aneb Pavlína kněžna ze Schwarzenbergu*, Praha 2004.

⁴ Jde například o válečné deníky Ernsta Gideona Laudona, uložené v Moravském zemském archivu v Brně (RA Laudonů, Kart. 30), ale také několik ženských deníků. Za všechny lze zmínit velice zajímavý deník mladičké Marie Alžběty Starhembergové, roz. Salm-Reifferscheidtové (RA Salm-Reifferscheidtů Budkov, Kart. 36), či sérii šestnácti deníků (1893–1918)

hraběnky Marie Theresie Kálnoky,⁵ roz. Princezny Schönburg-Hartensteinové, uložené v Moravském zemském archivu v Brně.⁶ Deník Marie Theresie je ohraničen lety 1937 až 1944, ovšem záznamy jsou poněkud nahodilé. Pisatelka si vedla deník od září 1937 do března 1938, od září do října 1938, posléze se psaní po téměř tři roky nevěnovala, další záznam je datován až v červnu 1941, následně své myšlenky zachycovala pravidelně v rozmezí ledna až listopadu 1942, následovala opět pauza, další zápis pochází až ze srpna 1943. Deník končí zápisy z listopadu 1944. Tato diskontinuita analyzovaného deníku byla částečně kompenzována studiem dalších ego-dokumentů, konkrétně její korespondence s chotěm Alexandrem i skromnějšího souboru dopisů s otcem Aloisem Schönburg-Hartenstein, ale také korespondence dvou dětí⁷ a deníku její dcery Jany (Johanny) Marie Kálnoky z let 1943–1944.⁸

Nevíme, zda si autorka vedla deníky již dříve, můžeme ovšem usuzovat, že vzhledem k péči o sedm dětí, které přicházely na svět krátce po sobě v rozmezí jedenácti let, jí na psaní nezbývalo příliš času. Ostatně s vedením tohoto deníku začala v září 1937, tedy právě v době, kdy šlo nejmladší z dětí poprvé do školy.⁹

Ferdinandy Höfflingerové, rozené Károlyiové, ovdovělé Berchtoldové (RA Berchtoldů, Kart. 169), všechny uložené rovněž v Moravském zemském archivu v Brně.

⁵ V inventáři k rodinnému archivu Kálnokyů jsou křestní jména počestěna. Navzdory tomu v textu uvádím jméno v takové podobě, jak je skutečně ve své době autorka deníku uváděla, tedy Marie Theresie Kálnoky, a v případě její dcery, která je rovněž v textu zmiňována, Johanna Maria Kálnoky.

⁶ V inventáři RA Kálnokyů je tento deník chybně veden jako deník Jany Márie Kálnokové, tedy dcery skutečné autorky. Pravděpodobně došlo při inventarizaci fondu k záměně. Na základě detailní četby deníku a komparování údajů v něm uvedených s dalšími prameny z RA Kálnokyů je evidentní, že se skutečně jedná o deník Marie Theresie Kálnoky. Za upozornění na existenci tohoto deníku laskavě děkuji dr. Zbyňku Vydrovi. Moravský zemský archiv v Brně (dále jen MZA Brno), Rodinný archiv Kálnokyů (dále jen RA Kálnoky), Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456.

⁷ Zachovaly se pouze skromné pozůstalosti dvou dcer – Jany (Johanny) Marie (nar. 1921) a Theresie Marie Kálnoky (nar. 1932), u ostatních pěti dětí Marie Theresie a Alexandra Kálnoky dokumenty zcela chybí.

⁸ MZA Brno, RA Kálnoky, kart. 175, inv. č. 3405. Korespondence Alexandra Kálnoky s chotí Marií Theresií (1933–1944), tamtéž, kart. 177, inv. č. 3454; Korespondence Marie Theresie Kálnoky s otcem (1943–1944), tamtéž, kart. 177, inv. č. 3468; Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou (Johannou) Marií (1944–1946), tamtéž, kart. 173, inv. č. 3401; Korespondence Alexandra Kálnoky se synem Hugem (1937–1938), tamtéž, kart. 175; Korespondence Alexandra Kálnoky s dcerou Janou (Johannou) Marií (1937–1938). Veškerá korespondence je psána rukou a německy, pouze dopisy z pera Marie Theresie Kálnoky jsou v některých případech prokládány krátkými pasážemi ve francouzštině, dopisy její dcery Johanny jsou protkány pasážemi v angličtině.

⁹ Šlo o syna Aloise (Louise). MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 13. 9. 1937.

Deník Marie Theresie Kálnoky zcela určitě navazoval na jiný, který se ovšem v rodinném archivu nedochoval. Svědčí o tom mimo jiné fakt, že autorka poznamenala na první list, že se jedná o druhou knihu. Neznáme tedy její motivaci k psaní těchto deníků, neboť pokud vůbec se k důvodům, proč se uchýlila k psaní, vyjádřila, učinila tak v prvním z nich. Přesto se můžeme ptát, zda se Marie Terezie svěřovala deníku z pouhého zvyku, neboť to patřilo k obvyklým a pravidelným činnostem šlechtičen nebo její psaní mělo konkrétní cíl. Pak je třeba si klást otázku, psala-li si deník pouze pro sebe nebo byl její deník někomu určen, co bylo jeho posláním. Nabízí se otázka, zda měl být její deník více prostorem pro autorčino sebevyjádření, pro tříbení myšlenek, odpočinek duše, respektive zbavení se úzkosti z nejisté doby, či měl spíše zachytit běh života v rámci dobového dění pro její potomky.

Autorka deníku patrně počítala s tím, že bude mít svého adresáta. Lze tak usuzovat na základě jejích četných záznamů, které případnému čtenáři umožňují ukotvit dané události v čase, v kontextu jejího životního běhu. Zdá se, že ve výchově kladla důraz na utváření a uchovávání rodinné paměti, což se projevuje zvláště patrně v osobních dokumentech. Například na úvod jednoho dopisu prvorozené dceři Johanně připomněla: „... před 24 lety jsme se zasnoubili.“¹⁰ nebo v deníku: „Dnes je mi 42 let!“¹¹ Svým dvěma nejstarším dcerám u příležitosti jejich odjezdu na internátní školy darovala prsten po matce a svou brož, protože je „nemohla nechat odjet bez takových symbolů lásky, a abych jim předala nějakou [mně] drahou věc“.¹² Možná i tento deník tvořil vědomou součást předávání paměti, uchovávání příběhu rodiny.

V této souvislosti je ale třeba uvést, že jde vlastně o dva odlišné deníky v rámci jedné knihy. Zatímco část deníku z roku 1937 je jakousi kronikou šlechtické každodennosti a sociability (popisuje návštěvy u příbuzných, styky s přáteli a rodinou, četné zahraniční cesty – realizované většinou vlakem, mnoho záznamů se dotýká tradičních šlechtických zábav, tedy plesů a lovů, často zmiňuje manželovy lovecké úspěchy, zabývá se dětmi a jejich výchovou), druhá část zachycující období let 1938 až 1944 je jednoznačně typem egodokumentu „vypovídajícím o světě“.¹³ Subjektivní události jsou zde poněkud potlačeny ve prospěch těch

¹⁰ „Vor 24 Jahren haben wir uns verlobt!“. MZA Brno, RA Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Jany Marie Kálnoky s matkou. Dopis z 28. 4. 1944.

¹¹ „Heute ist es mir 42 Jahren!“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 4. 2. 1938.

¹² „...schenke Hanna Mamma's Saphierring, Bobby meiner Clip zum Abschied, kann die Kinder nicht weglassen ohne dieses Zeichen der Liebe u. um ihnen einen Wertgegenstand mitzugeben.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 3. 10. 1938.

¹³ Z hlediska bližšího určení ego-dokumentu se ve zkoumaném deníku snoubí typ „egocentrický“ a „vypovídající o světě“. K typologii ego-dokumentů viz Saskia HANDRO – Bernd SCHÖNEMANN, *Geschichte und Sprache*, Münster 2010, s. 146–147.

objektivních. Ostatně pro osobní záležitosti a všední starosti byl dostatek prostoru v korespondenci, která vypovídá více o jejím rodinném životě a soukromí, ačkoliv ani ve svých dopisech politické události zcela neopomíjí.¹⁴ Samozřejmě se autorka v deníku zmiňuje o své rodině, dětech, ovšem informace čistě osobního rázu stejně jako líčení každodenních radostí a strastí věnuje daleko méně prostoru než komentování politické situace. Důvod pro tuto disproporci jistě tkví v době, kdy byly stránky tohoto deníku psány. Období druhé poloviny 30. let se vyznačovalo napjatou politickou situací, která způsobovala lidskou nejistotu. A stejně jako válečná léta přímo vybízela k písemnému zachycení událostí a pocitů. Autorka tak zachytila na stránkách svého deníku především paměť doby, zatímco paměť jejího života, vlastního Já, je zdánlivě v pozadí.

Přestože deník Marie Theresie neklade ústřední zřetel na explicitní vyjádření sebe sama, jeho řádky jsou svědectvím o její osobnosti a jejím vztahu k blízkému okolí i světu. Čteme-li její deník, zřetelně před námi vyvstává bezprostřední prolínání tzv. „velkých“ a „malých“ dějin, samozřejmá provázanost mezi světem vysoké politiky a světem individuálních každodenních starostí. V jejich deníkových zápiscích se nám ovšem neodkrývá pouze exaltované komentování politických událostí a v menší míře líčení všedních problémů v této vzrušené době, ale také reflexe sebe sama jako příslušnice někdejší elitní sociokulturní skupiny. Deníkem jasně propupuje její vědomí výjimečnosti, a zároveň uvědomění, že to již náleží minulosti.

Každopádně deník Marie Theresie Kálnoky je dokladem toho, že i ženy-šlechtičny bedlivě sledovaly a analyzovaly politické dění. Další deníky dam z nejvyšší společnosti vztahující se k danému období jasně dosvědčují, že rozhodně nebyly apatické vůči společenským a politickým změnám po roce 1918, ale naopak, že je vnímaly a intenzivně prožívaly podobně jako jejich mužští protějškové.¹⁵

Šlechtické deníky jsou hojně využívány především ke studiu každodennosti elit. Dosud však bylo věnováno jen málo pozornosti deníkům jako zdroji poznání šlechtického vnímání reality v době zásadní společenské a politické transformace po roce 1918. Předložená studie je tedy více než pohledem na každodenní život šlechty sondou do myšlenkového světa konzervativní šlechtičny ve dvou předválečných letech i v době druhé světové války a krátce po ní, poukazuje na její vnímání stěžejních politických událostí této doby.

Její deníkové zápisky nám přibližují způsob prožívání tohoto převratného období se zřetelem k roku 1938, který byl pro autorku určitým mezníkem. Ačkoliv byl její deník konfrontován s dalšími egodokumenty členů rodiny, a byl tak zasazen do širší sítě rodinných vazeb, přesto se jedná o příspěvek, který pochopitelně

¹⁴ Srov. MZA Brno, RA Kálnoky, kart. 175, inv. č. 3405. Korespondence Alexandra Kálnoky s chotí Marií Theresií (1933–1944).

¹⁵ Srov. deníky Marie Alžběty Starhembergové, roz. Salm-Reifferscheidtové a Ferdinandy Berchtoldové-Höflingerové, roz. Károlyové, uložené v Moravském zemském archivu v Brně. Viz MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů Budkov, kart. 36 a tamtéž, RA Berchtoldů, kart. 169.

podává obraz značně omezený. Přes přirozenou subjektivitu sdělovaných informací však mají některé z nich v kruhu příslušníků někdejší rakousko-uherské šlechty, kteří se po jejím rozpadu stali občany Československa, obecnou platnost. Rozhodně to platí pro kolektivní vnímání konce monarchie a následného politického vývoje. Na jedné straně totiž autorka reflektovala probíhající převratné události jako individuum, na základě vlastních sociokulturních a socioekonomických konstelací, na straně druhé byla vetkána do aristokratické sítě, začleněna do vnitřního šlechtického diskursu a akceptovala platné vzory spojené s tradicí stejně jako názory a priority své sociální skupiny.¹⁶

Na tomto místě je třeba autorku zkoumaných pramenů osobní povahy představit, ačkoliv o ní nevíme víc, než na sebe sama, ať už cíleně či nevědomě, prozradila na stránkách svého deníku a korespondence.¹⁷ Tam po sobě zanechala jedinou stopu, neboť nejenže ji dosud nebyla věnována badatelská pozornost, ale neobjevuje se ani v memoárové literatuře šlechticů a šlechtičen její doby.¹⁸ Ačkoliv byla dcerou významného otce, sama se nijak výrazně „nezapsala do dějin“, i přesto jsou ego-dokumenty z jejího pera cenným příspěvkem k rozšíření našeho povědomí o způsobu vnímání pro šlechtu přelomové etapy po rozpadu rakousko-uherské monarchie a míře její adaptace na nové podmínky.

Marie Theresie se narodila 4. února 1896 v Berlíně do významné rodiny jako dcera knížete Aloise Schönburg-Hartenstein¹⁹ a Johanny, roz. Colloredo-Mans-

¹⁶ Srov. Rudolf BRAUN, *Konzeptionelle Bemerkungen zum „Obenbleiben“*. *Adel im 19. Jahrhundert*, in: Hans Ulrich Wehler, *Europäischer Adel 1750–1950*, Göttingen 1990, s. 87–95.

¹⁷ Její pozůstalost v rámci rodinného archivu Kálnokyů je velmi skromná. Kromě jejího deníku a korespondence od jejího otce (RA Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3454) obsahuje pouze diplom udělený císařovnou Zitou v roce 1934 (Tamtéž, inv. č. 3452). Postrádáme tedy jakékoliv osobní doklady, účty, úřední korespondenci apod. vztahující se k její osobě. Korespondence se členy rodiny je součástí pozůstalostí manžela a dětí. V inventáři je rovněž uveden nedatovaný německo-jazyčný deník (pod inventárním číslem 2453 – s největší pravděpodobností má jít o inv. č. 3453). Ve skutečnosti nejde o deník, nýbrž výpisky z knihy Raymonda Swinga *„Einstein o atomové bombě.“*

¹⁸ Cecilia STERNBERGOVÁ, *Cesta: Paměti české aristokratky*, Praha 2002; Alfons CLARY-ALDRINGEN, *Vůně vzpomínek*, Praha 2002; Zdeněk Radslav KINSKÝ, *Zu Pferd und zu Fuss. 70 Jahre aus der Erinnerungen*, Wien–Rom 1970.

¹⁹ Alois Schönburg-Hartenstein (21. 11. 1858 – 20. 9. 1944) byl prvorozeným synem Alexandra Schönburg-Hartenstein (5. 3. 1826 – 1. 10. 1896), rakouského velvyslance v Bádensku, a Karolíny, roz. Lichtensteinové. Rodina Schönburg-Hartenstein pocházela ze Saska, kde leželo i rodinné sídlo Hartenstein, měla však četné statky i v Čechách (od 1823 Černovice u Tábora, od 1835 Červená Lhota, od 1839 Budislav). Alexander Schönburg-Hartenstein byl od roku 1872 hlavou české linie knížecího rodu Schönburg-Hartenstein a vlastníkem českého majorkátu. Byl zástupcem ústavověrného velkostatku v českém zemském sněmu a od roku 1878 dědičným členem panské sněmovny. Jeho syn Alois Schönburg-Hartenstein byl předurčen pro vojenskou kariéru. Po smrti svého otce v roce 1896 převzal správu rodinných statků a na vlastní

feld.²⁰ Život jejího otce, který pocházel z jedné z nejvýznamnějších šlechtických rodin monarchie, byl spojen s úspěšnou vojenskou kariérou ve službách c. a k. armády (v roce 1927 získal vojenský řád Marie Theresie).²¹ Právě když se Marie Theresie narodila, ukončil její otec kariéru v armádě, aby převzal správu rodinných statků.²² To však nic nezměnilo na tom, že samotná existence rodiny, v níž Marie Theresie vyrůstala a která ji formovala, se přímo odvozovala od věrné služby císaři. S rozpadem monarchie se proto vyrovnávala obtížně a stejně jako její otec i matka ji nikdy vnitřně nepřijala a čekala na její „*znovuobnovení*“.²³ Rozpad monarchie byl spojen s dekonstrukcí do té doby nezpochybnitelných společenských pořádků, v čele s císařem a jeho dvorem, císařskou a královskou armádou, fideikomisem chráněným vlastnictvím šlechty. Způsobil, že základ dosavadní kolektivní identity šlechty se otrásl v základech. Zásadní společenské změny měly dopad také na uplatnění příslušníků této sociální skupiny, která měla až do konce první světové války značný politický, ekonomický a obecně společenský vliv, v nových konstelacích však pro ni nebylo místo. I Schönburg-Hartenstein dostal větší příležitost k seberealizaci až v době rakouského stavovského státu, kdy tamní šlechta získala

žádost opustil armádu. Za zásluhy získal od císaře Řád zlatého rouna (1903). Po otci zdědil také místo v rakouské horní sněmovně, jejímž členem byl v letech 1903–1918, vykonával funkci předsedy *Mittelpartei*. Když se rozhořela první světová válka, měl vojenskou hodnost generál-majora v záloze, již v říjnu 1914 byl povýšen na polního podmaršála, počátkem roku 1916 do hodnosti generála jezdeckta a v roce 1918 byl jmenován generálplukovníkem. I po první světové válce zůstal vlivnou osobností, byl předsedou Sdružení vojenských veteránů a Červeného kříže. V roce 1933 se stal členem vídeňského Heimatschutz („Hasch“), v letech 1934–1937 byl státním radou. Viz Petr BROUCEK (Hg.) *Ein österreichischer General gegen Hitler. Feldmarschalsleutnant Alfred Jansa. Erinnerungen*, Wien–Köln–Weimar, s. 544; Srov. Peter BROUCEK. *Ein General im Zwielflicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*, Graz 1980, s. 287, 193, pozn. 190; Srov. *Österreichisches bibliographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 11, (Lfg. 51, 1995), s. 61, heslo Alois Schönburg-Hartenstein. K angažmá šlechty v Heimwehr viz Lothar HÖBELT. *Der österreichische Adel zwischen Ständestaat und Drittem Reich*, in: Zdeněk Hazdra – Václav Horčíčka – Jan Županič. *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století*, Praha 2011, s. 37.

²⁰ Eduard Alois Maria Alexander Konrad von Schönburg-Hartenstein (21. 11. 1858 – 20. 9. 1944); Johanna von Colloredo-Mannsfeld (27. 7. 1867 – 26/27. 8. 1938).

²¹ Viz *Österreichisches bibliographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 11, (Lfg. 51, 1995), s. 62, heslo Alois Schönburg-Hartenstein.

²² Spravoval poté rodinné sídlo, zámek Hartenstein v Sasku. Hartenstein byl ve vlastnictví Schönburgů od roku 1406 až do roku 1945, kdy byl zničen při americkém bombardování. (Červenou Lhotu jako zbytek kdysi poměrně rozsáhlého jihočeského panství rodu Schönburg-Hartenstein získal dědictvím po otci, knížeti Alexandrovi, roku 1900 Aloisův bratr Johann (1864–1937), c. a k. vyslanec. Jeho potomci ji vlastnili až do roku 1945. O statek Lžín, který byl rovněž součástí dědictví, přišel v tzv. první pozemkové reformě). Viz Pavel KOBLASA, *Diplomat na Červené Lhotě*, *Rodopisná revue* 2, 2002.

²³ „*Man [...] auf Wiedererstehung gewartet hat.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 13. 3. 1938.

opět šanci hrát určitou politickou roli.²⁴ V době autoritativní vlády kancléře Engelberta Dolfusse zastával Schönburg-Hartenstein úřad státního tajemníka ve spolkovém ministerstvu pro vojenství, po několik měsíců roku 1934 byl ministrem obrany.²⁵ Snažil se zbavit armádu politických tlaků. Ovšem byl jedním z těch, kteří nesli hlavní zodpovědnost za nasazení spolkového vojska v únoru 1934, což znamenalo porážku rakouské sociální demokracie a jejích ozbrojených složek a odstranění hlavní opozice Dolfusova režimu, jehož křesťansko-sociální vláda od března 1933 přešla k autoritativní formě vlády.²⁶ Z důvodu jeho klíčové role v tomto vnitropolitickém konfliktu a kvůli vyostřujícímu se rozporu mezi armádou a Heimwehrem abdikoval Schönburg-Hartenstein krátce před nacistickým pokusem o převrat.²⁷ Jak později poznamenala jeho vnučka při četbě jeho memoárů: „... jaké neskutečné znamení osudu to bylo, že složil úřad právě [...] před zavražděním Dolfusse?“²⁸

Jeho smýšlení bylo monarchistické a ve vládě se tak často dostával do konfliktů s jejími ostatními členy. Do roku 1936 však působil dále jako člen státní rady, poté na své další politické angažmá rezignoval a stáhl se do ústraní.²⁹ Především na půdě státní rady Alois Schönburg-Hartenstein neustále politicky usiloval o zrušení

²⁴ Peter WIESFLECKER, *Die Auflösung der adeligen Welt. Streiflichter zum innerösterreichischen Adel in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, in: Zdeněk Hazdra – Václav Horčíčka – Jan Županič, *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století*, Praha 2011, s. 69.

²⁵ Na spolkovém ministerstvu vojenství působil od 21. 9. 1933 do 10. 6. 1934. Srov. MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Jany (Johanny) Marie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3457. Záznam ze dne 25. 4. 1945.

²⁶ Jürgen MENZE, *Der Anschluss Österreichs an das Deutsche Reich 1938*, Nordestedt 2002, s. 18.

²⁷ Schönburg-Hartenstein rezignoval na funkci 10. 6. 1934, o měsíc a půl později (25. 7.) došlo k neúspěšnému nacistickému pokusu o převrat, během něhož byl kancléř Engelbert Dolfuss smrtelně zraněn. Viz *Österreichisches bibliographisches Lexikon 1815–1950*, Bd. 11, (Lfg. 51, 1995), s. 61, heslo Alois Schönburg-Hartenstein.

²⁸ „...was für ein unerklärliches Schicksalszeichen war [...] das er gerade [...] von der Ermordung Dolfuss sein Amt niedergelegte?“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Jany (Johanny) Marie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3457. Záznam ze dne 25. 4. 1945. Nutno podotknout, že Johanna uvedla ve svém deníku, že dědeček odstoupil čtyři dny před zavražděním Dolfusse, zatímco odborná literatura uvádí, že abdikoval již počátkem června 1934.

²⁹ Brzy po své abdikaci z ministerského postu byl povolán jako člen státní rady, kde zasedal do roku 1936, kdy rezignoval. Za jeho odchodem stála tzv. Aféra Phoenix, v jejímž důsledku rezignoval na všechny funkce. Viz Robert KRIECHBAUMER (Hg.), *„Dieses Österreich reten.“ Protokole der Christlichsozialen Parteitage der Ersten Republik*, Wien–Köln–Weimar 2006, s. 473; Srov. Elfriede HOLUB, *Alois Schönburg-Hartenstein*, Phil. Diss. Wien 1964.

tzv. Habsburských zákonů.³⁰ K tomu došlo krátce po zavraždění Dolfusse během pokusu o nacistický puč, kdy se ujal kancléřského křesla Kurt von Schuschnig, sám šlechtického původu,³¹ který po svém uchopení moci šlechtu vědomě podporoval, mimo jiné tím, že ihned zrušil zákon rušící šlechtictví a výsady habsbursko-lotrinského rodu.³²

Kromě své politické činnosti se Alois Schönburg-Hartenstein angažoval i jiným směrem, od roku 1933 předsedal rakouské organizaci *Vereinigung katholischer Edelleute*, jejímž cílem byla péče o šlechtické smýšlení a podpora katolického přesvědčení, v obecnější rovině především zajištění přežití šlechty jako sociální skupiny.³³ Členem spolku byl rovněž Kurt von Schuschnigg, který spolu s předsedou spolku Schönburg-Hartensteinem, i jeho dalšími členy, udržoval kontakt s Ottou Habsburským.³⁴ Ten v roce 1937 Aloisu Schönburg-Hartensteinovi napsal, že staví „na tom, že katolická šlechta v Rakousku“ mu bude „silnou oporou na cestě k trůnu a k restauraci monarchie“.³⁵

Jak vyplývá z korespondence i deníku, Marie Theresie svého otce hluboce obdivovala a ctěla (ačkoliv jednou si posteskla nad otcovou „přísností“ a „výbuchy

³⁰ Habsburger-Gesetz (*Gesetz betreffend die Landesverweisung und die Übernahme des Vermögens des Hauses Habsburg-Lothringen*), StGBI 209/1919 z 3. 4. 1919 rušící veškerá panovnická práva a ostatní výsady členů rodu. Na jeho základě byl císař Karel I. vyhoštěn natrvalo ze země, ostatní členové rodiny v případě, že se nevzdají příslušnosti k domu Habsburků s jejich panovnickými nároky a nepřihlásí se k občanství republiky. Státní majetek, který byl dříve užíván císařským dvorem, byl převzat státem. Soukromý a rodinný majetek rodiny Habsburků byl zestátněn.

³¹ Pocházel z rodiny, která byla povýšena do šlechtického stavu v roce 1898. P. WIESFLECKER, *Die Auflösung der adeligen Welt...*, s. 69.

³² Gudula WALTERSKIRCHEN, *Adel in Österreich heute*, s. 128. Habsburský zákon byl v době vlády kancléře Kurta Schuschnigga 13. 7. 1935 degradován z ústavního článku na obyčejný zákon a zrušil členům bývalé dynastie zákaz vstupu do země. Rodinný zásobovací fond Habsburské rodiny byl znovu obnoven. Po anšlusu Rakouska byl 14. 3. 1939 na základě osobního příkazu Hitlera přijat Zákon o zrušení vydání majetku rodině Habsbursko-Lothrinské a připadl opět státu.

³³ Spolek byl založen krátce před propuknutím první světové války a zakázán po anšlusu v březnu 1938. Blíže k Verrein katholischer Edelleute viz Hannes STEKL, *Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert*, Sozial- und wirtschaftshistorische Studien, Wien 2004, s. 112; G. WALTERSKIRCHEN, *Adel in Österreich heute. Der verborgene Stand*, Wien 2010, s. 123–124.

³⁴ Otto von Habsburg (1912–2011), prvorozený syn posledního rakousko-uherského císaře Karla I. a jeho ženy císařovny Zity. Od roku 1916 nesl titul korunní princ. V roce 1930, kdy dosáhl zletilosti, se stal hlavou habsburského rodu.

³⁵ G. WALTERSKIRCHEN, *Adel in Österreich heute. Der verborgene Stand*, Wien 2010, s. 123–124. Dopis je citován z Jahrbuch der Vereinigung katholischer Edelleute, 1937, s. 105.

hněvu“, jimž byla v mládí vystavena)³⁶ a přirozeně přebírala jeho zásady a politické názory. Stejně jako její otec byla bytostně konzervativního smýšlení, do poslední chvíle loajální císaři. Její vlastí bylo Rakousko-Uhersko, které ovšem přestalo existovat, když bylo Marii Theresii dvaadvacet let. Po zániku habsburské monarchie se náhle vytratil základ její identity, která se odvozovala od jistoty sociální výlučnosti, blízkosti dvoru a služby císaři. Vývoj událostí po roce 1918 nebyl ve většině nástupnických států šlechtě přátelský. Marie Theresie Kálnoký se stala o dva roky později československou občankou, poté co se v červnu 1920 na zámku Hartenstein provdala za Alexandra Kálnoký (1888–1965),³⁷ který měl své statky na území Československé republiky, tedy v hranicích jednoho z nástupnických států, který vůči císařské elitě zaujal postoje značně odmítavé. O to obtížnější pro ni bylo, přijmout za svou ideu národního státu, jehož součástí se nikdy necítila.

Marie Theresie měla s Alexandrem Kálnoký sedm dětí, které přišly na svět v rozmezí let 1921 až 1932.³⁸ Nepochybně šlo o velmi šťastné manželství, jak dokládají mimo jiné její časté vzpomínky na jejich zasnoubení či uzavření sňatku a vřelost korespondence (ještě třináct, respektive patnáct let po svatbě oslovovala Marie Theresie svého chotě „nejdražší poklade“, „můj anděli“, „nejmilejší muži“ a vyznávala mu lásku). Stejně tak srdečné a láskyplné vztahy poutaly Marii Theresii k jejím dětem (v dopisech a deníku rozlišovala „malé“ a „velké“), zdá se, že

³⁶ MZA Brno, RA Kálnoký, Deník Marie Theresie Kálnoký, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 9. 10. 1937.

³⁷ Alexander byl prvorozeným synem hraběte Huga Leopolda Kálnoký (1844–1928) z jeho prvního manželství s Marií, roz. Mensdorff-Pouilly-Ditrichstein (1858–1889). Měl mladšího bratra Felixe. Po smrti hraběnky Marie se Alexandrův otec, Hugo Leopold Kálnoký, znovu oženil s hraběnkou Marií Herbersteinovou, s níž měl další dva syny – Gustava a Huga. Ačkoliv hrabě Hugo Leopold soustředil veškerý majetek rodu Kálnoký ve svých rukou – zdědil velkostatek Letovice, Brodek i Čičov v Uhrách u Komárna – zanedlouho byl majetek rodu opět rozdělen mezi jeho syny. Alexander jako prvorozený dostal velkostatek Čičov, Letovice odkázal hrabě Hugo Leopold roku 1928 svému vnukovi Alexandru mladšímu, synovi Alexandra a Marie Theresie (až do roku 1945 velkostatek spravoval jeho otec). Velkostatek Brodek zdědil bezdětný hrabě Gustav, nevlastní bratr Alexandrův. Alexandru Kálnoký dosud nebyla věnována badatelská pozornost, o jeho osobě toho doposud víme velmi málo, především pro období po roce 1918. Nemáme k dispozici prakticky žádné Alexandrovy osobní doklady a prameny poukazující na jeho profesní činnost (víme pouze, že kromě správy velkostatku v Čičově byl svým otcem v roce 1926 zplnomocněn k jednání ve věci velkostatků Letovice a Brodek, patrně v souvislosti s probíhající pozemkovou reformou, kart. 172, inv. č. 3368), v jeho pozůstalosti uložené v RA Kálnoký v Moravském zemském archivu se však zachoval rozsáhlý soubor korespondence s příbuznými a přáteli a také se dochovaly jeho válečné deníky z let 1914–1917 (kart. 172, inv. č. 3356–3359).

³⁸ Jana (Johanna) Marie (nar. 29. 4. 1921), Marie (Baby) Adelheid (nar. 11. 10. 1922), Alexander Hugo (nar. 21. 5. 1924), Margarethe (Ěta) Isabela Maria (nar. 1926), Marie Adelheid, Isabela (Bulla) Clotilde Louis Maria (nar. 12. 1. 1928), Theresie Marie (31. 9. 1932) a Alois (Louis) Hugo (nar. 28. 3. 1931). Čtyři děti se narodily v Čičově, tři ve Vídni. Patrný je silný mariánský kult v rodině Kálnoký, jak vyplývá z křestních jmen všech sedmi dětí – všichni z nich měli ve jméně Maria.

nejblíže měla ke své prvorozené dceři Johanně Marii,³⁹ kterou v deníku i dopisech často hrdě opěvovala, například slovy: „*Toto dítě se mi opravdu povedlo.*“⁴⁰ A bylo tomu tak patrně proto, že v ní viděla sebe samu. Jak uvedla: „*Ona má rovněž v sobě tuto silnou touhu (jako já) vždy všechno kolem sebe vnímat harmonicky a je to ta velká a krásná duše, kterou jsme dostaly, ale není vždy snadné to splnit, neboť se stále cítíme nějak zodpovědné za harmonii kolem nás.*“⁴¹ Naproti tomu nejstarší syn Alexander byl terčem častých stížností, které jeho matka svěřovala deníku, týkajících se především jeho nedostatečných studijních výsledků a vzpurnosti, ostatně byl právě v „*období puberty*“,⁴² posteskla si „*jak těžké je pro mě ho vést, jak je mi cizí [...]*“⁴³ Na Alexandra jako na budoucí hlavu rodu byly samozřejmě kladeny vysoké nároky, ovšem historické dění zapříčinilo, že se svého úkolu, tedy správy rodinných statků, nikdy neujal,⁴⁴ ačkoliv statek Letovice na Moravě s přínáležejícím zámekem, kde rodina trávila část roku, zdědil již ve svých čtyřech letech. Kálnoky pobývali na Letovicích⁴⁵ především v zimních měsících, v době společenské sezóny, a udržovali zde časté kontakty s rodinou Karla Belcrediho z Líšně a Kristiána Salm-Reifferscheidta z Budkova.⁴⁶ Domovem byl pro ně ale jihoslovenský Čičov, který se v roce 1920 na základě Trianonské mírové smlouvy, navzdory maďarské většině, ocitl v hranicích národního československého státu, kde byla dosud po všech stránkách prominentní šlechta zbavena všech svých výsad. Důvod, proč se Čičov těšil větší oblibě v rodině Kálnoky, netkvěl pouze v tom, že zdejší zámeček

³⁹ Marie Theresie své dceři onikala, tedy pro komunikaci s ní používala třetí osobu jednotného čísla.

⁴⁰ „*Dieses Kind ist mir wirklich gut gelungen.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Johannы Marie Kálnoky s matkou. Dopis z 28. 4. 1944.

⁴¹ „*Sie hat auch dieses starke Bedürfnis in sich (wie ich) immer alles um sich in Harmonie zu fühlen u. ist das eine Grosse u. schöne Seele die wir mitbekommen haben aber nicht immer leicht zu erfüllen, denn wir fühlen uns immer irgendwie mitverantwortlich für die Harmonie um uns.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Johannы Marie Kálnoky s matkou. Dopis z 11. 7. 1944.

⁴² „*Alex. jun. ist in voller Pubertätszeit.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 10. 9. 1937.

⁴³ „*Wie schwer ist es für mich ihn zu leiten, wie fremd ist es mir [...]*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 1. 10. 1938.

⁴⁴ Dosáhl dospělosti v roce 1945, od otce, který spravoval Letovice v době jeho nezletilosti, jejich správu přejal na několik málo měsíců po skončení druhé světové války. Posléze opustil spolu s dalšími členy rodiny Československo.

⁴⁵ Letovice držel rod Kálnoky od roku 1820 až do roku 1945 (prvním držitelem a zároveň zakladatelem moravské větve rodu byl hrabě Jindřich Antonín Schönburg-Hartenstein (1765–1822)).

⁴⁶ MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů Budkov, kart. 32, inv. č. 1611, Korespondence Kristiána Salm-Reifferscheidta od Marie Theresie Kálnoky.

byl menší a útulnější než zámek letovický, ale především se nacházel v oblasti Komárna, tedy v převážně maďarské oblasti. Úzce spojená nebyla s Maďarskem, respektive oblastí někdejších Uher, pouze rodina Kálnoky, vztah k ní měl i Alois Schönburg-Hartenstein, který své dceři později napsal: „*Maďarsko bylo s tou krásnou zemí [Rakousko-Uherskem] tak spojeno, že nyní je mou vlastí a vlastí všech Tvých dětí. [...] Bůh žehnej této krásné zemi, v níž jsem byl od svého mládí tak rád.*“⁴⁷

Právě v době, kdy smlouva stanovující hranice maďarského státu, jakožto nástupce někdejších Uher, vstupovala v platnost, Marie Theresie přišla na Čičov jako nevěsta.⁴⁸ Ačkoliv pro období 1918 až 1933 nemáme k dispozici žádné ego-dokumenty z pera Marie Theresie Kálnoky, přesto z jejích poznámek z pozdější doby můžeme jednoznačně vyčíst, že rozpad rakousko-uherské monarchie, stejně jako následný vývoj Uher na základě ustanovení Trianonské mírové smlouvy, akceptovala se značnou nechtí. Marie Theresie věřila až do chvíle, kdy došlo k anšlusu, v možnost restaurace vlády Habsburků v Rakousku, stejně jako vždy doufala v možnost revize Trianonské mírové smlouvy. Její politické uvažování v dalších letech se tedy odehrávalo v tomto rozměru. Deník zrcadlí zároveň její negativní vztah k Československé republice, což do značné míry vyplývalo z povahy prvorepublikového režimu a přijímané legislativy namířené vůči šlechtě.⁴⁹ V Československu

⁴⁷ „*Ungarn war mit dem schönen Land so verbunden, dass es jetzt mein Vaterland ist und das Vaterland aller Deiner Kinder. [...] Gottes Segen sei mit diesem schönen Land, in dem ich von meiner Jugend an so gern war.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3454. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s otcem. Dopis z 12. 9. 1944.

⁴⁸ Trianonská mírová smlouva byla podepsána 4. 6. 1920, 28. 6. se Marie Theresie provdala za Alexandra Kálnoky.

⁴⁹ Šlo o Zákon 61/1918 Sb. ze dne 10. 12. 1918, „*jímž se zrušují šlechtictví řády a tituly*“ (novelizace z 10. 4. 1920 a Zákon 268 ze dne 21. 10. 1936 o řádech a titulech) a zákon o zrušení fideikomisů č. 179/1924 Sb. Šlechtických velkostatků se silně dotkla tzv. první pozemková reforma probíhající v letech 1919–1936. Vymezoval ji zákon záborový z 16. 4. 1919, který stanovil zábor pozemků nad 150 ha zemědělské a 250 ha veškeré půdy. Následoval jej přidělový zákon z 30. 1. 1920 a náhradový zákon z 8. 4. 1920. Tato agrární reforma postihla i velkostatek Letovice – při soupisu půdy pro účely pozemkové reformy měl tento statek celkovou výměru 1710 ha, z čehož připadalo 570,5 ha na půdu zemědělskou. Rozparcelováno bylo na základě reformy 359,5 ha (čtyři dvory byly rozparcelovány celé), 43,5 ha bylo odprodáno olomouckému arcibiskupství a ze záboru bylo propuštěno 241,5 ha a lesy ve čtyřech polesích. Viz Jan VOŽENÍLEK, *Předběžné výsledky čsl. pozemkové reformy. Země Česká a Moravsko-Slezská*, Praha 1930, s. 735–736; srov. Zdeněk KÁRNÍK, *České země v éře první republiky (1918–1938)*. Díl třetí. O přežití a o život (1936–1938), Praha 2003, s. 697. K roku 1935 měl letovický velkostatek celkem 1255 ha půdy, z čehož 1035 ha tvořily pastviny, lesy, rybníky a neplodná a zastavěná půda; viz Rudolf LUSTIG, *Schematismus velkostatků v zemi Moravskoslezské*, Praha 1935, s. 204–205; srov. MZA Brno, RA Kálnoky, kart. 172, inv. č. 3363. Korespondence Alexandra Kálnoky se Státním pozemkovým úřadem o pozemkové reformě a propuštění majetku ze záboru v letech 1928–1930. Podle těchto údajů bylo nakonec propuštěno ze záboru 310 ha. Informace o průběhu pozemkové reformy na Letovicích obsažené v rodinném archivu Kálnoky jsou ale torzovité, ve

se po celou dobu jeho existence Marie Theresie cítila jako občan „*desáté kategorie*“.⁵⁰ Vyjádřila se zcela jednoznačně, co se jejího vztahu k Československu týče: „*Bohužel jsem československou občankou. Jako bývalá aristokratka a Rakušanka nemohu říci nic jiného než bohužel.*“⁵¹ Ostatně jakožto příslušnice nejvyšší šlechty, náležející do roku 1918 k císařské elitě, se těžko mohla ztotožnit s principy občanského demokratického Československa. Blíže jí bylo Maďarsko, které si uchovalo monarchistickou státní formu (monarchie byla obnovena v březnu 1920) a šlechta si zde uchovala nejen své pozice, ale zachovávala i přísahu věrnosti králi. Ostatně právě zde proběhly dva neúspěšné restaurační pokusy Karla Habsburského.⁵² Ačkoliv byl to právě šlechtic, někdejší osobní tajemník Františka Josefa I. a admirál rakousko-uherské armády Miklós Horthy, který se stal s přispěním Karla Habsburského roku 1920 regentem v zemi, jenž přísahu králi porušil a odmítl o rok později předat Karlovi vládu, aby uzurpoval moc pro sebe. Zahraniční politika Miklóse Horthyho spatřovala po celé meziválečné období hlavní cíl v revizi Trianonské mírové smlouvy a znovuoobnovení velkého maďarského státu. Právě podpis této mírové smlouvy, spolu se vznikem samostatného Československa, jehož součástí se stala rozsáhlá území dosud náležející Uhrám, představovaly klíčové události pro zrod revizionistické ideje. Myšlenky na obnovení velkého Maďarského státu pronikly evidentně hluboko i do povědomí Marie Theresie Kálnoky.

fondu Velkostatek Letovice (uložen rovněž v MZA Brno) se žádné dokumenty k průběhu první pozemkové reformy nenacházejí. O průběhu pozemkové reformy na velkostatku Čičov postrádáme informace zcela.

⁵⁰ „... *in der Čechoslowakei als Staatsbürger 10. Ranges sich gefühlt hat.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 3. 10 1938.

⁵¹ „*Leider bin ich eine Čechoslovakin. Als ehemalige Aristokratorin und Österreicherin kann ich nicht anders als leider sagen.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 24. 2. 1938.

⁵² První restaurační pokus byl proveden ve dnech 26. 3. – 5. 4. 1921, k jeho průběhu blíže viz Erich FEIGL (ed.), *Kaiser Karl. Persönliche Aufzeichnungen, Zeugnisse und Dokumente*, Wien–München 1984, s. 323–372; Andrej TÓTH, *Československá diplomacie a první restaurační pokus Karla Habsburského v Maďarsku (26. březen – 5. duben 1921)*, Slovanský přehled 88, č. 3, 2002, s. 343–370; TÝŽ, *Výsledek prvního restauračního pokusu Karla Habsburského v Maďarsku na jaře 1921 – uzavření Československo-rumunské malodohodové spojenecké smlouvy*, Slovanský přehled 88, č. 4, 2002, s. 521–533. Druhý pokus o návrat Karla na maďarský trůn se odehrál mezi 20.–23. 10. 1921, oba skončily neúspěchem. Viz např. Jan GALANDAUER, *Karel I. Poslední český král*, Praha 2004, s. 325; Jiří PERNES, *Poslední Habsburkové. Karel, Zita, Otto a snahy o záchranu císařského trůnu*, Praha 2000, s. 226; Vojtěch RAJMAN, *Návrat krále? Restauráční pokusy Karla Habsburského v Maďarsku v roce 1921 ve světle mezinárodních vztahů v Evropě*, Moderní dějiny 21, č. 1, 2013, s. 65–102; Věra OLIVOVÁ, *Československá zahraniční politika a pokus o restauraci Habsburků v roce 1921*, Československý časopis historický 7, 1959, č. 4, s. 677.

Reflexe roku 1938 v kontextu politického dění střední Evropy

Rok 1938 byl pln okamžiků, které se Marie Theresie Kálnoky přímo bytostně dotýkaly. Nejprve ji silně zasáhl anšlus Rakouska, posléze intenzivně sledovala jednání o mnichovské dohodě a konečně prožívala události spojené s vídeňskou arbitráží. Všechny tyto mezníky ovlivňovaly život rodiny, který se odvíjel od těchto „světem otrásajících“ událostí.⁵³

Se zřejmou bolestí prožívala Marie Theresie Kálnoky, stejně jako celá její rodina, především události spojené se začleněním Rakouska do Říše jako tzv. východní Marky, neboť bylo „*po roce 1918 pro nás všechny vlastí*“.⁵⁴ Tím spíše, že patrně doufala až do poloviny 30. let v restauraci monarchie a návrat starých časů. Prostřednictvím svého otce, který byl – jak bylo naznačeno – dlouho po rozpadu rakousko-uherské monarchie v kontaktu se členy habsburského rodu,⁵⁵ byla pravděpodobně informována o vyjednávání mezi Schuschniggem a Ottou Habsburským, kdy Otta cítil pod silícím tlakem nacistického Německa na Rakousko možnost osobně zasáhnout do politického dění. V polovině února 1938 napsal kancléři Schuschniggovi dopis, v kterém mu nabídl, že převezme vládu v Rakousku. O tom, že němečtí nacisté brali tyto záměry velmi vážně, svědčí, že Hitlerův plán na vojenské obsazení a připojení Rakouska nesl krycí jméno „Sonderfall Otto“.⁵⁶ Ovšem po obsazení Rakouska hitlerovským Německem 13. března 1938 byly výhledy na obnovení monarchie zmařeny. Protihabsburské zákony z roku 1919, které Kurt Schuschnigg částečně zrušil, vstoupily opět v platnost, na příslušníky habsburské rodiny byl vydán zatykač. Veškeré naděje Marie Theresie Kálnoky na restauraci Habsburků v Rakousku se tím rozplynuly. Jak si v této souvislosti poznamenala do deníku: „*Ubohý císař Otto! Už to není možný ideál pro dnešní lidstvo? Obávám se, že ne, ne, já vím, že je to všechno pryč – člověk to cítil už dlouho, už se to nevrátí a pro tento ideál pracuje tak málo vitálních sil, všechny jsou využity nacionálním socialismem.*“⁵⁷ Svému choti napsala: „*Ubohé Rakousko a ubohý císař Otto, musím*

⁵³ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 12. 3. 1938.

⁵⁴ „... *die Heimat die uns allen Österreich wurde nach dem Jahr 1918.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 12. 2. 1938.

⁵⁵ V roce 1934 ji byl udělen Řád císařovny Zity.

⁵⁶ Karl VOCELKA. *Die Familien Habsburg und Habsburg-Lothringen: Politik, Kultur, Mentalität*, Wien 2010, s. 71.

⁵⁷ „*Armer Kaiser Otto! Ist dem das alles nichtmehr ein mögliches Ideal für die heutige Menschheit? Ich fürchte nein, nein ich weiss das das alles aus ist – man hat es ja längst gespürt es kommt nicht 's wieder u. zuwenig vitale Kräfte sind für dieses Ideal am Werk, dis sind alle vom Nationalsozialismus beschlagnahmt.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 13. 2. 1938.

*tak myslet a ubozí my všichni, kteří nejsme zrozeni k tomu s láskou a z hloubi duše, nýbrž s nechutí hledět na toto strašné nacionální hnutí, které nás postihlo.*⁵⁸

Své pocity vyjádřila jednoznačně: „... člověk se cítí, jako by mu někdo zemřel.“⁵⁹ Používala v této souvislosti často silně emotivní slova, např. „*Jsmo hrozně vystrašení, pláčeme z lásky pro ubohé sužované Rakousko.*“⁶⁰ Hitlera nenáviděla, opakovaně se na stránkách jejího deníku i v korespondenci objevují věty jako: „*Nenávidím tohoto člověka,*“ „*nenáviděná osoba*“, „*nenáviděný Hitler*“,⁶¹ jež zcela jednoznačně svědčí o postoji, který Marie Theresie vůči němu zaujímal. Jeho projevy označovala za „*primitivní*“. Podle ní byl Hitler blíže masám, těm lidem, kteří chtěli být vedeni. „*My, musíme mlčet a ještě být rádi, že nás nechá žít – v té velké mase – ale já se necítím být náležející k mase. Být šlechtický, zůstat – oddělena od masy, individuální-nezávislá, to je můj požadavek. Dobře, spojena s národem, ale shora, ne ze středu, a ne s Pruskem.*“⁶²

Marie Theresie kriticky komentovala zrušení referenda o dalším osudu Rakouska, které Kurt Schuschnigg jako poslední možnost záchrany nezávislosti země vyhlásil na 13. března 1938.⁶³ Hitler reagoval na jeho vyhlášení tím, že shromáždil armádu u rakouských hranic a nátlakem na rakouského kancléře požadoval zrušení plebiscitu. Schuschnigg podlehl tomuto nátlaku a rozloučil se s Rakouskem v rozhlasové řeči, v níž řekl, že „*vláda ustupuje násilí*“, ale za žádnou cenu si nepřeje „*prolévat německou krev*“, a svou řeč zakončil slovy „*Bůh ochraňuj Rakousko!*“⁶⁴ Také Marie Theresie poslouchala tuto řeč: „*Když jsme [...] zapnuli rádio – [slyšeli jsme] jak Schuschnigg [...] oznamoval ultimátum Německa vůči Rakousku, že musí*

⁵⁸ „*Armes Österreich u. armer Kaiser Otto muss ich fort denken u. armen wir alle die nicht mit Lieb u. Seele dazu gebären sondern diese schreckliche nat.[ionale] Bewegung mit Widerwillen über uns hereinbrechen sehen!*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Korespondence Alexandra Kálnoky s manželkou Marií Theresií, kart. 175, inv. č. 3405. Dopis Marie Theresie Alexandrovi ze dne 20. 2. 1938.

⁵⁹ „... *man geht herum als wäre ihnen jemand gestorben.*“ „*Ja so fühlt man sich.*“ Tamtéž.

⁶⁰ „*Wir sind furchtbar gesorgt, weinen von Liebe für dieses arme gequälte Österreich.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 12. 2. 1938.

⁶¹ „*Ich hasse diesen Menschen, die verhasste Person, verhasste Hitler.*“

⁶² „*Er liegt eben der grossen Masse die geführt werden will näher u. wir müssen Kuschen u. noch froh sein das er uns noch mitleben lässt – in der grossen Masse – aber ich fühle mich nicht als zur Masse gehörend – aristokratisch sein, bleiben – getrennt von der Masse – selbständig, das ist mein Bedürfnis, wohl auf volksverbunden, aber von oben her, nicht aus der Mitte heraus u. dann nicht mit dem Preußen.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 13. 3. 1938.

⁶³ K plebiscitu viz např. Otmar JUNG. *Plebiscit und Diktatur: der Volksabstimmungen der Nationalsozialisten*, Tübingen 1995, s. 109–110.

⁶⁴ P. UTGAARD, *Remembering and Forgetting Nacism*, s. 75.

být volby staženy, v opačném případě německé jednotky vpochodují – naše srdce se téměř zastavila, strach a otřesení – budou to poslední slova rakouského kancléře [...] – to je nám okamžitě jasné, když jsme ještě jednou slyšeli na závěr Heil Österreich.“⁶⁵ Marie Theresie Kálnoky si kladla ve vztahu k plebiscitu otázku: „... proč ho nacisté nepřipustili?“ a sama si na ni také odpověděla: „... protože si nebyli jistí a obávali se, že to pro ně špatně dopadne a nyní tvrdí, že Schuschnigg měl údajně mobilizovat rudou Vídeň, která stála před občanskou válkou.“ Ptala se, „měl by tomu člověk věřit?“ a jednoznačně vyjádřila svůj postoj: „... My tomu nevěříme.“⁶⁶ Brzy poté Hitler předložil další ultimátum, dle něhož měl kancléř Schuschnigg odstoupit a uvolnit tak místo pro Arthura Seyß-Inquarta, od roku 1931 člena rakouské NSDAP a od února 1938 ministra vnitra, jehož po schůzce s Schuschniggem v Berchtesgadenu Hitler prosadil do jeho vlády.⁶⁷ Nový kancléř, jehož Marie Theresie v deníku nazývala „zrádcem“,⁶⁸ požádal Německo o „pomoc“ v podobě vyslání vojsk a následný plebiscit dopadl tak, jak bylo požadováno, více než devětadevadesát procent rakouských občanů se vyslovilo pro spojení s nacistickým Německem. Brzy na to byl anšlus proveden.⁶⁹ Dne 13. března 1938 byl přijat Zákon o znovusjednocení Rakouska a Německé říše a Marie si do deníku poznamenala: „Člověk bude muset tomu novému světu, který zde vzniká, skrze nacionalismus, přitakat. To je mi jasné od prvních dnů bolesti...“⁷⁰

⁶⁵ Als wir in Läsch um 7 Uhr das Radio aufdrehen – wie der Schuschiggs [...] erklärt er das Ultimatum Deutschland an Österreichs die Wahl zurückzuziehen, widrigenfalls die deutschen Truppen einmarschieren wurden – unsere Herzen stehen fast still Angst u. Erschütterung – die letzten Worte eines österr. Kanzlers [...] wird – das ist uns sofort klar u. als wir nocheinmal „Heil Österreich“ zum Abschluss hören. MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 12. 3. 1938.

⁶⁶ „... warum haben es die Nazis nicht zugelassen? Weil nie gewusst u. gefürchtet haben es fällt für sie schlecht aus, – jetzt behaupten sie Schuschnigg hätte die Roten Wiens mobilisiert, Wien war vor dem Bürgerkrieg – soll man das galuben?? Wir glauben es nicht, denn es ist zum mindestens eine Lüge festzuhlaten!“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 13. 3. 1938.

⁶⁷ E. BUKEY. *Hitler's Austria: Popular Sentiment in the Nazi Era, 1938–1945*, s. 16.

⁶⁸ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 12. 3. 1938.

⁶⁹ P. Utgaard, *Remembering and Forgetting Nacism*, s. 72.

⁷⁰ Man wird sich hineinzurufen müssen die neue Welt die da entsteht durch den Nationalismus zu beja(h)en⁷⁰ – das ist mir schon in den ersten Tagen von Schmerz und immer wieder Schmerz um verlorenes mein stärkstes Gefühl ist klar. MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 13. 3. 1938.

Když vtáhl Hitler 14. března do Vídně, výjimečně neposlouchala Marie Theresie s chotěm Alexandrem rádio – jak si lakonicky poznamenala, nechtěli a nemohli toto jedinečné nadšení poslouchat, jejich „*srdce byla zraněná*“.⁷¹

Marie Theresie se pozastavovala nad nadšením, s kterým byl Hitler v Rakousku přivítán, nad klidem, který čekal německé vojáky, kteří nenarazili na žádný odpor. Doslova strašné pro ni bylo slyšet v rádiu, které celou noc poslouchala, rozhlasový přenos z Kärtner Strasse, ohlušující řev, tisíce lidí zpívajících píseň Horsta Wessela *Die Fahnen hoch* a německou hymnu, kterou považovala za výsměch císařské, jejíž melodii ukradla. A tento večer na ni působila jako „*bodnutí nožem do srdce*“.⁷² Doslova ji ničilo slyšet v rádiu řvát davy lidí ve vídeňských ulicích „*Heil Hitler*“. Svě pocity vyjádřila stručně a jasně: „... *znechucení, zničení [...] strach a úžas – to je vše, co člověk cítí.*“⁷³ Jedinou útěchou ten večer Marii Theresii a jejímu choti Alexandrovi bylo, že „*v těchto strašných hodinách*“ byli „*společně s Belcrediovými – stejně smýšlející lidé*“.⁷⁴ Karel Belcredi z Líšně na Moravě (1893–1972) byl švagrem Alexandra Kálnoky, oženil se v červnu 1920 s jeho nevlastní sestrou Theresou Marií (1893–1969).⁷⁵ Obě rodiny se poté často stýkaly. V těchto krizových letech je spojoval odmítavý postoj vůči nacismu.⁷⁶ Připojení Rakouska

⁷¹ „*Wir können es nicht anhören – wollen diesen einzigen Jubel mit unseren verwundeten Herzen nicht anhören.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 14. 3. 1938.

⁷² *Wir hören die ganze Nacht in Lösch am Radio zu, [...] man hat in Radio den tosenden Lärm der alten Kärtnerstraße die „Heil Hitler“ brüllende Menge das Horst Wessel Lied u. Deutschland Lied das immer sehen wie ein Hohn auf unsere alte Kaiserhymne dessen Melodie es gestohlen hat [...] und an diesem Abend wie ein Messerstick ins Herz wirkt.* MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 13. 3. 1938.

⁷³ „*Gegraust, zerschlagen. Angst und Entsetzen [...] ist alles was man fühlt.*“ Tamtéž.

⁷⁴ „*Der einzige Trost in diesen grässlichen Stunden das wir mit den Belcredis zusammen sind – gleichfühlende Menschen.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 12. 3. 1938.

⁷⁵ Její matkou byla Marie Herberstein, společného měli s Alexandrem otce Huga Kálnoky. Zajímavé je, že ve stejný měsíc i rok se ženíl Alexander, ovšem zatímco Belcredi pojal svou choť za ženu v Letovicích, svatba Alexandra Kálnoky a Marie Theresie se konala na zámku Hartenstein.

⁷⁶ Karel Belcredi byl signatářem deklarace české šlechty z roku 1938, kde protestoval spolu s dalšími proti „*porušení starých hranic našeho státu*“ a memorand z ledna a také na září 1939, v němž se více než osmdesát šlechticů přihlásilo k věrnosti českému národu. Viz Archiv kanceláře prezidenta republiky (dále jen AKPR), fond D-důležité. Šlechta, kart. 6, inv. č. 214, sign. D 3038/40. Kopie prohlášení české šlechty ze září 1938, ledna a září 1939. V roce 1942 byla na jeho statky za jeho protinacistické postoje uvalena vnucená správa. Hrabě Karel Belcredi z Líšně vykonal spolu s Z. R. Kinským 7. 10. 1942 audienci u státního prezidenta Háchy v Lánech. Přišli ho žádat o zákrok ve věci vnucených správ na velkostatecích postižených českých šlechticů. Viz AKPR, f. D-důležité, kart. 260, sign. D 10429/47, inv. č. 1505. Záznam ze dne 10. 10. 1942, č.j. A 3999/42. K vnuceným správám viz Bundesarchiv Berlin-Lichterfelde (dále

k nacistickému Německu obecně staré rakouské šlechtě většinou nekonvenovalo, důvodem pro to byl mimo jiné silný antiklerikalismus nacistů. Doklady pro toto tvrzení nacházíme i v deníku Marie Theresie: „... *jak se může dít takové násilí, [...] tento šílený dravec tento nacionální socialismus, ten antikrist, který se vrhne na svou kořist, ubohé malé Rakousko, [které] chce zůstat katolické?*“⁷⁷ A na jiném místě vyjadřuje domněnku, že nacionální socialismus: „... *vznikl především jako kulturní boj*“⁷⁸ *a jako takový je třeba ho chápat.*“⁷⁹

Marie Theresie si kladla otázku, jak je možné, že Hitler měl v Rakousku tolik odpůrců a náhle je vítán s nadšením.⁸⁰ Ostatně jak uvádí historik E. Bukey v souvislosti s vřelým přijetím Hitlera v rakouských městech, mnoho Rakušanů se s radostí rozloučilo s dosavadním režimem a vítali anšlus jako změnu a zároveň naplnění starého snu, ačkoliv k nacismu se hlásila zhruba pouhá třetina z nich. Klade otázku, „*jak velký je rozdíl mezi podporou anšlusu a podporou nacionálního socialismu?*“⁸¹ To zajímalo také Marii Theresii, která tři týdny před provedením anšlusu pobývala v Saalbachu v Rakousku, kde se učila lyžovat. Ptala se místního muže, zda věří, že dojde k anšlusu, a dostala od něho „*potěšující, uklidňující informace*“,⁸² neboť jí odpověděl, že „*i když máme v Rakousku také 60 % nacistů, nejvýše 20 %*

jen BA), fond R 43/II – 1326a. Vorgang zur Zwangsverwaltung von Böhmischem-Mährischen Grossgrundbesitz des Adels. Denkrischft právního zástupce Dr. Wolfganga Zarnacka. Srov. Miloš HOŘEJŠ, *Šlechta a nacistická pozemková politika v českých zemích*, in: Zdeněk Hazdra – Václav Horčíčka – Jan Županič, *Šlechta střední Evropy v konfrontaci s totalitními režimy 20. století*, s. 180–181, 186–189.

⁷⁷ „*Wie kann solche Gewalt geschehen, ist dem dieses wahnsinnige Raubtier dieses Nationalsozialismus der Antichrist der sich auf seine Beute das arme kleine Österreich katholisch bleiben will niederstürzt?*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 12. 2. 1938.

⁷⁸ Při použití tohoto výrazu patrně narážela na tzv. Kulturkampf ve smyslu boje mezi katolickou církví a pruským státem v letech 1871–1887.

⁷⁹ „... *vor allem durch den Kulturkampf entstanden ist u. [...] auch wohl zu verstehen ist.*“ Tamtéž.

⁸⁰ Srov. Utgaard popisuje nadšení, s nímž byl Wehrmacht v Rakousku vítán, a který popisuje i Marie Theresie Kálnoky. Zároveň upozorňuje na vytváření mýtu oběti v Rakousku v 50. letech, dokládá to například na učebnicích počínaje rokem 1955 až do poloviny 80. let, kde je anšlus studentům prezentován výlučně jako německá agrese proti Rakousku, které se stalo její jednoznačnou obětí. Viz Peter UTGAARD, *Remembering and Forgetting Nazism. Education, national identity and the victim myth in postwar Austria*, Berghanbooks, 2003, s. 71.

⁸¹ Evan Burr BUKEY. *Hitler's Austria: Popular Sentiment in the Nazi Era, 1938–1945*, Chapel Hill & London, The University of North Carolina Press 2001, s. 16; TÝŽ, *Hitlerovo Rakousko. Jedna říše, jeden národ*, Praha 2002.

⁸² Tamtéž.

[z nich] *se chce vzdát samostatnosti Rakouska*“.⁸³ Historik Peter Utgaard naopak došel k závěru, že *„být proti anšlusu znamenalo být proti nacismu, ale ne nutně demokrat“*.⁸⁴

Marie Theresie neschvalovala anšlus, rozhodně nepodporovala nacisty, přesto opakovaně vyjadřovala ambivalentní postoj, tedy k strachu o Rakousko a k bolesti, která ji zaplavovala, se přimykala také obdiv. Ostatně už v souvislosti se setkáním rakouského kancléře Schuschnigga s Hitlerem v Berchtesgadenu 12. února 1938 na jedné straně uváděla, *„chudák císař Otto“*, na druhé straně považovala toto setkání za *„velkou politickou senzaci“*, a přiznala, že je pro ni *„důležitější smíření Rakouska s Německem než restaurace, ačkoliv by to bylo také krásné“*.⁸⁵ Když byla ale o měsíc později bezprostředně konfrontována s blížíící se ztrátou rakouské samostatnosti, cítila bolest.

Na druhé straně Marie Theresie přiznávala, že Hitlera *„musí obdivovat“* a stále silněji si uvědomovala, že i ti, kteří stejně jako ona stojí stranou a truchlí, jsou součástí této *„tak ohromující revoluce“*. A pokračovala takto: *„... tato ohromující myšlenka patřit nyní k obrovskému Německu má v sobě něco imponujícího. I lidé, kteří jsou zcela proti – jako já – něco na této myšlence poutá...“* A dodávala: *„Stále více toužím, tyto převratné události – toto navrácení do staré říše, jak je to stále častěji nazýváno – moci přežít pozitivně a tu stojí přede mnou ta nenáviděná osoba Hitlera [...] a žal nad zesnulým Rakouskem.“*⁸⁶

Marie Theresie analyzovala denní tisk, vesměs pod nacistickou kontrolou, často ironizovala či zpochybňovala jeho sdělení. Například v této souvislosti uved-

⁸³ *„... nein, nein, das sollen nur nicht versuchen die Nazzi's, wenn wir auch 60 % Nazzi's in Österreich haben sind's doch höchstens 20 % die die Selbständigkeit Österreichs aufgeben wollen.“* MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznamy ze dne 20. 2. 1938.

⁸⁴ P. UTGAARD. *Remembering and Forgetting Nacism*, s. 73.

⁸⁵ *„Grosse politische Sensation: Begegnung Hitler – Schuschnigg in Berchtesgaden! Armer Kaiser Otto! Du kommst wohl niemehr daran, aber es ist auch mir sogar wichtiger das endlich zwischen Österr. – Deutschland Friede wird als die Restauration zu erleben, so herrlich diese auch wäre.“* MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 15. 2. 1938.

⁸⁶ *„... diese gewaltige Idee jetzt zu dem riesenreier Deutschland zu gehören etwas so imponierenden an sich hat das es auch Menschen die ganz dagegen sind – wie ich – etwas an diesen Gedanken fesselt...“; „... mit jeder Stunde wo diese Besetzung Österreichs fast schreitet wird die Sehnsucht in mir grösser, dieses welterschütternde Geschehen – diese zuruckkamen in das alter Reich, wie es immer wieder genannt wird – doch positiv unterleben zu können und da steht mir diese verhasste Person Hitlers dessen Arbeit es ist im Weg u. der grosse Kummer um das gestorbene Österreich.“* MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznamy ze dne 13. 3. 1938.

la, že „oslavný tón“ v německých novinách „je odporný“⁸⁷ nebo že „hlavním argumentem pro vojenské obsazení [Rakouska], o kterém se dnes píše ve všech novinách, [je] že ve Vídni Schuschniggem mobilizované a židy vedené masy pracujících provolávají Heil Moskau [...]. Tedy každopádně se z nacionální strany používá mocných lží, aby se přikrášlilo, co se děje“.⁸⁸ Odmítla argumenty nacistické propagandy, kterých se bylo možné dočíst ve „všech novinách“, v jednom z dopisů napsala: „...raději bych neviděla své rodiče prožívat utrpení nad tím, co se děje s Rakouskem, otec je strašně deprimován, je zcela jasné, že je to zastíraná okupace.“⁸⁹

Obzvlášť otřesena zůstala Marie Theresie poté, co se z rádia, k němuž byla „magneticky poutána“, dozvěděla, že rakouská armáda „přestala existovat“.⁹⁰ V tento den prožívali těžké chvíle především její choť Alexander, a také otec Alois von Schönburg-Hartenstein, který reprezentoval starorakouskou vojenskou tradici, patřil k nejvýznamnějším vojenským velitelům monarchie. Zrušení rakouské armády, respektive její vtělení do Wehrmachtu, pro ně pro všechny bylo definitivním koncem starých časů, tímto okamžikem ztratili naději, že by se snad mohly vrátit. Jak to vyjádřila Marie Theresie: „Člověk se cítí pošlapán, mrtvé, mrtvé je vše co bylo a co stále ještě navzdory roku 1918 v každém starém k. u. k. Rakušanovi žilo a čekalo na znovuoobnovení.“⁹¹

Po otřesu z anšlusu Rakouska čekal Marii Theresii další tragický zážitek, tentokrát ryze osobního rázu. Dne 26. srpna 1938 zemřela její matka Johanna, roz. Colloredo-Mansfeld.⁹² Její smrt pro ni byla obrovskou ztrátou, neboť byla „skutečně naším středem a nikde a nikdy“ se necítila „tak živá a povzbuzená jako v její

⁸⁷ „Lese alle Zeitungen, deutsche, schweizerische, der Jubelton in ersteren ist eckelhaft...“ MZA Brno, RA Kálnoky, kart. 175, inv. č. 3405. Korespondence Alexandra Kálnoky s chotí Marií Theresií (1933–1944). Dopis ze dne 21. 2. 1938.

⁸⁸ „das Hauptargument für die militärische Beseztung ist heute in allen Zeitungen so zu lesen – dass [...] in Wien die von Schuschnigg mobilisierten u. von Juden angeführten Arbeitermassen „Heil Moskau“ brüllend [...]. Also jederfals benutzt man von Nationaler Seite kräftige Lügen um das was man tut zu beschönigen.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 13. 3. 1938.

⁸⁹ „...den armen Eltern hätte ich gerne diesen Kummer was da mit Österreich geschienen ist gerne nichtmehr erleben sehen, Papa ist furchtbar deprimiert, es ist ja ganz klar, das er eine verschleierte Occupation ist.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 175, inv. č. 3405. Korespondence Alexandra Kálnoky s chotí Marií Theresií (1933–1944). Dopis ze dne 21. 2. 1938.

⁹⁰ Tamtéž.

⁹¹ „Man spürt niedertrat, tot tot ist alles was war und was nach immer trotz 1918 in jeden alten K. u. K. Österreicher gelebt u. auf Wiedererstehung gewartet hat.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 13. 3. 1938.

⁹² „Heute ein Monat das Mammias ihre lieber Seele zu Gott gegangen ist, was war das für ein Friede, ihr Gesicht, dieses Seelig sein in Gott – so weit weg liegt das schon alles – heute ein Jahr das ich mit ihr von Csicsó wegreste. Mein Gott was steht uns noch bevor?“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 26. 9. 1938.

a otcově přítomnosti“.⁹³ „Ano, moje matka byla zvláštní osobnost, její umění života, intenzita jeho prožívání [...] Přitom bylo naše mládí tak šťastné. Je tu bez ní hrozně prázdné.“⁹⁴ Další stresující okamžiky na sebe nedaly dlouho čekat, právě vrcholila sudetská krize.⁹⁵ Přesně měsíc po smrti své matky, v době, kdy pobývala v sanatoriu v Erzsébeth, poslouchala Marie Theresie rozhlasem Hitlerovu řeč, ve které požadoval osvobození Sudetských Němců, o které si poznamenala: „... tato vášnivá prosba k celému světu dát Němcům jejich právo mě strašně rozrušila. Co říkal o vzteku v Sudetech, tak surově...“⁹⁶ Obávala se o svou sestru Margarethe (Gretl), která od roku 1921, kdy se provdala za Alaina Rohana, žila v Sychrově v severních Čechách. A ptala se: „Může to člověk ještě nazývat životem? Jakkak může člověk takhle žít?“⁹⁷

Následujícího večera poslouchala přenos řeči Nevilla Chamberlaina k anglickému národu a uvedla: „Jaký je to rozdíl oproti včerejší řeči!! Žádné fráze, žádné hrozby a hrození silou, největší rozdíl hned v úvodu ,mluvím k mým anglickým krajanům, protože je to bude zajímat, a snad i další lidi‘ naproti tomu Hitler včera ,celý svět mi naslouchá, rozhodujeme o osudu světa‘.“⁹⁸ Teprve po této řeči si

⁹³ „...ja wirklich doch unser Centrum (sic!) und fühle ich mich doch nirgends und nie so lebhaft und angeregt als in ihrer und Papas Gesellschaft.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 175, inv. č. 3405. Korespondence Alexandra Kálnoky s chotí Marií Theresií (1933–1944). Dopis ze dne 9. 1. 1934.

⁹⁴ „Ja, meine Mutter war ein so besondere Persönlichkeit ihre lebhaftige Art, die Intensität ihrer Erlebnismöglichkeit ... Dabei war unsere Jugend so glücklich. Es ist eine entsetzliche Leere ohne ihr.“ MZA Brno, RA Salm-Reifferscheidtů Budkov, kart. 32, inv. č. 1611, Korespondence Kristiána Salm-Reifferscheidta od Marie Theresie Kálnoky. Korespondenční lístek z 6. 9. 1938. Odpověď na kondolenci.

⁹⁵ K tomu blíže viz např. Detlef BRANDES, *Sudetští Němci v krizovém roce 1938*, Praha 2012, s. 137–263. Srov. Sydney MORELL, *Viděl jsem ukřižování. Události v Československu v roce 1938 očima anglického novináře*, Praha 2002; Paul VYŠNY, *Runciman Mission to Czechoslovakia, 1938: Prelude to Munich*, Palgrave Macmillan 2003.

⁹⁶ „Abends Hitlerrede, diese leidenschaftliche Bitte an die ganze Welt den Deutschen doch ihr Recht zu geben erschüttert mich schrecklich, was er über die Lage in Sudetengebiet sagt zu greulich.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 26. 9. 1938.

⁹⁷ „Kann man denn das nach Leben nennen? Wie kann man denn so leben?“ Tamtéž. Ve 30. letech se Alain Rohan přihlásil k německé národnosti. Vstoupil do SdP a posléze i NSDAP. 30. 10. 1940 převzal na žádost Alexandra Kálnokyho po dobu jeho nepřítomnosti dočasně správu Letovic. Viz MZA Brno, RA Kálnoky, Korespondence Alexandra Kálnoky s Alainem Rohanem, kart. 175, inv. č. 3420. Dopisy z 14. 8. 1940, 5. 5. 1940 a 31. 11. 1940. V květnu 1945 převzal správu letovického velkostatku Alexander Kálnoky ml., který byl určeným dědicem, Alain Rohan byl zatčen a internován v Saské Žitavě. Posléze žil s rodinou ve Vídni.

⁹⁸ „Abends Radioübertragung der Chamberlain Aussprache an das engl. Volk. Welch Unterschied mit der gestrigen Rede!! Kein Phrasen, kein drohen u. mit der Macht drohen, der größte Unterschied wohl gleich im Anfang, “I speak to you my englisch Compatriots because it

Marie Theresie plně uvědomila, co se děje. Po Chamberleinově návštěvě v Berchtesgadenu 15. září Němci zdvojnásobili své požadavky vůči Československu, namísto požadavku obsadit pouze čistě německé oblasti, žádali také ty, které byly německé z více než padesáti procent. Mezitím 22. září Hodžova vláda podala demisi a nastoupila vláda v čele s generálem Syrovým, která vyhlásila všeobecnou mobilizaci. Pisatelka si zapsala, že nová vláda „*nechce odstoupit nic, přijmout žádné ultimatum. Přijde válka*“.⁹⁹

Hitlerovy snahy o rozbití demokratického Československa a získání jeho pohraničních území vyvrcholily 29. září, kdy se uskutečnila mnichovská konference, slovy Marie Theresie „*fantastická*“. Tento vrchol politiky appeasementu považovala za „*velký dějinný okamžik*“.¹⁰⁰ V úzké sestavě zástupců čtyř zemí, tedy britského ministerského předsedy Nevilla Chamberlaina, francouzského ministerského předsedy Edouarda Daladiera, vůdce nacistického Německa Adolfa Hitlera a italského duceho Benita Mussoliniho, který byl oficiálním zprostředkovatelem tohoto jednání, došlo k dohodě o okleštění Československa, aniž by jeho zástupcům bylo umožněno se schůzky účastnit.¹⁰¹ Marie Theresie si do deníku poznamenala: „*Konference v Mnichově! Od rána si představuji, jak tato čtyři jména, která reprezentují světovou moc, se sejdou, aby zachránila světový mír.*“¹⁰² Její plné sympatie měl Chamberlain, věřila jeho „*šlechtickému způsobu jednání*“¹⁰³ a doufala, že se podaří zamezit válce.

will interest you, and perhaps some more people” wogegen Hitler gestern ‘Die ganze Welt hört auf mich, wir entscheiden das Schicksal der Welt.’“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 27. 9. 1938.

⁹⁹ „... *nichts abtreten will, kein Ultimaten annimmt. Es wird zum Krieg kommen!*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 27. 9. 1938.

¹⁰⁰ „*Heute die phantastische Konferenz in München!; Ein großer Geschichtsmoment!*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 29. 9. 1938.

¹⁰¹ K Mnichovské konferenci viz Jan KUKLÍK, *Dlouhé stíny Mnichova: Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*, Praha 2011; Jan NĚMEČEK, *Mnichovská dohoda: cesta k destrukci demokracie v Evropě*, Praha 2004; Bořivoj ČELOVSKÝ, *Mnichovská dohoda 1938*, Šenov u Ostravy 1999.

¹⁰² „*Konferenz in München! Von früh an stelle ich mir vor wie diese 4 Namen die die Macht der Welt repräsentieren zusammen kamen um den Frieden der Welt zu retten!*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 29. 9. 1938.

¹⁰³ „*Meine ganze Sympathie hat Chamberlain, er ist es, der die Initiative zu dieser Art direkten Verstaendigung nahm u. seine alte Kultur die in seiner Handlungen ausgedrueckt ist, seine adelige Art ist es man vertrauen kann (...)*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 29. 9. 1938.

Zajímavé je, že vůbec ve svém deníku nereflektuje prohlášení vlastenecky smýšlející šlechty ze září 1938, kde dvanáct signatářů zastupujících větší skupinu šlechticů, protestovalo proti „*porušení hranic našeho státu*“, ačkoliv mezi signatáři byl i její švagr a přítel Karel Belcredi.¹⁰⁴ Skutečnost, že Československo bylo donuceno vzdát se svých pohraničních území, že došlo k narušení jeho historických hranic, Marie Theresie nijak nekomentovala, stejně jako způsob, jakým mu byla mnichovská dohoda vnucena. Nijak se například nepozastavovala nad tím, že českoslovenští představitelé nebyli přizváni k jednání o dohodě o odstoupení území jejich státu. Ostatně mnichovská dohoda, na jejímž základě muselo Československo odstoupit značná území nacistickému Německu, znamenala konec první republiky, ale také konec československé demokracie.¹⁰⁵ Ani s jedním se Marie Theresie neztotožňovala, tedy rozbití Československé republiky ji – na rozdíl od konce samostatného Rakouska – bolest nepůsobilo.

Revizionistické požadavky polské a maďarské vlády zůstaly v mnichovské dohodě nevyslyšeny, ačkoliv se díky Hitlerově snaze o rozbití Československa dostaly na pořad dne. Jeden z dodatků dohody uváděl, že za účelem odstranění problému polské a maďarské menšiny v Československu, nebude-li do tří měsíců vyřešen mezi zainteresovanými vládami, se uskuteční další schůzka předsedů vlád čtyř mocností podepsaných pod mnichovskou dohodou.¹⁰⁶ Marie Theresie poslouchala opět rádio, když Béla Imrédy pronesl: „*Nejsme spokojeni s tím, co nám bylo slíbeno v Mnichově.*“¹⁰⁷ Marie Theresie se ptala „*co to znamená?*“¹⁰⁸ Mnichovská dohoda byla pro maďarské politiky zklamáním, neboť nenaplnila jejich očekávání v souvislosti s revizí československo-maďarských hranic, proto přistoupili k vlastnímu řešení.¹⁰⁹ Marie Theresie velmi bedlivě sledovala následné události a v deníku je vzrušeně komentovala, 30. září 1938 se jí velmi ulevilo, do deníku si zapsala:

¹⁰⁴ Archiv kanceláře prezidenta republiky, fond D-důležité, Šlechta, kart. 168, sign. D 3038/40, inv. č. 1124. Kopie prohlášení české šlechty ze září 1938.

¹⁰⁵ Československo muselo odstoupit území o rozloze 28 680 km² s celkem 3 653 292 obyvateli. Andrej TÓTH – Lukáš NOVOTNÝ – Michal STEHLÍK. *Národnostní menšiny v Československu. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha 2012, s. 582.

¹⁰⁶ Angela HERRMAN (ed.), *Der Weg in der Krieg 1938/39. Quellenkritische Studien zu den Tagebüchern von den Goebbels*, München 2011, s. 394; A. TÓTH – L. NOVOTNÝ – M. STEHLÍK. *Národnostní menšiny v Československu. Od státu národního ke státu národnostnímu?* Praha 2012, s. 582.

¹⁰⁷ „*Imredy Rede in deutschen Teilübersetzung um 11 Uhr gehört – werde nicht klar daraus, „wir sind nicht zufrieden mit dem was uns in München versprochen wurde“, was heisst das?* MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 29. 9. 1938.

¹⁰⁸ Tamtéž.

¹⁰⁹ Jan NĚMEČEK. *Soumrak a úsvit československé diplomacie. 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*, Praha 2008, s. 307.

„Čičov bude maďarský. Nejhlubší pocit štěstí! [...] Jak náhle rozumím masovým demonstracím, člověk, který je pouhým červem se účastní světového dění.“¹¹⁰

Pod vlivem nacistické politiky, která kladla důraz na řešení otázky německé menšiny v Československu, i maďarská vláda začala předkládat problematiku jižního Slovenska nikoliv jako program územní revize, ale jako otázku menšinovou.¹¹¹ Marie Theresie Kálnoky sympatizovala s touto politikou, obdivovala Bélu Imredyho,¹¹² kterého nazývala „úžasnou, kultivovanou a zodpovědnou osobou“.¹¹³ Rozbití Československa slibovalo uspokojení maďarských zájmů, a proto bylo třeba je podporovat.

Takové postoje Marie Theresie Kálnoky přirozeně vycházely ze situace po rozpadu rakousko-uherské monarchie. Těžko přijatelná pro ni byla existence v rámci státu, s nímž neměla nic společného. Patřila ke šlechtě, která se nikdy nesmířila s poválečným uspořádáním a s odtržením Slovenska od Uher. Jakmile došlo k revizi tohoto stavu, pocítovala obrovskou úlevu. Významnou roli zde jistě sehrála skutečnost, že v Maďarsku si šlechta zachovala svou exkluzivitu i v meziválečném období, jak z hlediska politického vlivu, tak i společenského významu. Tedy v Maďarsku nebyli příslušníci šlechty nuceni obhajovat své pozice, ale mohli se opírat o tradiční jistoty reprezentované v rovině symbolů například tím, že jim byly ponechány – na rozdíl od Rakouska i Československa – šlechtické tituly.¹¹⁴

V očekávání, že milovaný Čičov se stane součástí Maďarska, Marie Theresie sledovala jednání o revizi maďarských hranic. V těchto kritických dnech docházelo ke střetům na československé hranici s Maďarskem. K prvnímu konfliktu došlo 5. října, kdy maďarská vojenská jednotka napadla obranné pozice československé

¹¹⁰ „Csicsó wird ungarisch, tiefstes Glückgefühl [...] wie verstehe ich endlich Massendemonstrationen, der Wurm der man ist, will teilnehmen am Geschehen der Welt.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 30. 9. 1938.

¹¹¹ J. NĚMEČEK. *Soumrak a úsvit československé diplomacie.*, s. 307. K problematice politiky menšin v Československu ve sledovaném období blíže viz např. René PETRÁŠ, *Menšiny v meziválečném Československu. Právní postavení národnostních menšin v první Československé republice a jejich mezinárodně právní ochrana*, Praha 2009.

¹¹² Béla Imrédy se stal premiérem Maďarska 14. 5. 1938. Ačkoliv se Imrédy snažil činit opatření proti extrémní pravici a několikrát se neúspěšně pokusil získat podporu od západních mocností, nakonec přijal zahraniční politiku nakloněnou Ose. Rezignoval na svou funkci v únoru 1939 poté, co opozice předložila důkazy o jeho židovském původu, ačkoliv to byl on, kdo podepsal přijetí protižidovských zákonů v roce 1938.

¹¹³ „... *wunderschön, kultiviere, verantwortungsbewusste Personlichkeit.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 2. 10. 1938.

¹¹⁴ Hannes STEKL, *Adel und Bürgertum in der Habsburgermonarchie 18. bis 20. Jahrhundert*, Sozial- und wirtschaftshistorische Studien, Verlag für Geschichte und Politik, Wien 2004, s. 112.

armády u Rimavské Soboty.¹¹⁵ Právě toho dne vykonala Marie Theresie jednu ze svých návštěv u barona Gabriela Apora (1889–1969), vedoucího kanceláře ministerstva zahraničí v Budapešti a měla tak informace o napětí na československo-maďarských hranicích z první ruky: „Apor mi vyprávěl, že nějaký maďarský kapitán s 500 muži překročil bez povelu české hranice, překonal hraniční stráž. Protože ne následoval povel maďarského velení vrátit se, je zde nebezpečí, při útoku na ČSR, že to bude Malá dohoda pokládat za porušení hranic, napadne maďarské hranice. Jaká situace, cítím, jak vše visí na vlásku a místní vláda možná není paní situace.“¹¹⁶

Téhož dne došlo k přerušení československo-maďarských rozhovorů: „Jednání byla odsunuta. Není k dispozici žádná česká vláda, která by byla ochotná k jednání. Beneš abdikoval. Zachvátila mě nejčernější deprese.“¹¹⁷ Jednání o vytyčení nové hranice s Maďarskem byla o čtyři dny později zahájena v Komárně, kde byla toho dne přítomna i Marie Theresie Kálnoky, která hltala nadšenou atmosféru, kdy „všichni čekali na zahájení jednání mezi maďarskou a českou vládou...“¹¹⁸ Marie Theresie popisovala s nadšením náladu, která v Komárnu a okolí panovala, radovala se, že viděla vlát maďarské prapory – první po dvaceti letech!¹¹⁹ Stejně jako šťastní lidé v ulicích si umístila do klopy maďarskou trikolóru. Napsala si do deníku: „... oddělujeme se tak lehce.“¹²⁰

Z líčení těchto okamžiků v jejím deníku vystupuje pocit velkého zadostiučinění v souvislosti s očekáváním, že dojde k revizi Trianonské smlouvy. Explicitně

¹¹⁵ Radan LAŠEK. *Jednotka určení SOS*. Díl druhý, Praha 2007, s. 237–244.

¹¹⁶ „Apor erzählt mir ein ung. Hauptman hat mit 500 Mann die čechische Grenze ohne Befehl überschritten, čechische Grenzwache überrannt. Weil Befehl von ung. Komando nicht folgen zurück zu kommen, da [...] hier Gefahr besteht, bei Angriff [...] an die Č.S.R. die kleine Enténte es als Verletzung der Grenze ihrerseits die ungarische Grenze angreifen wurde. Welche Situation, fühle wie alles auf Haaresbreite hängt u. die hiesige Regierung vielleicht nicht Herrin der Situation ist.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 5. 10. 1938.

¹¹⁷ „Verhandlungen sind verschoben, keine čechische Regierung vorhanden die Verhandlungsbereit wäre. Beneš hat abgedankt, schwärzeste Depression erfasst mich.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 5. 10. 1938.

¹¹⁸ „Alles erwartet für spätestens morgen wann die Verhandlungen der ung. u. čechischen Regierung in Komarn beginnen soll.“ Tamtéž.

¹¹⁹ „Am Weg nach Komarn ... ein Mädél an Bycickle mit der ungarischen Fahne, die I. nach 20 Jahren.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 5. 10. 1938.

¹²⁰ „Strasse voll glücklichen Menschen mit der Tricolore in Knopflach, Fahnen in der Hand. So trennen wir uns leicht.“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 5. 10. 1938.

tak vyjadřuje např. při popisu příhody, kdy přecházela v Komárně¹²¹ most přes Dunaj ze slovenské části města do maďarské: „*S mým červeno-bílo-zeleným štrápcem na kabátě jdu ke hranicím, vlastně zapomenu, že ho tam mám! Teprve vzteklé pohledy českého finance a četníka na mostě mě upomenou a uvědomím si, jaké neslýchané opovázlivosti se dopouštím, neopatrnost, ale teď už tyto barvy nedám pryč!*“¹²² V tuto chvíli se Marie Theresie cítila jako „*vítězka a rozzuřila se na českého finance, který zabavil pár českých korun, které jsem měla v tašce a dopis na vízový úřad, vmetla jsem mu do tváře ‚ty peníze bez tohoto nemají cenu‘ a hodila jsem je spolu s dopisem do Dunaje. Bohužel obojí neletělo do vody, můj hod byl příliš krátký, obojí spadlo do křoví pod mostem, to jsem se hrozně vylekala, měla jsem strach, že se dopis rozlepi [...]. Moje zlost stoupla a když se četník zeptal ‚kdy se vrátíte‘ vpálila jsem mu do tváře ‚ne dříve, než bude Komárno maďarské‘, s čímž jsem opustila hranice.*“¹²³ Toho dne byly drátěné zátarasy zcela zavřené, Marie Theresie se tedy rozhodla je přelézt (což ji stálo její „*jediný kabát*“), když „*jeden český voják přiběhl, aby mi [...] je posunul stranou. Podívám se ještě dolů pod most, vidím dva vojáky dole na břehu něco zvedat, ‚ha, kradou moje peníze‘, zvolala jsem, voják, který mi otevíral zábrany, na mě ještě volá, ‚ty peníze dostanete zpátky‘, to mě lehce přebolí, nenajdu-li tady žádného Čecha, až se budu vracet*“.¹²⁴

¹²¹ Město Komárno bylo po rozpadu habsburské monarchie a vzniku Československa rozděleno na dvě části, jedna zůstala součástí Maďarska a druhá část Komárna na druhém břehu Dunaje se stala součástí Československa. Na základě vídeňské arbitráže bylo město opět spojeno a připadlo Maďarsku.

¹²² MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 5. 10. 1938. „*Mit meiner rot-weiss-grünn Franssen am Mantel gehe ich zur Grenze, eigentlich vergesse ich dass ich sie an habe! Erst die wüttenden Blicke der českischen Finanzler u. Gendarme an der Brücke erinnere mich daran u. bringen mir zum Bewusstsein was für eine unerhörte Kühnheit ich da begehe, Unvorsichtigkeit, aber jetzt geb ich diese Farben nicht mehr weg!*“

¹²³ „*....., fühle mich als Siegerin u. gerate in Wut über den čech. Finanzler der paar čechischen Kronen die ich im Tasche habe u. einer Brief an unsere Visasamt beschlagnamht, werfe ihm ins Gesicht ‚das Geld ist ohne dies nichts wert‘ u. werfe es in die Donau samt den Bf. Leider fliegt beides nicht in Wasser, mein Werf war zu kurz, beides fällt ins Gebüsch unter die Brücke, darüber erschreckte ich sehr, es kommt ein Angst das man den Bf. Aufkluben wird u. die Szabos dafür Unannehmlichkeiten haben könnten, den es stand sicher auch unvorsichtiges darin. Mein wut steigerte sich u. als der Gendarm fragt ‚wann kommen sie zurück‘ schweiss ich ihm in Gesicht ‚nicht bevor Kommarn ungarisch ist‘ damit verlasse ich die Grenze.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 5. 10. 1938.

¹²⁴ „*... Drahtverbau heute ganz geschlossen, entschliesse mich eben darüber zu klettern (was mich wohl meinen einzigen Mantel gekostet hatte) als ein čech. Soldat angelaufen kommt mir den einen spanischen Reiten beiseiteschieben. Schauue noch die Brücke hinunter, sehe 2 Soldaten am Ufer unter der Brücke stehen etwas aufheben ‚ha sie stehlen mein Geld‘ rufe ich aus, der Soldat der mir den Drahtverbau öffnet ruft mir noch nach ‚sie werden das Geld wiederbekommen‘ das will ich leicht verschmerzen, wenn ich keine Čechen bei meiner Wiederkehr hier*

Jednání ve dnech 9. až 13. října v Komárně o odstoupení jižních oblastí Slovenska Maďarsku nevedla ke konsensu.¹²⁵ Byly odmítnuty požadavky maďarské delegace na odstoupení rozsáhlého území s více než jedním milionem obyvatel, opírající se o výsledky sčítání lidu z roku 1910.¹²⁶ Nakonec bylo rozhodnuto vyřešit spornou otázku arbitráží. Koncem října 1938 se Československo a Maďarsko dohodly, že se podřídí rozhodnutí velmocí o revizi hranic stanovených Trianonskou smlouvou, tedy Německa a Itálie, protože Anglie a Francie se vzdaly nároku na zasahování. Vídeňská arbitráž byla svolána na zámek Belveder ve Vídni na 2. listopadu 1938.¹²⁷ Podle protokolu o vídeňské arbitráži muselo Československo ve dnech 5. až 10. listopadu 1938 odstoupit Maďarsku značnou část území jižního a východního Slovenska, kterou získalo roku 1920 na základě Trianonské smlouvy.¹²⁸ Maďarsku připadla i oblast kolem Komárna včetně Čičova, hlavního sídla rodiny Kálnoky.

Od této chvíle měla rodina Kálnoky své statky včetně zámků, kde střídavě pobývala, na území dvou států – Čičov se na základě vídeňské arbitráže stal součástí Maďarska, zatímco Letovice se nacházely ve zbytkovém Československu, respektive po 15. březnu 1939 na území Protektorátu Čechy a Morava. S tím se pojila řada praktických obtíží a nepříjemností, neboť při přejezdu z Letovic do Čičova a naopak museli manželé Kálnoky žádat o cestovní povolení, mnohdy neúspěšně. V důsledku toho byli často odloučeni, což především Marie Theresie těžce nesla. Nebylo to pro ni jednoduché období, v době odloučení od manžela se sama starala

finde!“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 5. 10. 1938.

¹²⁵ Těmto jednáním předcházela celý sled událostí. *Sjednocená maďarská strana* předložila československé vládě své požadavky: (uzákonit autonomii Slovenska, zavést národní katastr a v převážně maďarských obcích zrušit slovenské školy) už 12. 1. 1938. V březnu opět vznesla požadavky maďarské menšiny žijící na Slovensku, tentokrát byl dokument předán přímo premiérovi Hodžovi. Koncem července 1938 vláda ČSR schválila národnostní statut, přijat měl být i nový jazykový zákon a měla být schválena decentralizace státu. Koncem srpna *Sjednocená maďarská strana* odmítla národnostní statut a žádala úplnou autonomii pro Maďary na Slovensku. Viz A. TÓTH – L. NOVOTNÝ – M. STEHLÍK. *Národnostní menšiny v Československu*, s. 83.

¹²⁶ Tamtéž.

¹²⁷ Eva IRMANOVÁ, *Maďarsko a versailleský mírový systém*, Ústí nad Labem 2002, s. 296.

¹²⁸ Československo bylo donuceno vzdát se území o celkové výměře 11 927 km² ve prospěch horthyovského maďarského království. Ve dnech 5.–10. 11. muselo Československu odstoupit Maďarsku značnou část jižního a východního Slovenska včetně jihozápadní části Podkarpatské Rusi (cca 850 tisíc obyvatel). Za čsl. stranu arbitrážní smlouvu podepsali ministr zahraničních věcí František Chvalkovský a přednosta politické sekce ministerstva zahraničních věcí a zástupce ministra Ivan Krno. A. TÓTH – L. NOVOTNÝ – M. STEHLÍK. *Národnostní menšiny v Československu*, s. 583. K jednání, jež bezprostředně předcházela vídeňské arbitráži, viz E. IRMANOVÁ, *Maďarsko a versailleský mírový systém*, s. 296–299.

o sedm dětí, chyběly jí finanční prostředky: „*Se sedmi dětmi, sama bez peněz, bez spojení s Alexandrem, neopouští mě pocit, že prožívám zlý sen, každá myšlenka na nadcházející dny zesiluje trýzeň.*“¹²⁹ Kromě toho, jak vyplývá z jejího deníku, byla to právě ona, kdo byl v manželství tím, který činil důležitá rozhodnutí a který určoval rodinné strategie, ať už sňatkové či takové, jejichž cílem byla záchrana rodinného majetku. Jednou si dokonce Marie Theresie postěžovala, jak je pro ni těžké nést vše na svých bedrech.¹³⁰

Byla to tedy ona, kdo navštěvoval maďarské ministerstvo zahraničí, aby se informovala, co se stane s „jejich“ Čičovem. Když byla přijata v kanceláři kabinetního šéfa ministerstva zahraničí, měla „*povznesený*“ pocit, jak uvedla do deníku, po dvaceti letech života v Československu, je „*člověk potěšen, když je hned při prvním pokusu o rozhovor s úřední osobou s největší laskavostí přijat*“.¹³¹ Zajímala se zde o to, co se stane se zabaveným pozemkovým majetkem v rámci československé pozemkové reformy, zvláště tím, který se stal státní doménou. Ostatně právě tzv. první pozemková reforma, která značně otřásla ekonomickou základnou šlechty v Československu, přispívala svým značným dílem k utváření jejího odmítavého postoje vůči republice. Pozemkovou reformou byly postiženy také statky rodiny Kálnoky, v jejím rámci došlo především k markantnímu okleštění velkostatku Čičov.¹³² V situaci, kdy se Československo hroutilo a kdy bylo již téměř jasné, že oblast Komárna bude přiřčena k Maďarsku, vykonala Marie Theresie několik oficiálních návštěv s cílem zajistit navrácení zabraného majetku v rámci první pozemkové reformy.¹³³

V této napjaté době, kdy se revize maďarských hranic blížila, uvažoval dokonce Alexander Kálnoky o tom, že Letovice prodá,¹³⁴ a rodina si ponechá pouze sídlo v Čičově. K prodeji ale nakonec nedošlo (z nám neznámých důvodů)

¹²⁹ „*Mit 7 Kindern allein ohne Geld, ohne Verbindung mit Alexander, das Gefühl einen Cauchemar zu erleben verlasst mich nicht, jeder Gedanke an die kommenden Tage verstärken den Cauchemar.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 26. 9. 1938.

¹³⁰ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 14. 8. 1943.

¹³¹ „*... betrete die privat Kazleiräume des Kabinettschefs des Aussenministers erhabener Gefühls, nach 20 Jahren die man in der Tschoslowakei als Staatsbürger 10. Ranges sich gefühlt hat, ist man beglückt gleich beim ersten Versuch eine offizielle Person im Amt sprechen zu wollen mit grössten Liebeswürdigkeit empfangen zu werden.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 3. 10. 1938.

¹³² Rodina Kálnoky přišla na velkostatku Čičov o 4318 ha, zůstalo jim 578 ha.

¹³³ Navštěvovala v této věci Äpora na ministerstvu zahraničí a také státního sekretáře ministerstva zahraničí Patákyho, který byl referentem pro maďarská obsazená území.

¹³⁴ „*Alexander [...] will Letowitz verkaufen.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 3. 10. 1938.

a Kálnoky tak i nadále trávili každoročně několik měsíců v letovickém zámku. Právě zde se dostali do přímého střetu s nacistickou mocí. Po vzniku protektorátu se manželé Kálnoky, tak jako řada dalších moravských šlechticů, ocitli pod nacistickým tlakem, aby přijali říšskou státní příslušnost. Oba se sice k 15. březnu 1939 přihlásily k maďarské národnosti,¹³⁵ ovšem na základě směrnice říšského ministerstva vnitra z 29. března 1939 bylo přihlášení se „*k německé státní příslušnosti nato-lik zásadního významu, že může být za německého příslušníka považována i osoba jiného kmene, tedy i maďarského*“.¹³⁶ Posléze se tedy Marie Theresie a její choť Alexander ocitli pod tlakem prostějovského oberlandráta, aby se přihlásili k říšské státní příslušnosti, což odmítali. Obrátili se v této věci na protektorátního prezidenta Emila Háchu a během osobní audience dne 25. srpna 1939 jej žádali o intervenci v této záležitosti.¹³⁷ Stěžovali si na postup oberlandráta, který jim vyhrožoval, že dojde ke zrušení protektorátu a posléze bude majetek šlechtických rodin, které se nepřihlásí k říšskoněmecké státní příslušnosti, zabaven ke kolonizačním účelům. Hácha následně požádal o zásah říšského protektora Konstantina von Neuratha: „*Ačkoliv jsem si vědom, že se nejedná o žádný oficiální pokyn, považuji za nutné, aby Vaše Excellence věnovala pozornost tomuto případu, neboť se očividně jedná ze strany vrchního zemského rady v Prostějově o systematickou činnost.*“¹³⁸ Manželé Kálnoky totiž nebyli jedinými šlechtici, mající své statky na Moravě, kteří se ocitli pod tlakem oberlandráta ve věci přijetí říšského občanství.¹³⁹ Další doklady k této epizodě postrádáme, ovšem víme, že říšskou státní příslušnost nepřijali.

V Maďarsku mezitím v únoru 1939 abdikoval předseda vlády Imrédy, jehož v premiérském úřadu vystřídal hrabě Pál Teleki. Všichni maďarští politici byli ochotni podřídit veškerou svou politiku obnově historických hranic, zvláště poté, co dosáhli prvních úspěchů v revizionistické politice. Teleki nebyl v tomto ohledu

¹³⁵ MZA Brno, fond Místní skupina NSDAP – Letovice, kart. 1, inv. č. 1. Dopis místní skupiny NSDAP v Letovicích adresovaný krajskému vedení NSDAP v Brně, 16. 5. 1939. Doklady o tom, k jaké národnosti se přihlásili ve sčítáních lidu v letech 1921 a 1930 postrádáme.

¹³⁶ Detlef BRANDES, *Češi pod německým protektorátem*, s. 191.

¹³⁷ Archiv kanceláře prezidenta republiky (dále jen AKPR), fond D-důležité, Šlechta, kart. 168, inv. č. 1124, sign. D 3038/40. Hrabě a hraběnka Kálnoky – žádost o zakročení u p. říšského protektora, č. j. 5632/39.

¹³⁸ AKPR, fond D-důležité, Šlechta, kart. 168, inv. č. 1124, sign. D 3038/40. Dopis prezidenta Emila Háchy protektorovi Neurathovi ze dne 25. 8. 1939, č. j. 5632/39.

¹³⁹ Prokazatelně byl pod dlouhotrvajícím nátlakem prostějovského oberlandráta, jemuž nakonec podlehl, Hugo Salm-Reifferscheidt. Viz Dita JELÍNKOVÁ, *Příběh rodiny Hugo Salm-Reifferscheidta. Příspěvek ke konfrontaci šlechty s totalitními režimy*. Securitas Imperii 18, č. 01/2011, s. 42–70. Dalšími šlechtici, kteří si stěžovali na nátlak oberlandrátů byli Alfons Paar, Josefina Podstatská-Lichtensteinová a Alois Sérenyi. Viz Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), fond Různé bezpečnostní spisy po roce 1945, sign. 304-4-4. Vyšetřování státní spolehlivosti. Bývalá šlechta.

žádnou výjimkou.¹⁴⁰ Ostatně obnovu historických hranic od politiků očekávala stejně jako valná většina veřejnosti i Marie Theresie. Telekimu plně důvěřovala, zapísala si o něm do deníku, že „*dokonale odpovídá ideálu maďarského magnáta, byl naplněn horlivým nutkáním sloužit svému národu, vykonat velké věci pro svou vlast...*“¹⁴¹

V listopadu 1940 Maďarsko opustilo politiku neutrality a připojilo se k Paktu tří, uzavřenému dva měsíce před tím mezi Německem, Itálií a Japonskem. Teleki na jaře 1941 spolu se svými ministry rozhodl, že vyhoví Hitlerovu požadavku, aby se Maďarsko vojensky podílelo s Německem a Bulharskem na vpádu do Jugoslávie.¹⁴² Teleki se pod tíhou politické zodpovědnosti za tento čin a pod psychickým tlakem zhroutil a 3. dubna 1941 spáchal sebevraždu.¹⁴³ Marie Theresie pokládala jeho volbu za „*čin nejvyšší oběti a oddanosti. Vyšší moci mu vtiskly revolver do ruky, jeho život byl od počátku v celém jeho psychickém rozpoložení formován k tomu, že má přinést oběť pro svůj národ*“.¹⁴⁴ A dodávala: „*Jak sebevraždě Telekiho rozumím. [...] Osud mu dal možnost postavit se do čela národa, zároveň byl ale zvolen na špici vyšší moci, nikoliv zdola, z národa, byl spíše ‚z boží milosti‘ než z ‚milosti národa‘ vyvolen, myslím, že to cítil a to mu dávalo vědomí pocitu jakéhosi náboženského poslání, které měl naplnit.*“¹⁴⁵ Teleki vzal veškerou politickou zodpovědnost na sebe, ve svém dopise na rozloučenou obviňoval pouze sebe sama, i když se na souhlasu podíleli všichni ministři: „*Tíha zodpovědnosti měla být v těchto nejtěžších rozhodujících momentech nesena pouze jím samotným – on měl sám stát, aby v souladu s jeho povahou sám jednal a ta byla v nejvyšším smyslu*

¹⁴⁰ Lászlo KONTLER, *Dějiny Maďarska*, Praha 2001, s. 344.

¹⁴¹ „*Teleki entsprach in höchsten Vollkommenheit dem Ideal des ungarischen Magnaten, er war von fanatischen Drang beseelt seinen Volk zu dienen, grosses, ja unerhörtes für sein Vaterland zu leisten.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 6. 6. 1941.

¹⁴² Tento krok přinesl Maďarsku zisk dalších 11 tisíc km² se 1,1 milionem obyvatel, z čehož bylo pouze 30 % etnických Maďarů. Za dva a půl roku tak Maďarsku za německé podpory získalo zpět 80 tisíc km² svého bývalého území, téměř polovinu toho, o co přišlo na základě Trianonské mírové smlouvy v roce 1920. L. KONTLER, *Dějiny Maďarska*, s. 348.

¹⁴³ Tamtéž.

¹⁴⁴ „*... eine Tat des höchsten Opfer und Hingabe [...]. Höhere Mächte haben ihn den Revolver in die Hand gedrückt, sein Leben in Vorhinein in seiner ganzen seelischen Bechaffenheit dazu so geformt, dass er Opfer sie für sein Volk.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 6. 6. 1941.

¹⁴⁵ „*Wie ich den Selbstmord Telekis verstehe. [...] Das Schicksal gab ihm die Möglichkeit sich an die Spitze der Nation zu stellen, er kann aber gleichermassen von oben, von einer höheren Macht ausgewählt an die Spitze, nicht von unten aus dem Volke heraus, er war mehr ‚von Gottes Gnaden‘ als vor ‚Volkes Gnaden‘ dazu erwählt, ich glaube er fühlte dies und gab ihm diese Erkenntnis das Gefühl einer religiösen Sendung die er zu erfüllen hat...*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 6. 6. 1941.

obětavá.“¹⁴⁶ Marie Theresie se domnívala, že vnímal změnu politického kurzu v zemi i svou vinu na ní, „*směřování země, které je ovlivněno pátou kolonou, samostatnost Maďarska už není nejvyšším ideálem, cítil se zodpovědný za tuto hanbu [...]*“.¹⁴⁷

Počátkem roku 1942 se Marie zmocnila deprese, ztrácela zájem o život, k tomu se přidávaly starosti o budoucnost a finanční zajištění rodiny, byla oddělena od příbuzných a pociťovala silnou disharmonii. Jak uvedla: „*To odloučení nám jde už strašně na nervy.*“¹⁴⁸ Těžce nesla, že nemohla být v osobním kontaktu se svým otcem, který brzy poté zemřel, a také odloučení s dcerou. Johanna Marie pobývala dlouhodobě v Letovicích, a v podstatě spolu s Alainem Rohanem spravovala tamní velkostatek v době nepřítomnosti svého otce, který nezískal povolení k cestě z Čičova na Moravu. Ani dcera Johanna Marie neprožívala situaci s klidem,¹⁴⁹ ale její matka ji povzbuzovala: „*Je to přece tak velká pomoc pro lidi v Letovicích, že ona tam je, neboť nese nyní část zodpovědnosti, tedy musíme být rozumní a ještě vděční, že ona tam právě je, když tam nemůže být Papá.*“¹⁵⁰

K bezradnosti Marie Theresie přispíval další důvod – „*naprostý úpadek patriotismu*“.¹⁵¹ Vyjádřila to těmito slovy: „*... už vůbec nemám ráda všechno maďarské, tento nafoukaný národ, lpící čistě na vnějším, pln přepjatých pocitů méněcennosti, herecký národ. Nemám k němu žádnou důvěru a nevím, proč by měly moje děti náležet k této primitivní rase, když ve skutečnosti náleží k mnohem vyšší rase Rakušanů!*“¹⁵² Zdá se, že byla ovlivněna ideou národní a rasové nadřazenosti,

¹⁴⁶ „*Die Last der Verantwortung sollte in diesem schwersten Entscheidungsmomenten im Leben Telekis allein von ihm getragen werden – er sollte allein stehen um allein nur seiner Natur nach zu handeln und die war höchsten Sinn opferbereit.*“ Tamtéž.

¹⁴⁷ „*... die Richtung im Land, die durch die 5. Kolonne beeinflusst, die Selbstständigkeit Ungarns nichtmehr als ihr höchstes Ideal verstehen, er fühlte sich verantwortlich für diese Schande [...]*“ Tamtéž.

¹⁴⁸ „*Die Trennung geht uns schon schrecklich auf die Nerven.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou Marií. Dopis z 27. 5. 1944.

¹⁴⁹ Tamtéž. Dopis z 21. 6. 1944.

¹⁵⁰ „*Es ist doch eine zu grosse Hilfe für die Leute in Lettowitz dass Sie dort ist, denn nun trägt Sie einen Teil der Verantwortung mit, so müssen wir klug sein u. noch dankbar dass Sie jetzt gerade dort ist wo Papa nicht dort sein kann...*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou Marií. Dopis z 27. 5. 1944.

¹⁵¹ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 10. 1. 1942.

¹⁵² „*... habe alles ungarisch, diese aufgeblasene, rein am äußerlichen haftenden voller übercompensierter Minderwertigkeitsgefühle, schauspielerischen Nation überhaupt nichtmehr gerne, habe keinen Glauben an sie und sehe nicht ein warum meine Kinder dieses dummen primitiver Rasse angehören sollen, wo sie in Wirklichkeit du soviel höheren Rasse der*

ačkoliv ji neaplikovala na árijskou rasu a nyní ji již ani nespojovala s úlohou Maďarů v dunajské kotlině. Přes veškerou dezorientaci a tápání ve složité době zůstala věrná rakouské ideji.

Po pěti letech rekapitulovala Marie Theresie uplynulá léta: „*Když po sobě čtu, co jsem psala za slova tenkrát po obsazení Rakouska Němci, zrušení Československa, [...] Telekiho smrti, připadá mi to tak přepjaté. Ted' je teprve ,otřesná' doba, strašná, když se člověk podívá roky nazpět, vidí jasně jak tato Bohyně pomsty, kterou válka je, vyrostla a nyní jako strašný pavouk leží nad světem. Já a Alexander stojíme absolutně na německé straně! ,Aniž bychom přitakali nacionalismu.*“¹⁵³

Tento postoj ale byl jednoznačným pragmatismem. Do budoucna totiž viděla pouze dvě možnosti – vítězství Spojenců, v tom případě Marie předpokládala zřízení okupační zóny a „alespoň dočasné udržení bolševismu v patričních mezích“, ovšem jak předpokládala, na to již nebude mít Anglie sílu a budou předáni do ruské sféry vlivu a v tom případě je jejich osud zpečetěn. Druhá možnost, nad kterou Marie uvažovala, bylo vítězství Německa, v které už příliš nevěřila. V tom případě, jak poznamenala, případnou plně do německé sféry, což „jistě také nebude příjemné, ale dá se počítat s tím, že si udržíme hlavu na krku a budeme moci existovat“.¹⁵⁴

V březnu 1944 německý Wehrmacht obsadil Maďarsko, což by – jak psala Marie Theresie své dceři – „bylo dobré, kdyby v jejich doprovodu nepřišlo gestapo, a to nejsou příjemní hosté v zemi“.¹⁵⁵ A dodávala: „... naštěstí nejsme političtí lidé, což je ted' opravdu štěstí.“¹⁵⁶ V zimě téhož roku si poznamenala do deníku: „Pořád ještě válka! To jsem psala před 1 ½ rokem! A ted'? Jak to mám vyjádřit slovy? Stále ještě válka, nebo – teprve opravdová válka a my jsme už polovičním bojištěm a možná za pár dní nebo týdnů zcela určitě bojištěm. [...] Jako zvíře ted' musí člověk žít.“¹⁵⁷

Österreicher angehören!!“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 10. 1. 1942.

¹⁵³ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 14. 8. 1943.

¹⁵⁴ Tamtéž.

¹⁵⁵ „*Seit dem 19. III. ist die deutsche Wehrmacht hier, dass wäre gut, wenn ist in ihrer Begleitung die Gestapo mitgekommen und das sind nicht angenehme Gäste im Land.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou Marií. Dopis z 25. 3. 1944.

¹⁵⁶ „*Wir sind keine politischen Menschen, das ist jetzt wirklich ein Glück.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 19. 11. 1944.

¹⁵⁷ „*Noch immer Krieg! Schrieb ich vor 1 ½ Jahren! U. jetzt? Wie soll ich das in Worten ausdrücken? Noch immer Krieg, oder – erst recht Krieg u. wir schon ½ Kriegsschauplatz u. vielleicht in paar Tagen oder Wochen ganz bestimmt Kriegsschauplatz! [...] wie ein Tier muss man jetzt leben.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 19. 11. 1944.

Ani válečné útrapy však nedokázaly zcela narušit tradiční způsob šlechtického života, včetně rozvíjení sňatkových strategií. Ostatně Marie Theresie měla s Alexandrem pět dcer, pro něž bylo třeba najít vhodné nápadníky. Počátkem roku 1942 si zklamaně zapsala do deníku: „... *dvě velké dcery*¹⁵⁸ *bez úspěchu, bez zájmu o nějakého muže a obráceně.*“¹⁵⁹ S velkou radostí sdělovala své nejstarší dceři Johanně o dva roky později, že její sestra už nastávajícího našla: „*Takže bomba vybuchla, György Am.[brózy] učinil Baby [Marii Adelheid] nabídku k sňatku a ona ji přijala!*“¹⁶⁰ Marie Theresie byla bezpochyby velmi potěšena touto nabídkou pro její druhou nejstarší dceru, „*ale! On je protestant a chce, pokud budou mít syna, aby byl protestantem!*“¹⁶¹ Byla sice skutečně ráda, že její dcera by mohla mít „*hrozně milého, chytrého a dobře vydělávajícího muže...*“¹⁶² ale z konfesijních důvodů nemohla „*zasnoubení schválit a ohlásit*“.¹⁶³ K uzavření manželství nakonec přece jen ještě téhož roku došlo, ovšem až poté, co Marie Theresie přiměla Ambrózyho, aby se vzdal svého požadavku stran náboženství dětí z manželství vzešlých, což si nechala potvrdit také od jeho rodičů. Byl to jediný úspěch sňatkových strategií, které se i přes válečné útrapy Marie Theresie pokoušela rozvíjet. Všechny ostatní dcery, které byly již během války v letech vhodných ke vdávání, uzavřely sňatek až dlouho po skončení druhé světové války.¹⁶⁴

Život Marie Theresie Kálnokytové a její rodiny byl zásadně ovlivněn totalitními režimy. Vztah pisatelky k totalitním ideologiím, ať už nacistické či bolševic-

¹⁵⁸ Myšlena Johanna Marie, nar. 29. 4. 1921 a Marie Adelheid (Baby), nar. 11. 10. 1922.

¹⁵⁹ „*Die zwei grossen Töchter ohne Erfolg, ohne Interesse an einen Mann vice-versa.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 10. 1. 1942.

¹⁶⁰ „*Also di Bombe ist geplatzt, György Am.[brózy] hat Baby [Marie Adelheid] einen Heiratsantrag gemacht u.[nd] sie hat ihr angenommen.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou Marií. Dopis z 13. 8. 1944. Zmiňovaný György Ambrózy byl o deset let starší než jeho vyvolená, narodil se 6. 9. 1912.

¹⁶¹ „*...aber! Er ist Protestant und will wenn sie einen Sohn bekommen, dass dieser protestantisch sein soll!*“ Tamtéž.

¹⁶² „*... furchtbar lieben, klugen u. gut verdienenden Mann..., der Bobby sehr verliebt ist.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou Marií. Dopis z 13. 8. 1944.

¹⁶³ „*...die Verlobung gutheissen u. nicht declarieren.*“ Tamtéž.

¹⁶⁴ Johanna (nar. 1921) se vdala v roce 1950 za Tibora Kováče, Margit (nar. 1926) uzavřela sňatek v roce 1955 s Fridrichem Salvatorem von Habsburg-Lothringen a Isabella (nar. 1928) se vdala v roce 1953 za Hanse von Werther-Strzizek. Nejmladší Terezie Maria (nar. 1932) se vdala roku 1958 za hraběte Gyulu Jankovich-Bésán de Pribér.

ké, byl stejně odmítavý.¹⁶⁵ Nacionální socialismus pokládala za „antikrista“,¹⁶⁶ bolševismu se extrémně obávala. Odmítala obě totalitní ideologie 20. století a nespatořovala v nich velký rozdíl, mj. poznamenala: „... *duchem doby je bolševismus, který našel svou na německé napasovanou formu v německém nacionalismu.*“¹⁶⁷ V jejich postřezích z válečných let najdeme více takových explicitních srovnání obou totalit. Přesto, jak bylo pro příslušníky šlechty typické a zcela pochopitelné, více se obávala bolševismu. Obavy z jeho rozšíření dále do Evropy byly častým tématem rodinné korespondence. Dcera Johanna Marie tyto obavy rovněž sdílela, „*protože když nevyhraje konzervativní strana W. Churchilla! Celý kontinent bude rudý! V Anglii je to ‚Labour party‘ ale tady na kontinentu je pouze komunismus!!!*“¹⁶⁸ Na konci války se ptala: „*Proč není nic slyšet o císaři Ottovi? Měl by na sebe ještě upozornit a vznést nároky na svůj trůn, ale [...] v prezidentu Rooseveltovi myslím ztratil pomocníka.*“¹⁶⁹

Ani dvě světové války, které naprosto zničily „svět včerejška“ a zásadně otřásly hodnotami, nedokázaly oslabit věrnost členů rodiny Kálnoky habsburskému císaři. Stále v koutku duše očekávali, že se vrátí to, co před rokem 1918 tvořilo jejich základ existence. Vše, co tvořilo atributy šlechtictví¹⁷⁰ a základ šlechtické

¹⁶⁵ Zajímavé je, že tohoto faktu si všímaly i nacistické protektorátní úřady u šlechty v Československu obecně. Svědčí o tom dokumenty z provenience Sicherheitsdienst Leitabschnitt Prag, viz Národní archiv, fond Úřad říšského protektora – Státní tajemník, kart. 109, sign. 109 – 5/33. Zpráva SD Prag adresovaná státnímu ministrovi, SS Obergruppenführerovi K. H. Frankovi, 12. 5. 1944.

¹⁶⁶ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 13. 9. 1938.

¹⁶⁷ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 14. 8. 1943.

¹⁶⁸ „... *Because if not the conservative party W. Churchill win! The whole kontinent will be red! In England it is the ‚Labour party‘ but heer (sic!) on the kontinent there is only communism!!!*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Jany (Johanny) Marie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3457. Záznam ze dne 25. 4. 1945.

¹⁶⁹ „*Warum hört man gar nichts von K.[aiser] Otto? Er sollte noch sich bemerkbar machen und Ansprüche auf seiner Thron machen, aber [...] von Präs. Roosevelt ist ihn glaube ich ein Helfer verloren gegangen.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Jany (Johanny) Marie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3457. Záznam ze dne 25. 4. 1945.

¹⁷⁰ K atributům šlechtictví viz Reif HEINZ, „*Adeligkeit*“ – *historische und elitentheoretische Überlegung zum Adelshabitus in Deutschland um 1800 (Manuskript)*. Citováno dle: Josef MATZERATH, *Adelsprobe an der Moderne. Sächsischer Adel 1763 bis 1866. Entkonkretisierung einer traditionellen Sozialformation*, München 2006, s. 31. Srov. Otto Gerhard OEXLE, *Aspekte der Geschichte des Adel im Mittelalter und in der frühen Neuzeit*, in: Hans Ulrich Wehler, *Europäischer Adel 1750–1950*, Göttingen 1990, s. 19–56; Gerhard DILCHER, *Der alteuropäische Adel – ein verfassungsgeschichtlicher Typus?*, in: Hans Ulrich Wehler, *Europäischer Adel 1750–1950*, s. 57–86.

identity, bylo dvěma světovými válkami a meziválečným i poválečným vývojem silně otřeseno. Principy mentality, které vytvářely základ sebe prezentace a sebeidentifikace šlechty, po roce 1918 zmizely nebo byly podstatně oslabeny a transformovány. I přes zásadní zvraty, kterým byli v průběhu více než dvaceti let vystaveni, které je nutily přizpůsobovat se situaci, které způsobily, že neměli dost peněz, jídla, že byli odtrženi od své rodiny, byli zbavováni půdy, svých výsad a titulů, uvnitř zůstávali stejní.

Marie Theresie se tedy vracela raději do minulosti, ke vzpomínkám, ke starým časům a bývalým pořádkům. A volala po monarchii, mj. to vyjádřila takto: „*Rakouská šlechta, ať už německá či böhmisches, byl ten [...] nejvýše stojící typ člověka ve střední Evropě a kontakt s tímto typem člověka mi strašně chybí.*“¹⁷¹

Po skončení druhé světové války nastalo pro Marii Theresii Kálnoky a její rodinu další těžké období. Rozhodnutí a výsledky mnichovské dohody i následné vídeňské arbitráže byly mezinárodním rozhodnutím anulovány. Území, které bylo od Československa odtrženo v rámci první vídeňské arbitráže, bylo k němu znovu připojeno. Vzhledem k tomu, že se členové rodiny Kálnoky hlásili ve 30. letech k maďarské národnosti, vztahovaly se na ně tzv. prezidentské dekrety o občanství a majetku.¹⁷² Vzhledem ke svému deklarovanému antinacistickému postoji ovšem žádali o zachování československého státního občanství na základě výjimek z dekretů, tedy s odvoláním na to, že se proti Československé republice a jejímu lidu nikdy neprovinili a aktivně se podíleli na boji za osvobození republiky.¹⁷³

V roce 1945 žádal Alexander Kálnoky i jeho dcera Johanna Marie Kálnoky (k Marii Theresii doklady postrádáme) o znovuobnovení československého státního občanství, ovšem z podnětu ministerstva vnitra, na základě udání rolnické komise z Michova u Letovic, byl prošetřován jejich postoj za okupace.¹⁷⁴ Zemský národní výbor v Brně, který případ Alexandra Kálnoky prověřoval, konstatoval, že „*nebyly sice zjištěny žádné hmatatelné důkazy o součinnosti Alexandra Kálnokyho st. i ml. a ostatních členů jejich rodiny s nacistickým režimem, avšak jejich sympatie k německému a nacismu je zřejmá z toho, že ve všech vyšších službách na svém velkostatku s oblibou zaměstnávali Němce a nacisty a že se nižádným způsobem jako*

¹⁷¹ „*Österreichischer Adel, ob es deutsch, böhmisch oder wie immer war, war [...] einzig höherstehende Menschentypus Mitteleuropa's und der Umgang mit diesem Typus Mensch geht mir so wahnsinnig ab.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 10. 1. 1942.

¹⁷² Dekret č. 12/1945 Sb. ze dne 21. 6. 1945 o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel českého a slovenského národa. Dekret č. 100/1945 Sb. ze dne 24. 10. 1945 o znárodnění dolů a některých průmyslových podniků.

¹⁷³ Archiv bezpečnostních složek (dále jen ABS), fond 304 – 4-5. Kálnoky Alexander, šetření, č. j. Z – 1 – 33545/45-5, 17. 11. 1945.

¹⁷⁴ Tamtéž.

*majitelé panství nesnažili, aby nacistickou činnost těchto svých vedoucích úředníků svým vlivem poněkud zmírnil, ne-li dokonce zmařili. Na druhé straně pak nemohou se ničím prokázat, že by nějak sympatisovali s ČSR a že by pro ni něco učinili. Z toho důvodu jeví se udělení stát. občanství shora jmenovaným jako nežádoucí, neboť tito, jak ze shora uvedeného vyplývá, žádají o ně pouze z důvodů materiálních a na druhé straně nemají pro udělení st. občanství žádných morálních předpokladů, neboť se o naši republiku ničím nezasloužili“.*¹⁷⁵

Ačkoliv v tomto případě vskutku nebylo mnoho očividných důkazů loajality vůči Československu, o neoprávněnosti obvinění týkajících se zaměstnávání Němců jasně svědčí dokumenty nacistických úřadů. V jejich nemilost totiž upadl Alexander Kálnoky v květnu 1939, když na doporučení Karla Belcrediho přijal na místo lesního úředníka velkostatku „*fanatického Čecha*“ a odporoval tak germanizační personální politice.¹⁷⁶ Stejně tak o tři roky později odmítl, aby v letovickém zámku byly ubytovány německé děti v rámci Kinderlandverschickung:¹⁷⁷ „*Právě zde byl nějaký zplnomocněnec kvůli ubytování uprchlických dětí v zámku, kterému jsem šarmantním způsobem během pěti minut dokázal, že to je nemožné, načež uspokojen odcházel,*“¹⁷⁸ chlubil se roku 1942 Alainu Rohanovi. Pravděpodobně byly z německé strany i nadále činěny pokusy o to, využít letovický zámek v rámci KLV, a to i v době, kdy na Letovicích byla pouze dcera Johanna. Později v této souvislosti konstatovala: „*Všemožnými způsoby podařilo se mně vždy věc znovu odložit a nakonec zcela znemožnit.*“¹⁷⁹

Johanna po válce také uváděla, že se členové její rodiny „*činně účastnili odboje proti okupantům*“,¹⁸⁰ o čemž získali potvrzení kapitána Georges Barazer

¹⁷⁵ Tamtéž. Zpráva o šetření Zemského národního výboru v Brně, č. j. 405/46/SK, adresovaná Ministerstvu vnitra v Praze ze dne 28. 1. 1946.

¹⁷⁶ MZA, F. G 360, NSDAP-Letovice, kart. 1, inv. č. 1. Dopis místní skupiny NSDAP v Letovicích adresovaný krajskému vedení NSDAP v Brně. 16. 5. 1939.

¹⁷⁷ Erweiterte Kinderlandverschickung (rozšířené vysílání dětí na venkov, dále jen KLV), akce vyhlášená v nacistickém Německu v roce 1940, jejímž primárním motivem byla letecká válka, byla zaměřena především na výchovu dětí a mládeže v duchu nacionálně-socialistické ideologie (projekt KLV existoval v jiné formě již v době první světové války). Ke KLV viz Radka ŠUSTROVÁ, *Pod ochranou protektorátu. Projekt Kinderlandverschickung v Čechách a na Moravě: politika, každodennost a paměť, 1940–45*, Praha 2012; TÁŽ, *Pro výcvik a ochranu německých dětí! Zřízení táborů KLV na území Protektorátu Čechy a Morava*, Securitas Imperii č. 18, 01/2011, s. 201.

¹⁷⁸ „*Eben war irgendein Beauftragter wegen Flüchtlings Kinderbequartierung im Schloss hier, den nich in charmantester Weise in 5 Minuten nachwies, dass es unmöglich ist worauf er befriedigt abzog...*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 175, inv. č. 3420. Korespondence Alexandra Kálnoky s Alainem Rohanem. Dopis z 6. 8. 1942.

¹⁷⁹ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart.177, inv. č. 3460. Dopis Johanny Kálnoky Okresnímu národnímu výboru v Boskovicích, 1946 (blíže s. d.).

¹⁸⁰ Tamtéž.

de Lannuriena a francouzského vojenského atašé plukovníka Halliera, na jejichž základě jim v polovině prosince 1945 vydal francouzský vojenský atašé v Praze generál Flipe potvrzení o jejich účasti na odboji. Údajně se podíleli na poskytování úkrytu uprchlým francouzským zajatcům, kteří se dostali na maďarské území, v Čičově a v jejich bytě v Budapešti. Takto poskytli azyl zmiňovanému Lannurienovi, pozdějšímu veliteli francouzského oddílu první československé partyzánské brigády M. R. Štefánika, který začal organizovat z příslušníků francouzské branné moci, kteří se zdržovali v Maďarsku, zvláštní bojovou skupinu, s níž se posléze zapojil do bojů v rámci slovenského povstání.¹⁸¹

Ačkoliv nám chybí další informace k vyřizování žádostí členů rodiny Kálnoky o navrácení československého občanství, situace se pro ně zjevně nevyvíjela pozitivně. Vzhledem k tomu se Marie Theresie i členové její rodiny rozhodli pro odchod z Československa. Nemohli však odejít společně, některým z nich chyběl pas.¹⁸²

Tak se dostala za hranice nejprve Marie Theresie, která v roce 1946 odešla do rakouského Feldkirchu ve Voralbersku, spadající do francouzské okupační zóny. Jak svěčila deníku, „*Francouzi se téměř vůbec nebratří*“, což pro ni bylo zklamáním, na druhou stranu byla „*opravdu ráda*“, že nebyli v americké zóně, do níž spadala salzburská oblast. „*V Salzburgu ostatně jsou nyní údajně kolosální skandály, že už to dál nejde – čokoládové dívky (za jednu tabulku čokolády je každá holka v Salzburgu k mání [...]) dostávají nyní šest měsíců vězení, pokud budou přistiženy.*“¹⁸³

Patrně považovala Feldkirch pouze za přestupní stanici a snažila se dostat do Lichtenštejnska. Svědčí o tom její dopis, kde uvedla: „*Zítřejší je den D, máme jet do Vaduzu...*“¹⁸⁴ Odsud se pravděpodobně chtěla přesunout do Švýcarska, za svou dcerou Therese.¹⁸⁵ Ostatní členové rodiny se zatím marně snažili získat vízum a peníze potřebné k odjezdu, jak Marie Theresie poznamenala: „*Nyní se nesmí nechat unik-*

¹⁸¹ Tamtéž.

¹⁸² Alexander Kálnoky starší pas ztratil, jeho syn měl maďarský pas, který pro něho podle slov jeho matky měl „*větší cenu než všechny peníze světa, protože s maďarským pasem se dostane všude na světě*“, ovšem s propadlou platností. MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou Marií. Dopis z 3. 7. 1946.

¹⁸³ „*In Salzburg sollen übrigens jetzt aber auch kolossale Skandale gewesen sein das es nichtmehr weiter geht – die chocolat girl's (für eine Tafel chocolate, ist jedes Mädchen in Salzburg zu haben, heisst es leider!) bekommen jetzt 6 Monate Strafe wenn sie ersoppt werden.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou Marií. Dopis ze dne 18. 7. 1946.

¹⁸⁴ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou Marií. Dopis z 3. 7. 1946.

¹⁸⁵ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou Marií. Dopis z 3. 8. 1946.

nout žádná příležitost, kde se člověk může bavit a seznámit s lidmi a zatracená finanční otázka, víza, cestovní obtíže musí být překonány – všechno dnes jde, člověk jen musí chtít.“¹⁸⁶ Nutné cestovní povolení do čtrnácti kilometrů vzdáleného Vaduzu patrně Marie Theresie Kálnoky nezískala, neboť ve Feldkirchu se nacházela ještě v roce 1947, kdy se zde konečně shledala s manželem. Později se oba usadili ve Vídni. I po skončení války stále vzpomínala na Čičov, ale „to, co je teď Č., už prostě není Čičov – náš Čičov jako zemřelá duše ulétl do oblaků a žije jako nesmrtelná duše dál v našich srdcích – možná se Bůh slituje, že jej budeme moci znovu vidět – na onom světě jako náš ráj nebo zde na Zemi“.¹⁸⁷ Sen Marie Theresie Kálnoky spatřit milovaný Čičov se během jejího života již nenaplnil, zemřela v polovině srpna 1979 ve Vídni.

Závěr

Marie Theresie Kálnoky náležela do roku 1918 k nejvyšší vrstvě společnosti, která měla velmi blízko k habsburskému císaři a těžila ze svého výlučného postavení. Konec první světové války pro ni byl bolestnou zkušeností, zkušeností ztráty – ztratila vlast, jistoty, společenskou exkluzivitu, značnou část majetku. Ve chvíli, kdy se Rakousko-Uhersko rozpadlo na několik nástupnických států, do jednoho z nich se Marie Theresie provdala, došlo v jejím životě k zásadnímu zvratu. Československo vzniklé na troskách habsburské monarchie se k jejím starým elitám nechovalo tak, jak by si představovala a tak odpovídala pravidelně na otázku, odkud je, „*bohužel jsem československou občankou*“.¹⁸⁸ Rakousko-Uhersko jí bylo vlastní a i po roce 1918 v ní nadále žilo, ačkoliv rozdělené hranicemi. Rakousko a Trianonskou mírovou smlouvou zásadně okleštěné Maďarsko jako pozůstatek někdejších Uher, to byly země, které po skončení první světové války nahradily její starou vlast. Kritický rok 1938 (jemuž ve svém deníku věnovala velký prostor) tedy Marie Theresie vnímala skrze události, vztahující se právě k těmto dvěma zemím, zatímco sudetskou krizi jako předzvěst konce Československa v zásadě nerefletovala.

Byla odpůrkyní nacismu, Hitlera nenáviděla, anšlus prožívala s hořkostí, ovšem na druhé straně jí konvenovalo, že se Rakousko stane součástí velké říše, že

¹⁸⁶ „*Jetzt darf man keine Gelegenheit wo man sich unterhalten kann u. Menschen kennen lernen kann vorbeigehen lassen u. die verdammte Geldfrage, Visums, Reiseschwierigkeiten müssen überwinden werden – alles geht heutzutage, man muss es nur wollen.*“ Tamtéž.

¹⁸⁷ „*.... das was Cs. jetzt ist, ist eben nicht mehr Csicsó – unser Csicsó ist wie eine gestorbene Seele in die Wolken geflogen u. lebt wie eine unsterbliche Seele ein unseren Herzen weiter – viell. gibt uns Gott die Gnade, das wir es wiedersehen können – im jenseits als unser Paradies, oder hier auf Erden.*“ MZA Brno, RA Kálnoky, Kart. 177, inv. č. 3468. Korespondence Marie Theresie Kálnoky s dcerou Janou Marií. Dopis z 3. 8. 1946.

¹⁸⁸ MZA Brno, RA Kálnoky, Deník Marie Theresie Kálnoky, kart. 177, inv. č. 3456. Záznam ze dne 24. 2. 1938.

nabude zpět svého ztraceného významu, byť pouze jako součást nacistického Německa. Toto znovunabytí velikosti hrálo hlavní roli také v případě její podpory revizionistické maďarské politiky. Ustanovení Trianonské mírové smlouvy Marie Theresie nikdy neakceptovala. Na sklonku 30. let s úlevou a zadostiučiněním vítala první vídeňskou arbitráž, na jejímž základě došlo po mnichovských událostech k dalšímu okleštění československého území a přičlenění rozsáhlých oblastí jižního Slovenska k Maďarsku. V roce 1938 tedy hrdě nosila maďarskou trikolóru, učila se maďarsky, byla šťastná, když se rodinný statek Čičov ocitl opět v hranicích Maďarska, ovšem za pár let ji tento maďarský patriotismus naprosto opustil.

Egodokumenty z rodinného archivu Kálnoky významně přispívají k rozšíření našeho povědomí o způsobu vnímání pro šlechtu přelomové etapy po rozpadu rakousko-uherské monarchie a k pochopení motivací pro utváření postojů a vzorců chování v období vypjatých 30. let 20. století. Zároveň jsou dokladem určité dezorientace Marie Theresie Kálnoky v moderní době. Marie Theresie nikdy vnitřně nepřijala situaci po rozpadu Rakousko-Uherska a v důsledku toho její sociální a psychická adaptace na novou pozici ve společnosti byla problematická a nedostatečná. Proč její schopnost přizpůsobení selhala? Patrně byla důvodem nenaplněná očekávání spojená s první světovou válkou, její vědomí sociální výlučnosti, jíž se nehodlala vzdát tím spíše, že o ni byla československým státem připravena, nenaplněné naděje na restauraci Habsburků v Rakousku i v Maďarsku. Všechny tyto ztráty a zklamání ji zároveň neustále připomínaly, kým byla. Právě očekávání toho, že by se mohla situace změnit v její prospěch, jí bránila v adaptaci. Byla stále spjata se „světem včerejška“ a stále v hloubi duše čekala, že dojde k jeho návratu.

Dita Jelínková

Politik, Alltag und Gedächtnis. Reflexion der „welterschütternden Ereignisse“ in den Egodokumenten des Hauses Kálnoky

Zusammenfassung

Von besonderer Bedeutung für die Forscher, um inneres Leben und Motivation der Adelligen zu verstehen, sind die von ihnen verfassten Personaldokumente, wie Korrespondenz und Tagebücher, welche in tschechischen Archiven aufbewahrt werden. Derartigen Quellen wurde bislang fast keinerlei Aufmerksamkeit von Forschern gewidmet, trotz ihrem unbestrittenen Beitrag zur Untersuchung der Adelsgeschichte im 20. Jahrhundert. Dies bezieht sich insbesondere auf die adeligen Tagebücher, obwohl die tschechische Historiographie das Tagebuch eines Adelligen als wichtige Quelle für historische Forschung bereits Anfang der 90er Jahre anerkannt hatte. Die Egodokumente aus dem Familienarchiv Kálnoky erweitern wesentlich unsere Kenntnisse davon, wie die Ereignisse der Verwandlungsetappe nach dem Zerfall der österreichisch-ungarischen Monarchie von den Adelligen wahrgenommen wurden, und ermöglichen es uns, die Motive für die Gestaltung ihrer Ansichten und Verhaltensmuster in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts zu verstehen. Sie sind auch Nachweis gewisser Desorientierung von Marie Theresie Kálnoky in moderner Zeit. Marie Theresie hatte nie die Lage nach dem Zerfall Österreich-Ungarns innerlich zur Kenntnis genommen und deswegen war dann ihre soziale und psychische Adaptation an die neue Position in der Gesellschaft problematisch und ungenügend. Ihre Adaptationsfähigkeit scheiterte. Der Grund bestand wahrscheinlich in den unerfüllten, mit dem Ersten Weltkrieg verbundenen Erwartungen, in der Überzeugung von ihrer sozialen Ausschließlichkeit, auf die sie nicht verzichten wollte um so mehr, dass der tschechoslowakische Staat sie um dieses Privileg gebracht hatte, und in den unerfüllten Hoffnungen auf eine Restauration der Habsburger in Österreich und Ungarn. Sie hatte sich weder mit der Stellung als „Bürgerin“ in der liberal demokratischen Tschechoslowakischen Republik zwischen den beiden Weltkriegen noch mit dem Verlust eines großen Teils ihres Vermögens in Folge der ersten Bodenreform abgefunden. Alle diese Verluste und Enttäuschungen erinnerten sie stets daran, was sie mal gewesen war. Und gerade die Erwartung einer Wendung der Lage zu ihren Gunsten verhinderte ihre Adaptation. Sie war immer mit der „gestrigen Welt“ verbunden und hoffte, es werde eine Rückkehr stattfinden, was verständlicherweise nicht der Fall war.

Dita Jelínková

Politics, Everyday Reality and Memory. Reflection of the “World Shaking Events” in the Ego Documents of Kálnoky family

Summary

To understand the inner life and motivation of nobility members personal documents written by the nobles, such as their correspondence or diaries available in Czech archives, are of utmost importance. Irrespective of their undisputable contribution to the research into the 20th century history of nobility such sources have been almost fully neglected by researchers. This particularly applies to the nobility diaries, in spite of the fact that Czech historiography had recognized the noble's personal diary as an important source of historical information as early as the 1990s. Ego documents from the Kálnoky Family Archive largely extend our knowledge of how the nobility viewed the revolutionary events following the disintegration of Austria-Hungary and help us understand the motivation of their attitudes and behavior patterns in the first half of the 20th century. They also provide evidence of some disorientation of Marie Theresie Kálnoky in the modern era. Marie Theresie had never internally accepted the new situation following the disintegration of Austria-Hungary; hence, her social and psychical adaptation to her new position in society was questionable and insufficient. Her ability to adapt herself failed, the reason being probably the unsatisfied expectations in connection with the First World War, the belief of her social exclusivity that she was deprived of by the new state and that she did not intend to give up, and the unreal hope of a restoration of the Habsburgs in Austria and Hungary. She did not acquiesce in the position of “citizen” in the liberal democratic Czechoslovak Republic between the two world wars or in the loss of a large part of her property within the first land reform. All these losses and disappointments reminded her incessantly of what she once had been. The hope that the situation might change to her favor prevented her from adaptation. She permanently lived in a “world of the past” hoping at the bottom of her heart that the past world would return; this, naturally, did not happen.

Robert Kvaček

Závěrečné slovo. Shrnutí průběhu a výsledků vědecké konference „Okupací nezlomení“. K 75. výročí 15. března 1939¹

Dostal jsem za úkol přednést závěrečné slovo. Nikdy jsem to nedělal a doufal jsem, že také nikdy dělat nebudu. A také se mi zdá, že tato volba je nepřipadná, protože konference je tak inspirativní, že patří spíše mladší generaci, která bude dále bádát, výklady upřesňovat i prohlubovat. Závěrečné slovo by tedy měla mít – a byl bych pro to – nějaká kolegyně. Zpestřilo by to konferenci. Máme tady takových více. Ale je to na mně, čili, co se dá dělat.

Protože si moc rady nevím, vypomůžu si. Svědectvím. Vystupuje v něm malý kluk, který má na zádech brašnu a jde do školy, do první třídy. Toho dne padá sníh. Neobvyklý sníh, „sedláci“, jak se u nás říká, tedy těžké, vlhké sněhové vločky, které se na zemi mění v nepohodu, protože vám rozmácejí boty a také vás celého zahrnou vlhkem. Kluk jde do školy, ale už ví, že ho čeká zvláštní situace. V tom nevelkém městě, kde se scéna odehrávala, ho rodiče probudili o něco dříve a řekli mu, aby se nelekal, že možná před školou budou cizí vojáci. České vojáky

¹ Konference se konala 18. 3. 2014 v Praze a jejími pořadateli byli Senát Parlamentu České republiky, Historický ústav Akademie věd České republiky a Masarykova demokratická akademie. Závěrečné slovo bylo autorem upraveno a autorizováno.

zná ze září 1938 a teď je březen 1939. Že to tedy budou cizí vojáci, aby se nelekl. Kluk si ostatně už povšiml, že na ulici, na které bydlí, je takový nepřírozený ruch a zároveň zvláštní ticho. Rozsvěcovala se světla po domech, lidé vycházeli ven a něco spolu mluvili. Tohle všechno klukovi zůstalo v paměti. Svědecky patří k té nejmladší generaci. Ti vojáci tam opravdu byli, před školou a tím spíše si to chlapec zapamatoval. Říkám to také z toho důvodu, že kdyby tomu chlapci tehdy jeho učitel řekl, že za X let bude sedět v místnosti jednoho z nejvyšších úřadů českého státu a že bude účasten konference o 15. březnu 1939, který právě prožívá, chlapec by neuvěřil. Příští bylo tehdy ztemnělé celou nepohodou. Lidský život není dlouhý, ale bývá velmi bohatý na zákruty, na vzestupy a pády, a tak na to, co toho chlapce čekalo, co ho přivedlo konec konců i sem, do této místnosti a on si jen vzpomínkou vypomohl při zahájení závěrečného slova.

Jenom pár glos k tomu, co bylo na konferenci řečeno, nebo spíš, co jsem si z ní odnášel. Jsou to glosy vzniklé nad některými problémy, které se mi zdají právě teď závažné. Vůbec nemusí být akceptovány, zvláště mladší historickou generací.

První soubor bych nazval reakcí na české národní neštěstí, která byla vlastně reakcí dvojí, protože jsou tu dvě národní neštěstí: mnichovské a další z toho povstale – 15. březen 1939. Nebudu je samozřejmě rozebírat, jen bych rád upozornil, že národní společenství na ně nebylo připraveno. Nebylo připraveno už svými dějinami ze závěru 19. století a pak prvními desetiletími 20. století. Na konci 19. století se zdálo nepochybným, že český národ bude smysluplně existovat. Dotvořil se jako moderní evropský národ, jehož bytí je zajištěno. Kdyby už tehdy někdo nad ním postavil otazník, kdyby ho někdo zpochybnil, už by neuvěřil, že něco takového jako zkáza může přijít. Výkony od národního obrození, od národotvorného počátku až do období první republiky se zdály takové, že národní existence je zajištěna. Na neštěstí se reaguje také slzami. Češi proplakali noc z 30. září 1938 nebo na 1. říjen. Ale Češi byli jediní v Evropě, jimž tehdy tekly slzy. Nikdo jiný; Evropa „tančila“ – ne valčík, jak se patřilo k mírové době – ale přesto jásala, opíjela se a veselila, halekala nadšením, nespala, protože je přece mír. A je to mír pro naši generaci, uvažovali současníci. Máme to zajištěno. Zasloužili jsme si takový mír. Před dvaceti lety jsme skončili „velkou válkou“, proč bychom měli začít zase s novou velkou válkou? Evropa byla u vytržení, jenom Češi nikoliv. Za rok se situace úplně změní. Evropa bude po 1. září 1939 zkrušená, že upadla znovu do války, či do ní znovu padá. A Češi? Otevrou si aspoň víno, přichází chvíle, na kterou čekali. Válka vytváří situaci, která jim může zanedlouho vrátit volný život. Češi se dostali dokonce do nepřírozené lidské situace. Válka je snad největší neštěstí, které může člověka postihnout; ale Češi se v té chvíli nemohou války, tohoto obecného neštěstí, dočkat. Je to taková zvláštní reakce na národní neštěstí – že ten pojem užívám vícekrát –; ale máme specifika v reakcích na to, co musí prožít Evropa a lidstvo v první polovině 20. století. Reakce na to národní neštěstí tvoří jeden ze souborů otázek, který stojí za pozornost.

S tím souvisí jiný soubor, jež je hodnocení druhé republiky. Třeba ovzduší, které republika vládne a které je dáno nejen pocity, ale také stanovisky a ideovými a ideologickými přístupy. Já tady na rozdíl jistě v tom pravdu asi nemám, domnívám se – ale neberte to zcela vážně, jde jen o můj názor –, že mravní rozklad, který se do dějin druhé republiky vpisuje, nebyl tak rozsáhlý, jak se tvrdí. Trošku nám zakryly zrak útoky, které mají zelenou v pomnichovské situaci. České obyvatelstvo nemělo moc času na „mravní rozklad“, zvláště na názorové revize, protože mělo velké existenční potíže. Přicházely starosti nejen těch, kteří se udrželi ve vnitrozemí, jejichž domovy nebyly přímo rozrušeny, ale i ti byli postaveni do nové situace. A teď do toho přicházejí uprchlíci, běženci a další postižení. A půl roku je pro historika někdy dlouhá doba, jak se ukazuje třeba v Gebhartově a Kuklíkové monografii. Dá se o ní napsat vynikající práce. Ale zároveň si uvědomme – je to mžik. Když je naplněn takovými událostmi jako za druhé republiky, je to ztěžklá doba. Proto trochu veřejnost hájím – ostatně jsem se v té době naučil číst – a říkám: neměla na nic dost času. A bylo to vlastně „šťěstí“, když si představíte, co všechno se „doma“ chystalo do budoucna.

Vždyť v době, kdy jedou Hácha s Chvalkovským do Berlína, se u Josefa Černého jedná o nové vládě, Beranova podala demisi. V Berlíně jsou lidé z Akce národní obrody a téměř přísahají na nacionální socialismus. Tyto a další skupiny i různí jiní pravicoví uchazeči by byli rádi uchvátili moc ve zbytkovém Česku, protože už to ani nebylo Česko-Slovensko. V této souvislosti ještě jedna naprosto triviální poznámka: týká se hledání viníků. Triviální proto, že výsledek je nasnadě, hledání je však znetvořené. Mělo, či spíše chtělo mít výrazný vliv na ovzduší v Československu. Vina je z valné části připisována českým osobnostem, které byly spíše postiženými oběťmi. Znetvořenost je dána tím, že už nelze kritizovat Německo, ač všichni vědí, že jeho expanzivní politika je původcem toho, co prožívá nejen Československo, ale celá Evropa. Nikdo nemůže v Československu slovně zaútočit nejen na Hitlera, ale ani na Henleinovu Sudetoněmeckou stranu. Včerejší českoslovenští představitelé jsou pod nepřátelskou palbou i ze zahraničí, což jejich domácím politickým a ideovým protivníkům usnadňuje ataky proti nim. Přitom útoky na ně, otevřené i skryté, jsou jednou z nejbezohlednějších nemravností pomnichovské doby.

Ještě jednu poznámku, ani v tomto případě nikoliv objektivní, ale přesto z charakteru inspirací. Dosavadní výklady Druhé republiky berou v potaz vývoj na Slovensku, a přece mi to cosi schází. Mám na mysli jeho dopad do českého prostředí, do české společnosti a na politiku. Beranova vlády spravuje nanejvýš jen už české země. Slovenská autonomie je do jisté míry slovní kamufláž, a téměř vždy byla, její program a záměr cílí spíše k federaci nebo konfederaci. Československý stát je znejistěn nejen náporom z Německa, ale také slovenskou situací – přičítal bych jí dokonce větší vliv, než se dosud děje. Odhodlávám se to tvrdit také na základě diskusí s ministrem Jiřím Havelkou, jedním z hlavních mužů Beranovy vlády a nejbližším spolupracovníkem prezidenta Háchy. Stěžoval si na vliv vývoje na

Slovensku v českých zemích, citelně zvyšoval nejistotu a – podle jeho mínění – oslaboval beztak už slabé Česko-Slovensko. Obdobně se vyjadřoval Hubert Masařík, který vedl Chvalkovského kabinet a měl blízko k ministru generálu Eliášovi. Toho slovenská situace také niterně zajímala, na Slovensku sloužil a měl tam přátele. Je prostě dobré vědět, jak se oddělování Slovenska od československého státu pocíťovalo v českých zemích – slovenský 14. březen byl ostatně pro Čechy obdobnou ranou jako příštího dne německá okupace.

Už jen poslední poznámku – týká se ještě jednoho letošního výročí, tentokrát dokonce celosvětového. Je naděje, že si ho v České republice také připomeneme, i když jsme kolem něho zaznamenali jisté rozpaky – jako události příliš časově vzdálené a pro dnešní pokolení prý nezajímavé. Týká se první světové války vzplanuvší v roce 1914. Má přímý vztah k našemu tématu zaměřenému na výklady počátku německé okupace českých zemí v březnu 1939. Pro genezi tohoto vztahu musíme jít až do frankfurtského Vorparlamentu v roce 1848. Hledal, jak bude vypadat sjednocené Německo; zda „Velké“ nebo „Malé“. Začíná se myslet na německou Střední Evropu, myšlenka a představa se pak vtělí do pojmu Mitteleuropa. Německo je jeho tvůrci a propagandisticky přičtena oprávněnost programu – německví má na něj nárok svou vyspělostí civilizační, kulturní a hospodářskou. Do tohoto rozsáhle střeoevropského Německa směřuje i sudetoněmecký nacionalismus, jeho souboj s českou politikou v Rakousku je proto více motivován geopoliticky než „jen“ jako národnostní konflikt. Mitteleuropa se stala hlavním válečným cílem Německa za první světové války, jak dokázala mohutná historická práce prof. Fritze Fischera přijatá zprvu německými historiky, zvláště starší generace, s nesouhlasem, ba přímo s odporem. Německé uchvácení českých zemí v březnu 1939 bylo jednou z nových kapitol nacisty přijatého a realizovaného programu Mitteleuropy. Měl se rozrůst do podoby nacisty ovládané Nové Evropy. Na její jistou historickou genezi nelze napomínat. Bez ní by výklad příčin, smyslu a realizace 15. března 1939 scházela významná část. Pamětníci ji cítí, historikové ji mají pojmenovat.

Robert Kvaček

Schlusswort. Überblick der Verhandlungen und Schlussfolgerungen der wissenschaftlichen Konferenz „Von der Okkupation nicht gebrochen“ zum 75. Jahrestag der Okkupation am 15. März 1939

Zusammenfassung

Dieses Jahr gedenken wir des Ausbruchs des Ersten Weltkriegs vor 100 Jahren. Der Jahrestag hat unmittelbare Beziehung zu unserem Thema, d.h. Erläuterung der Anfänge der deutschen Okkupation der böhmischen Länder im März 1939. Die Geschichte dieser Beziehung geht bis zum Frankfurter Vorparlament 1848 zurück. Die Versammlung suchte die Antwort auf die Frage, wie das vereinigte Deutschland aussehen sollte, ob „Klein“ oder „Groß“. Dort ist auch der Anfang der Idee eines deutschen Zentraleuropa zu suchen, und diese Idee und Vorstellung ist danach im Begriff Mitteleuropa verkörpert worden. Und Deutschland wird von dessen Autoren sowie aus Propagandagründen die führende Rolle zugeschrieben, denn das Germanentum sei dafür durch seine Zivilisations-, Kultur- und Wirtschaftsreife prädestiniert. Auf dieses breit gefasste, mitteleuropaweite Deutschland orientiert sich dann auch der sudetendeutsche Nationalismus und sein Kampf mit der tschechischen Politik in Österreich ist deshalb eher geopolitisch als ein reiner „Nationalkonflikt“ motiviert. Mitteleuropa wurde zum primären Kriegsziel Deutschlands im Ersten Weltkrieg, wie nachgewiesen von Prof. Fritz Fischer in seiner umfangreichen Arbeit, welche zunächst von deutschen Historikern, insbesondere der älteren Generation kritisch, ja sogar ganz übel aufgenommen wurde. Die Eroberung der böhmischen Länder durch die Nazis im März 1939 stellte eines der jüngsten Kapitel des von Nazis angenommenen und verwirklichten Programms von Mitteleuropa dar, das erweitert werden und die Form eines von Nazis beherrschten Neueuropa annehmen sollte. Die historische Genesis dieses Begriffs ist nicht zu ignorieren, denn ohne sie würde in der Erläuterung der Ursachen, des Sinnes und der Ausführung der am 15. März 1939 stattfindenden Ereignisse ein bedeutender Teil fehlen. Die Zeitgenossen fühlen es, die Historiker sollen es benennen.

Robert Kvaček

Closing Word Summarizing the Proceedings and Results of the Scientific Conference “Unbroken by the Occupation” Marking the 75th Anniversary of the 15th March 1939

Summary

This year we mark a centenary of the outbreak of World War I. This event is closely related to our topic: the beginning of German occupation of the Bohemian Lands in March 1939. To follow the genesis of this relation we must go back to the Frankfurt Vorparlament in 1848. That institution was seeking an answer to the question what would a unified Germany look like, whether it would be “Big” or “Small”. The first idea of German Central Europe appeared in the notion of Mitteleuropa. The Germans, as the authors of the idea believed and propagated, were entitled to the leading role in that area owing to their civilization, cultural and economic maturity. Such a large, Central-Europe-wide Germany was also the aim of the Sudetengerman nationalists and their conflict with the Czech policy in Austria was thus motivated more geopolitically than just as a “mere” ethnic conflict. Mitteleuropa constituted Germany’s main war goal in the First World War, as proved by Prof. Fritz Fischer in his huge work that German historians, particularly those of older generation, initially opposed, and even hated. The occupation of Bohemian Lands by Germany in March 1939 constituted one of the new chapters of the Mitteleuropa Project adopted and implemented by the Nazis. It was supposed to be extended and include all New Europe controlled by them. Its historical genesis must not fall into oblivion, as without it an important part of explanation of the causes, sense and events of the 15 March 1939 would be missing. Contemporaries can feel it, historians should identify it.

MATERIÁLY

Jan Kuklík – Jan Němeček

Britové a atentát na Reinharda Heydricha

I. Politické aspekty¹

Atentát na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha od svého uskutečnění stále budí pozornost nejen badatelů, ale i široké veřejnosti. Důvodů bychom mohli najít celou řadu, počínaje jeho významem, kdy se stal bezesporu nejvýznamnějším útokem evropského odboje proti představiteli okupačního režimu za druhé světové války, také tím, že většina aktérů zaplatila podíl na této akci životem (z čehož vyplývají omezené zdroje bádání co se týče memoárových zdrojů, ať publikovaných či nepublikovaných), dále tvrdá německá odvěta v podobě stanného práva, zatýkání a poprav, v neposlední řadě pak to byla celá řada spekulací, které se v souvislosti s touto akcí objevily, ať už ve vztahu k Heydrichově osobě, či okolnostem spojeným s československou přípravou (v Londýně i v okupované vlasti) této akce. Jisté je, že atentát zasáhl nejen do vztahů mezi československou exilovou vládou a Velkou Británií, ale jeho důsledky – zejména krutá nacistická perzekuce v protektorátu včetně vyhlazení Lidic a Ležáků – zasáhly celé světové veřejné mínění. Americký prezident Franklin Delano Roosevelt v rozhovoru s českosloven-

¹ Zpracováno v rámci projektu *Problémy právního postavení menšin v praxi a jejich dlouhodobý vývoj* z Programu aplikovaného výzkumu a vývoje národní a kulturní identity (NAKI), identifikační kód projektu: DF12P01OVV013.

ským ministrem zahraničních věcí Janem Masarykem měl v červnu 1942 dokonce prohlásit, že „*neví, zda působil na Američany víc Pearl Harbor nebo Lidice*“.²

V první části bychom se rádi zaměřili na politické aspekty atentátu. Stranou ponecháváme problematiku postoje československé exilové vlády k této události, respektive její reakce v podobě protestních nót ve vztahu k dalším spojeneckým vládám, kterých jsme se dotkli v jedné z předcházejících statí.³ Chceme se zaměřit zejména na tvrzení, že atentát na Heydricha přímo ovlivnil podobu britského prohlášení k neplatnosti mnichovské dohody.⁴

Situace kolem této otázky je složitější a vyžaduje bližší analýzu.⁵ I když uznání československé exilové vlády a jmenování nového britského vyslance v červenci 1941 znamenalo oproti původní situaci z července 1940 výrazný posun, přece jen se tak stalo se zachováním některých výhrad k otázce hranic, státoprávní kontinuity ČSR a sudetských Němců. Mezinárodněprávní postavení Edvarda Beneše jako prezidenta a exilové vlády mělo být napříště stejné jako u ostatních exilových reprezentací a ústavní postavení těchto orgánů bylo označeno za „vnitřní otázku československé demokracie“ a mělo být posouzeno ústavními československými orgány po skončení války.⁶ Bylo však zřejmé, že bude nutné dosáhnout dalšího posunu v britském „oduznání“ Mnichova, když Velká Británie byla v zásadě ochotna jen přiznat, že mnichovská dohoda, i když platně vznikla, byla „zničena“ Hitlerovým postupem po 15. březnu 1939.⁷

² Památník národního písemnictví – Literární archiv, Praha, pozůstalost Viktora Fischla, Fischlův deníkový záznam z 8. 7. 1942 o rozhovoru s J. Masarykem.

³ Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK, *Československá exilová vláda, Britové a atentát na Heydricha*, *Moderní dějiny* 18, 2010, č. 2, s. 145–176.

⁴ Takto viz nejnověji např. Ondřej KOUTEK, *Zahraniční odboj na vlnách BBC*, *Paměť a dějiny* 8, 2014, č. 1, s. 42.

⁵ Na to upozornil již Vít SMETANA, *In the Shadow of Munich. British Policy towards Czechoslovakia from the Endorsement to the Renunciation of the Munich Agreement (1938–1942)*, Praha 2008, s. 305–306. Viz též Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK – Jaroslav ŠEBEK, *Dlouhé stíny Mnichova. Mnichovská dohoda očima signatářů a její dopady na Československo*, Praha 2011, s. 179n.

⁶ Dne 18. 7. 1941 byl v tomto smyslu adresován oficiální Edenův dopis J. Masarykovi. E. Beneš nebyl s formulacemi v britské nótě spokojen a vymohl si její přeformulování, když původní odstavec o sudetoněmecké otázce byl z druhé verze vypuštěn. Viz *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. B/2/2, ed. Jan Němeček, Jan Kuklík, Helena Nováčková, Ivan Šťovíček, Praha 2009, dok. č. 243, s. 86–88.

⁷ To ale v zásadě konstatoval již W. Churchill v prohlášení k výročí Mnichova 30. 9. 1940. *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Dokumenty československé zahraniční politiky*, sv. B/2/1, ed. Jan Němeček, Jan Kuklík, Helena Nováčková, Ivan Šťovíček, Praha 2006, dok. č. 58, s. 141.

Již po sondážních jednáních československých zástupců s britskými diplomaty – ministrem zahraničních věcí Anthony Edenem a vyslancem Philipem Bowyerem Nicholsem v listopadu a prosinci 1941, které otázku neplatnosti Mnichova a hranic poprvé otevřeně spojily i s otázkou odsunu německé menšiny kombinovanou s výměnou území,⁸ bylo více než zřejmé, že právě rok 1942 bude ve znamení jednání jak o „formulaci“ ohledně hranic a Mnichova, tak o souvisejícím problému sudetských Němců v Československu.

O kombinaci odsunu (cca 1 milionu Němců) a odstoupení části výběžků (což mělo být kompenzováno územními zisky v Kladsku a Ratibořicku) hovořil Eden s Benešem a státním ministrem v ministerstvu zahraničních věcí Hubertem Ripkou 21. ledna 1942. Britská podmínka dohody s předákem sudetoněmecké sociální demokracie Wenzelem Jakschem (vyjádřená jmenováním německých sociálních demokratů do Státní rady), však podle Beneše musela být minimálně na dva měsíce odložena právě „kvůli Heydrichovu řádění v zemi“.

Heydrichovo působení v protektorátu, které se snažila československá vláda propagandisticky využívat,⁹ i podle dalších Benešových vyjádření radikalizovalo situaci v domácím i zahraničním odboji, a prezident proto žádal pro Československo ve věci Mnichova dostatečné morální, ale i politické a právní zadostiučinění. Britům též opakovaně připomněl, že československé záležitosti bude stále více ovlivňovat SSSR.¹⁰ Britský Foreign Office však byl připraven maximálně zopakovat vyjádření z 11. listopadu 1940, že není ve střední Evropě vázán žádnou hranicí a tedy ani hranicí mnichovskou.¹¹ To Ripkovi potvrdil 24. března i britský vyslanec P. B. Nichols. Osobně se domníval, že britská vláda bude na mírové konferenci podporovat historické hranice Československa, „*protože se ví, že žádná jiná hranice není možná, neboť je to hranice přirozená*“. Ripka při rozhovoru formuloval důvody, proč československá diplomacie tak tlačila na další prohlášení k Mnichovu. Pokud by se totiž Velká Británie sama nedistancovala od Mnichova a jeho důsledků, tak „*žádný československý zahraniční ministr nebude moci přesvědčit československý lid o nutnosti a výhodnosti spolupráce s Anglií a se Západem*“ a aby tato spolupráce „*netrvala jen teď za války, nýbrž aby byla zajištěna i po válce*“. Znovu

⁸ Podle záznamu F. K. Robertse z 16. 1. 1942 E. Beneš prof. R. W. Seton Watsonovi řekl, že je za podporu uznání principu předmnichovských hranic ochoten učinit ústupky ve věci odstoupení „určitých sudetských okresů“. The National Archives (TNA), Londýn, Foreign Office (FO) 371, 30834, C 326. To Beneš vyjádřil i v memorandu memoranda o otázce československých hranic z ledna 1942. Hoover Institution Archives (HIA), Stanford, Táborský Collection, kart. 6.

⁹ Viz např. Jiří HRONEK, *Černá kniha Heydrichova režimu*, Londýn, Čechoslovák 1942.

¹⁰ F. K. Roberts změnu Benešovy pozice lakonicky komentoval tak, že se nyní zdá, že Beneš chce buď všechno anebo nic, v angličtině vyjádřeno jako „*the whole cake or nothing*“. TNA, Londýn, FO 371, 30834, C 1461.

¹¹ Tamtéž, C 1644.

také varoval před možnou dominantní rolí SSSR ve střední Evropě a nepřál si „*aby Rusko nabylo jednostranně převážného vlivu v Československu*“.¹²

Dne 9. dubna Beneš britské straně navrhl, aby souhlasila s kompromisní dohodou (označenou jako Principle of the Agreement), která by řekla, „*že Mnichov byl zničen Německem, a proto je Británie zbavena svých závazků a je tudíž možno obnovit právní status Československa, jak existoval před jeho konfliktem s Německem v roce 1938*“.¹³ 17. dubna Nichols Ripkovi potvrdil, že nálada na Foreign Office se ve vztahu k Benešovým návrhům rozhodně nezměnila a tak britský vyslanec přišel s kompromisním návrhem, který by konstatoval, že vzhledem k tomu, že „*Mnichov byl zrušen samotným Německem, ... britská vláda slavnostně prohlašuje, že neuznává nic z Mnichova a z toho, co se stalo potom v souvislosti s Mnichovem, a že její stanovisko k československé věci nebude nikterak ovlivňováno politikou, která byla prováděna za Mnichova a že britská vláda bude všemožně podporovat, aby obnovené Československo bylo co nejsilnější, nejsolidnější a nejzabezpečenější; tedy také, že v tomto smyslu bude podporovat úpravu hranic Československa*“.
Proti dalekosáhlejšímu prohlášení k Mnichovu uvedl řadu dalších důvodů – postoj USA k československé exilové vládě, otázku Polska či nutnost nahradit Mnichov zase jen mnohostrannou úmluvou velmocí na mírové konferenci.

Již 10. dubna 1942 A. Eden zakončil vnitřní hodnocení britského ministerstva zahraničí o dosavadních jednáních o formuli k mnichovské dohodě konstatováním, že situace se dále může změnit po podepsání britsko-sovětské smlouvy, ale že mapa poválečné Evropy bude jasná až na konci války, a proto by britská strana neměla podobným argumentům podléhat, neměla by v této věci nic dalšího navrhnout s tím, že i v budoucnu by měla být schopna prosadit svůj vlastní pohled.

Mezi 20. a 26. dubnem se diplomaté Foreign Office shodli na možnosti přiznat ČSR více méně předmnichovské hranice, avšak nedoporučili vydat v tomto smyslu nějaké veřejné a závazné prohlášení. Důvodem nebyl jen ohled na Jakschovu politickou pozici vůči Benešovi, ale i otázka Polska. Závazek ve věci hranic daný československé straně by okamžitě otevřel otázku polských východních hranic, které byly podle britské diplomacie mnohem problematičtější otázkou, než poválečné hranice československé. To také obsahovala instrukce P. B. Nicholsovi z pera Rogera Makinse z 27. dubna 1942.¹⁴ K 29. květnu ostatně Central Department Foreign Office vypracoval na základě Robertsova návrhu shrnující memorandum o postupu dosavadních jednání a zopakoval výše zmíněnou pozici.¹⁵

Další postup jednání ve věci „odčinění Mnichova“ byl pak sice ovlivněn událostmi v protektorátu po atentátu na R. Heydricha, ale nejen jimi. Působil na ně

¹² Tamtéž, C 3484.

¹³ Tamtéž, C 4047.

¹⁴ Tamtéž.

¹⁵ Tamtéž, 30834, C 5508.

i kladný sovětský postoj k obnově Československa v předmnichovských hranicích, v této době znovu výslovně potvrzený sovětským vyslancem Alexandrem Jefremovičem Bogomolovem 4. června 1942 a o pět dní později i v Londýně přítomným lidovým komisařem zahraničních věcí Vjačeslavem Michajlovičem Molotovem.¹⁶

Atentát na Heydricha a zejména následné německé represálie včetně tragického osudu Lidic výrazně posunuly v československý prospěch veřejné mínění a radikalizovaly československý domácí a zahraniční odboj v pohledu na řešení německé otázky. Beneš na novou situaci, kterou podtrhla i britsko-sovětská smlouva z 26. května 1942, zareagoval 4. června, když na obědě s Edenem znovu otevřel otázku „formule o Mnichovu“, tím spíše, že prezident Edenovi prohlásil, že Mnichov je pro Čechoslováky stejně traumatizující „jako dělení Polska“ a „musí se to tedy odčinit“. Navrhnul, aby se zatím vynechala rezerva o hranicích, poněvadž platila pro všechny středoevropské státy, ale aby se řešení týkalo ostatních britských výhrad – tj. rezervy o právní kontinuitě, o sudetských Němcích, a konečně aby se pokročilo i v aktivním odčiňování Mnichova. Benešovi tedy již nestačilo jen konstatování, že „Němci zničili Mnichov“, ale požadoval stejné právní postavení jako jugoslávská a polská exilová vláda a „stejnou pozici mravní“. Když pohrozil, že by mohl věc medializovat a jít i za premiérem Winstonem Churchillem, oba politici se nakonec shodli, že je nutno zablokovaná jednání posunout.¹⁷

Na jednání s Edenem navázal o den později Benešův rozhovor s Nicholsem. Prezident požadoval na základě dokumentu nazvaného „Základní body dohody – Basis of the Agreement“¹⁸ odvolání dosavadních výhrad ohledně uznání exilové vlády z let 1940 a 1941 a výslovné uznání nepřetržité kontinuity ČSR. Nichols měl pochybnosti, zda to jeho vláda přijme, zejména v otázce právní kontinuity. Po atentátu na Heydricha a německých masakrech se ale podle Beneše již nedalo mluvit o přímém podmínění prohlášení k Mnichovu vstupem Jaksche do Státní rady. Beneš britský postoj k platnosti Mnichova ostře odmítal. Viděl nebezpečí i v tom, že „*jakmile to zpozorují Němci, za rok, za dvě léta přijdou a začnou tvrdit, že vlastně Mnichov byla dobrovolná úmluva, že byla výrazem správné politiky, a najdou se lidé, kteří to začnou omlouvat, pak hájit a na konec to budou dělat znovu*“. Podle prezidenta britský postoj ztěžoval i politickou orientaci na Západ.

Dne 10. června se poté sešel Ripka s Nicholsem, který znovu vyjadřoval pochybnosti o přijatelnosti Benešova návrhu. Vyslovil však naději, že by prezident přijal formuli, podle které by britská vláda prohlásila, že její politika nebude v žádné formě ovlivňována tím, co se dalo v Mnichově a po Mnichově vůči Československu. Vedle toho by britská vláda mohla přiznat jurisdikci československé vládě

¹⁶ *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945. Dokumenty*, díl 1, eds. Jan Němeček, Helena Nováčková, Ivan Šťoviček, Miroslav Tejchman, Praha 1998, dok. č. 171, s. 348–391.

¹⁷ HIA, Stanford, Táborský Collection, kart. 6 a TNA, Londýn, FO 371, 30834, C 5297.

¹⁸ Tamtéž.

nad všemi československými občany ve Velké Británii, přičemž by to nebylo přímo vyjádřeno v nótě, nýbrž ve zvláštní úmluvě. Ve vhodné chvíli by pak byli zástupci československých Němců jmenováni do Státní rady. O vstupu Němců do Státní rady se však po posledních událostech v protektorátu podle Ripky nedalo vůbec uvažovat. Britský vyslanec ale vysvětlil, že sudetoněmecká otázka „*představuje vážný politický problém*“ a musí zajímat britskou politiku. Ripka Nicholsovi zdůraznil, že československou politikou je „*využít této války jako historické příležitosti k tomu, aby se na nejmenší dosažitelnou míru zmenšil počet Němců v Československu*“. Proto se v jednáních o Mnichovu objevuje i otázka hranic a odsunu. Ripka se na Nicholse snažil působit i tím, že britská politika by se mohla setkat s neporozuměním zejména u československé veřejnosti, a to zejména poté, co by se lidé dozvěděli, „*že sovětská vláda komunikovala naši vládě již oficiálně stanovisko, že je pro restauraci Československa v hranicích, jako byly před Mnichovem*“. Ve zprávě pro Foreign Office britský vyslanec naznačil, že důvodem pro československé stanovisko ve věci oduznání Mnichova je, aby mohl Beneš „*vlastním lidem*“ ukázat nějaký hmatatelný výsledek jednání s Brity a vyvážit tak sovětský vliv. Druhým důvodem byla situace po atentátu na Heydricha a po zastřelení na 200 obětí, která podle Nicholse vytvářela dojem dalšího „*závazku*“ udělat něco s britským dluhem vůči Československu (i když to Beneš výslovně neřekl). Osobně se přimluvil za „*posun v jednání*“, neboť „*Beneš zase nežádá tak mnoho*“.¹⁹

Beneš se snažil 13. června o politických i propagandistických důvodech britského prohlášení k Mnichovu přesvědčit i ředitele odboru politického zpravodajství Foreign Office Roberta Bruce Lockharta. Podle Beneše by stačilo uznání „*právního pokračování republiky*“ bez definitivního potvrzení předmnichovských hranic. K tomu však požadoval prohlášení o těchto bodech: „*1) Mnichov neexistuje, poněvadž jej Němci zničili a 2) Při konečném jednání o mír nebude Mnichov ani ovlivňovat, ani určovat britskou politiku*“. Bruce Lockhart v tom Beneše skutečně podpořil přímo u ministra zahraničí Edena.²⁰

Mezitím v obsáhlé diskuzi, které se od 11. do 14. června 1942 zúčastnili zainteresovaní britští diplomaté i ministr Eden osobně,²¹ se znovu probíraly argumenty pro a proti novému britskému prohlášení k neplatnosti Mnichova a zejména dopad na Polsko. Výsledkem dalších jednání bylo memorandum Central Departmentu Foreign Office z 20. června 1942 o stavu anglo-československých vztahů.²² Konstatovalo, že v dosavadních jednáních se objevily tři britské výhrady ohledně československé exilové vlády: hranice, právní kontinuita ČSR a jurisdikce nad

¹⁹ TNA, Londýn, FO 371, 30834, C 5797.

²⁰ Tamtéž, C 6447.

²¹ Tamtéž, C 5797.

²² Memorandum bylo projednáno s právním poradcem W. Malkinem. Tamtéž, C 6363. Viz dok. č. 1.

sudetskými Němci. V otázce hranic měli britští diplomaté za to, že se jim podařilo přesvědčit československou stranu, že výhrada platí o všech hranicích ve střední Evropě a týká se i dalších spojenců. Otázka jurisdikce ztroskotala na neúspěchu jednání Beneše s Jakschem (ze kterého Britové více vinili Beneše). U právní kontinuity se kromě kontroverzní otázky abdikace Beneše a uznání vlády druhé republiky britské diplomacii jednalo i o nebezpečí, že prohlášení britské vlády ve smyslu, že kontinuitu uznává, by mohlo být čs. stranou v budoucnu využito na podporu stanoviska o nutnosti skutečně obnovit Československo v předmnichovských hranicích. Nicméně jako praktické řešení dlouhých jednání o různých formulích se navrhovalo a) potvrdit, že britská vláda již není vázána Mnichovem nebo jeho důsledky, a b) pokusit se o řešení otázky jurisdikce nad sudetskými Němci. Kompromis měl být doplněn i prohlášením, že mnichovská dohoda již byla „zničena“. Podle dosavadních zpráv od Nicholse by toto Beneš jako „minimální“ základ pro shodu mohl v této chvíli přijmout.

Eden na obědě s Benešem 25. června, kterému byli přítomni i Nichols a Ripka, sondařoval, zda by československá strana přijala formuli, ve které by britská vláda prohlásila, že se v žádné formě necítí vázána Mnichovem a že mnichovská politika nebude působit na její vztah k Československu. Dále naznačoval, že v otázce právní kontinuity nebude zřejmě možno najít uspokojivé dohody, avšak britská vláda by odvolala svoji výhradu ve věci jurisdikce. Dohoda s Jakschem ve věci jeho účasti ve Státní radě již nebyla z britské strany postavena tak kategoricky. Ripka však znovu připomněl, že po atentátu a po Lidicích „*je prostě psychologicky nemožno přivádět Němce do Státní rady*“. Eden na to reagoval tím, že tento krok by mohl být odložen na vhodnou dobu.

Když se Ripka sešel s Nicholsem 29. června, britský diplomat mu sdělil, že příslušné návrhy projedná Eden ve válečném kabinetu.²³ Pokud jde o Mnichov, hodlala britská strana setrvat v zásadě na Churchillově prohlášení z 30. září 1940, že „*Mnichov byl Německem samotným porušen, a proto v žádné formě neplatí...*“ Jurisdikce neměla být v nótě zmiňována a Nichols řekl, že „*rozhodně není možno vyhovět nám ve věci právní kontinuity*“. Na to mu Ripka navrhl kompromis o právní kontinuitě prohlášením, že tato otázka je vnitřní věcí československou a že se eliminuje z diskuzí.

Foreign Office věc znovu posoudil na začátku července,²⁴ ale nedoporučil žádný výrazný posun, oproti návrhům z 20. června. Podle F. K. Robertse měl Beneš buď s návrhem souhlasit, nebo by byla vydána jen nějaká forma veřejného prohlášení k Mnichovu a ostatní věci odloženy. Naprázdno vyzněla i Benešova snaha prostřednictvím Nicholse zlepšit vyznění formulací o právní kontinuitě. Připustil jen,

²³ Národní archiv (NA), Praha, Archiv Huberta Ripky, 1–5–19–4, kart. 104.

²⁴ Viz diskuzi mezi F. Robertsem, R. Makinsem, W. Malkinem a A. Cadoganem 2.–4. 7. 1942. TNA, Londýn, FO 371, 30834, C 6590.

že by pro československou stranu bylo lepší než přijmout Jaksche do Státní rady, raději otázku jurisdikce vypustit.

Memorandum pro válečný kabinet nazvané Anglo-československé vztahy bylo dokončeno 2. července a text schválen A. Edenem.²⁵ Na rozdíl od původního návrhu z 20. června přibýlo konstatování, že postavení Československa se od ostatních spojenců liší z hlediska historie a ústavy tím, že po Mnichovu a 15. březnu došlo dvakrát k diskontinuitě v jeho vládních orgánech. Z toho pak vyplývaly výhrady v procesu uznání i zvláštní „sudetský problém“. Dalším posunem pak bylo výslovné zmínění represálií po atentátu na Heydricha jako „psychologického důvodu“ pro satisfakci československému lidu a Benešovi ve věci prohlášení o stejném postavení Beneše a československé vlády jako mají ostatní exilové vlády doplněné o prohlášení k Mnichovu. To však mělo být kompromisem spočívajícím v rozšíření původních prohlášení ze září a listopadu 1940 s tím, že fakticky k žádným novým závazkům vlády Jeho Veličenstva nedojde! Válečný kabinet měl schválit navržený text britské nóty, o němž ale měl Eden ještě s prezidentem jednat.

Eden zároveň požádal, a to na základě rozhovorů, které měl o této problematice s Benešem, o zařazení souhlasu s principem poválečného transferu německých menšin ze zemí střední a jihovýchodní Evropy mezi body pro válečný kabinet. Britský ministr zahraničí zdůraznil nutnost transfer uskutečnit „spořádaně a pokojně“, aby se tím předešlo odvetě ze strany českého a polského obyvatelstva po skončení války. Pro transfer argumentoval nejen zkušenostmi řecko-tureckými a řecko-bulharskými, ale i faktem, že rozsáhlé transfery populace uskutečňoval sám Hitler. Kdyby navíc nebyly transfery uskutečněny spořádaně a pokojnými prostředky, hrozilo, že by po skončení války polské a československé obyvatelstvo německé obyvatelstvo násilně vyhnalo. Otázka transferu však zatím neměla být čs. exilové vládě oficiálně potvrzena.²⁶ Kabinet Edenovy návrhy 6. července skutečně schválil, měla však být ještě konzultována dominia.

Konečné znění kompromisního návrhu projednali 7. července 1942 A. Eden, P. Nichols, E. Beneš, J. Masaryk a H. Ripka. Po dlouhé, avšak otevřené a přátelsky vedené diskuzi byl kompromis nalezen v oddělení sporných bodů. Britové byli ochotni se distancovat od Mnichova při zachování jejich právního názoru na jeho počáteční platnost. Navržena byla formulace, že *„vzhledem k tomu, že Německo vědomě porušilo dohodu týkající se Československa uzavřenou v roce 1938, na které se podílela i vláda Jeho Veličenstva, necítí se vláda Jeho Veličenstva vázána žádnými závazky v tomto ohledu... Při řešení otázky československého pohraničí, ke kterému dojde na konci války, nebude vláda Jeho Veličenstva ovlivněna žádnými změnami, k nimž došlo v roce 1938 a po něm“*.²⁷ I když prohlášení nesplnilo

²⁵ Tamtéž, C 6671 a 30835, C 6788. Viz dok. č. 2.

²⁶ Jan KUKLÍK, *Londýnský exil a obnova československého státu 1938–1945*, Praha 1998, s. 128.

²⁷ TNA, Londýn, FO 371, 22899, C 13304 a 30835, C 6834.

všechny Benešovy představy, uznal, že řeší celkem uspokojivě otázku Mnichova. Rozhodně se ale postavil proti řešení otázky jurisdikce, týkající se sudetských Němců. Trval na tom, že otázka Němců je vnitřní věcí ČSR a uváděl celou řadu argumentů proti Jakschově politice. Nakonec bylo dohodnuto, že otázka zastoupení československých Němců ve Státní radě měla být znovu posouzena později, „*ve vhodný okamžik*“. Tato otázka se neměla objevit v nótě týkající se Mnichova a měla být předmětem jiného dopisu. Navíc Beneš trval na tom, že by se neměla týkat jen Němců, ale obecně československých příslušníků, aby zahrnovala i Maďary. Také otázka právní kontinuity měla být zatím odsunuta, i když britská strana by mohla prohlásit, že se jedná o vnitřní československou otázku. Stejně tak bylo odsunuto britské vyjádření k definitivní podobě československých hranic. Vstřícně se naopak Britové stavěli k požadavku, aby československá vláda měla stejný status jako ostatní exilové vlády v Londýně a že Beneš je uznáván za hlavu československého státu v exilu.

Eden v průběhu jednání dával najevo, že mu velmi záleží na tom, aby tato záležitost byla ukončena „*přátelskou dohodou*“. Prohlásil též, že je rád, když vidí, že navrhovaná formule o Mnichovu Benešovi „*celkem vyhovuje*“. Ministr také informoval československou stranu, že se britský kabinet vyslovil pro princip transferu Němců. Beneš mu na to odpověděl, že „*toto usnesení britského kabinetu je neobyčejně důležité a že by bylo dobré, aby nám to komunikovali oficiálně ve zvláštní nótě nebo dopise*“. Eden obsah rozhovoru reprodukoval v oficiálním dopise Nicholsovi datovaném 7. července 1942 a svůj návrh formule k němu připojil. Až na poslední odstavec se pak, přes československou snahu jej vylepšit, nelišil od definitivního textu. Britský válečný kabinet skutečně 6. července schválil návrh na základě výše zmíněného Edenova memoranda.

Dne 9. července poté Ripka s Nicholsem znovu diskutovali otázky transferu a hranic a Mnichov označili za „*zcela překonaný a mrtvý*“.²⁸ Nichols ale naléhal, aby čs. vláda učinila ve věci vstupu Jaksche do Státní rady určité gesto s tím, že by současně britská vláda odvolala svoje rezervy o jurisdikci. Ripka však nehodlal slevit z formulace, že vezmeme zástupce Němců do Státní rady „*až ve vhodné chvíli*“. Požadoval též, aby britská vláda dala písemně své rozhodnutí ve věci transferu.

Podle britského diplomata Nicholse zasáhl pozitivně do jednání J. Masaryk, který zapůsobil na Beneše, aby přijal nabízenou britskou formulaci ohledně Mnichova a ostatní věci ponechal zatím odloženy.²⁹ Nichols měl proto sice odmítnout československé protinávhrhy na formulaci k Mnichovu, ale mohl ústně potvrdit usnesení válečného kabinetu o principu transferu. 23. července večer přinesl velvyslanec Nichols Ripkovi text Edenovy nóty o Mnichovu,³⁰ jenž byl takřka totožný

²⁸ Archiv Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Praha, EB II, EB L 104, kart. 342 a TNA, Londýn, FO 371, 30835, C 6867.

²⁹ TNA, Londýn, FO 371, 30835, C 6857.

³⁰ NA, Praha, Archiv Huberta Ripky, 1–5–19–4, kart. 104.

s původním návrhem ze 7. července. Československá strana alespoň navrhovala, aby v odpovědi na Edenovu nótu bylo uvedeno, že i ostatní „méně důležité“ a ve výměně nót neřešené otázky vycházející z mnichovské dohody budou řešit „bez větších obtíží později a v duchu přátelství a spolupráce existujícího mezi oběma státy“. Návrh Ripka večer telefonicky probral s prezidentem a ten vyslovil s takovou podobou prohlášení souhlas.

Celou věc však znovu posoudil Foreign Office³¹ a na základě Edenem osobně odsouhlasených instrukcí 29. července při pracovním obědě Nichols Ripku žádal, aby poslední odstavec byl z československé odpovědi vypuštěn, protože by v britském parlamentě mohl být hned vznesen dotaz, o které jiné otázky jde a následná debata „mohla by být nepříjemná“. Nichols též Ripku informoval, že Eden by chtěl učinit o výměně nót v Dolní sněmovně prohlášení a že by se proto nóty podepsaly v týž den, patrně 4. srpna 1942. Československá strana přikládala publicitě prohlášení velký význam a hodlala jej využít v propagandě do okupované vlasti. William Strang, který nakonec stanovil pro výměnu nót jako konečné datum 5. srpna, však navrhl, aby o chystaném kroku byla předem ústně informována americká a polská vláda. Americké velvyslanectví v Londýně informoval F. K. Roberts již 4. srpna. Zdůraznil, že výměna nót ve skutečnosti jen „formálně zaznamenává situaci“, která již existuje od roku 1940, neznamena ani změnu britské politiky ve vztahu ke střední Evropě a ani neznamená stažení britských výhrad, týkajících se hranic, postavení sudetských Němců a teorie kontinuity! Nicméně britská vláda se rozhodla k tomuto prohlášení zejména pro účely dosažení propagandistického efektu a proto, aby se posílil československý národ, který tak trpí represáliemi po atentátu na Heydricha.³² Právě toto prohlášení nejlépe vystihlo, jak to ve skutečnosti se vztahem atentátu a odůznání Mnichova bylo.

Prohlášení k Mnichovu obsažené v Edenově dopisu J. Masarykovi z 5. srpna 1942 se v politickém smyslu od Mnichova distancovalo a konstatovalo, že mnichovskou dohodu vědomě zničilo hitlerovské Německo a britská vláda se proto cítí být vyvázána z jakýchkoli závazků v tomto smyslu. „*Při konečném stanovení československých hranic na konci války, nebude ovlivněna žádnými jejich změnami, ke kterým došlo v roce 1938 a po něm.*“³³ Právní hodnocení dohody se však odvolávalo na Churchillův projev z roku 1940 a na britskou nótu z 11. listopadu 1940. Potvrzena byla teze, že československá exilová vláda a prezident Beneš mají totožné postavení jako ostatní exilové reprezentace v Londýně s tím, že diplomatické styky byly povýšeny na úroveň velvyslanectví. Masaryk poděkoval Edenovi za prohlášení a přijal je jako „*praktické řešení otázek a těžkostí*“, které se objevily mezi oběma zeměmi v důsledku mnichovské dohody s tím, že československá vláda si podržela svůj „*politický a právní názor*“ na Mnichov a na to, co následovalo.

³¹ TNA, Londýn, FO 371, 30835, C 7361.

³² Tamtéž, C 7810.

³³ Viz dok. č. 4.

Prohlášení o Mnichovu československý zahraniční ministr označil za významný akt spravedlnosti vůči Československu a mnichovskou dohodu prohlásil za mrtvou ve vztahu mezi oběma zeměmi.

Výměnu nót doprovodila debata v Dolní sněmovně britského parlamentu 5. srpna.³⁴ Na dotaz Sira Derricka Gunstona seznámil Eden poslance s textem vyměněných nót. Zároveň vyslovil jménem vlády Jeho Veličenstva uznání odvážnému postoji československého lidu, který se postavil bezohlednému německému utlačovateli: Činy, jako bylo vyhlazení Lidic, zatřásly svědomím civilizovaného světa a nebudou zapomenuty v době, kdy budou viníci povoláni k odpovědnosti. Gunston se však ministra zeptal, zda toto prohlášení se týká i československo-polských hranic. Na to Eden odpověděl, že se jedná o otázku hranic dvou spojeneckých států a ty budou takovéto otázky řešit v rámci úzkých a přátelských vztahů, které mezi nimi existují.

Benešovi se navíc nepodařilo získat v jednání požadovaný písemný britský souhlas s odsunem, aby jej nemohl využít jako, řečeno oblíbenými slovy britského diplomata Franka Kenyona Robertse, „bianco šek“ v jednání se sudetoněmeckými sociálními demokraty.³⁵ Britské prohlášení k Mnichovu se setkalo s nepříznivým ohlasem u W. Jaksche, protektorátní vlády, maďarské vlády a vlád německých satelitů a do určité míry i u polské exilové reprezentace...

Přes zřetelný kompromisní charakter britského odůvodnění Mnichova, znamenal zmíněný dokument pro Benešovu politiku a pro něj osobně satisfakci a byl využit i pro účely československé propagandy. To potvrdil zejména projev E. Beneše domů 8. srpna 1942, v němž si po vylíčení jednání a obsahu výměny nót neodpustil konstatování, že československá exilová vláda přes dohodnuté znění prohlášení trvá na právní kontinuitě „*naší předmnichovské republiky*“. Zmínil ale i postoj SSSR k Mnichovu a jednání s francouzskou stranou.³⁶ To poněkud „překvapilo“ britské diplomaty, kteří si více cenili Masarykova přátelského a chápavého postoje vyjádřeného ve vysílání domů 5. srpna.³⁷ Nicméně Nichols Benešův projev omlouval i tím, že pro něj znamená Mnichov „*osobní odpovědnost a osobní tragédii, kterou hluboce a hořce prožívá*“.³⁸

Nicméně britský velvyslanec Nichols zaznamenal i určitou nespokojenost mezi ministry exilové vlády a kritiku čs. vyjednavců, že v jednání nebylo dosaženo více. To se projevilo na zasedání vlády 21. srpna, kde Masaryk výsledky jednání omlouval účastí „mnichováků“ v britské vládě i parlamentu. Vláda se shodla, že

³⁴ Viz dok. č. 6.

³⁵ TNA, Londýn, FO 371, 30834, C 6590 a 30835, C 6867.

³⁶ Edvard BENEŠ, *Tři roky druhé světové války. Projevy a dokumenty z r. 1938–42*, Londýn s. d., s. 102.

³⁷ Jan MASARYK, *Volá Londýn*, Praha 1948, s. 184–185.

³⁸ TNA, Londýn, FO 371, 30085, C 7933.

hlavně z propagandistických důvodů a kvůli situaci doma nebude slabá místa britského prohlášení zdůrazňovat. Feierabend dokonce prohlásil, že lidi by se mohli domnívat, že „Mnichov zmizel již loni“ a co že jim to tedy dnes předkládají za úspěch.³⁹ Jak je vidět, toto rozhodnutí ovlivnilo i dobu více jak 70 let po přijetí tohoto vládního postoje.

Závěrem pak lze jen konstatovat, že atentát na Heydricha a následující nacistická odvěta zasáhly určitým způsobem do probíhajících československo-britských jednání o likvidaci Mnichova. Nesehrály však rozhodně dominantní úlohu, působily spíše jako další nátlakový prostředek na britskou diplomacii ve prospěch československé věci. Britská strana – jak koneckonců naznačuje i vyjádření A. Edena v Dolní sněmovně – využila pak událostí v protektorátu k obraně a vysvětlení svého stanoviska zejména vůči „mnichovanským“ kruhům.

³⁹ *Zápisy ze schůzí československé vlády v Londýně, díl 2, 1942*, Praha 2011, zápis jednání vlády z 21. 8. 1942, s. 504–510.

DOKUMENTY

1

1942, 20. června, Londýn. – Memorandum Central Departmentu Foreign Office o stavu britsko-československých vztahů.

ANGLO-CZECHOSLOVAK RELATIONS

Dr. Benes and his Government are in practice treated in exactly the same way as the other Allied Governments. Owing, however, to the special circumstances, three reservations have been made in the case of the Czechs concerning

- (a) future frontiers;
- (b) the juridical continuity of the Czechoslovak Republic; and
- (c) "jurisdiction" over Sudeten Germans.

Dr. Benes feels that these reservations, which were made in writing on the occasion of the recognition of the Provisional Government 1941 and repeated when full recognition was granted in 1942, imply a difference in status between his Government and the other Allies.

After lengthy discussions, we appear to have convinced him that the first reservation in regard to frontiers is in fact applicable to all the Allies alike. It is generally agreed that we must maintain this particular reservation.

The reservation regarding "jurisdiction" over Sudeten Germans was made for two reasons

(a) because the admission of Czechoslovak jurisdiction over Sudeten Germans might be held to imply a territorial commitment to include the Sudeten areas within the future Czechoslovakia; and

(b) because Sudeten German democrats in this country had not been admitted into the Czechoslovak State Council and there was a good deal of evidence of the persecution of Sudeten Germans by Czech national elements particularly in the Czechoslovak Army.

(c) A number of the Sudeten Germans are supported by the Czechoslovak Trust Fund as part of the post-Munich arrangements. The Czechoslovak Government have, however, always made difficulties about these particular arrangements.

We have offered to withdraw the reservation in regard to the Sudeten Germans as soon as Dr. Benes reached agreement with their leaders for adequate Sudeten representation on the Czechoslovak National Council. Hitherto, however, although Dr. Jaksch has unconditionally accepted Dr. Benes' proposal, Dr. Benes has not seen fit to carry them out and the negotiations have therefore broken down.

There remains the question of juridical continuity. This complicated question does not lend itself readily to summarizing more briefly than has been done in

paragraphs 9 and 11 of the attached memorandum (C5808/326/12).¹⁾ The real difficulty is that it does not lie with us unilaterally or by agreement with Dr. Benes legally to dispose of the events between September 1938 and March 1939, which include (a) Dr. Benes' voluntary resignation of his office of President and (b) the acceptance of the new Czechoslovak State structure of the Second Republic by the Czechoslovak people. In itself, and expression of views on this subject by His Majesty's Government could have no juridical validity. Therefore, Dr. Benes' object in insisting upon this juridical argument can only be to entangle us in statements which will be quoted against us later as support for the restoration of Czechoslovakia's pre-Munich frontiers. A practical objection to meeting Dr. Benes in this point is that a possible result would be to call in question the validity of the Czechoslovak Financial Claims Act and of the Trust Fund arrangements.

Since we cannot compete with the Russians in recognizing Czechoslovakia's future frontiers, we shall be unable to give complete satisfaction to Dr. Benes. There therefore seems little object in adventuring on to the dangerous ground of juridical continuity. It seems advisable, after the lengthy consideration given during the past six months to formulae and counter formulae, to content ourselves with offering to Dr. Benes a draft (copy attached²⁾) which will

(1) confirm that we no longer regard ourselves as bound by Munich or its effects; and

(2) dispose of the one practical issue between us, i.e. that of the position of the Czechoslovak Government in relation to Sudeten Germans.

Mr. Nichols has expressed the view that Dr. Benes might be prepared to accept this formula as a minimum, provided that he is able to take his own time for settling the Sudeten issue and that no publicity is given to this particular issue meanwhile.

TNA, Londýn, FO 371, 30834, C 6363. Tisk; koncept, strojopis.

1) Správně C5508/326/12 (Discussions with the Czechoslovak Government regarding the Effect of the Munich Agreement and the Future of Czechoslovakia. January – April 1942). *Tamtéž*.

2) V příloze se nachází koncept návrhu na výměnu dopisů:

“Draft basis for an exchange of letters with the Czechoslovak Government

(1) Reference will be made to the correspondence between Mr. Eden and M. Masaryk in July 1941.

(2) A declaration by His Majesty's Government that as Germany deliberately destroyed the arrangements concerning Czechoslovakia reached in 1938 in which His Majesty's Government in the United Kingdom participated, His Majesty's Government regard themselves as free from any engagements in this respect and in the final settlement of the Czechoslovak frontiers to be reached at the end of the war they will not be influenced by the change effected in and since 1938.

(3) His Majesty's Government desire to assure the Czechoslovak Government that upon receipt of a notification from that Government that adequate Sudeten representation has been arranged in the State Council and that Sudeten representatives have taken their seats in the Council His

Majesty's Government will be prepared to withdraw the reservations regarding the relationship between the Czechoslovak Government and certain categories of former Czechoslovak nationals now in British territory contained in Mr. Eden's second letter to M. Masaryk of the 18th July 1941."

2

1942, 2. července, Londýn. – Memorandum^{a)} britského ministra zahraničních věcí A. Edena o anglo-československých vztazích.

ANGLO-CZECHOSLOVAK RELATIONS

Memorandum by the Secretary of State for Foreign Affairs

On the 18th July, 1941, His Majesty's Government gave full recognition to the Czechoslovak Government and to Dr. Beneš as President of the Czechoslovak Republic.¹⁾ They have since been treated in practice in exactly the same way as other Allied Heads of States and Governments now in this country.

2. In my letter to the Czechoslovak Foreign Minister conveying this recognition. I thought it necessary, however, to make three reservations to meet the special circumstances in regard to Czechoslovakia. These reservations concerned:

- (i) future frontiers;
- (ii) the juridical continuity of the Czechoslovak Government;
- (iii) the authority of the Czechoslovak Government over Sudeten Germans now in British territory, whose leaders were at the time negotiating with Dr. Beneš on the subject of their entry into the Czechoslovak National Council.

3. Dr. Beneš feels that these reservations imply a difference in status between our Czechoslovak Allies and our other Allies, and he has pressed for some further declaration by His Majesty's Government which would reassure his Government and the Czechoslovak people on this score. He has, in particular, asked for an expansion of the Prime Minister's statement on the 30th September, 1940,²⁾ when he said that the Munich Agreement had been destroyed by the Germans. Dr. Beneš has also pressed for the withdrawal of the reservations set out in paragraph 2 above.

4. The Czechoslovak position differs from that of other Allies in that historically and constitutionally there has twice been a break in their Governmental institutions: after the Munich Agreement and again after the German entry into Prague in March 1939. In the case of the other Allies we have not been called upon to proceed to any formal act of recognition such as took place on the 18th July, 1941, in the case of the Czechoslovak Government and we have therefore been able to avoid any formal expression of opinion regarding their future frontiers. The Sudeten problem is in a special category inasmuch as the cession of the Sudeten areas resulted from an international agreement to which His Majesty's Government were a party, and Sudeten German and other refugees were welcomed to this country and have been the subject of special legislation.

5. In view of the hard trials through which the Czechoslovak people have been passing since the death of Heydrich. I consider it desirable, mainly for psychological reasons, to give Dr. Beneš such satisfaction as is possible. I do not propose to depart from the attitude of refusing to recognize particular frontiers in Central Europe; and I should hope that Dr. Beneš will leave aside the question of juridical continuity, which is a matter of historical fact, and is in any case a question for the Czechoslovak people themselves and not one on which His Majesty's Government should be asked, unilaterally or in agreement with Dr. Beneš, to express an opinion. I therefore propose to concentrate upon a declaration (a) expanding the Prime Minister's statement of the 30th September, 1940, in regard to the effect of the Munich Agreement, and (b) disposing of the only practical question between us, i. e., the relation of Sudeten Germans in British territory to the Czechoslovak Government. The declaration which I would propose to communicate to Dr. Beneš is annexed. The passage regarding the effect of the Munich Agreement, although it may help Dr. Beneš, does not, in fact, mean any change in the existing situation or involve His Majesty's Government in any new commitments.

6. The procedure which I would favour would be the early publication of the declaration. But the paragraph relating to the Sudeten Germans would not be published at present, and it would be understood with Dr. Beneš that he could arrange for adequate Sudeten representation in the Czechoslovak National Council in his own time and that meanwhile there would be no change in the present position.

7. A question, however, arises which is of considerable importance in regard to post-war arrangements in Europe. One of the principal difficulties about the entry of the Sudeten Germans Social Democratic representatives into the Czechoslovak National Council is Dr. Beneš's views on a transfer of population from Bohemia and Moravia into Germany. Dr. Beneš considers 3 ¼ million Sudeten to be too large a minority for successful absorption in a Czechoslovak State of some 15 million inhabitants. His general idea is, therefore, to allow German to retain the Eger triangle, and two other districts which are of little strategic importance and are inhabited almost exclusively by 600,000–700,000 Sudeten Germans. Apart from this, he considers it necessary to retain the old frontiers of Bohemia and even to ask for minor adjustments in favour of Czechoslovakia to compensate for the concessions set out above. He would then like to expel 300,000–400,000 Sudeten Germans as war criminals and to arrange for the transfer of an additional 1 million, thus reducing the Sudeten German minority to about 1 million.

8. Hitler has himself carried out compulsory transfers of populations on a large scale, and there will undoubtedly be pressure from many countries, and in particular from Poland and Czechoslovakia, for the transfer of German minorities from their territory after the war. Although it will in many cases be difficult to

distinguish between Germans and the local population, it has been reliably estimated that the total number of Germans whom it might be necessary to transfer back to Germany from Central and South-Eastern European countries would vary between 3 million and 6,800,000 according to the completeness with which it was considered necessary to effect such transfers. Apart from Hitler's own actions and large-scale transfers carried out by the Soviet Government with little regard for the populations involved, there is no recent historical precedent for the transfer of populations on so large a scale. There were successful exchanges of populations between Greece and Bulgaria and between Greece and Turkey after the last war, but the largest number affecting any one country was one and a half million persons absorbed in Greece. Germany and Greece, however, are not comparable in regard to either size or population. I do not think that it will be possible to effect any substantial exchange, as distinct from transfer, of populations between Germany and her neighbours, as the national minorities within Germany are in most cases relatively insignificant.

9. A population transfer on this scale would be a formidable undertaking. It will probably be impossible to avoid some measures of this kind in post-war Europe, but, if they are not carried out in an orderly and peaceful manner it German minorities from their midst. The question is whether we should now commit ourselves to the principle of such transfers, and let both Dr. Beneš and the Sudeten German representatives know that this is our view. I should not be in favour of discussing the application of the principle until a much later stage.

10. To sum up, I would propose to negotiate with Dr. Beneš on the basis of the annexed formula, the first part of which would alone be published. The second part would be withheld from publication pending the outcome of the negotiations for the entry of Sudeten German representatives into the National Council. I also request the approval of my colleagues for the general principle of the transfer to Germany of German minorities in Central and South-Eastern Europe after the war in cases where this seems necessary and desirable, and authority to let this decision be known in appropriate cases.

A[nthony]. E[den].

ANNEX

Draft Communication to the Czechoslovak Government

In a letter to the Czechoslovak Minister for Foreign Affairs dated 18th July, 1941, His Majesty's Principal Secretary of State for Foreign Affairs stated that The King had decided to accredit an Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary to Dr. Beneš, as President of the Czechoslovak Republic. Mr. Eden went on to explain that this decision implied that His Majesty's Government in the United Kingdom now regarded the juridical position of the President and Government of the Czechoslovak Republic as identical with that of the other Allied Heads of States and Governments established in this country.

The Prime Minister had already stated, in a message broadcast to the Czech[o]slovak people on 30th September, 1940, the attitude of His Majesty's Government in regard to the arrangements reached at Munich in 1938. Mr. Churchill then said that the Munich Agreement had been destroyed by the Germans. This statement was formally communicated to Dr. Beneš on 11th November, 1940.³⁾

The foregoing statement and formal act of recognition have guided the policy of His Majesty's Government in regard to Czechoslovakia, but, in order to avoid any possible misunderstanding. His Majesty's Government now desire to declare that, as Germany has deliberately destroyed the arrangements concerning Czechoslovakia reached in 1938, in which His Majesty's Government in the United Kingdom participated. His Majesty's Government regard themselves as free from any engagements in this respect. At the final settlement of the Czechoslovak frontiers to be reached at the end of the war, they will not be influenced by any changes effected in and since 1938.

2. His Majesty's Government also desire to assure the Czechoslovak Government that upon receipt of a notification from that Government that adequate Sudeten representation has been arranged in the State Council, and that Sudeten representatives have taken their seats in the Council, His Majesty's Government will be prepared to withdraw the reservations regarding the relationship between the Czechoslovak Government and certain categories of former Czechoslovak nationals now in British territory contained in Mr. Eden's second letter to M. Masaryk on the 18th July, 1941.⁴⁾

TNA, Londýn, FO 371, 30834, C 6671. Tisk.

a) V záhlaví poznámka: Tajné. W.P. (42) 280.

1) Rozumí se dopis A. Edena J. Masarykovi z 18. 7. 1941 týkající se právního postavení československé vlády a jejího plného uznání britskou vládou. *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941*. Dokumenty československé zahraniční politiky, sv. B/2/2, Praha 2009, dok. č. 243, s. 86–88.

2) Rozumí se poselství W. S. Churchilla československému lidu z 30. 9. 1940 přednesené v BBC u příležitosti výročí podepsání mnichovské dohody. *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941*. Dokumenty československé zahraniční politiky, sv. B/2/1, Praha 2006, dok. č. 58, s. 141.

3) Rozumí se prohlášení R. Bruce Lockharta E. Benešovi z 11. 11. 1940, týkající se postoje Velké Británie k obnově Československa, k neplatnosti mnichovské dohody a otázce hranic ve střední Evropě. *Tamtéž*, dok. č. 81, s. 191–192.

4) Viz pozn. č. 1.

1942, 6. července, Londýn. – Výňatek z usnesení britského válečného kabinetu, týkající se memoranda britského ministra zahraničních věcí A. Edena o vztahu k československé otázce a odůznání mnichovské dohody.

Extract from War Cabinet Conclusions 86 (42)^{a)}

3. The War Cabinet had before them a Memorandum on this subject¹⁾ by the Secretary of State for Foreign Affairs (W.P. /42/ 280).

Our recognition of the Czechoslovak Government in July, 1941, had been subject to reservations regarding future frontiers, the juridical continuity of the Czechoslovak Government, and the authority of that Government over Sudeten Germans now in British territory. Dr. Benes was anxious for a further declaration, designed to make it clear that these reservations implied no difference in status between the Czechoslovaks and our other Allies. To meet his views it was proposed that a further communication should be made to the Czechoslovak Government, in the terms set out in the Annex to the memorandum, declaring that, as regards frontiers, His Majesty's Government would not be influenced by the terms of the Munich Agreement; and that, when arrangements had been made for adequate Sudeten German representation on the Czechoslovak State Council, we would also withdraw the reservation regarding the relations between the Czechoslovak Government and Sudeten Germans now in British territory. The second part of this communication would not be published until arrangements had been made for the addition of Sudeten German representatives to the State Council.

The Foreign Secretary also proposed that, in discussions with Dr. Benes and the Sudeten German representatives, he should indicate that His Majesty's Government approved in principle the transfer to German after the war, in appropriate cases, of German minorities in Central and South-Eastern Europe.

On this point it was suggested that special care should be taken to make it clear that the principle approved related only to the transfer of populations and did not commit His Majesty's Government as regards the transfer of territory.

The War Cabinet:

- (1) Approved in principle the proposals put forward in W.P. (42) 280.
- (2) Authorized the Foreign Secretary to proceed forthwith to discuss the position with Dr. Benes on these lines.
- (3) Invited the Secretary of State for Dominion Affairs to communicate the text of the proposed declaration to Dominion Governments, on the understanding that the declaration would not be published until their replies had been received.²⁾

TNA, Londýn, FO 371, 30835, C 6788. Opis, strojopis.

a) Dopsáno rukou.

1) Viz dok. č. 2.

2) Dva telegramy v této věci odešly ministerským předsedům Kanady, Austrálie, Nového Zélandu a Jižní Afriky 8. července 1942. *TNA, Londýn, FO 371, 30834, opisy odeslaných telegramů, strojopisy.*

4

1942, 5. srpna, Londýn. – Dopis britského ministra zahraničních věcí A. Edena československému ministru zahraničních věcí J. Masarykovi^{a)} týkající se politiky britské vlády k Československu.

My dear Minister,

In the light of recent exchanges of view between our Governments, I think it may be useful for me to make the following statement about the attitude of His Majesty's Government in the United Kingdom as regards Czechoslovakia.

In my letter of the 18th July, 1941,¹⁾ I informed your Excellency that The King had decided to accredit an Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary to Dr. Beneš as President of the Czechoslovak Republic. I explained that this decision implied that His Majesty's Government in the United Kingdom regarded the juridical position of the President and Government of the Czechoslovak Republic as identical with that of the other Allied Heads of States and Governments established in this country. The status of His Majesty's representative has recently been raised to that of an Ambassador.

The Prime Minister had already stated in a message broadcast to the Czechoslovak people on the 30th September, 1940,²⁾ the attitude of His Majesty's Government in regard to the arrangements reached at Munich in 1938. Mr. Churchill then said that the Munich Agreement had been destroyed by the Germans. This statement was formally communicated to Dr. Beneš on the 11th November, 1940.³⁾

The foregoing statement and formal act of recognition have guided the policy of His Majesty's Government in regard to Czechoslovakia, but in order to avoid any possible misunderstanding, I desire to declare on behalf of His Majesty's Government in the United Kingdom that, as Germany has deliberately destroyed the arrangements concerning Czechoslovakia reached in 1938, in which His Majesty's Government in the United Kingdom participated, His Majesty's Government regard themselves as free from any engagements in this respect. At the final settlement of the Czechoslovak frontiers to be reached at the end of the war they will not be influenced by any changes effected in and since 1938.

Yours sincerely,

Anthony Eden

TNA, Londýn, FO 371, 30835, C 7210. Kopie, strojopis.

TNA, Londýn, FO 371, 30835, C 7210. Tisk.

TNA, Londýn, FO 371, 34329, C 7210. Tisk.

AÚTGM, Praha, EB II, V 79/3, kart. 111. Tisk.

AÚTGM, Praha, EB II, EB L 111, kart. 349. Opis, strojopis.

NA, Praha, Archiv H. Ripky, sign. 1-1-52. Opis, strojopis.

Edvard Beneš, *Tři roky druhé světové války. Projevy a dokumenty z r. 1938–42*, Londýn s. d., s. 161–162.^{b)}

Edvard Beneš, *Šest let exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–45*, Praha 1946, s. 473–474.^{b)}

a) Dopis adresován: His Excellency Monsieur Jan Masaryk, C.B.E.

b) Český překlad.

1) Viz pozn. č. 1 k dok. č. 2.

2) Viz pozn. č. 2 k dok. č. 2.

3) Viz pozn. č. 3 k dok. č. 2.

5

1942, 5. srpna, Londýn. – *Dopis československého ministra zahraničních věcí J. Masaryka britskému ministru zahraničních věcí A. Edenovi^{a)} s potvrzením přijetí britské nóty.*

Sir,

I have the honour to acknowledge the receipt of your note of the 5th August, 1942,¹⁾ and I avail myself of this opportunity to convey to you, on behalf of the Czechoslovak Government and of myself, as well as in the name of the whole Czechoslovak people who are at present suffering so terribly under the Nazi yoke, the expression of our warmest thanks.

Your note emphasizes the fact that the formal act of recognition has guided the policy of His Majesty's Government in regard to Czechoslovakia, but, in order to avoid any possible misunderstanding, His Majesty's Government now desire to declare that, as Germany has deliberately destroyed the arrangements concerning Czechoslovakia reached in 1938, in which His Majesty's Government in the United Kingdom participated, His Majesty's Government regard themselves as free from any engagements in this respect. At the final settlement of the Czechoslovak frontiers to be reached at the end of the war, they will not be influenced by any changes effected in and since 1938.

My Government accept your note as a practical solution of the questions and difficulties of vital importance for Czechoslovakia which emerged between our two countries as the consequence of the Munich Agreement, maintaining, of course, our political and juridical position with the regard to the Munich Agreement and the events which followed it as expressed in the note of the Czechoslovak Ministry of Foreign Affairs of the December 16th, 1941.²⁾ We consider your important note of

the 5th August, 1942, as a highly significant act of justice towards Czechoslovakia, and we assure you of our real satisfaction and of our profound gratitude to your great country and nation. Between our two countries the Munich Agreement can now be considered as dead.

I am, Sir,
Your humble and obedient servant,

Jan Masaryk

TNA, Londýn, FO 371, 30835, C 7666. Originál, strojopis.

TNA, Londýn, FO 371, 30835, C 7210. Tisk.

TNA, Londýn, FO 371, 34329, C 7210. Tisk.

AÚTGM, Praha, EB II, V 79/3, kart. 111. Tisk.

AÚTGM, Praha, EB II, EB L 111, kart. 349. Opis, strojopis.

NA, Praha, Archiv H. Ripky, sign. 1-1-52. Opis, strojopis.

Edvard Beneš, Tři roky druhé světové války. Projevy a dokumenty z r. 1938–42, Londýn s. d., s. 162.^{b)}

Edvard Beneš, Šest let exilu a druhé světové války. Řeči, projevy a dokumenty z r. 1938–45, Praha 1946, s. 474–475.^{b)}

a) Dopis je adresován: The Rt. Hon. Anthony Eden, P.C., M.C., MP. His Majesty's Principal Secretary of State for Foreign Affairs.

b) Český překlad.

1) Viz dok. č. 4.

2) Rozumí se nóta H. Ripky P. B. Nicholsovi ze 16. 12. 1942. *Od uznání československé prozatímní vlády do vyhlášení válečného stavu Německu 1940–1941. Dokumenty československé zahraniční politiky, sv. B/2/2, dok. č. 382, s. 295–300.*

6

1942, 5. srpna, Londýn. – Výňatek z diskuse nad výměnou dopisů mezi britským ministrem zahraničních věcí A. Edenem a československým ministrem zahraničních věcí J. Masarykem v britské Dolní sněmovně.

Major Sir Derrick Gunston asked the Secretary of State for Foreign Affairs whether, having regard to the recognition of the Czechoslovak Government in July 1941 and to the resistance being offered to German oppression by the Czechoslovak people, His Majesty's Government still consider themselves bound in any way by the terms of the Munich Agreement?

Mr. Eden: I am glad to have this opportunity to inform the House that I have to-day exchanged notes with the Czechoslovak Minister for Foreign Affairs in which I stated that the policy of His Majesty's Government in the United Kingdom in regard to Czechoslovakia was guided by the formal act of recognition of the Czechoslovak Government by His Majesty's Government in July 1941¹⁾ and by the

Prime Minister's statement on the 30th September, 1940, that the Munich Agreement had been destroyed by the Germans.²⁾ I added, that as Germany had deliberately destroyed the arrangements concerning Czechoslovakia reached in 1938, His Majesty's Government regarded themselves as free from any engagements in this respect, and that at the final settlement of the Czechoslovak frontiers to be reached at the end of the war, His Majesty's Government would not be influenced by any changes effected in and since 1938.

In his reply M. Masaryk informed me that the Czechoslovak Government accepted my note as a practical solution of the question and difficulties of vital importance for Czechoslovakia which emerged between our two countries as the consequence of the Munich Agreement, while maintaining their political and juridical position with regard to that agreement and to the events which followed it.

The text of this exchange of notes is being laid as a White Paper.³⁾

I should not like to let this occasion pass without paying tribute on behalf of His Majesty's Government to the tenacious and courageous stand which the Czechoslovak people are making against their ruthless German oppressors. Acts such as the destruction of Lidice have stirred the conscience of the civilized world and will not be forgotten when the time comes to settle accounts with their perpetrators.

Sir D. Gunston: While congratulating the Government and all its members on denouncing the Munich Agreement, may I ask my right hon. friend whether his statement in any way affects the frontier between Czechoslovakia and Poland?

Mr. Eden: My answer deals with the Munich Agreement. The point which my hon. and gallant friend makes, if I understand him aright, concerns the frontier between two Allied countries, and I have every confidence that will be dealt with on the basis of the close and friendly relations which now happily exist between them.

Mr. Gallacher: Can the atrocities referred to possibly stir the conscience of the Noble Lady the Member for the Sutton Division of Plymouth (Viscountess Astor), if she has one?

TNA, Londýn, FO 371, 30835, C 7210. Tisk.^{a)}

TNA, Londýn, FO 404, 28, C 7210. Tisk.^{b)}

AÚTGM, Praha, EB II, EB L 111, kart. 349. Opis, strojopis.

AÚTGM, Praha, EB II, V 79/3, kart. 111. Opis, strojopis.^{c)}

a) V tomto spisu je uložen jak přetištěný výňatek z Confidential Prints (viz pozn. b/), tak původní verze tisku Dolní sněmovny.

b) V Confidential Prints, interním tištěném materiálu Foreign Office, byla tato diskuse v Dolní sněmovně otištěna bez závěrečné poznámky poslance Williama Gallachera.

c) Opis bez poznámky W. Gallachera.

1) Viz pozn. č. 1 k dok. č. 2.

2) Viz pozn. č. 2 k dok. č. 2.

3) Treaty series Nr. 3 (1942) Exchange of Notes concerning the Policy of His Majesty's Government in United Kingdom in Regard to Czechoslovakia, London 1942. *TNA, Londýn, FO 371, 34329.*

Jan Kuklík – Jan Němeček

Die Briten und das Attentat auf Heydrich

I. Politische Aspekte

Zusammenfassung

Die Materialstudie mit kleiner Edition von Dokumenten bezieht sich auf ein Thema, das unaufhörlich Debatten unter der Fach- und Laienöffentlichkeit erregt. Die Verfasser bemühen sich, das Attentat auf Heydrich und dessen Bedeutung für die tschechoslowakisch-britischen Beziehungen sowohl aus dem politischen Standpunkt zu analysieren. Das Attentat wird in breiteren Kontext von SOEs Meinung über die Tschechoslowakei und in Zusammenhang mit den britischen Diplomatie gesetzt. Im nachfolgenden Teil polemisieren die Verfasser mit der in der tschechoslowakischen Publizistik überlebenden Interpretation, das Attentat und die nachfolgenden Repressionen hätten direkt zur britischen Annullierung des Münchner Abkommens geführt. Im Schlussteil bietet die Studie auch einige weniger bekannte Dokumenten zur Unannerkennung des „München“.

Jan Kuklík – Jan Němeček

The British and the Assassination of Heydrich

I. Political Aspects

Summary

The material study containing a small edition of documents refers to the topic that still keeps provoking debates among the professional and general public. It deals with the assassination of Heydrich and tries to analyze its significance for the Czech-British relations both from the political viewpoint. The assassination is put into a broader context of the SOE's view of Czechoslovakia and its significance for British diplomacy. In the following part the authors polemize against the frequent interpretation available in Czech periodicals believing that it was the assassination and the subsequent repressions that made the British revoke the Munich Agreement. In the closing part some less known documents to repudiation of "Munich".

KRONIKA

The Munich Conference – the Path towards the Destructuring of Democracy in Europe

Dne 23. září 2013 se konala v Bukurešti vědecká konference *The Munich Conference – the Path towards the Destructuring of Democracy in Europe*, pořádaná Ústavem politických obranných studií a vojenských dějin (Institutul pentru Studii Politice de Apărare și Istorie Militară) Ministerstva obrany Rumunské republiky, velvyslanectvím ČR a Historickým ústavem AV ČR. Konference proběhla v budově parlamentu Rumunské republiky. Iniciátorem celé konference bylo Velvyslanectví České republiky v Bukurešti v čele s velvyslancem Jiřím Šitlerem, které také poskytlo příslušné zázemí delegaci Historického ústavu AV ČR.

Konference zahájili úvodními proslovy předseda Senátu Rumunské republiky Crinu Antonescu, a předseda Senátu parlamentu České republiky Milan Štěch, velvyslanec České republiky v Bukurešti Jiří Šitler a státní tajemník pro obrannou politiku a plánování Ministerstva obrany Rumunské republiky Sebastian Hulubana.

Potom následoval vlastní program konference. První panel, zaměřený na širší souvislosti československé zářijové krize 1938, moderoval zástupce ředitele Ústavu politických obranných studií a vojenských dějin Petre Otu. Nejdříve vystoupil Jindřich Dejmek (HÚ AV) na téma „Československá zahraniční politika ve víru 30. let“. Jednalo se o přehledné, faktograficky nabitě shrnutí prostředí, událostí, ve kterém se československá politika pohybovala. Jako druhá vystoupila známá rumunská historička mezinárodních vztahů Viorica Moisuc (publikovala dnes již dlouhou řadu prací k mezinárodní politice 20. století), která pojednala rumunskou zahraniční politiku 30. let a jaký způsobem reflektovala mnichovskou smlouvu. Třetí byl referát Zlatice Zudové-Leškové (HÚ AV) na téma „Československá armá-

da po Mnichovu 1938 a osobnost Heliadora Píky“, který za nepřítomnou autorku přednesl Emil Voráček.

Druhý panel, který byl více zaměřen na rumunskou problematiku druhé poloviny 30. let, moderoval Emil Voráček. Ve společném referátu Gheorghe Nicolescu (University of Pitești) a Alexandru OȘCA (International Relations Center, University of Craiova), byla pojednána „Kulminace československé krize ve zprávách rumunského vojenského atašé v Praze“. Následně se Jan Němeček (HÚ AV) zabýval otázkou mnichovské smlouvy a procesem jejího odznamenání. V závěrečném příspěvku se ředitel Ústavu politických obranných studií M. Ionescu soustředil na zahraničně politické alternativy pomnichovského Rumunska.

Oba panely se vyznačovaly velice bohatou diskusí. Zejména druhý panel přinesl velice živou výměnu názorů, které se týkaly mj. velice pozvolného procesu odznamenání mnichovské smlouvy našimi tehdejšími západními spojenci. Obdobně se rozběhla diskuse k problémům potenciálního rumunského koridoru pro sovětská vojska na podzim 1938 a jejich souvislostem.

Součástí cesty delegace HÚ AV ČR vedené zástupcem ředitelky Janem Němečkem bylo i jednání s vedením Ústavu politických obranných studií a vojenských dějin v čele s ředitelem Mihailem E. Ionescem, kde byla navzájem představena práce obou ústavů (včetně vzájemné výměny publikací), vyměněny poznatky mj. o způsobu hodnocení vědecké práce v obou zemích, zahraniční spolupráci obou institucí i jejich zapojení do mezinárodních projektů. Také byly dohodnuty výhledy vzájemné spolupráce, počínaje publikací referátů z konference i dalších příspěvků z diskuse, které rumunská strana vydá v angličtině, a také nové možnosti kontaktů mezi oběma institucemi v budoucnosti včetně perspektivních témat pro reciproční akci, kterou by bylo možno uspořádat v Praze.

Emil Voráček

Dvacet let práce Česko-slovenské komise historiků

Ve dnech 8.–19. dubna 2014 se v Bratislavě uskutečnilo již 40. zasedání Česko-slovenské / Slovensko-české komise historiků. Organizátoři, podnětí nadcházejícím stoletým výročím vypuknutí tzv. Velké války, vybrali tentokrát jako téma vědecké části tohoto setkání okruh otázek nazvaný „Umění ve válce – Válka v umění (Paměť první světové války v literatuře a umění)“. K vystoupení se podařilo získat několik odborníků z české i slovenské strany věnujících se konkrétně odrazu první světové války v literatuře, ve výtvarném umění i ve vědomí společnosti. V centru pozornosti především bylo sledovat shody a odlišnosti v dopadu války na českou a slovenskou kulturu a umění. Řadu poznatků přineslo rovněž i několik analytických zamyšlení nad specifiky historiografického využití pamětí a vzpomínek

účastníků války. Vše bude publikováno v dalším čísle Česko-slovenské ročenky. Podnětná byla zejména následná diskuse, jež upozornila na řadu bílých míst souvisejících se zvoleným tématem, jež se mohou stát předmětem dalšího výzkumu. Jednání bylo přítomno několik desítek účastníků z různých oblastí společenských věd, ale i zájemců z řad širší kulturní veřejnosti. Šlo nesporně o zdařilou akci, o to významnější, že se uskutečnila při příležitosti dvacetiletého výročí činnosti komise a potvrdila její akceschopnost. Byla tak pro její členy příležitostí zamyslet se nad výsledky své práce a dalšími jejími perspektivami. To se promítlo především do pravidelného interního zasedání. Zevrubnou informací o činnosti komise s velkou pozorností vyslechla i velvyslankyně České republiky na Slovensku paní Livie Klausová na setkání, jež se uskutečnilo na českém zastupitelském úřadě v Bratislavě. Při příležitosti jubilea práce komise pokládám za vhodné uvést i zde několik poznámek k její historii.

Těm, kdož disponují podrobnějším přehledem o činnosti komise, jsou známy prvotní impulzy, které vedly k jejímu vzniku. Po rozdělení Československa vyvstala mezi historiky, pro něž byla samozřejmostí tradiční úzká spolupráce mezi českou a slovenskou historiografií, zcela oprávněná obava, že vytvoření obou samostatných států, České republiky a Slovenské republiky, kromě jiného povede k přerušení vzájemných kontaktů a k izolaci obou národních historiografií. Všeobecně se cítila potřeba překlenout novou státní hranici a jako nejúčinnější prostředek se jevílo vytvoření bilaterální komise historiků.¹ Vůbec prvotní podnět k tomuto kroku vzešel z rozhovoru Karla Pichlíka a Dušana Kováče při jejich setkání na pracovní schůzce historiků nejnovějších dějin v Brně na jaře roku 1994. Jejich ideu okamžitě podpořili Robert Kvaček, Jan Rychlík a někteří další. Pro další organizační a inspirační práci získali iniciátoři z české strany tehdejšího ředitele Ústavu soudobých dějin AV ČR Viléma Prečana a ze slovenské strany vědeckého pracovníka Historického ústavu SAV Ivana Kamence. Oba posledně jmenovaní se pak stali prvními předsedy české, resp. slovenské sekce. Během krátké doby byly vykonány nezbytné organizační kroky a již na podzim téhož roku schválily oba Národní komitěty historiků oficiální založení komise a jmenovaly jejich členy (po devíti z každé strany). Zásadou bylo vytvořit rovnovážný vztah. Ustavující zasedání komise se sešlo 23. listopadu 1994 na půdě AV ČR v Praze. Díky oběma předsedům, ale i díky úsilí dalších obětavých členů (tajemník české části Vojtěch Čelko, tajemník slovenské části Roman Holec, Dušan Kováč, Robert Kvaček, Jan Rychlík, Vladimír Goněk, Miroslav Pekník) se podařilo formulovat koncepci práce a pracovní program komise a zejména zajišťovat kontinuitu její činnosti. V nejobecnějším slova smyslu se chtěla podílet na výzkumu událostí a procesů ze společných dějin, nevyjímaje ty, které případně problematizovaly vztahy mezi oběma národy. Z toho vyplývala řada

¹ K tomu viz Vilém PREČAN – Ivan KAMENEC, *K desiatemu výročiu vzniku Slovensko-českej / Česko-slovenskej komisie historikov*, in: Česko-slovenská ročenka 2004, Brno 2004, s. 11–12.

dílčích úkolů, z nichž některé, jak se ukázalo, byly nad síly komise (podporovat rozvoj bohemistiky a slovakistiky na univerzitách obou zemí, usilovat o výměnu učitelů na vysokých školách, iniciovat stipendijní programy pro studenty z českých zemí na Slovensku a naopak, podporovat spolupráci na významných výzkumných projektech v oblasti společných dějin, překlenout hrozící informační vakuum v oblasti historického výzkumu apod.) Téměř současně se vznikem komise se objevila další podobná iniciativa. Na katedře historie Technické univerzity v Liberci zahajovala tradice seminářů učitelů dějepisu, na níž se pojednávalo o tématech zajímavých účastníky z českých zemí i ze Slovenska. Komise byla požádána, aby nad těmito semináři převzala záštitu. Stalo se tak a komise se podílí na jejich propagaci a na zajišťování programu. Kontakty zprostředkovávala organizátorka seminářů, nová členka komise Miloslava Melanová.

Během prvního roku krystalizoval rovněž rytmus práce komise spočívající v přípravě dvou setkání v průběhu roku, a to vždy střídavě v jednom či druhém státě.² Nosnou oblastí působnosti komise se stalo organizování vědeckých setkání historiků obou zemí (konference sympozia, panelové diskuse, semináře, cykly přednášek). Byla stanovena zásada navazovat přitom kontakty s vysokými školami a dalšími vědeckými centry a usilovat o jejich podíl na organizování jednotlivých akcí. Tuto tradici se daří udržovat a rozvíjet. Pokusme se alespoň pro ilustraci připomenout některá z témat, jež byla za celou dobu trvání komise dotčena. Tak již při příležitosti jejího 3. zasedání se uskutečnila na Filozofické fakultě MU v Brně konference na téma *Obnova společného státu Čechů a Slováků v roce 1945*. Hned následující setkání proběhlo na Pedagogické fakultě v Nitře, kde komise uspořádala pódiovou diskusi na téma *Čechoslovakismus a autonomismus v dějinách Čechů a Slováků*. Šlo tehdy o mimořádně aktuální otázky, což dokládá i napjatá pozornost několika set účastníků převážně z řad studentů tamní Vysoké školy pedagogické. Následovaly pak další vědecké akce: *Občanský a národnostní princip v československé demokracii* (univerzita Palackého v Olomouci 1996), *Podkarpatská Rus v dějinách ČSR 1918–1945* (filozofická fakulta Prešovské univerzity 1997), *Češi a Slováci 1948–1967* (Brno 1997). V roce 1998 se komise podílela jako spoluorganizátor na uspořádání mezinárodní vědecké konference v Praze na téma *Československo 1918–1938. Osudy demokracie ve střední Evropě*. Témata se týkala především dějin 20. století. Jen výjimečně se pozornost obrátila ke starším historickým obdobím (např. seminář *Náboženský exil v období novověku*, Trnava 1999; *Žena v novodobých dějinách* uskutečněný v roce 2000 na půdě Historického ústavu Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích). Postupně se prohlubovala koncepčnost v práci komise. Svědectví je série vědeckých setkání s tematikou vlivu národnostních menšin na české a slovenské prostředí. První akcí z tohoto cyklu byl vědecký seminář *Židé v Československu 1918–1945* uskutečněný na Univerzitě Konštantína

² Průběžně mapuje tuto činnost *Česko-slovenská ročenka*, kde pravidelně v rubrice *Ze života komise* podává podrobný výčet akcí i problémů Roman Holec.

Filozofa v Nitře (2001). Na to tematicky navázala panelová diskuse s názvem *Německý faktor v dějinách česko-slovenských vztahů* (katedra historie Pedagogické fakulty UJEP spolu s ústavem slovansko-germánských studií (2001) a vědecký seminář *Maďaři v Československu a česko-slovenské vztahy* (Ústav společenských věd SAV v Košicích). A tak bychom mohli pokračovat.

Důležité je, že se komise nevyhýbala ani zcela aktuálním otázkám, jež mnohdy ještě nebývají chápány jako předmět historického bádání. Tak na jaře v roce 2002, při 10. výročí rozdělení Československa, podnítila a uskutečnila ve spolupráci s Ústavem soudobých dějin AV ČR v Praze pódiovou diskusi na téma pádu komunistického režimu a nástupu k obnově demokracie v Československu, a to za účasti aktérů politického převratu přelomu roku 1989/1990. Diskuse ukázala kromě jiného naprostou nepřipravenost nové politické garnitury na převratné změny doprovázející pád komunistického režimu a nástup k obnově demokracie. Na toto setkání navázalo podzimní vědecké zasedání, věnované diskusi na téma česko-slovenských vztahů po rozpadu československého státu, opět za účasti aktivních politiků. Veškerou činnost komise pečlivě registruje zvláštní rubrika *Z činnosti komise* (vede Roman Holec), zařazovaná pravidelně do Česko-slovenské historické ročenky.

Česko-slovenská historická ročenka je ostatně vůbec nejvýznamnějším a nejtrvalejším produktem práce komise. Vychází od roku 1997 a mimořádný podíl na jejím pravidelném vydávání má její redaktor Vladimír Goněc. Ročenka zveřejňuje stati vzešlé z jednotlivých vědeckých zasedání, přetiskuje texty přednášek z libereckých seminářů, přináší řadu původních studií z oblasti česko-slovenských vztahů, dokumenty k této tematice, recenze a zprávy z vědeckého světa vztahující se k dotčenému tematickému okruhu. Jistě bychom našli ještě další oblasti, kde se projevoval iniciativní přístup komise. V řadě dalších bilaterálních komisí má z řady důvodů mimořádné postavení, nejen proto, že sleduje tematiku zajímavější eminentně historiografii dvou států s dlouhou společnou historií, ale reaguje i na množství společných otázek, které zajímají širší veřejnost obou národních společností. Vzhledem k tomu, že se nepodařilo komisi dostatečně zakotvit ve strukturách financování vědy, musí získávat případ od případu prostředky k plynulému zajišťování své práce. Její činnost tak byla z největší části závislá na obětavé práci jejích členů a na diplomatických schopnostech obou jejich předsedů, Ivana Kamence a Viléma Prečana. Oba jmenovaní se právě po dvaceti letech vzdali vedení komise. Novým předsedům prof. Romanu Holcovi a prof. Janu Rychlíkovi je třeba přát hodně síly i elánu a hodně radosti z úspěchů v jejich nové funkci.

Josef Harna

Židé ve Slovenském národním povstání / Židia v Slovenskom národnom povstaní

Výročí 70 let, které letos uplynuly od vypuknutí Slovenského národního povstání, vzbuzuje pozornost v nejrůznějších aspektech. Jedním z nich je i otázka osudu Židů v SNP. Proto připravil Historický ústav (HÚ) AV ČR, v. v. i. za spoluúčasti Spolku akademiků Židů a Múzea Slovenského národného povstania (SNP) v Banské Bystrici 14. května 2014 mezinárodní vědeckou konferenci, která proběhla v Domě národnostních menšin v Praze za podpory dalších institucí: Dokumentačního a muzejního střediska Slováků v České republice, Slovenského institutu v Praze a v neposlední řadě Domu národnostních menšin, o.p.s.. Záštitu konferenci poskytl velvyslanec Slovenské republiky v České republice Peter Weiss. Konference podtrhla význam spolupráce vědeckých pracovníků partnerských pracovišť, HÚ SAV v Bratislavě a HÚ AV ČR v Praze.

Jedná se o obsáhlé téma, které bylo v dosavadním historickém výzkumu spíše popelkou, proto je nutno uspořádání konference s tímto tématem jednoznačně vysoce ocenit. Navazuje na dlouholeté aktivity HÚ AV ČR, počínaje projektem *Židé v boji a odboji*, jenž vyvrcholil v roce 2006 stejnojmennou konferencí, publikačním výstupem i výstavou.

Po úvodních vystoupeních představitelů pořadatelských institucí byly v pracovní části pojednány jak obecnější, širší otázky, včetně mezinárodních souvislostí, tak i jednotlivé aspekty, které pochopitelně nemohly zmapovat celou problematiku.

Úvodní referát přednesl Ivan Kamenec (HÚ SAV, Bratislava) širěji pojatým tématem *„Předpoklady a příčiny zapojení se židovských obyvatel do protifašistické rezistence na Slovensku.“* Připomněl mj. dvě podstatné okolnosti, a sice, že Slovenská republika byla jediným satelitním státem Německa, který deportoval ze svého území Židy, aniž by byl III. říší přímo okupován. Neméně podstatné bylo, že slovenské vládní instituce zdůrazňovaly, že všechna přijatá protizhidská opatření jsou v souladu s křesťanskou vírou, nehovoříc o tom, že samotný prezident byl také katolickým knězem, křesťanem. Prakticky badatelsky neznámému tématu se věnoval Jan Němeček (HÚ AV ČR, Praha): *„Českoslovenští Židé a židovská otázka. Dvě podstaty, jež dělily i spojovaly československou exilovou vládu v letech 1939–1945.“* Vycházel mj. z rukopisného materiálu Viktora Fischla, člena londýnské politické emigrace uloženého v Památníku národního písemnictví a věnoval se postojům československé exilové vlády a prezidenta Edvarda Beneše k židovským organizacím a k zastoupení československých Židů v londýnské Státní radě. Zlatica Zudová-Lešková (HÚ AV ČR, Praha) přispěla tématem účasti zahraničních židovských dobrovolníků *„Židovští šlichim v boji proti nacistům a fašistům v letech 1940–1945 s akcentem na Slovenské národní povstání“*. První blok potom uzavřeli Martina Fiamová a Jan Hlavinka (HÚ SAV, Bratislava) společným referátem

„*Mezi deportacemi a Povstáním: Postavení židovského obyvatelstva na Slovensku v letech 1943–1944*“.

V druhém a dalších blocích se referenti věnovali řadě úžeji pojatých témat, většinou vycházejících z nově zahajovaných výzkumů, dříve neprováděných. Katarína Hradská (HÚ SAV, Bratislava) pak přednesla příspěvek „*Organizace Ústředny Židů a aktivity Pracovní skupiny před druhou vlnou deportací (leden 1943 – srpen 1944)*“. Z politických stran působících ilegálně na Slovensku se věnoval Marek Syrný (Múzeum SNP, Banská Bystrica) Komunistické straně Slovenska a jejímu vztahu k židovské otázce v letech 1939–1944. Zdenko Maršálek (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha) prohloubil stávající znalosti o působení československých vojenských jednotek v zahraničí sociologizujícím příspěvkem: „*Židé v 2. čs. samostatné paradesantní brigádě v SSSR*“. Z vnějších aspektů pojednala SNP Eva Irmánová (HÚ AV ČR, Praha), jež referovala na téma: „*Maďarští Židé a Slovenské národní povstání*“. Tomáš Lang (Univerzita Židovských štúdií, Budapešť) přispěl tématem „*Britská vojenská mise Amsterdam na pomoc slovenským Židům a Slovenskému národnímu povstání*“, které doplňovalo vystoupení Z. Zudové-Leškové.

Stanislav Mičev a Pavol Parenička (Múzeum SNP, Banská Bystrica) přispěli novými pohledy a výzkumem k tématu „*Židé a kultura v Slovenském státu a v povstání*“. Využití písemných dokumentů má své meze, proto také za použití metod oral history se téměř nebádanému tématu ukrývání Židů věnoval Milan Hes (Gymnázium Budějovická, Praha 4) „*Dny strachu – ukrývání Židé za časů SNP*“. Blanka Soukupová (Fakulta humanitních studií, Univerzita Karlova) analyzovala poválečné aspekty odrazu odboje v propagandě: „*Hrdinové od Dukly a mučedníci z Terezína. Hrdinové a oběti v oficiální židovské propagandě po druhé světové válce*“. Osudům jedné z osobností odboje se věnoval Radim Gonda (Muzeum Vysočiny Jihlava) v zamyšlení „*Cesta k aktivnímu boji proti fašismu na osudu Eduarda Belase – Hellingera*“. Svými úvahami účastníky konference nespírně zaujal lékař Tomáš Radil ve vystoupením, které nazval: „*Každý měl bojovat proti fašismu jak mohl*“.

Jednání uzavřeli dva hlavní protagonisté a organizátoři, Z. Zudová-Lešková a S. Mičev. Průběh konference zhodnotil v zásadě stav výzkumu tématu v současné české a slovenské historiografii, poukázal na nedostatky a mezery. Její cíl, přispět k obrazu osudů Židů, kteří vstoupili do otevřeného odboje a boje proti nacismu a fašismu na slovenském území, byl splněn. Pochopitelně s vědomím toho, že ne všechna témata byla vyčerpána. Celodenní maraton referátů sledovalo kromě referentů přes devadesát účastníků, což ukazuje, že o téma byl a je nesporně velký zájem.

Cenné je, že výsledky této konference nezůstanou zapsány pouze v paměti autorů a účastníků tohoto jednání, ale budou zpřístupněny i široké odborné a zainteresované veřejnosti formou kolektivní monografie, jejíž realizaci na sebe vzal HÚ AV ČR, konkrétně iniciátor a hlavní organizátor Z. Lešková-Zudová, jíž je záhodno alespoň touto skromnou formou vyjádřit poděkování.

Emil Voráček

RECENZE

Zdeněk FIŠER (ed.), *František Skopalík. Život a dílo v dokumentech I.*, Brno, Matice moravská 2011, 470 s. ISBN 80-86488-89-9.

Publikace je dalším příspěvkem k úsilí rozptýlit šero, které stále ještě zahluje dějiny Moravy jako svébytné součásti českých dějin. Editor a autor úvodní studie Zdeněk Fišer se rozhodl přispět k tomuto úsilí kritickou edicí materiálů z rozsáhlé pozůstalosti svérázné osobnosti moravských dějin druhé poloviny 19. století Františka Skopalíka, rolníka a starosty hanácké obce Záhlinice, poslance moravského zemského a posléze i poslance rakouské říšské rady, neúnavného osvětového činitele, který v podstatě celý svůj život zasvětil práci na pozvednutí kulturní a sociální úrovně moravského venkova. Bylo štěstím, že se zachoval dostatek pramenů dokumentujících mnohostranné Skopalíkovy aktivity. Materiály jsou dnes uloženy v okresním archiv Kroměříži a zpřístupnit jejich výpovědní hodnotu širšímu okruhu zájemců je dílem mimořádně pracným, vždyť např. jen dopisů se dochovalo více než tři tisíce. Editor předpokládá vydání třísvazkového výběru materiálů. Zatím předkládá veřejnosti svazek první, do něž pojal dokumenty vztahující se k životním osudům Skopalíkovým, dále pak jeho deníky z let 1847–1851, doklady o jeho boji za prosazení myšlenky scelování pozemků a posléze pak zápisky z několika cest, jež v různých obdobích života Skopalík podnikl.

Čtenáře nesporně zaujme autenticita většiny sdělení. Tak např. hned z několika zveřejněných testamentů zřetelně vyzařují podstatné rysy Skopalíkovy osobnosti: důslednost, přímočarost, nezištnost, pochopení pro potřeby blízkých i pro potřeby obce. Tyto vlastnosti se zrcadlí i v jeho denících. Z jejich dikce vyplývá, že nebyly psány pro veřejnost. Autor si jen pro sebe dokumentoval běh života, ale psaní deníkových záznamů používal i jako příležitost k hlubším meditacím nad každo-

denními událostmi. Zachovaly se deníky z let 1847, 1848, 1850 a 1851 (s. 53–233). Podle názoru editorova existoval i deník za rok 1849. Ten se však nedochoval. Další léta si již pravděpodobně pro nával pracovních povinností a dalších aktivit Skopalík systematické zápisky nevedl. I tak jde o pramen mimořádně závažný, i když z hlediska obsahového trpí určitou jednostranností. Jeví se v nich jen další rys Skopalíkovy osobnosti. Téměř úplně v nich pominul skutečně osobní prožitky mladého začínajícího hospodáře. Přestože jde každodenní zápisky, objevují se jen spíše a neregulárně zmínky o tom, co tvořilo podstatu existence sedláka, zaznamenání polních prací a další údaje o hospodaření, celkové hodnocení úrody, příjmy a vydání apod. Vysvítá z nich však ona ubíjející stereotypnost venkovské každodennosti, které se Skopalík snažil čelit úporným zájmem o sebevzdělání, zájmem o věci veřejné, snahou o šíření osvěty a pokroku v bližším i vzdálenějším okolí. Téměř pravidelnou součástí zápisů jsou údaje o účasti na církevních obřadech, o jeho úsilí vybudovat v rodné obci kostel, což svědčí o hloubce jeho náboženského cítění.

Oddíl nazvaný Průkopník scelování zahrnuje několik Skopalíkových článků k této tematické, publikovaných v periodickém tisku, ale přináší i autentický obraz toho, jak obtížně se tato myšlenka prosazovala. Nešlo o nevělu úřadů, ale především bylo třeba překonat konzervativní postoje samotných rolníků. Scelování pozemků dnes pokládáme za jednu ze základních podmínek rozvoje zemědělství v českém či moravském prostředí. Šlo, možno říci, o jednu z podmínek pokroku v tomto hospodářském odvětví a Skopalík měl velký podíl na jeho prosazení. Zajímavou součástí tohoto oddílu je přetisk scénáře divadelní hry o scelení pozemků v Záhlinicích z roku 1857. Autorem je František Sobek, rodák ze Záhlinic, velký obdivovatel Františka Skopalíka a posléze i opatrovník jeho archivu. Hra je napsána v místním dialektu. Navzdory naivitě děje i výrazových prostředků jde o oslavu Skopalíkova podílu na této akci.

Zápisky z cest, další část edice, mají obdobný charakter jako již zmíněné deníky. Jsou podrobným popisem průběhu každé cesty i popisem reálií, s nimiž se autor setkal. Dokládají, že Skopalík byl zaujatým pozorovatelem všeho, co pokládal za odlišné od domácího prostředí. Nepátral po senzačních odhaleních, ale vždy hledal poučení, které by pak sdělil širšímu okruhu zájemců. Opět se v těchto textech zračí jeho hluboké křesťanské (katolické) cítění, ale i národní uvědomění. Nejvýrazněji se to projevuje v zápiscích z cesty do Říma 1881 nebo v popisu návštěvy rakouského poutního místa Mariacell.

Rozmanitost sdělení které nám přináší první svazek edice dokumentů pravděpodobně ještě podtrhne zveřejnění dalších svazků projektovaných editorem. V nich bychom se mohli dočkat materiálů ke Skopalíkovým aktivitám v hospodářské sféře, k jeho politické činnosti a dalším stránkám života této osobnosti. Editor rovněž slibuje i ukázky ze vzpomínek na Františka Skopalíka a konečně i výběr ze zmíněné korespondence. Celý ediční počín jen zvýrazní hodnotu materiálu pro prohloubení našich znalostí o Moravě 19. století.

Josef Harna

Eva BROKLOVÁ – Vlasta QUAGLIATOVA (eds.), *Korespondence T. G. Masaryk – Antonín Švehla*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. 2012, 202 s. ISBN 978-80-86142-44-9.

Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky předkládá další publikaci z ediční řady *Korespondence českého filozofa, vědce, politika a státníka Tomáše G. Masaryka*. V tomto případě se jedná o zvláště významný ediční počín, protože jeho „partnerem“ je neméně významná politická osobnost agrárního hnutí i strany a československého premiéra Antonína Švehly. Zároveň osvětluje Masarykův vztah nejen k agrárnímu hnutí a politice agrární strany, nýbrž také k zásadnímu majetkovému a sociálnímu projektu, jakým byla agrární reforma v meziválečném Československu. V tomto smyslu má tedy edice význam také pro poznání vrcholné československé politiky i sociálně-hospodářského vývoje meziválečného Československa.

Edici otevírá úvodní studie *Tomáš G. Masaryk – Antonín Švehla*, která nejprve osvětluje Masarykův vztah k agrární otázce, potom přináší přehledný osobní i politický životopis Antonína Švehly. Tradičně následuje *Ediční úvod*, v kterém editorky popisují složitý výzkum a nalézání potřebných písemností i ediční zásady, podle kterých byly příslušné dokumenty zpracovány a zpřístupněny.

Vlastní obsah edice přináší celkem 87 písemností vzájemné korespondence T. G. Masaryka a Antonína Švehly z let 1907–1933 a dále 39 dokumentů z korespondence T. G. Masaryka s Bohumilou Švehlovou, manželkou A. Švehly, z let 1922–1936. Z předválečného období se jedná především o tři dopisy, týkající se ožehavé otázky „vyrovnání“ s Němci v českých zemích a následně s celým Předlitavskem. Potom vzájemné vztahy pronikavě zpřetrhala válka, za které se obě silné osobnosti české a později československé politiky výrazně podíleli na založení a potom na „budování“ československého státu v duchu demokratických zásad. Zatímco T. G. Masaryk působil za první světové války jako představitel zahraničního odboje, tak zároveň zase A. Švehla jako výrazná osobnost domácího odboje a jeden z „mužů 28. října 1918“. Ze vzájemné korespondence z meziválečného období, která pochopitelně tvoří hlavní obsah edice, vyplývá osobní a politický profil každé z obou osobností. Zatímco Masaryk se jeví jako politik zásad a vizí, aniž by samozřejmě rezignoval na praktickou politiku, tak naopak samotný A. Švehla se jeví jako pragmatický politik každodenní aktivity, mistr kompromisu a zastánce politiky „zdravého rozumu“. Přitom oba usilovali různými cestami a také z různých ideových hledisek o „společný cíl“, kterým byla demokratická a prosperující republika, pevně zakotvená a zabezpečená v mezinárodních vztazích. Korespondence objasňuje jejich názory a podíl na formování „ústavních základů“ státu a řešení politických, vládně-koaličních, národnostních, sociálních a hospodářských problémů, i jejich náhledy na zahraniční politiku a vývoj mezinárodní situace. Současně korespon-

dence T. G. Masaryka s B. Švehlovou umožňuje pohled do osobního života a rodinného a rodinného prostředí A. Švehly.

Edice obsahuje seznam publikovaných písemností a dokumentů, velice zajímavou obrazovou a fotografickou přílohu, jmenný rejstřík a anglické resumé. Edice patří k významným publikačním výstupům Masarykova ústavu a Archivu Akademie věd České republiky, zpracovaným na vysoké odborné úrovni. Současně je více než důstojným pokračováním předcházejících edic a také výzvou pro další publikační výstupy zmíněné ediční řady Korespondence T.G.M.

Petr Prokš

OBSAH

STUDIE

Petr PROKŠ: <i>100. výročí vypuknutí „První světové války“</i>	1
Pavel KLADIWA: <i>Etnická klasifikace a institucionální zakotvení národnosti v českých zemích 1880–1914</i>	7
Josef TOMEŠ: <i>Česká strana státoprávně pokroková v předvečer první světové války na jaře 1914</i>	35
Petr PROKŠ: <i>Rumunsko na rozcestí. Mezinárodní příčiny přechodu Rumunska na stranu Dohody za „Velké války“ (červenec 1914 – srpen 1916)</i>	65
Ferdinand VRÁBEL: <i>Občianska vojna na Urale a československé vojsko v Rusku – nové ruské pohľady a hodnotenia</i>	107
Marek RŮŽIČKA: <i>Spor (nejen) o Invalidovnu za první ČSR (1918–1938)</i>	125
Michal HRIB – Josef HARNA: <i>Lesy a lesní politika v zákonech k první pozemkové reformě v meziválečném Československu</i>	145
Blanka JEDLIČKOVÁ: <i>Z republiky do protektorátu. Přehled a charakteristika dosavadní produkce k postavení ženy ve společnosti na sklonku první republiky a v protektorátu</i>	173
Peter ŠVÍK: <i>K činnosti a aktivitám Stredo- a východoevropského výboru pri Európskom hnutí v rokoch 1948–1953</i>	203
Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ: <i>Narativní vzorce ve vyprávění šlechty z Čech a Moravy o druhé světové válce a nacismu</i>	225
Roman HOLEC: <i>Pamäť šľachty na Slovensku vo vzťahu k totalitným režimom 20. storočia na príklade rodu Csáky</i>	241
Dita JELÍNKOVÁ: <i>Politika, každodennost a paměť. Reflexe „světem otřásajících událostí“ v egodokumentech rodu Kálnoky</i>	257
Robert KVAČEK: <i>Závěrečné slovo. Shrnutí průběhu a výsledků vědecké konference „Okupací nezlomení“. K 75. výročí 15. března 1939</i>	299

MATERIÁLY

Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK: *Britové a atentát na Heydricha. I. Politické aspekty*.....305

KRONIKA

The Munich Conference – the Path towards the Destructuring of Democracy in Europe (Emil Voráček).....331

Dvacet let práce Česko-slovenské komise historiků (Josef Harna).....332

Židé ve Slovenském národním povstání / Židia v Slovenskom národnom povstaní. Mezinárodní vědecká konference, Praha 14. května 2014 (Emil Voráček).....336

RECENZE

Zdeněk FIŠER (ed.), *František Skopalík. Život a dílo v dokumentech I.*, Brno, Matice moravská 2011, 470 s. ISBN 80-86488-89-9 (Josef Harna).....339

Eva BROKLOVÁ – Vlasta QUAGLIATOVÁ (eds.), *Korespondence T. G. Masaryk – Antonín Švehla*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. 2012, 202 s. ISBN 978-80-86142-44-9 (Petr Prokš).....341

INHALT

STUDIEN

- Petr PROKŠ: *Einhundert Jahre seit dem Ausbruch des Ersten Weltkriegs*.....1
- Pavel KLADIWA: *Ethnische Klassifikation und institutionelle Verankerung der in böhmischen Ländern lebenden Nationalitäten 1880–1914*.....7
- Josef TOMEŠ: *Die Tschechische staatsrechtliche Demokratie am Vorabend des Ersten Weltkriegs im Frühling 1914*.....35
- Petr PROKŠ: *Rumänien am Scheideweg. Internationale Gründe des Übergangs Rumäniens auf die Entente-Seite im „Großen Krieg“ (Juli 1914 – August 1916)*.....65
- Ferdinand VRÁBEL: *Der Bürgerkrieg im Uralgebiet und die tschechoslowakischen Truppen in Russland: Neue russische Ansichten und Schlussfolgerungen*..107
- Marek RŮŽIČKA: *Der Streit (nicht nur) um das Invalidovna-Gebäude in der Ersten Tschechoslowakischen Republik (1918–1938)*.....125
- Michal HRIB – Josef HARNA: *Wälder und Waldpolitik in den Gesetzen über die erste tschechoslowakische Bodenreform in der Zwischenkriegszeit*.....145
- Blanka JEDLIČKOVÁ: *Von der Republik zum Protektorat. Überblick und Charakteristik der bisherigen Produktion über die Stellung der Frau in der Gesellschaft an der Neige der Ersten Republik und im Protektorat*.....173
- Peter ŠVÍK: *Arbeit und Tätigkeit des Mittel- und Osteuropaausschusses bei der Europäischen Bewegung in den Jahren 1948–1953*.....203
- Radmila ŠVARČKOVÁ SLABÁKOVÁ: *Narrative Muster in den Erinnerungen böhmischer und mährischer Adelige an den Zweiten Weltkrieg und die Nazi-Ära*.....225
- Roman HOLEC: *Erinnerungen des Adels in der Slowakei an die totalitären Regimes des 20. Jahrhunderts am Beispiel des Hauses Csáky*.....241
- Dita JELÍNKOVÁ: *Politik, Alltag und Gedächtnis. Reflexion der „welterschütternden Ereignisse“ in den Egodokumenten des Hauses Kálnoky*....257

Robert KVAČEK: *Schlusswort. Überblick der Verhandlungen und Schlussfolgerungen der wissenschaftlichen Konferenz „Von der Okkupation nicht gebrochen“ zum 75. Jahrestag der Okkupation am 15. März 1939*.....299

MATERIALEN

Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK: *Die Briten und das Attentat auf Heydrich. I. Politische Aspekte*.....305

CHRONIK

Die Münchner Konferenz – ein Weg zur Vernichtung der Demokratie in Europa (Emil Voráček).....331

Zwanzig Jahre Arbeit der Tschechisch-Slowakischen Historikerkommission (Josef Harna).....332

Juden in der Slowakischen Nationalaufstandes (Emil Voráček).....336

REZENSIONEN

Zdeněk FIŠER (ed.), *František Skopalík. Život a dílo v dokumentech I.*, Brno, Matice moravská 2011, 470 s. ISBN 80-86488-89-9. (Josef Harna).....339

Eva BROKLOVÁ – Vlasta QUAGLIATOVÁ (eds.), *Korespondence T. G. Masaryk – Antonín Švehla*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. 2012, 202 s. ISBN 978-80-86142-44-9 (Petr Prokš).....341

CONTENTS

STUDIES

Petr PROKŠ: <i>100th Anniversary of the Outbreak of World War I</i>	1
Pavel KLADIWA: <i>Ethnic Classification and Institutional Position of Nationalities in the Bohemian Lands 1880–1914</i>	7
Josef TOMEŠ: <i>Czech Constitutional Progressive Party on the Eve of World War I in Spring 1914</i>	35
Petr PROKŠ: <i>Romania at the Crossroads. International Reasons of Romania's Joining the Entente during the "Great War" (July 1914 – August 1916)</i>	65
Ferdinand VRÁBEL: <i>The Civil War in the Urals and the Czechoslovak Corps in Russia: New Russian Views and Conclusions</i>	107
Marek RŮŽIČKA: <i>A Dispute (not only) over Invalidovna Building during the First Czechoslovak Republic (1918–1938)</i>	125
Michal HRIB – Josef HARNA: <i>Forests and Forest-related Policy in the Laws on the First Czechoslovak Land Reform between the Two World Wars</i>	145
Blanka JEDLIČKOVÁ: <i>From the Republic to the Protectorate. A Review and Characteristics of the Existing Production Dealing with the Position of Women in Society at the End of the First Czechoslovak Republic and at the Protectorate</i>	173
Peter ŠVÍK: <i>On the Activities of the Central and Eastern European Commission of the European Movement in 1948–1953</i>	203
Radmila ŠVARŤIČKOVÁ SLABÁKOVÁ: <i>Narrative Patterns in the Bohemian and Moravian Nobility's Memories of the Second World War and the Nazi Era</i>	225
Roman HOLEC: <i>Memories of Slovakia's Nobility in Relation to the 20th Century Totalitarian Regimes Illustrated on the Case of Csáky Family</i>	241
Dita JELÍNKOVÁ: <i>Politics, Everyday Reality and Memory. Reflection of the "World Shaking Events" in the Ego Documents of Kálnoky family</i>	257

Robert KVAČEK: *Closing Word Summarizing the Proceedings and Results of the Scientific Conference “Unbroken by the Occupation” Marking the 75th Anniversary of the 15th March 1939*.....299

MATERIALS

Jan KUKLÍK – Jan NĚMEČEK: *The British and the Assassination of Heydrich. I. Political Aspects*.....305

CHRONICLE

The Munich Conference – a Path Towards the Destruction of Democracy in Europe (Emil Voráček).....331

Twenty Years of Work of the Czech-Slovak Commission of Historians (Josef Harna).....332

Jews in the Slovak National Uprising (Emil Voráček).....336

REVIEWS

Zdeněk FIŠER (ed.), *František Skopalík. Život a dílo v dokumentech I.*, Brno, Matice moravská 2011, 470 s. ISBN 80-86488-89-9. (Josef Harna).....339

Eva BROKLOVÁ – Vlasta QUAGLIATOVÁ (eds.), *Korespondence T. G. Masaryk – Antonín Švehla*, Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. 2012, 202 s. ISBN 978-80-86142-44-9 (Petr Prokš).....341

Autoři

doc. PhDr. Pavel KLADIWA, Ph.D.
Filozofická fakulta, Ostravská univerzita
Ostrava, Česká republika

PhDr. Josef TOMEŠ
Masarykův ústav a Archiv Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

PhDr. Petr PROKŠ, CSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

PhDr. Ferdinand VRÁBEL
Bratislava, Slovenská republika

Mgr. Marek RŮŽIČKA, Ph.D.
Praha, Česká republika

JUDr. Michal HRIB, Ph.D.
Fakulta lesní a dřevařská
Česká zemědělská univerzita
Praha, Česká republika

doc. PhDr. Josef HARNA, CSc.
Praha, Česká republika

Mgr. Blanka JEDLIČKOVÁ
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika

PhDr. Peter ŠVÍK, Ph.D.
Institute of History and Archeology, University of Tartu, Estonsko
Guggenheim fellow, Smithsonian National Air and Space Museum,
Washington, DC, The United States of America

doc. Mgr. Radmila ŠVAŘÍČKOVÁ SLABÁKOVÁ, Ph.D.
Filozofická fakulta Univerzity Palackého
Olomouc, Česká republika

prof. PhDr. Roman HOLEC, CSc.
Historický ústav Slovenskej akadémie vied
Bratislava, Slovenská republika

Mgr. Dita JELÍNKOVÁ
Ústav pro studium totalitních režimů
Praha, Česká republika

prof. PhDr. Robert KVAČEK, CSc.
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

prof. JUDr. Jan KUKLÍK, DrSc.
Právnická fakulta Univerzity Karlovy
Praha, Česká republika

doc. PhDr. Jan NĚMEČEK, DrSc.
Historický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i.
Praha, Česká republika